

ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा
सहभाग
(पुणे जिल्हयाचा नमुना अभ्यास)
**Contribution of Primary Agricultural Credit Co-Operative
Societies in Rural Economic Development
(Sample Study of Pune District)**

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व सामाजिकशास्त्र विद्याशाखांतर्गत अर्थशास्त्र
विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच्.डी) पदवीकरीता सादर केलेला प्रबंध

अभ्यासक

सदाशिव विनायक सोवनी

एम्.ए., एम्.फिल्

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

चांदमल ताराचंद बोरा कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर (जि.पुणे)

मार्गदर्शक

डॉ. शिवाजी कारभारी ढगे

(एम.ए, एल. एल. बी, एम्. एड, एम्.फिल्, पीएच्.डी)

प्रपाठक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,

बाबुरावजी घोलप कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सांगवी पुणे-२७

संशोधन केद्र

अर्थशास्त्र विभाग

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

मार्च, २०११

DECLARATION

I hereby declare that the thesis entitled ‘Contribution of primary agricultural credit co-operative societies in rural economic development’ (Sample study of Pune district) ‘ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग’ (पुणे जिल्हयाचा नमुना अभ्यास) completed and written by me has not previously formed the basis for the award of any degree or other similar title of this or any other university or examining body.

Place: Shirur, Pune

Research Student

Date

S.V.Sowani

CERTIFICATE

This is to certify that the thesis entitled, 'ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग' (पुणे जिल्हयाचा नमुना अभ्यास) *Contribution of Primary Agricultural Credit Co-operative Societies in Rural Economic Development (Sample Study of Pune District)* which is being submitted herewith for the award of the Degree of Vidyavachaspati (Ph.D) in ECONOMICS of the Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune is the result of original research work completed by **Shri Sadashiv Vinayak Sowani** under my supervision and guidance. To the best of my knowledge and belief the work incorporated in this thesis has not formed the basis for the award of any degree or similar title of this or any other university or examining body.

Place: Pune

Research Guide

Date:

Dr. S.K.Dhage

ऋणनिर्देश

तासगाव (जि.सांगली) या जन्मगावी महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना सहकारी चळवळीशी निकटचा संबंध आला. अर्थशास्त्र विषयाच्या अंतर्गत विविध अभ्यास घटकांचा अभ्यास करताना सहकार या विषयाची आवड निर्माण झाली. मी गेली ३४ वर्षे ग्रामीण भागात अध्यापनाचे काम करीत आहे. या कालखंडात विद्यार्थी सहकारी ग्राहक भांडार व सहकारी गृहनिर्माण संस्था यासाठी वेगवेगळ्या कालखंडात प्रत्येकी दोन वेळा अध्यक्ष म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली. तसेच विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अनुदान योजनेतून 'सहकार' या विषयाशी संबंधित पाच लघुशोध संशोधन प्रकल्प (Minor Research Project) पूर्ण केले. त्यामुळे सहकार विषयाच्या संदर्भात सखोल अभ्यास होत गेला व याच विषयात अधिक संशोधन करावे असे मनापासून वाटू लागले. माझे मार्गदर्शक डॉ.एस.के.ढगे यांनी याबाबत अनुकूलता दर्शविली व मला संशोधन करण्यास प्रवृत्त केले.

ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग (पुणे जिल्हयाचा नमुना अभ्यास) हा विषय संशोधनासाठी निवडला. या विषयाच्या अभ्यासासाठी पुणे जिल्हयातील तेरा तालुकाक्षेत्रातील २०९६ शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष भेटलो, त्यांच्याशी प्रत्यक्ष संवाद करता आला. त्यातून अभ्यासासाठी वेगळी अनुभूती प्राप्त झाली. शेतकरी कुटूंबानी आपला मौलिक वेळ देऊन जे सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांनी आपल्या दैनंदिन कामातून आपला बहुमोल वेळ माझ्यासाठी दिला. तसेच आवश्यक माहिती व दफ्तर अभ्यासासाठी उपलब्ध करून दिले त्याबद्दल मी या सर्व सचिवांचा ऋणी आहे.

माझे मार्गदर्शक डॉ.एस.के.ढगे यांनी माझी सहकार या विषयातील विशेष आवड ओळखून पीएच्.डी. विषयक संशोधन करण्यासाठी प्रवृत्त केले व प्रोत्साहन दिले. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात पीएच्.डी.साठी प्रवेश मिळवण्यापासून प्रबंध लेखन पूर्ण होईपर्यंत उदारतेने मला जी मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. मुख्य म्हणजे त्यांच्या प्रेमळ स्वभाव वैशिष्ट्यांमुळे, अभ्यासाचा

कालखंड आनंदाचा व अविस्मरणीय ठरला. मार्गदर्शक या नात्याने सातत्याने चर्चेसाठी मागेल तेव्हा भरपूर वेळ दिला, माहिती संकलन व मुलाखती इत्यादीचे नियोजन करून दिले, मुख्य म्हणजे या प्रबंधातील सर्व प्रकरणे बारकाईने अभ्यासली आणि माझ्या लेखन शैलीतील त्रुटी दुर व्हाव्यात म्हणून मार्गदर्शन केले. माहितीची योग्य मांडणी करण्याची त्यांची हातोटी व सततचे प्रोत्साहन यामुळे हा प्रबंध पूर्ण होऊ शकला म्हणून मी त्यांच्या प्रती कृतज्ञता व्यक्त करतो.

चांदमल ताराचंद बोरा महाविद्यालयाचे माननीय प्राचार्य नंदकुमार निकम (माजी अधिष्ठाता मानस, नीती व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा, पुणे विद्यापीठ) यांनी संशोधन कार्यासाठी प्रोत्साहन देण्याबरोबर सातत्याने संशोधनविषयक कामकाजाचा पाठपुरावा केला. त्यांचे प्रोत्साहन संशोधन कार्यासाठी प्रेरणास्त्रोत ठरले त्यांच्या प्रती मी कृतज्ञता व्यक्त करतो.

बाबुरावजी घोलप महाविद्यालयाचे माननीय प्राचार्य डॉ. एम.जी.चासकर यानी त्यांच्या महाविद्यालयाची ग्रंथालय सुविधा उपलब्ध करून देण्याबरोबर संशोधन कार्यासाठी प्रोत्साहन दिले त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे.

गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था पुणे, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, जयकर ग्रंथालय पुणे विद्यापीठ, वैकुंठ मेहता राष्ट्रीय सहकार प्रबंधन संस्था पुणे, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहूरी, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या कृषी विभागाचे ग्रंथालय, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय सांगवी व चांदमल ताराचंद बोरा महाविद्यालय शिरूर या सर्व ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल व कर्मचारी यांचा मी विशेष आभारी आहे.

पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील सहकार खात्याचे सहाय्यक निबंधक व कर्मचारी, जिल्हा निबंधक व सहकार आयुक्तालय पुणे, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे, जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय पुणे, जिल्हा सहकारी बोर्ड मर्यादित पुणे, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या तालुका शाखा तसेच मुख्य कार्यालयातील कृषी व लेखा विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांनी सहकार विषयक माहिती व आकडेवारी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे.

माझ्या सहकाऱ्यांनी दिलेल्या प्रोत्साहनाबद्दल त्यांचे आभार मानणे मी माझे कर्तव्य समजतो. त्यामध्ये प्रा.सी.एस.धापटे, प्रा.व्ही.एच.पाटील, प्रा.आर.जी.कटके, डॉ.एस.एम.मिसाळ, डॉ.बी.आर. लळीत, प्रा.आर.पी.गणोरकर व प्रा.आर.बी.क्षीरसागर प्रा. पद्माकर प्रभुणे या सर्व सहकारी प्राध्यापकांचा उल्लेख महत्वाचा वाटतो. तसेच डॉ.चंद्रकला हासे, प्रा.बी.जी.लोबो, प्रा.सौ. एम. एम. भोसले, प्रा.एम.एम.पांडकर, प्रा.के.एम.पानसरे व प्रा.एस.व्ही.निकम यांच्या प्रोत्साहनामुळे व सहकार्यामुळे संशोधन कार्याला गती मिळत गेली त्यांचाही मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या सामाजिकशास्त्रे विभागाचे प्रमुख व अधिष्ठाता डॉ. विजय कारेकर, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. प्रविण गायकवाड व पीएच्.डी.विभागातील डॉ. प्रकाश पाटील यांनी माझ्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील प्रवेशापासून ते प्रबंधाच्या मांडणीसाठी वेळोवेळी प्रोत्साहन, मार्गदर्शन केले, त्याबद्दल यासर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

प्रबंधाच्या डी.टी.पी.चे काम कोरेकर कॉम्प्युटरचे श्री.विलास कोरेकर व सौ. अंजली साळूके यांनी मनापासून व भरपूर वेळ देऊन केले त्याबद्दल मी त्यांचा व्यक्तिशः आभारी आहे.

आणि अखेरीस माझी पत्नी सौ.प्रभा, माझी दोन मुले राहुल व श्वेता तसेच सून सिमरन व जावई नचिकेत यांनी माझ्या संशोधन कार्यादरम्यान व प्रबंध लेखनादरम्यान मला यथाशक्ती मदत करून माझा उत्साह वाढविला त्यांच्या उल्लेखाशिवाय प्रबंधास पूर्णत्व येणार नाही.

या प्रबंधाच्या कामात ज्या कोणी ज्ञात व अज्ञात व्यक्तींनी सहकार्य केले त्यांचेही मी आभार मानणे हे माझे कर्तव्य समजतो.

अभ्यासक

प्रा.स.वि.सोवनी

अनुक्रमणिका

अ.न.	विवरण	पान नं.
	संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र	i
	मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र	ii
	ऋणनिर्देश	iii
	तक्ता सूची	vii
	आलेख सूची	xii
प्रकरण-१	प्रस्तावना	१-५३
प्रकरण-२	संशोधन पध्दती	५४-७१
प्रकरण-३	गतकालीन अभ्यासाचा आढावा	७२-१०३
प्रकरण-४	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास	१०४-१८५
प्रकरण-५	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा शेती व ग्रामीण आर्थिक विकासावरील परिणामाचे विश्लेषण	१८६-२५८
प्रकरण-६	सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी	२५९-३०५
	संदर्भ ग्रंथ सूची	३०६-३०९
	प्रश्नावली	३१०-३१९
	परिशिष्ट	३२०-३२६

तक्ता सूची

अ.न.	तक्त्याचे नाव	पान नं
१.१	जागतिक सहकारी चळवळीची प्रगती	१०
१.२	जागतिक स्तरावरील प्रादेशिक विभागानुसार वित्तीयक्षेत्रातील सहकाराची प्रगती	११
१.३	पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती	२१
१.४	दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती	२२
१.५	तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती	२३
१.६	चौथ्या पंचवार्षिक योजनकाळातील सहकाराची प्रगती	२५
१.७	पाचव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये	२६
१.८	सहाव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये	२७
१.९	सातव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये	२८
१.१०	आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती	२९
१.११	नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती	३०
१.१२	दहाव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती	३१
१.१३	भारतातील राज्य सहकारी बँकांची प्रगती	३४
१.१४	भारतातील जिल्हा सहकारी मध्यवर्ती बँकांची प्रगती	३५
१.१५	भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची प्रगती	३६
१.१६	भारतातील सहकारी चळवळ-एक दृष्टिक्षेप	४०
१.१७	सहकारी क्षेत्राचा भारतीय अर्थकारणातील वाटा	४२
१.१८	महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळीची प्रगती	४४
१.१९	महाराष्ट्रातील निवडक सहकारी संस्थांची माहिती	४६
२.१	कृषी वित्तपुरवठ्यातील संस्थात्मक व बिगर संस्थात्मक घटकांच्या सहभागाचे वर्गीकरण	५९
२.२	महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विभागवार तपशील	६२
२.३	पश्चिम महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विभागणी	६३
२.४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची लेखा परीक्षण वर्गानुसार निवड	६५
२.५	धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतकऱ्यांची निवड	६६
२.६	अध्ययन सर्वेक्षण आराखडा	६७
४.१	दृष्टिक्षेपात पुणे जिल्हा	१०९
४.२	पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण	११०
४.३	पुणे जिल्ह्यातील जमीन वापराचा आकृतिबंध	११२
४.४	पुणे जिल्ह्यातील धारणक्षेत्राच्या आकारमानाची माहिती	११३
४.५	पुणे जिल्ह्यातील शेती हंगामानुसार लागवडीखालील क्षेत्र	११४
४.६	पुणे जिल्ह्यातील पीक रचनेनुसार लागवडीखालील जमिनीचे क्षेत्र	११५

४.७	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लागवडीखालील व सिंचनाखालील जमिनीचे वर्गीकरण	११६
४.८	पुणे जिल्ह्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या वाढीचा आकृतिबंध	११८
४.९	पुणे जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांच्या वित्तीय स्थितीचे वर्गीकरण	१२०
४.१०	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास	१२३
४.११	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या माहितीचे वर्गीकरण	१२५
४.१२	पीक कर्ज धोरणाची माहिती	१२९
४.१३	पुणे जिल्ह्यातील पीक कर्जाची माहिती	१३०
४.१४	मध्यम मुदत कर्ज धोरणाची माहिती	१३२
४.१५	विविध कारणांसाठीच्या मध्यम मुदत कर्ज योजना	१३३
४.१६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दिलेल्या मध्यम मुदत कर्जाचे वर्गीकरण	१३४
४.१७	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे तालुकानिहाय व जमीनधारणेनुसार सभासदांच्या माहितीचे वर्गीकरण	१३९
४.१८	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भाग भांडवलानुसार माहितीचे वर्गीकरण	१४१
४.१९	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या राखीव निधीबाबतच्या माहितीचे वर्गीकरण	१४४
४.२०	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचे वर्गीकरण	१४६
४.२१	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तालुकावार खेळत्या भांडवलाबाबतच्या माहितीचे वर्गीकरण	१४७
४.२२	तालुकावार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दिलेल्या एकूण कर्जाच्या माहितीचे वर्गीकरण	१४९
४.२३	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण सभासद, कर्जदार सभासद व थकबाकीदार यांचे तुलनात्मक वर्गीकरण	१५१
४.२४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाची राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हास्तरावरील माहिती	१५५
४.२५	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची नफा तोटा विषयक माहिती	१५७
४.२६	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या लेखा परीक्षण वर्गाचा आकृतिबंध	१६०
४.२७	राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील सहभागी शेतकऱ्यांची माहिती	१६३
४.२८	पीक विमा योजनेची जुन्नर व आंबेगांव तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१६४
४.२८.१	पीक विमा योजनेची शिरूर तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१६५
४.२८.२	पीक विमा योजनेची खेड व मावळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१६६

४.२८.३	पीक विमा योजनेची मुळशी व हवेली तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१६७
४.२८.४	पीक विमा योजनेची दौड व भोर तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१६८
४.२८.५	पीक विमा योजनेची पुरंदर व वेल्हा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१६९
४.२८.६	पीक विमा योजनेची बारामती तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१७०
४.२८.७	पीक विमा योजनेची इंदापूर तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१७१
४.२९	अभ्यास कालखंडात पुणे जिल्ह्याला प्राप्त झालेली एकूण पीक विमा नुकसान भरपाई	१७१
४.३०	राष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे अलाभदायी मालमत्तेचे प्रमाण	१८१
४.३१	ग्रामीण व कृषीक्षेत्रातील थकीत कर्जे वाढण्याची कारणे	१८३
५.१	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड	१८९
५.२	निवडलेले सभासद शेतकरी व त्यांची जमीनधारणा याबाबतचे वर्गीकरण	१९१
५.३	नमुना शेतकऱ्यांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व बिगर संस्थात्मक घटकांकडून प्राप्त झालेल्या सरासरी वित्तपुरवठ्याचे वर्गीकरण	१९३
५.४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून विविध उपयोगासाठी दिलेल्या सरासरी कर्जपुरवठ्याचे वर्गीकरण	१९५
५.५	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या पतपुरवठ्याचा धारणक्षेत्र आकारमानानुसार ओलिताखालील धारणक्षेत्रावर झालेला परिणाम	१९८
५.६	२००२-०३ व २००६-०७ या कालखंडातील नमुना शेतकऱ्यांच्या पीक रचनाविषयक माहितीचे वर्गीकरण	२००
५.७	नमुना शेतकऱ्यांची सरासरी दरहेक्टरी ऊस उत्पादन व ऊस उत्पादकता याबाबतच्या माहितीचे वर्गीकरण	२०३
५.८	नमुना शेतकऱ्यांचे दरहेक्टरी सरासरी कांदा उत्पादन व उत्पादकता याबाबतचे वर्गीकरण	२०४
५.९	नमुना शेतकऱ्यांची अन्नधान्य व इतर कृषी उत्पादने याबाबत हेक्टरी उत्पादन व उत्पादकता विषयक वर्गीकरण	२०५
५.१०	नमुना शेतकऱ्यांनी सरासरी हेक्टरी आदानांवर केलेल्या खर्चाचे वर्गीकरण	२०७
५.११	नमुना शेतकरी सभासदांना पीक रचनेनुसार मिळणाऱ्या दर हेक्टरी उत्पन्नाचे वर्गीकरण	२११
५.१२	नमुना शेतकऱ्यांचे शेतीपासूनचे सरासरी हेक्टरी उत्पन्न	२१४
५.१३	नमुना शेतकऱ्यांचे शेतीपासूनचे निव्वळ सरासरी उत्पन्न	२१६
५.१४	धारणक्षेत्र गटानुसार प्रति शेतकरी सरासरी वार्षिक कौटुंबिक खर्चाच्या माहितीचे वर्गीकरण	२१८
५.१५	नमुना शेतकऱ्यांच्या बचतदर प्रवृत्तीचे वर्गीकरण	२२१
५.१६	नमुना शेतकऱ्यांच्या शैक्षणिक माहितीचे वर्गीकरण	२२३
५.१७	नमुना शेतकऱ्यांचे सामाजिक प्रवर्गानुसार वर्गीकरण	२२५
५.१८	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व स्वीकारण्यामागील कारणांचे वर्गीकरण	२२७
५.१९	शेतकरी सभासदांचा शेती कसण्याबाबतच्या दृष्टिकोनाचे वर्गीकरण	२२९

५.२०	शेतकरी सभासदांनी घेतलेल्या शिक्षणाचा शेतीसाठीच्या उपयोग याबाबतचे वर्गीकरण	२३१
५.२१	कृषीपूरक व जोडव्यवसायाबाबत शेतकरी सभासदांचा दृष्टिकोन	२३२
५.२२	शेतकरी सभासदांच्या कृषीपूरक व जोडव्यवसायाबाबतचे वर्गीकरण	२३४
५.२३	मागील पिढीतील शेती व वर्तमान शेती यामधील बदलाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२३६
५.२४	मागील पिढीपेक्षा वर्तमान पिढीत शेती कसण्याच्या पध्दतीतील बदलाची माहिती	२३७
५.२५	पुढील पिढीने शेती करावी किंवा नाही याबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२३८
५.२६	पीक विमा योजनेतील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२४०
५.२७	किसान क्रेडीट कार्डबाबतच्या अनुभवाची माहिती	२४१
५.२८	शेतकऱ्यांकडून शेतीसाठी घेतल्या जाणाऱ्या विविध कर्ज स्रोताची माहिती	२४३
५.२९	कृषी कर्ज थकबाकी वाढण्याबाबतची कारणे	२४५
५.३०	मित्र, मार्गदर्शक व सहकारी म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२४८
५.३१	अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जातून पूर्ण झालेली विकास कामे	२४८
५.३२	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेती विकासातील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५०
५.३३	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यपध्दतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५२
५.३४	विकास संस्था म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५३
५.३५	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था राजकारणाचा अड्डा आहेत याबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५४
५.३६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारे प्रत्यक्ष कर्ज आणि कर्जाची गरज यामधील तफावतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५५
५.३७	कृषी कर्जासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबरोबर इतर वित्तपुरवठा स्रोतांच्या उपयोगाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५७

आलेख सूची

अ.न.	आलेखाचे नाव	पान नं.
१.१	जागतिक सहकारी चळवळीची प्रगती-सहकारी संस्थांची संख्या, राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा व रोजगार निर्मिती	११
१.२	जागतिक स्तरावरील प्रादेशिक विभागानुसार वित्तीयक्षेत्रातील सहकारी पतपुरवठा संघ व सभासद संख्या	१२
१.१५	भारतातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांची प्रगती- १९९७-९८ व २००८-२००९	३६
४.२	पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण (शेकडा प्रमाण)	१११
४.३	पुणे जिल्ह्यातील जमिनीचा विविध कारणासाठी वापर (हेक्टर मध्ये)	११२
४.४	पुणे जिल्ह्यातील धारणक्षेत्राचे आकारमान व धारणक्षेत्रधारक शेतकऱ्यांचे शेकडा प्रमाण	११३
४.१०	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास (२००२ ते २००९)	१२३
४.१३	पुणे जिल्ह्यातील पीक कर्ज (२००२ ते २००९)	१३०
४.१६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दिलेली मध्यम मुदत कर्जे	१३५
४.२०	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेली कर्जे (२००२ व २००९)	१४५
४.२२	तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दिलेली कर्जे (२००२ व २००९)	१४९
४.२४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाची राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हास्तरावरील प्रमाण (१९९७ ते २००९)	१५५
५.३	धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतकऱ्यांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून प्राप्त झालेला कर्जपुरवठा (२००२-०३ ते २००६-०७)	१९३
५.४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध धारणक्षेत्र गटातील शेतकऱ्यांना दिलेली पीक कर्जे (शेकडा प्रमाण)	१९५
५.५	धारणक्षेत्र आकारमानानुसार ओलिताखालील धारणक्षेत्र व कोरडवाहूक्षेत्राचे शेकडा प्रमाण (२००२-०३ व २००६-०७)	१९८
५.६	२००२-०३ व २००६-०७ या कालखंडातील नमुना शेतकऱ्यांच्या पीक रचनाविषयक माहितीचे	२००
५.१२	नमुना शेतकऱ्यांचे धारणक्षेत्र गटानुसार शेतीपासूनचे सरासरी हेक्टरी उत्पन्न रुपये (२००२-०३ व २००६-०७)	२१४
५.१३	नमुना शेतकऱ्यांचे धारणक्षेत्र गटानुसार शेतीपासूनचे निव्वळ सरासरी उत्पन्न रुपये (२००२-०३ व २००६-०७)	२१६
५.१५	नमुना शेतकऱ्यांची धारणक्षेत्र गटानुसार बचत प्रवृत्ती (२००२-०३ व २००६-०७)	२२१
५.१६	धारणक्षेत्र गटानुसार नमुना शेतकऱ्यांची शैक्षणिक माहिती	२२३
५.१८	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व स्वीकारण्याची कारणमिमांसा	२२७
५.२६	धारणक्षेत्र गटानुसार पीक विमा योजनेतील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२४०
५.२८	धारणक्षेत्र गटानुसार शेतकऱ्यांकडून शेतीसाठी घेतल्या जाणाऱ्या विविध कर्ज स्रोताची माहिती	२४३

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

अ.न.	तपशील	पान नं.
१.१	प्रास्ताविक	१
१.२	सहकाराचा अर्थ व व्याख्या	३
१.३	पाश्चात्य देशातील सहकारी चळवळीच्या उदयाचा इतिहास	६
१.४	सहकाराची अभिजात तत्त्वे	८
१.५	सहकाराची आधुनिक तत्त्वे	९
१.६	जागतिक सहकारी चळवळीचा विकास	१०
१.७	भारतातील सहकारी चळवळीचा इतिहास	१२
१.८	भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती	१४
१.९	भारतातील सहकारी चळवळीचा योजना कालखंडातील विकास	२०
१.१०	भारतातील सहकारी वँकांची रचना	३२
१.११	भारतातील सहकारी चळवळ- एक दृष्टिक्षेप	३९
१.१२	भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी क्षेत्राचा वाटा	४१
१.१३	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आकृतिबंध	४३
१.१४	पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व कृषी संबंधित विविध योजना	४७
अ	शेतीमाल विक्री व कर्जवसुली पासबुक योजना	४८
ब	किसान क्रेडीट कार्ड योजना	४८
क	राष्ट्रीय कृषी विमा योजना	५०
ड	संपूर्ण स्वच्छता अभियान कार्यक्रम योजने अंतर्गत वैयक्तिक शौचालय बांधकामासाठी मध्यम मुदत कर्ज योजना.	५०
इ	शेतकरी मंडळ	५१

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

१.१ प्रास्ताविक

भारतीय अर्थव्यवस्थेला ग्रामीण व शेतीक्षेत्राचे अधिष्ठान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेची जडणघडण आणि विचारधारा सर्वस्वी भिन्न आहे. ऐतिहासिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरांच्या प्रभावामुळे येथे मानवतावाद चिरस्थायी वसलेला आहे. या देशात लोकशाही मूल्यांच्या जपवणुकीबरोबर सर्वांना आर्थिक न्याय, सामाजिक न्याय व समता प्राप्त करून देणारी अर्थप्रणाली विकसित करणे हे अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. यासाठी सर्वसमावेशक अर्थप्रणाली म्हणून सहकारवाद तत्त्वप्रणालीचा प्राधान्याने विचार होणे आवश्यक आहे. भांडवलवाद ही आधुनिक काळातील अपरिहार्यता असेल तर या विचारप्रणालीशी सुसंवाद साधू शकेल अशा सहकार प्रणालीचा प्राधान्याने विचार करून आर्थिक बदलांवर भर देणे ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची गरज आहे.

सहकार म्हणजे अनेक दुर्बल घटकांनी एकत्र येऊन आपले राहणीमान सुधारण्यासाठी केलेला एकत्रित प्रयत्न असतो. एकमेकास मदत करण्याची मानवी भावना हा आपल्या संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे. भारतीय प्राचीन विचारात बंधुभावाविषयी मोठ्या प्रमाणात लिखाण केलेले आढळते. ऋग्वेद, अथर्ववेद व उपनिषदे इत्यादींनी आपापल्या दैनंदिन प्रार्थनेत सहकाराचे महत्व मांडलेले आहे.

सहनावतु सहनौभुनत्वतु ..

सह विर्यं करवावहै

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विव्विषावहै ..

आपण सर्व एकत्र राहू या, सहकार्यांने कामात सहभाग घेऊ, सर्व मिळून ज्ञान ग्रहण करू, आपली शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवू, आम्ही कधीही एकमेकांचा व्देष करणार नाही.

सहकार म्हणजे एकत्र काम करणे. ज्याला आपण सहकारी प्रयत्न म्हणतो ते शेवटी माणसामधील समूह जीवन जगण्याच्या मूळ प्रवृत्तीचे एक दृश्य स्वरूप आहे. प्राचीन कालखंडात 'सहकार' शब्दाची ओळख विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरा व साहित्यातून होते. यामध्ये एकत्र कुटुंबपध्दतीतील कार्यपध्दती, यात्रा व जत्रांचे आयोजन, सामूहिक प्रार्थना यामधून सहकार व समाजजीवन पध्दती ही मनुष्याच्या अंगभूत वैशिष्ट्याचा भाग ठरलेली आहे. थोडक्यात भारतात प्रचंड आकारमानाची लोकसंख्या, गरिबीचे मोठे प्रमाण, सामाजिक न्यायाबाबत मोठी उदासीनता, बेकारीचा दिवसेंदिवस गंभीर होत चाललेला प्रश्न, अनुकरणप्रियतेतून वाढता सामाजिकदुभंगलेपणा, शहरी व ग्रामीण विकासातील मोठी तफावत इत्यादीचा विचार करताना भारतात सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट नजरेआड करता येत नाही, लोकशाही व्यवस्थेचा त्याग करता येत नाही. सामाजिक न्याय व लोकशाही या दोन उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रीत केल्यास आर्थिक विकासविषयक उद्दिष्ट गाठणे वाटते इतके सोपे नाही याची जाणीव अर्थतज्ञांना आहे. त्यामुळेच नवीन आर्थिक नीतीला सहकाराची जोड देण्याची आवश्यकता आहे. खुलेपणातून विदेशी भांडवल, आधुनिक तंत्रज्ञान, अवजड यांत्रिक शक्ती, शास्त्रीय संशोधने व वैज्ञानिक दृष्टी इत्यादीच्या वापराबरोबर सहकारीतेतून श्रमप्रधान तंत्राचा वापर, उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनांचा वापर, परंपरागत कौशल्ये व अंगभूत कौशल्याचा वापर, ग्रामीण क्षेत्रातील मानवी साधनसंपत्तीचा कुशलतेने वापर, स्वदेशी उत्पादन पध्दतीचे संवर्धन असे दुहेरी धोरण अमलात आणणे हिताचे ठरणार आहे.

आधुनिक संस्कृतीचा इतिहास म्हणजे खऱ्या अर्थाने सहकाराचा इतिहास होय. कारण सहकाराशिवाय आज जी सामाजिक व आर्थिक प्रगती दिसते ती कठीण झाली असती. जे.एस.मिल ने लिहिल्याप्रमाणे 'Co-operation is the noblest idea. It transforms human life from a conflict of classes struggling for opposite interest to friendly rivalry in the pursuit of common good of all.'

आधुनिक दृष्टिकोनातून सहकार चळवळीचा विकास हा औद्योगिक क्रांतीनंतर निर्माण झालेल्या भांडवलशाहीला शह देण्याच्या उद्देशाने झाला असे मानले जाते. औद्योगिक क्रांतीनंतर भांडवलशाही प्रस्थापित झाली आणि तिचे दोष स्पष्टपणे जाणवू लागले. विशेषतः कामगारांचे कमी वेतनदर, वाढती महागाई, अन्नधान्यात होणारी भेसळ, बेकारी व दीर्घ कामाचे तास हे दोष दूर

करण्याकरिता सहकारी चळवळीचा विकास करण्यात आला. थोडक्यात सहकारी तत्वज्ञान हे भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे वाढलेल्या विषमतेविरुद्धची एक प्रतिक्रिया म्हणून विकसित झालेली आहे.

१.२ सहकाराचा अर्थ व व्याख्या

ज्या अर्थाने आपण सहकार ही संज्ञा वापरतो त्या अर्थाने या संज्ञेची काटेकोर व्याख्या करणे अवघड आहे. सहकारावर अनेक तज्ज्ञ व्यक्तींनी लिखाण केले, त्यांनी आपापल्या दृष्टिकोनातून सहकाराची व्याख्या केलेली आहे. सहकाराच्या कोणत्याही दोन व्याख्यांमध्ये तशी समानता आढळत नाही. तसेच कोणतीही एक व्याख्या सहकाराचा संपूर्ण अर्थ सांगण्यास अपुरी पडते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे सहकारी चळवळीचा उगम आणि विकास विविध राष्ट्रांमध्ये भिन्न भिन्न स्वरूपात आणि भिन्न सामाजिक वातावरणात झालेला आहे. सहकार ही संकल्पना आणि त्याचा अर्थ याविषयी समाजवादी, धार्मिक विचारवंत, समाजशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ आणि समाजसुधारक यांनी आपापल्या पध्दतीने आणि त्या त्या वेळच्या परिस्थितीच्या संदर्भात लिखाण केलेले आहे. असे असले तरी सहकाराच्या काही तांत्रिक व्याख्या आज मान्य झालेल्या आहेत.

C.R. Fay. 'A Co-operative society is an association for the purpose of joint trading, originating among the weak and conducted always in an unselfish spirit on such terms that all who are prepared to assume the duties of membership may share in its rewards in proportion to the degree in which they make use of their association.'

‘सहकारी संस्था ही आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांची संघटना असून एकत्रितपणे व्यवहार करण्याकरिता स्थापन केलेली असते आणि तिचा कारभार नेहमी निःस्वार्थी भावनेने केला जातो. हा कारभार अशा अटीवर केला जातो की जे सभासद सभासदत्वाची कर्तव्ये मान्य करावयास तयार आहेत ते त्यांनी संस्थेशी केलेल्या उपयोगाच्या प्रमाणात लाभांश घेऊ शकतील’ या व्याख्येनुसार सहकाराची पुढील वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

१. सहकारी संस्था ही एक संघटना आहे.
२. सहकाराचा उगम दुर्बल घटकांमुळे होतो.
३. सहकाराचा उद्देश संयुक्त व्यवहार असा असतो.

४. सहकाराची कार्ये (व्यवहार) निःस्वार्थ बुध्दीने केली जातात.

५. मोबदला सभासदांनी केलेल्या संस्थेच्या उपयोगाच्या प्रमाणात मिळतो.

Sir Horace Plunkett, 'Self help made effective by organisation. He summed up theory and practice of Co-operation in three famous maxims, better farming, better business and better living.'

'सहकार म्हणजे संघटनेद्वारा परिणामकारकतेने केलेले स्वावलंबन होय. त्यांनी सहकारी सिध्दांत आणि व्यवहारसंबंध पुढील तीन शब्दांत मांडले. उत्तम शेती, उत्तम व्यवहार, आणि उत्तम जीवनमान' या व्याख्येने स्वावलंबनावर जास्त भर दिला आहे.

Prof. P.H. Casselman, 'Co-operation is an economic system with a social content.'

'सहकार ही सामाजिक आशय असणारी अर्थव्यवस्था आहे.' या व्याख्येतून सहकारी चळवळ सामाजिक कल्याणाचे साधन म्हणून वापरण्यात यावी असा अर्थ ध्वनित होतो.

Walkin W.P., 'A system of social organisation beased on the principle of unity, democracy, equity and liberity'.

'एकात्मता, मितव्ययता, लोकशाही, समानता आणि स्वातंत्र्य या तत्वांवर आधारलेली सामाजिक संघटना म्हणजे सहकार होय.' या व्याख्येत सहकाराची बरीचशी मूलतत्वे एकत्रित आणलेली आहेत.

Prof. Paul Lambert, 'Associaiation of users applying within itself the rules of democracy and directly intended to serve both its own members and the community as a whole.'

'स्वतः उपयोग करणाऱ्यांनी स्थापन आणि नियंत्रित केलेली अशी सहकार ही एक संस्था आहे. या संस्थेमध्ये लोकशाहीचे नियम पाळले जातात. आणि ही संस्था सभासदांची आणि समाजाची सेवा करते.' या व्याख्येमध्ये 'उपयोग करणारे' ही संज्ञा व्यापक अर्थाने मांडली आहे. केवळ उपभोक्ता या अर्थाने वापरलेला नाही. या व्याख्येचा अभ्यास केला तर आपणास सहकाराची पुढील वैशिष्ट्ये दिसून येतात. १.सहकारी संस्था ही व्यवसाय करणारी संस्था आहे. २. सहकारी संस्था ही उपभोग करणाऱ्यांची संघटना आहे. ३. संस्थेमध्ये लोकशाही तत्वांचा वापर होतो. ४. संस्थेचे सभासदांची आणि संपूर्ण समाजाची सेवा करणे हे उद्दिष्ट असते.

M. Darling, 'Co-operation is something more than a system. It is sprit which appears to the hearts and the mind. It is s religion applied to business. It is a gosped of self sufficeiney and services'.

‘सहकार शब्दामध्ये अर्थव्यवस्थेपेक्षा अधिक अर्थ आहे. सहकार हे असे तत्त्व आहे की जे मनाला आणि हृदयाला आवाहन करते. सहकार म्हणजे व्यापारामध्ये अनुसरलेला धर्म होय. तसेच सहकार म्हणजे स्वावलंबन आणि सेवा होय.’

Dr. L.P. Jacks, 'Co-operation the most difficult and beautiful art in the world.'

डॉ.एल.पी.जॅक्स यांनी सहकाराला 'जगामधील अत्यंत अवघड आणि सौंदर्यसंपन्न कला मानली आहे.'

Mr. V.L. Mehata, 'Co-operation is a vast movement which promotes voluntary associations of individuals having common economic ends.'

‘समान आर्थिक उद्दिष्टे साधण्याकरिता समान गरज असणाऱ्या अनेक व्यक्ती स्वखुषीने ज्या चळवळीत सामील होतात त्यास सहकार म्हणतात’

The Maclegan Committee, 'The thoeory of co-operation is than an isolated and powerless man can; by associations with others and by moral development and mutual support obtain the material advantages available to wealghy or powerful person; and there by develop himself to the fullest extent of his natural abilities'.

मॅक्लेगन समितीच्या मतानुसार, 'सहकारी तत्त्वज्ञान असे आहे की, एकाकी दुर्बल व्यक्तीला इतरांशी सहकार्य करून परस्पर साहाय्याच्या व नैतिक विकासाच्या आधारे सधन व सबळ व्यक्तीला उपलब्ध असलेले भौतिक लाभ स्वतःसाठी मिळविता येऊ शकतात. आणि व्यक्तीच्या नैसर्गिक क्षमतेचा विकास साधला जाऊ शकतो.'

H. Calvert, 'As a form of organization, where in persons voluntarily associate together as human beings on a basis of equality for the promotion of economic interest of themselves.'

सहकाराची बहुतेकांनी मान्य केलेली व्याख्या म्हणजे कालव्हर्टची व्याख्या होय. 'ज्यात व्यक्ती स्वेच्छेने आणि मानव म्हणून एकत्रित येतात आणि समानतेच्या तत्त्वाच्या आधारे आपले आर्थिक हितसंबंध सुधारतात. अशा संघटनेच्या प्रकाराला सहकार असे म्हणतात.' या व्याख्येची ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. सहकारी संस्था ही स्वेच्छेने प्रस्थापित झालेली संस्था आहे.
२. सहकारी संस्था ही मानवी संघटना आहे.
३. सहकारी संस्था ही समानतेच्या पायावर उभी आहे.
४. सहकारी संस्थेचा मुख्य उद्देश म्हणजे संस्थेच्या सभासदाचे आर्थिक हितसंवर्धन करणे हा असतो.

१.३ पाश्चात्य देशातील सहकारी चळवळीच्या उदयाचा इतिहास

मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीचे मूळ सहकार आहे. सहकाराचे तत्त्व मानवी समाजाइतकेचे पुरातन आहे. एकत्र राहणे, एकत्र काम करणे, नैसर्गिक आपत्तींना धैर्याने तोंड देणे, नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा शोध घेणे व उत्पादन करणे यांसारख्या अनेक बाबतीत मानवाने इतरांच्या सहकार्याने प्रगती केलेली आहे. मानवाच्या सांस्कृतिक प्रगतीच्या मुळाशी त्याची सहकारी जीवनपध्दती कशी आहे याचे विवेचन करताना ए.ई. इमर्सन यांनी म्हटले आहे की 'जीवनसृष्टीच्या उत्क्रांतीतील मानवाचा विकास घडवून आणण्यात आणि स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी मानवाने केलेल्या संघर्षापेक्षा त्याची सहकारी प्रवृत्ती अधिक बलवान ठरली आहे.'

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून सहकार शब्दाला नवीन तांत्रिक अर्थ देण्याचा प्रयत्न करण्यात येऊ लागला, कारण इंग्लंडमध्ये १७६० मध्ये औद्योगिक क्रांतीची प्रक्रिया सुरु झाली. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी इंग्लंडची अर्थव्यवस्था शेती व गृहउद्योगावर आधारलेली होती. परंतु औद्योगिक क्रांतीने इंग्लंडच्या संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत मोठे बदल घडून आले. मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करण्यासाठी यांत्रिकीकरणाचा वापर केल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या संपन्न मूठभर भांडवलदार व मालक यांचा वर्ग निर्माण झाला. त्याचवेळी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व शोषित श्रमिकांचा मोठा वर्ग उदयाला आला. आर्थिक विषमतेत सातत्याने होणारी वाढ, वाढती गरिबी, श्रमिकांची पिळवणूक व कोणत्याही कायदेशीर तसेच शासकीय व सामाजिक संरक्षणाचा अभाव यामुळे कामगारांची अवस्था असाहाय्य, दयनीय होऊ लागली. या परिस्थितीबाबत कल्पक व दूरदृष्टी असलेले रॉबर्ट ओवेन या उदार बुध्दीच्या व सहृदय उद्योगपतीने भांडवलशाहीतील दोषातून मार्ग शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यातूनच सहकारी चळवळ किंवा सहकारी संस्थांची कल्पना पुढे आली. रॉबर्ट ओवेन यांनी

कामगारांचे कामाचे तास कमी करणे, बालकामगारांच्या काम करण्यास बंदी, कामगारांसाठी स्वस्त वस्तुभांडारे, कामगारांसाठी आदर्श वसाहत इत्यादींसारख्या सोयी यशस्वीपणे राबवल्या. त्यांचे अनेक प्रयोग फसले तरीही त्यांनी राबवलेल्या कल्पना सहकारी चळवळीला मार्ग दाखवणाऱ्या असल्यामुळे रॉबर्ट ओवेन यांना सहकारी चळवळीचा जनक म्हणून ओळखले जाते.

रॉबर्ट ओवेन व डॉ.विल्यम किंग यांनी कामगारांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करित असतानाच इंग्लंडमधील रॉशडेल येथील २८ गरीब विणकर कामगारांनी १५ ऑगस्ट १८४४ मध्ये सहकारी तत्वाच्या आधारे पहिल्या 'ग्राहक सहकारी भांडाराची' स्थापना केली. त्यांनी स्थापन केलेली 'रॉशडेल इक्विटेबल पायोनियर्स सोसायटी' ही चांगल्या, स्वच्छ व योग्य वजनमापाच्या वस्तू स्वस्त दरात उपलब्ध करून देत यामध्ये लोणी, आटा, साखर व चहा इत्यादी जीवनावश्यक वस्तू सभासदांना रोखीने उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट होते.

भारतातील सहकारी चळवळीची प्रेरणा ही मुख्यतः जर्मनीकडून मिळालेली आहे. सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा जन्म जर्मनीमध्ये झाला. १९व्या शतकात दुष्काळ, गरिबी, शोषण व कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न गंभीर होता. गरीब शेतकरी व कामगार कर्जात बुडालेले होते व सावकार त्यांचे शोषण करित होते. व्यापार मुख्यतः ज्यू लोकांच्या ताब्यात होता. तयार होणारा शेतमाल ज्यू व्यापाऱ्यांना विकला जात असे. ज्यू व्यापारी व सावकार यांच्या कार्यपध्दतीमुळे मोठ्या प्रमाणात जमिनी गहाण पडणे, कर्जबाजारीपणात सातत्याने होणारी वाढ या सर्वांचा परिणाम म्हणून जर्मनीमध्ये सहकारी चळवळीचा उदय झाला. जर्मनीमधील हर फ्रान्झ शूलझे (१८०८ ते १८८३) व हर रफायझन (१८१८ ते १८८८) यांनी शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी स्वतंत्रपणे प्रयत्न केले.

हर फ्रान्झ शूलझे हे डेलीस शहराचे न्यायाधीश होते. त्यांनी गरीब लोकांचे दुःख व दैन्य जाणून १८४९ मध्ये पात्रदाणे बनविण्याची पहिली सहकारी संस्था स्थापन केली. १८५० मध्ये पहिली सहकारी पतसंस्था स्थापन केली. १८५६ मध्ये सहकार विषयावरील पुस्तक त्यांनी प्रकाशित केले तर १८६७ मध्ये शूलझे यांच्या प्रयत्नातून पहिला सहकारी कायदा संमत करण्यात आला.

दुष्काळात शेतकऱ्यांचे झालेले हाल, सावकाराकडून केली जाणारी पिळवणूक, शोषण इत्यादीतून मार्ग काढण्यासाठी हर रफायझन यांनी 'पुअर पीपल्स कमिटी' स्थापन केली. १८४९

मध्ये दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी त्यांनी अनेक सहकारी संस्था व संघ स्थापन केले. १८७७ मध्ये रफायझन युनियन ही सहकारी पतसंस्थांची संघसंस्था स्थापन केली.

कामगार, शेतकरी, सर्वसामान्य गरीब व दुर्बल घटकांना भांडवलदार व सावकारां विरुद्ध लढण्यासाठी एक उपयुक्त साधन म्हणून सहकाराकडे पाहिले जाऊ लागले. अल्पावधीतच सहकारी चळवळ उत्पादन, व्यापार, बँकिंग व वाहतूक क्षेत्रात वेगाने विकसित झाली. संपूर्ण युरोप आणि जगभर सहकारी चळवळ वाढीस लागली. यासंदर्भात एडविन जी. नॉर्सने म्हटले आहे की, 'सहकारी चळवळ ही औद्योगिक क्रांतीने निर्माण झालेल्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे वाढीस लागली. भांडवलशाही, औद्योगिक संघटनाविरुद्ध निर्माण झालेल्या असंतोषाचा तो एक परिपाक होता. भांडवलशाहीने निर्माण केलेल्या अन्यायाला उत्तर म्हणून सहकाराची कल्पना उचलून धरण्यात आली.' (The movement grew out of the circumstances of the industrial revolution and was a reaction against early abuses or at least, regours of the capitlistic industrial system – Edwin G. Nourse)

१.४ सहकाराची अभिजात तत्त्वे

सहकारी चळवळींच्या तत्वांचा अभ्यास करताना, सहकाराची तत्त्वे, उच्च, नैतिक मूल्यांवर आधारलेली आहेत असे दिसते. परस्परांना साहाय्य करणे, आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत व्यक्तींच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे, पैशापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्व देणे, नफा हे मुख्य उद्दिष्ट नसणे ही सहकारी चळवळीची मुख्य मुल्ये होत. भांडवलदारीमध्ये व्यक्तीचे शोषण होते व कम्युनिझममध्ये सत्ता मोजक्या व्यक्तींच्या हातात राहते व व्यक्ती स्वातंत्र्याचा संकोच होतो असे दोष सहकारी तत्त्वप्रणालीत नाहीत.

आंतरराष्ट्रीय सहकार परिषदेने इ.स. १९३७ मध्ये रॉशडेल पायोनिअर्स यांनी ठरविलेल्या सहकाराच्या पुढील तत्वांना मान्यता दिली.

१.खुले सभासदत्व २.लोकशाही पध्दतीने कारभार (प्रत्येकास एक मत) ३.सभासदांनी संस्थेबरोबर केलेल्या व्यवहारांचे आधारे नफ़ा वाटप ४.भांडवलाला कमी महत्व व भांडवलावर मर्यादित व्याज ५.राजकीय व धार्मिक बाबींपासून अलिप्तता ६.रोखीने व्यवहार ७.सहकारी शिक्षणाला उत्तेजन.

सहकाराची वरील तत्त्वे प्रामुख्याने ग्राहक सहकारी संस्थांच्या संदर्भात मांडण्यात आलेली होती. परंतु नंतरच्या काळात बदललेली सामाजिक, राजकीय परिस्थिती सहकारी चळवळीचा विविध आर्थिक क्षेत्रात होणारा विस्तार इत्यादींचा विचार करून सहकारी तत्त्वांच्या पुर्न:मांडणीची आवश्यकता निर्माण झाली. १९६३ मध्ये आयोजित आंतरराष्ट्रीय सहकारी काँग्रेसने याबाबत स्वतंत्र आयोग गठित केला आणि या आयोगाने खुले स्वेच्छेने घेतलले व क्रियाशील सभासदत्व, संस्थेचे लोकशाही पध्दतीने नियंत्रण, भांडवलावर मर्यादित व्याज, सभासदांनी संस्थेबरोबर केलेल्या लाभाशांचे वाटप, सहकारी शिक्षणास उत्तेजन, सहकारांतर्गत सहकार, सहकारातून स्वावलंबन, काटकसर, सेवाव्रत, प्रसिध्दी, व्यवहारांची प्रामाणिकता, संघटित मालकी या सहकारी तत्त्वांची शिफारस केली.

१.५ सहकाराची आधुनिक तत्त्वे

सहकारी चळवळीमध्ये प्रामाणिकपणाला विशेष महत्व आहे. सहकारी संस्थांचे सभासद प्रामाणिक असले तर त्यांच्यातून निवडले जाणारे कार्यकारी मंडळही प्रामाणिक व्यक्तीचेच असते व अशा सहकारी संस्थांच्या व्यवहारात प्रामाणिकता असते.

सहकारी चळवळीमध्ये खुलेपण, सामाजिक जबाबदारी व इतरांबद्दल आस्था या बाबींना विशेष महत्व आहे. सहकारी संस्थामध्ये व्यवहारात पारदर्शकता व सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असते. या मूल्यांच्या आधारे सहकारी चळवळीची तत्त्वे इ.स. १९९५ मध्ये पुढीलप्रमाणे ठरवण्यात आली.

१. स्वेच्छेवर आधारलेले खुले सभासदत्व

२. लोकशाही पध्दतीने संस्थेचा कारभार

३. सभासदांचे सहभागीत्व

४. स्वायत्तता व स्वातंत्र्य ५. शिक्षण, प्रशिक्षण व प्रसिध्दी ६. सहकारी संस्थांत सहकार्य

७. समाजाबद्दल आस्था

वरीलपैकी पहिली तीन तत्त्वे संस्थेच्या अंतर्गत कारभारासाठी आवश्यक आहेत व शेवटची चार तत्त्वे अंतर्गत तसेच बहिर्गत संबंधासाठी आवश्यक आहेत.

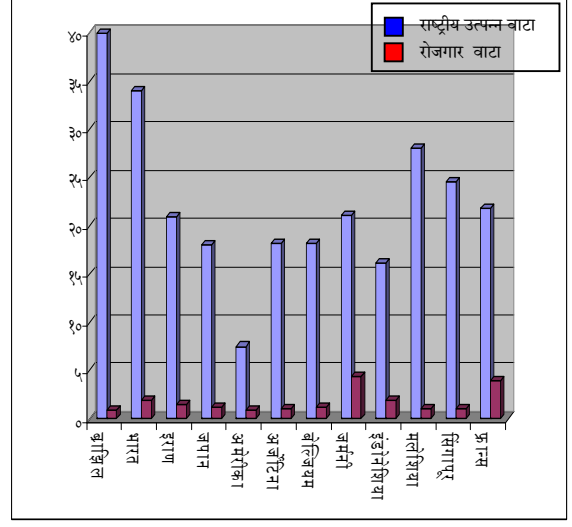
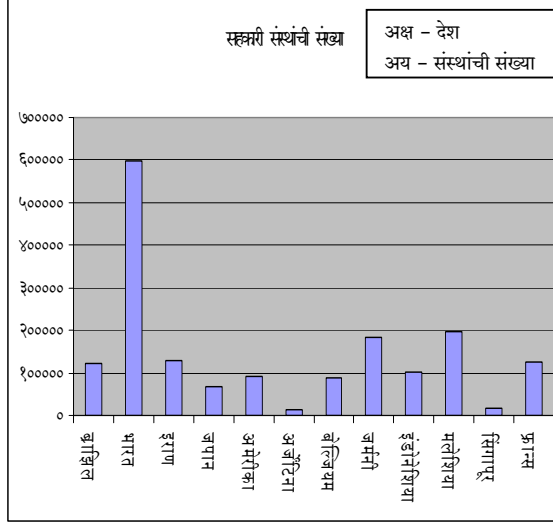
१.६ जागतिक सहकारी चळवळीचा विकास

आधुनिक सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंड व जर्मनी या युरोपीय देशात झाला आणि अल्पावधीत सहकारी चळवळ सर्व युरोपात व त्यानंतर सर्व जगभर विस्तारली. सहकारी चळवळीने जगातील सर्व लहान मोठ्या देशांबरोबर विकसित व अल्पविकसित देशात स्वतःचे असे वेगळे स्थान निर्माण केलेले आहे. जगातील विविध देशांत सहकाराने वेगवेगळ्या आर्थिक क्षेत्रात दबदबा निर्माण केलेला आहे. जागतिक पातळीवर सहकाराने १०० लाख लोकाना रोजगार उपलब्ध करून दिलेला आहे. बँकिंग व वित्तसेवा, उत्पादनक्षेत्र, गृहबांधणी, शेतीपूरक व प्रक्रिया उद्योग, खाण व मच्छिमारी व्यवसाय इत्यादी अनेक क्षेत्रात जागतिक स्तरावर सहकाराने आपला ठसा उमटवला आहे उदा. फ्रान्समध्ये बँकिंग व वित्तक्षेत्रात सहकाराने ४० टक्के वाटा निर्माण केलेला आहे, जपानमध्ये शेती उत्पादनात ९१ टक्के सहभाग सहकाराचा आहे, कोरियामध्ये ७१ टक्के मच्छिमारी व्यवसाय सहकार क्षेत्राकडे आहे. सप्टेंबर, २००६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघाने जागतिक सहकारी चळवळीबाबत प्रसिध्द केलेल्या सांख्यिकीय माहितीत तक्ता १.१ मध्ये जगातील निवडक देशातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आकृतिबंध दर्शविलेला आहे.

तक्ता १.१: जागतिक सहकारी चळवळीची प्रगती (२००६)

अ.न.	देश	सहकारी संस्थांची संख्या	सभासद संख्या (लाखात)	एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण	राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेकडा वाटा	रोजगार निर्मिती (लाखात)	निर्यात (अब्ज डॉलर) शेकडा वाटा
१	ब्राझील	१२१७००	१३५	३२.०	४०.०	०.८७	२.८३ (६.०)
२	भारत	५९८०००	२६०	७७.०	३४.०	१.९२	२२.८ (१७.०)
३	इराण	१३००००	१२३	३३.०	२१.०	१.५	२.१ (११.०)
४	जपान	६८९००	९८	३३.०	१८.०	१.२	१३.६ (१६.०)
५	अमेरीका	९०२००	३३.८	१०.०	०७.५	०.९१	८.७ (९.०)
६	अर्जेन्टिना	१२६७०	९.३	२३.५	१८.२	१.१	२.१ (१७.०)
७	बेल्जियम	८९९३०	२०	२५.०	१८.२	१.२	१.२ (१६.३)
८	जर्मनी	१८४२४०	८७.९	२७.५	२१.१	४.४०	४१.२ (१८.१)
९	इंडोनेशिया	१०२३५०	९.७८	२७.०	१६.२	१.८८	११.५ (१९.२)
१०	मलेशिया	१९५८२०	२५.८	४०.०	२८.१	१.०२	१३.१ (२१.३)
११	सिंगापूर	१६८९०	७.८०	९०.०	२४.६	०.९८	१२.६ (१७.२)
१२	फ्रान्स	१२५०००	२८.५	५६.०	२१.८	४.०	३२.७ (२०.१)

Source: www.google.com(ICA.com . other sites of co-operative stastics)

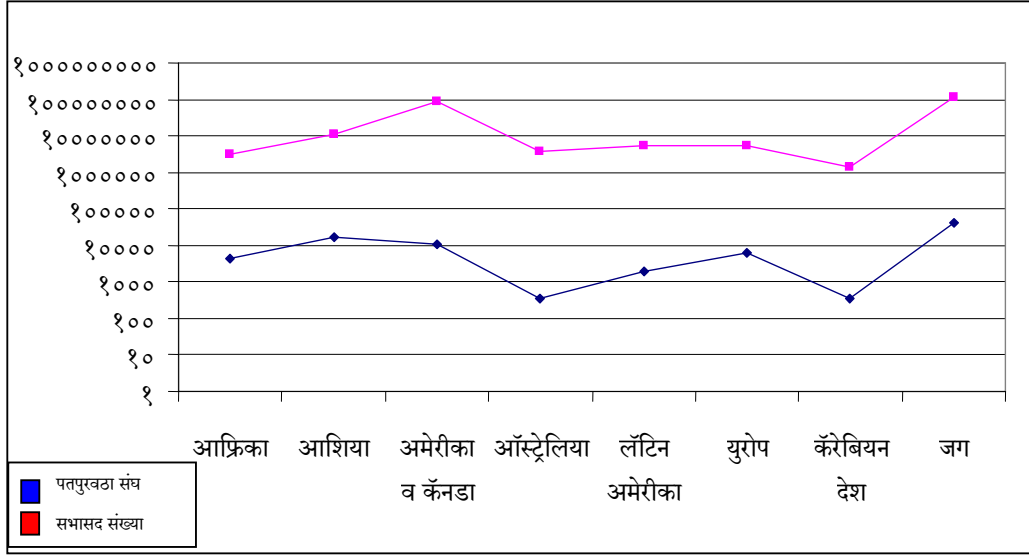

तक्ता १.१ मध्ये जागतिक स्तरावरील विविध देशांची सहकारविषयक सहभागाची आकडेवारी दिलेली आहे. यानुसार भारतात सहकारी संस्थांची संख्या इतर देशांपेक्षा अधिक असून सहकारातील सभासद लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आहे. अमेरिकेत सहकारी संस्थांची संख्या, सभासद संख्या, सहकारातील रोजगार निर्मिती इत्यादी अनेक बाबतीत इतर देशांपेक्षा मागे दिसून येतो. सहकाराच्या साहाय्याने जागतिक स्तरावर सर्वाधिक म्हणजे ४.४० लाख इतका रोजगार जर्मनी या देशात निर्माण झालेला असून जर्मनीच्या एकूण निर्यातीत ४१.२ अब्ज डॉलरची निर्यात सहकारी क्षेत्रातून होत असताना दिसून येते. त्या पाठोपाठ फ्रान्स ३२.७ अब्ज डॉलर व भारत २२.८ अब्ज डॉलर यांचा निर्यातीतील सहकारी क्षेत्राचा वाटा मोठा दिसून येतो. जागतिक स्तरावरील प्रादेशिक गटानुसार बँकिंग व वित्तीय क्षेत्रातील सहकारी चळवळीचा सहभाग तक्ता १.२ मध्ये दर्शविलेला आहे.

तक्ता १.२: जागतिक स्तरावरील प्रादेशिक विभागानुसार वित्तीय क्षेत्रातील सहकाराची प्रगती(२००६)

अ.न.	प्रादेशिक विभाग	पतपुरवठा संघाची संख्या (लाखात)	सभासद संख्या
१	आफ्रिका	४४०६	३०६५७९७
२	आशिया	१६५८६	१०८९७५२८
३	अमेरिका व कॅनडा	१०५९२	८७९२१४२१
४	ऑस्ट्रेलिया	३४८	३७९०६५५
५	लॅटिन अमेरिका	१९३७	५५३६२७४
६	युरोप	६०३९	५६२१४५०
७	कॅरेबियन देश	३५०	१४३९४९९
	जग	४०२५८	११८२६८६२४

Source: www.google.com(ICA.com . other sites of co-operative Stastics 2006)

तक्ता १.२ मध्ये जागतिक स्तरावरील विविध प्रादेशिक गटातील पतपुरवठा संघाचे प्रमाण व सभासदाची संख्या दिलेली आहे. त्यानुसार आशिया विभागात पतपुरवठा संघाची संख्या व सभासदांची संख्या इतर विभागापेक्षा अधिक आहे तर सर्वात कमी संस्था ऑस्ट्रेलिया विभागात तर कमी सभासद कॅरेबियन गटात दिसून येतात. जागतिक स्तरावर पतपुरवठा संघाची संख्या ३५० लाख असून १४३९४९९ इतके सभासद २००६ मध्ये होते. थोडक्यात जागतिक पातळीवर सहकारी पतपुरवठा प्रणाली सर्वच विभागात महत्वाची ठरलेली असून ग्रामीण व कृषी विकासासाठी संस्थात्मक वित्तपुरवठा वाढीत या सहकारी संघटन प्रणालीचा मोठा सहभाग आहे असे दिसून येते.

१.७ भारतातील सहकारी चळवळीचा इतिहास

भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम व विकासाच्या इतिहासाचा शोध घेताना असे दिसून येते की, जगातील इतर देशांप्रमाणे भारतातील सहकारी चळवळीचा प्रारंभ ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व शोषणातून झालेला आहे.

भारतातील इंग्रजांची राजवट स्थिर होत असतानाच इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांती पूर्ण झालेली होती. इंग्लंडमधील क्रांतीचे दुष्परिणाम भारतातील खेडयापाडयातून, घराघरांत चालणाऱ्या लहान मोठ्या उदयोगधंदयावर झाले. भारतातील लघु व कुटीरोद्योग इंग्लंडमधील मोठ्या कारखान्यांशी स्पर्धा करण्यास असमर्थ ठरले. इंग्लंडमधील कारखान्यातून भारतात येणाऱ्या मालाने भारतातील लघु व कुटीरोद्योग बंद पडले. त्या व्यवसायातील कारागीर व कामगार बेकार झाले.

उदरनिर्वाहाचे शेवटचे साधन म्हणून ते शेती व्यवसायाकडे वळले. त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या वाढली. भारतातील ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांवरील कर्जाचा बोजा वाढत गेला व शेतकरी पूर्णपणे सावकारी पाशात अडकले गेले, कारण सावकार शेतकऱ्यांना जमिनीच्या तारणावर कर्ज देत असत. कर्ज न फिटल्यास त्याच्या मोबदल्यात शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेऊ लागले व त्यामुळे आपल्याच जमिनीवर शेतकऱ्यांना शेतमजूर म्हणून राबावे लागू लागले.

१८७५ च्या दरम्यान पुणे व नगर जिल्हयातील शेतकऱ्यांनी सावकारांची घरे जाळण्याचा प्रयत्न केला. सावकारांविरुद्ध दंगे होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सावकार शेतकऱ्यांकडून कर्जावर अवास्तव व्याज आकारित. व्याज व मुद्दल रक्कम पिकातील भरपूर वाटा देऊन सुध्दा फिटत नसे. मुद्दलाच्या रकमेपोटी सावकारांनी जमिनी ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे शेतकरी प्रक्षुब्ध झाले होते. सावकारांकडून कर्ज घेताना लिहून दिलेल्या वचनचिठ्या जाळून टाकण्याची मोहीम हाती घेण्यात आली. या मोहिमेचा परिणाम म्हणून सरकारचे लक्ष शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे वेधले गेले. सरकारने कायदा करून शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी सरकारने 'डेक्कन अॅग्रिकल्चरिस्ट्स रिलिफ अॅक्ट' संमत केला व शेतकऱ्यांना काही सूट मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

या कायद्याचा उद्देश म्हणजे सरकारने जमिनीचा मालक असणाऱ्या शेतकऱ्यांना स्वस्त व्याजदरात कर्ज पुरविणे, कर्जपुरवठा प्रामुख्याने बी-बियाणे, जनावरे, शेतीची अवजारे इत्यादी प्रकारे शेतकऱ्यांना संकटकाळात मदत करणे हा होता. कायद्याचा उद्देश चांगला असून देखील तो उद्देश साध्य होऊ शकला नाही, कारण कर्जपुरवठा महसुली अधिकाऱ्यांमार्फत केला जात होता व कर्जपुरवठा वेळेवर होत नव्हता. कर्ज मिळविण्याकरिता शेतकऱ्यांना बराच पैसा खर्च करावा लागे. त्यामुळे शेतकऱ्यांवरील कर्जाचा बोजा उतरण्याऐवजी शेतकरी अधिकाधिक कर्जबाजारी होऊ लागले.

निकोलसनचा अहवाल-सहकारी संस्थांच्या उगमाबाबत अधिक निश्चितपणे पाऊल टाकण्याचे श्रेय मद्रास सरकारला दिले जाते. मद्रास राज्यात भू-विकास बँका किंवा शेती बँका स्थापन करणे कितपत शक्य आहे. याबाबतचा अभ्यास करण्यासाठी १८९९ मध्ये मद्रास सरकारने फ्रेडरिक

निकोलसन या अधिकाऱ्याची नेमणूक केली होती. निकोलसनने जर्मनीचा दौरा करून सहकारी चळवळीचा अभ्यास केला व त्यांनी आपल्या अहवालात असे नमूद केले की, शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी रफायझन पध्दतीप्रमाणे कार्य करणाऱ्या सहकारी कर्जपुरवठा संस्था स्थापन करण्यात याव्यात. त्याचवेळी भारत सरकारचा एक अधिकारी श्री. ड्युपरनेक्स यांनी उत्तर प्रदेशात शेती बँकांची स्थापना केली होती व आपल्या अनुभवावर आधारित एक पुस्तक देखील प्रकाशित केले होते. सहकारी संस्था स्थापन करण्यासाठी वर नमूद केलेले प्रयत्न व प्रयोग याकडे भारत सरकारचे लक्ष वेधले गेले. १९०० मध्ये भारत सरकारने सर एडवर्ड लॉन यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची नेमणूक केली. या समितीने भारतातील सहकारी संस्थांच्या स्थापने संबंधीच्या प्रश्नाचा अभ्यास करावा व योग्य त्या शिफारशी कराव्यात अशी अपेक्षा होती. या समितीने सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यासाठी आग्रहाने शिफारस केली.

ग्रामीण आणि नागरी भागातील दुर्बल व कर्जबाजारी व्यक्तींना कर्जपुरवठा करण्याकरिता जर्मनीतील रफायझन पध्दतीच्या सहकारी कर्जपुरवठा संस्था स्थापन करणे योग्य ठरेल असा निष्कर्ष या समितीने निकोलसन व ड्युपरनेक्स या दोन्ही योजनांचा विचार करून काढला होता. तसेच नागरी आणि सहकारी संस्थांच्या स्थापनेसाठी एक नमुना योजना तयार केली होती. त्याच दरम्यान शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीची पाहणी करण्यासाठी १९०१ च्या दुष्काळ समितीने आपल्या अहवालात असे स्पष्ट केले होते की, १/४ शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकारांनी ताब्यात घेतल्या असून ८० टक्के शेतकरी कमी अधिक प्रमाणात कर्जबाजारी आहेत. जर परस्पर साहाय्यक सहकारी संस्था स्थापन केल्या तर शेतकऱ्यांना योग्य दराने कर्ज मिळू शकेल आणि ते सावकारांच्या कचाटयातून सुटू शकतील. एडवर्ड लॉ यांनी केलेल्या नमुना योजनेनुसार १९०४ साली सहकारी कायदा सम्मत करण्यात आला. या कायद्यामुळेच सहकाराची मुहूर्तमेढ रोवण्यास मदत झाली.

१.८ भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात झाली. सहकाराला शंभर वर्षांपेक्षा अधिक कालावधी लोटलेला आहे. भारतात सहकारी चळवळीचा विकास विविध अवस्थांमधून झालेला दिसून येतो.

पहिला टप्पा (१९०४ ते १९१२)- सहकाराची ही अवस्था म्हणजे प्राथमिक अवस्था होय. भारतात १९०४ मध्ये सहकारी कायदा संमत करून सहकारी संस्थांच्या स्थापनेस सुरुवात झाली. १९१२ पर्यंत भारतात ८१७७ सहकारी संस्था अस्तित्वात येऊन त्यांची सभासद संख्या ४ लाखांपेक्षा जास्त होती. १९०४ च्या कायद्यातील प्रमुख तरतुदी पुढीलप्रमाणे होत्या.

१. एकाच गावातील किंवा शहरातील किमान १० किंवा त्यापेक्षा जास्त व्यक्ती एकत्र येऊन त्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी सहकारी पतसंस्थेच्या स्थापनेची परवानगी देण्यात आली.
२. सहकारी संस्थांचे ग्रामीण व शहरी असे वर्गीकरण करण्यात आले. ज्या संस्थेचे निम्म्यापेक्षा अधिक सभासद शेतकरी असल्यास त्यांना ग्रामीण सहकारी पतसंस्था समजण्यात येईल व निम्म्यापेक्षा अधिक सभासद इतर व्यवसायांतील असल्यास त्यांना शहरी संस्था समजण्यात येईल.
३. ग्रामीण सहकारी संस्थांच्या बाबतीत सभासदांचे उत्तरदायित्व अमर्यादित स्वरूपाचे होते. मात्र नागरी संस्थाना सभासदाचे मर्यादित किंवा अमर्यादित ठेवण्याची मुभा होती.
४. सहकारी संस्थांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित स्वरूपाचे असावे व आवश्यकतेनुसार कायदे व नियमात बदल करण्याचे अधिकार सरकारला देण्यात आले.
५. कोणताही सभासद १००० रुपये पेक्षा जास्त रकमेचे भाग खरेदी करू शकणार नाही. म्हणजे भाग खरेदीच्या रकमेची अंतिम मर्यादा १००० रुपये ठेवण्यात आली होती.
६. ग्रामीण सहकारी संस्थेने सर्व नफा राखीव निधीत जमा केला पाहिजे तर शहरी किंवा नागरी संस्थानी नफ्याच्या एकचतुर्थांश भाग राखीव निधीत जमा करण्याचे बंधन होते.
७. सहकारी संस्थाना मुद्रांक शुल्क, नोंदणी शुल्क व उत्पन्नावरील करात सूट देण्यात आली होती.
८. सहकारी संस्थांच्या हिशोबाची तपासणी सहकारी संस्थेच्या नोंदणी अधिकाऱ्याकडून किंवा इतर पात्र अधिकाऱ्याकडून करण्याचे बंधन होते. यासाठी प्रत्येक प्रांतात नोंदणी अधिकारी नियुक्त करण्यात आले.

सहकारी संस्थांच्या स्थापनेच्या दृष्टीने १९०४ चा सहकारी कायदा एक महत्वपूर्ण पाऊल होते. परंतु त्यामध्ये अनेक त्रुटी होत्या, म्हणून या कायद्यात १९१२ साली सुधारणा करण्यात आली.

दुसरा टप्पा (१९१२ ते १९१८)- सहकारी चळवळीच्या या टप्प्यात १९०४ च्या कायद्यातील अनेक दोष दूर करण्यात आले. त्यामुळे या अवस्थेला वेगवान विकासाची अवस्था असे ही म्हटले जाते. १९०४ च्या सहकारी कायदानुसार सहकारी पतपुरवठा संस्थांशिवाय इतर सहकारी संस्था स्थापन करता येत नव्हत्या, त्यामुळे १९१२ साली दुसरा सहकारी कायदा संमत झाला. त्यामुळे बिगर पतपुरवठा सहकारी संस्थांच्या स्थापनेचा मार्ग मोकळा झाला. या सहकारी कायद्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. १९१२ च्या कायद्यामुळे कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था बरोबरच खरेदी, विक्री, उत्पादन, गृहनिर्माण इत्यादी क्षेत्रात म्हणजेच बिगर कृषी सहकारी संस्था स्थापन करण्याची परवानगी देण्यात आली.
२. १९०४ च्या सहकारी कायद्यातील ग्रामीण व नागरी हे वर्गीकरण रद्द करण्यात येऊन त्या ऐवजी मर्यादित व अमर्यादित या तत्त्वावर सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण करण्यात आले.
३. सहकारी संस्था कर्जपुरवठ्यासाठी स्थापन झाल्या असतील व त्यांचे बहुसंख्य सभासद शेतकरी असतील तर त्या संस्थाना सभासदांच्या जबाबदारीबाबत स्वातंत्र्य देण्यात आले.
४. सहकारी नफ्याच्या शेकडा २५ इतकी रक्कम राखीव निधीकडे वळती करावी व उरलेल्या नफ्यापैकी शेकडा १० इतकी रक्कम शैक्षणिक किंवा दानधर्मासाठी वापरण्याची परवानगी देण्यात आली.
५. कोणत्याही सभासदाला एकूण भांडवलाच्या १/५ भांडवलापेक्षा अधिक किंवा १००००० रूपे पेक्षा जास्त किमतीचे भाग खरेदी करता येणार नाहीत.
६. सुधारित कायद्यामुळे मध्यवर्ती बँकेसारख्या संघाची स्थापना करणे शक्य होणार होते.
७. एखाद्या सभासदाने वेळेवर कर्जाची परतफेड केली नसेल तर दावा दाखल करण्याचा संस्थाना अधिकार देण्यात आला.
८. सहकारी संस्थांना सक्तीची नोंदणी, वैयक्तिक उत्पन्न कर, मुद्रांक कर व नोंदणी शुल्क इत्यादीमध्ये सवलत देण्यात आली.

९. सभासदाकडील कर्ज वसुलीसाठी त्याने संस्थेत ठेवलेल्या ठेवी किंवा भाग भांडवलाचा संस्थेला वापर करण्याचा अधिकार देण्यात आला.

१९१२च्या सहकारी कायद्याने सहकारी संस्थांची वेगाने प्रगती झाली. १९११-१२ मध्ये सहकारी संस्थांची संख्या ८१७७ होती, सभासद संख्या ४.७० लाख व एकूण भांडवल रुपये ३३५.७ लाख होते. १९१७-१८ मध्ये संस्थांची संख्या २५१९२, सभासद संख्या १०.९ लाख व एकूण भांडवल रुपये ७६०.९ कोटी होते. या आकडेवारीवरून सहकारी संस्थांच्या प्रगतीची कल्पना येते. सहकारी चळवळीचा विकास योग्य रीतीने होत आहे किंवा नाही हे जाणून घेण्यासाठी सरकारने १९१४ मध्ये सर ई. डी. मॅक्लेगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली. या समितीने सहकारी संस्था यशस्वी होण्यासाठी पुढील निकष व्यक्त केले.

- अ. सहकारी संस्थेच्या यशासाठी प्रत्येक सभासदाला सहकाराच्या तत्वाची जाणीव असावी.
- ब. सहकारी संस्थांनी प्रामाणिक व्यक्तींचीच सभासद म्हणून निवड करावी.
- क. सहकारी संस्थेने फक्त आपल्याच सभासदांना कर्जपुरवठा करावा.
- ड. संस्थांनी उत्पादक कार्यासाठी कर्जपुरवठा करावा.
- इ. कर्जदाराने आपली उत्पादनक्षमता वाढवून संस्थेचे कर्ज परत करण्याची संस्था व इतर सभासदांना हमी द्यावी.
- फ. सभासदांनी ज्या कारणासाठी कर्ज घेतलेली आहेत, त्याच कारणांसाठी त्याचा उपयोग झाला पाहिजे याबाबत संस्थेने लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे.
- ग. सभासद कर्जाचा दुरुपयोग करीत आहेत असे लक्षात आल्यास संस्थेने त्यास एकरकमी कर्जाची परतफेड करण्यास सुचवावे.
- ह. सभासदाना काटकसरीची सवय लावणे हा संस्थेचा प्रमुख उद्देश असला पाहिजे.

मॅक्लेगन समितीने अनेक महत्वपूर्ण सूचना केल्या असल्या तरी त्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीत आणल्या गेल्या नाहीत. त्यामुळे ९० वर्षापूर्वी सहकारी संस्थेत जे दोष होते ते आजही दिसून येतात.

तिसरा टप्पा (१९१९ ते १९२९)- १९२९च्या रिफॉर्म ॲक्टमुळे सहकार हे खाते प्रांतिक सरकारकडे सोपविण्यात आले. प्रत्येक प्रांतिक सरकारने त्यासाठी स्वतंत्र खाते निर्माण करून त्याचा कारभार

पाहण्यासाठी मंत्रिमंडळाची नेमणूक केली. १९१२ च्या कायद्यात बदल करून अनेक राज्य सरकारांनी सहकाराबाबत स्वतंत्र प्रांतिक कायदे केले. १९२५ मध्ये मुंबई प्रांताने सहकारी कायदा संमत केला. त्यानंतर मद्रास, बिहार, ओरिसा, बंगाल इत्यादी सरकारांनी स्वतंत्र कायदे संमत केले. या कायद्यामुळे सहकारी चळवळीच्या विकासाला मोठी चालना मिळाली. १९१९ ते १९२९ या दहा वर्षांच्या काळात कृषी सहकारी संस्थांची संख्या तीनपटीने व बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची संख्या पाच पटीने वाढली. याच काळात सहकारी पतसंस्थांचे भांडवल चार पटीने व बिगर कृषी सहकारी संस्थांचे भांडवल सहा पटीने वाढून त्यांच्या सभासद संख्येमध्येही वाढ झाली.

१९१९ ते १९२९ या कालावधीत सहकारी संस्थांची संख्यात्मक वाढ झाली, मात्र तिची गुणात्मक बाजू दुर्लक्षिली गेली. सहकारी संस्थांचे अधिकारी व कर्मचारी यांनाच सहकार तत्त्वाची विशेष माहिती नव्हती. संस्थांनी अगदी दान दिल्याप्रमाणे कर्जे दिली. त्यामुळेच रामदास पंतलू यांनी या अवस्थेला 'अनियंत्रित पण वेगवान विकासाची अवस्था' असे म्हटले आहे. याच काळात सहकारी चळवळीचे परीक्षण करण्यासाठी रॉयल कमिशन ऑन अॅग्रीकल्चर, मध्यवर्ती आणि प्रांतिक बँक व्यवसाय समित्या, क्लॉव्हर्ट समिती इत्यादी समित्यांची नियुक्ती करण्यात आली.

चौथा टप्पा (१९२९ ते १९३९)– १९२९ साली मंदीचा तडाखा सर्वच देशांना बसला. महामंदीमुळे शेतमालाच्या किंमती एकदम कमी झाल्या व शेतकऱ्यांची कर्जे फेडण्याची क्षमता कमी झाली. त्यामुळे थकबाकीची रक्कम २० टक्क्यांवरून ४० टक्क्यांपर्यंत वाढली. त्याचा विपरीत परिणाम सहकारी संस्थांच्या अस्तित्वावर झाला. त्यामुळे अनेक संस्थांचे दिवाळे निघाले.

सहकार खात्याने, सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेवर भर दिला. अनेक निष्क्रिय व मृतप्राय संस्थांची नोंदणी रद्द करण्यात आली. त्यामुळे सहकारी संस्थांची संख्या एकदम कमी झाली. १९३०-३१ मध्ये ९३५१२ इतकी असलेली संख्या १९३४ अखेर ९२२२६ पर्यंत कमी झाली. म्हणजे जवळजवळ १३ टक्के इतकी सहकारी संस्थांच्या संख्येत घट झाली. सरकारच्या कडक नियंत्रणामुळे थकबाकीचे प्रमाण कमी झाले. संस्थांच्या एकत्रीकरणाच्या धोरणामुळे मोठ्या व सशक्त संस्थांची निर्मिती झाली. याच काळात भारतात सहकारी तत्त्वावर भू तारण बँकांची स्थापना करण्यात येऊन कृषीक्षेत्रात दीर्घकालीन कर्जपुरवठ्याची सुविधा निर्माण झाली. १९३५ मध्ये रिझर्व्ह

बँक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली व बँकेने स्वतंत्र कृषी पतपुरवठा खाते निर्माण केले. या खात्याकडे सहकारी वित्तपुरवठा प्रश्नांचा अभ्यास करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. रिझर्व्ह बँकेने १९३७ पासून बहुउद्देशीय सहकारी संस्था स्थापण्यावर विशेष भर दिला.

पाचवा टप्पा : (१९३९ ते १९४७) दुसऱ्या महायुद्धामुळे सहकारी संस्थांच्या पुनरुज्जीवनाला अत्यंत पोषक वातावरण निर्माण झाले. त्यामुळे या कालखंडाला पुनरुज्जीवनाचा टप्पा म्हणून ओळखले जाते. दुसऱ्या महायुद्धामुळे शेतमालाच्या किंमतीत वाढ होऊन शेतकऱ्यांची कर्ज परत करण्याची क्षमता वाढली. त्यामुळे संस्थांच्या थकबाकीचे प्रमाण २० टक्के इतके कमी झाले. तसेच सभासद संख्या व खेळत्या भांडवलात अनुक्रमे ७० टक्के व ५४ टक्के वाढ झाली. याच काळात सरकारने पतपुरवठा सहकारी संस्थांच्या स्थापनेपेक्षा बिगर पतपुरवठा सहकारी संस्थांच्या स्थापनेवर विशेष भर दिला. युद्धामुळे जीवनाश्यक वस्तूंची मागणी वाढून किंमतीही वाढल्या. त्यामुळे ग्राहक भांडारांचा विकास झाला. औद्योगिक क्षेत्रातही सहकारी संस्थांच्या निर्मितीला पोषक वातावरण निर्माण झाले.

१९४४ साली भारत सरकारने प्रा.डॉ.धनंजयराव गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामीण भागातील कर्जबाजारीपणा कमी करून शेतीसाठी अल्प व दीर्घकालीन कर्जपुरवठा कसा करता येईल यावर विचार करण्यासाठी समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने सहकारी वित्तपुरवठ्याच्या साहाय्याने ग्रामीण आर्थिक विकासाच्या समस्या आणि विशेषतः शेतीच्या पतपुरवठाविषयक समस्या, उत्तम व शाश्वत स्वरूपात सोडविता येतील असे मत व्यक्त केले. १९४५ साली श्री.आर.जी. सुरय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली 'सहकारी नियोजन समिती' नियुक्त करण्यात आली. या समितीने पुढील १० वर्षांत ३० टक्के ग्रामीण जनता व ५० टक्के खेडी सहकारी संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात आणून शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाची किमान २५ टक्के विक्री सहकारी संस्थामार्फत केली जावी असे सुचविले. त्यामुळे सहकारी चळवळीला नियोजनबद्ध व संघटित स्वरूपाचा आकार देण्याचे प्रयत्न करण्यात आले.

१.१ भारतातील सहकारी चळवळीचा योजना कालखंडातील विकास

भारतात सहकारी चळवळीच्या विकासाची सुरुवात २० व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून झालेली असली तरी तिचा नियोजनबद्ध विकास प्रामुख्याने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर म्हणजे १९५० नंतर झालेला आहे. पंचवार्षिक योजना कालखंडातील सहकारी चळवळीच्या विकासाची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

पहिली पंचवार्षिक योजना : (१९५१ ते १९५६)

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सहकारी चळवळीबाबत विशेष भर देण्याचे धोरण नियोजनकारानी स्वीकारल्याचे दिसून येते. या कालखंडात सहकारी क्षेत्राबाबतची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सहकार लोकशाहीचे प्रमुख अंग आहे आणि सामाजिक हेतू स्वयंप्रेरणा व परस्पर हितसंबंध लक्षात घेऊन सहकारी क्षेत्राच्या विकासाचा कार्यक्रम तयार करणे.
२. सहकारी क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी सरकारला महत्त्वपूर्ण स्थान देणे.
३. ग्रामीण भागातील सहकारी संस्था व ग्रामपंचायत यांमध्ये जवळचा संबंध प्रस्थापित करणे.
४. देशातील ५० टक्के खेडी व ३० टक्के ग्रामीण जनता सहकारी क्षेत्राखाली आणणे.
५. शेतीला कर्जपुरवठा करण्यासाठी सहकारामार्फत निधी उपलब्ध करून देणे.
६. शेतमालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी सरकारी खरेदी विक्री संस्थांचा विकास करणे.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीचा विकास तक्ता १.३ वरून दिसून येतो.

तक्ता १.३ मध्ये पहिल्या योजनाकाळातील सहकारी चळवळीची प्रगती दाखवलेली आहे. त्यानुसार दिसून येते की योजनाकाळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत ३८.५ टक्क्यांनी वाढ घडून आली. त्याचवेळी सभासद संख्येत ५१.५ टक्क्यांनी वाढ दिसून आली.

तक्ता १.३: पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती

अ.न.	विभाग किंवा क्षेत्र	१९५०-५१	१९५५-५६	शेकडा वाढ /घट
१	प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था (संख्या)	१,१५.४६२	१,५९,९३९	३८.५
२	सभासद संख्या (लाखात)	५१.५४	७७.९९	५१.३
३	प्रत्येक संस्थेची सरासरी सभासद संख्या	४५	४९	८.८
४	ग्रामीण जनतेचा सहभाग (टक्केवारी)	१०.३	१५.६	५.३
५	दिलेली कर्जे (कोटी रुपये)	२२.९०	५०.१६	११९.०
६	प्रत्येक सभासदास सरासरी कर्जे (रुपये)	४५	६४	४२.५
७	प्रत्येक संस्थेचे सरासरी भांडवल(रुपये)	७२७	१०५१	४४.६
८	खेळते भांडवल (सरासरी रुपये)	३४४७	४९४६	४३.५
९	सरासरी ठेवी (रुपये)	३९१	४४१	१२.८
१०	थकबाकीचे प्रमाण (टक्के)	२१	२५	४.०

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 1990 pp 20-25

ग्रामीण जनतेचा सहभाग १५.६ टक्के तर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेली कर्जे ११९.२ टक्क्यांनी वाढली. सहकारी पतसंस्थांच्या सर्वांगीण विकासाला अनुकूल बदल दिसून येत असताना थकबाकीच्या प्रमाणात सुध्दा २५ टक्क्यांपर्यंत वाढ झालेली दिसून येते. याचाच अर्थ योजनाकाळातील धोरणे व शासनाचा कृती आराखडा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासाला अनुकूल दिसून आला.

दुसरी पंचवार्षिक योजना : (१९५६ -६१)

अखिल भारतीय ग्रामीण पतपाहणी समितीने(१९५४) केलेल्या शिफारशी लक्षात घेऊन दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत खालील प्रकारची उद्दिष्टे ठरविण्यात आली. सहकारी चळवळ ग्रामीण व कृषी क्षेत्रातील विकाससंस्था म्हणून विकसित व्हावी या हेतूने आव्हानात्मक उद्देश निश्चित करण्यात आले.

१. समाजवादी समाज रचनेचे स्वप्न साकार करण्यासाठी सहकाराचा मार्ग अवलंबणे.
२. मोठ्या आकाराच्या पतपुरवठा संस्थांचा विकास करणे.
३. सहकारी पतसंस्थांबरोबरच उत्पादन, वितरण, साठवण इत्यादी क्षेत्रात सहकारी संस्थांचा विकास करणे.

४. जिल्हा स्तरावर सक्षम जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक निर्माण करणे.
५. ज्या जिल्ह्यात भू-तारण बँका नसतील त्या जिल्ह्यात भू-तारण बँक स्थापन करणे.
६. सहकारी संस्थांचे निरीक्षण, तपासणी व हिशोब तपासणी अधिक काटेकोरपणे करणे.
७. सहकारी संस्थांमधील सेवकांच्या शिक्षण व प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे.
८. राज्य पातळीवर 'संकट निवारण व हमी निधी' स्थापन करणे.

तक्ता १.४ मध्ये दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती दाखवलेली आहे.

तक्ता १.४: दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती

अ.न.	विभाग किंवा क्षेत्र	१९५५-५६	१९६०-६१	शेकडा वाढ/घट
१	सहकारी संस्थेची संख्या (लाखात)	२.४०	३.३२	३८.३
२	सभासद संख्या (लाखात)	१७६	३४२	९४.३
३	भांडवल (कोटी रुपये)	७७	२२१	१८७.०
४	खेळते भांडवली (कोटी रुपये)	४६९	१३१२	१७९.७
५	प्राथमिक संस्थांनी दिलेले कर्ज (कोटी रुपये)	५०	२०३	३०६.०
६	सरासरी ठेवी (कोटी रुपये)	४४१	६८८	५६.०
७	लाभ घेतलेल्या लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण	१२	२४	१२.०

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 19990 pp 25-30

तक्ता १.४ वरून असे दिसून येते की दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत सहकारी संस्थांच्या संख्येत ३८.३ टक्के, सभासद संख्येत ९४.३ टक्के व लाभ घेतलेल्या लोकांच्या संख्येत १२ टक्के इतकी मोठी वाढ झालेली आहे. योजनाकाळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भाग भांडवल १८७ टक्के, खेळते भांडवल १७९.७ टक्के व संस्थानी दिलेली कर्जे ३०६ टक्के इतकी वाढली. याचाच अर्थ दुसरी योजना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्यात्मक विकासाला पूरक ठरलेली दिसून येते.

तिसरी पंचवार्षिक योजना : १९६१-६६

आर्थिक विकास करण्यासाठी सहकार एक प्रभावी माध्यम आहे हे लक्षात घेऊन तिसऱ्या योजनेत सामान्य शेतकरी, कामगार व ग्राहक यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने सहकारास महत्वाचे स्थान देण्यात आले. या योजनाकाळात सहकाराच्या विकासासाठी ८० कोटी रुपयांची

तरतूद करण्यात आली. या योजनाकाळात सहकारी चळवळीची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भारतातील सर्व खेडी सहकारात समाविष्ट करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे.
२. शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या जनतेपैकी ६० टक्के जनतेला सहकारी क्षेत्रात आणणे.
३. सर्वच प्रकारच्या सहकारी संस्थांना भरीव आर्थिक मदत करणे.
४. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्षम करण्यासाठी त्यांची पूर्णरचना करणे.
५. लघु उद्योगांचा सहकारी तत्वावर विकास करणे.
६. सहकारी क्षेत्रामार्फत शेतीस ५३० कोटी रुपयांची अल्प व मध्यम मुदतीची व १५० कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे देणे.
७. ग्रामीण व शहरी भागात जीवनावश्यक वस्तूंचे वाटप करण्याच्या दृष्टीने ग्राहक भांडारांचा विकास करणे.
८. सहकारी विपणन, प्रक्रिया व पतसंस्था एकमेकांना जोडून त्यांचा विकास करणे.
९. सहकारी क्षेत्रातील सेवकांच्या संख्येत वाढ करणे.
१०. दुग्ध उत्पादन, गृहनिर्माण, शेती, मासेमारी इत्यादी क्षेत्रात बिगर पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा विकास करणे. तक्ता १.५ मध्ये तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती दाखवलेली आहे.

तक्ता १.५: तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती

अ.न.	विभाग किंवा क्षेत्र	१९६१-६२	१९६५-६६	शेकडा वाढ /घट
१	सहकारी संस्थेची संख्या (लाखात)	३.३२	३.४६	+४.२
२	सभासद संख्या (लाखात)	३४२	५२०	+५२.०
३	भांडवल (कोटी रुपये)	२२१	४३०	+९४.६
४	खेळते भांडवली (कोटी रुपये)	१३१२	१५२४	+१६.२
५	प्राथमिक संस्थांनी दिलेले कर्ज (कोटी रुपये)	२०३	४२७	+११०.३
६	लाभ घेतलेल्या लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण	२४	३३	+३७.५

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 1990 pp25-30

तक्ता १.५ मध्ये तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालखंडात सहकारी संस्थांच्या संख्येत ४.२ टक्के तर सभासदांच्या संख्येत ५२ टक्के इतकी वाढ घडून आली. त्याचवेळी वाढ घडून आली. त्याचवेळी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलात ९४.६ टक्के व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेली कर्जे याच कालखंडात ११०.३ टक्के इतकी वाढली. १९६६ अखेर सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या सभासदांची संख्या २६.१ दशलक्ष होती. योजनेअखेर भारतातील ८९.२ टक्के खेडी सहकार क्षेत्राखाली आली. सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या ७८ पर्यंत पोहचली. भारतातील एकूण साखर उत्पादनापैकी या कारखान्यांनी १/३ साखरेचे उत्पादन केले. याच काळात गृहनिर्माण सहकारी संस्थांची संख्या ४५६१ वरून ११७६५ पर्यंत वाढली. ग्राहक सहकारी संस्थांची संख्या ७०५८ वरून १३०७७ पर्यंत पोहचली. याशिवाय सूत गिरण्या, भात गिरण्या, तेलगिरण्या व औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या संख्येतही भरीव वाढ झाली.

चौथी पंचवार्षिक योजना : १९६९ - १९७४

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत सहकारी क्षेत्राचा सूत्रबद्ध पध्दतीने विकास घडवून आणण्यासाठी कार्यक्रम आखण्यात आले. या योजनेत सहकाराच्या विकासासाठी १७५.५७ कोटी रुपये खर्च करण्याचे ठरविण्यात आले. या योजनेत प्राथमिक पतसंस्था व ग्राहक पतसंस्थांचा विशेष विकास करण्याचे ठरविण्यात आले. या योजनेतील सहकाराच्या विकासांची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे होती.

अ) सहकारी पतपुरवठा: पहिल्या तीन योजनात सहकारी पतसंस्था अपक्षेइतक्या सक्षम नव्हत्या. त्यामुळे प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांची नव्याने मांडणी करून त्यांना सक्षम करण्याच्या हेतू होता. याच काळात मध्यवर्ती सहकारी बँकांचीही पुर्न:मांडणी करण्याचे ठरविण्यात आले. तसेच भूविकास बँकांमार्फत शेती क्षेत्राला ७०० कोटी रुपये दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करण्याचे ठरविण्यात आले.

ब) सहकारी विक्री संस्थांसाठीची उद्दिष्टे: या योजनेत सहकारी विपणन संस्थांसाठी उद्दिष्टे ठरवून देण्यात आली. त्यानुसार योजना काळात या संस्थानी ८ दशलक्ष टन अन्नधान्य, ३६ दशलक्ष टन ऊस, ०.६ दशलक्ष टन भुईमूग, १००० टन फळे व भाजीपाला व १८ दशलक्ष टन कापसाच्या गाठींची उलाढाल करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले.

क) खते व बी-बियाणे यांचे वितरण : खते, बी-बियाणे, कीटकनाशके ही शेतकऱ्यांची प्राथमिक गरज आहे. म्हणून त्यांच्या वितरणामध्ये सहकारी संस्थांनी या योजनाकाळात ६५० कोटी रुपयांची खते, ५० कोटी रुपयांची बी-बियाणे, ५०कोटी रुपयांची कीटकनाशके वितरण करण्याचे ठरविण्यात आले.

ड) सहकारी वीज पुरवठा संस्था : चौथ्या योजनेचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या योजनेत ग्रामीण भागात विद्युत वितरणाची जबाबदारी सहकारी संस्थांवर सोपविण्याचे ठरले व देशात अशा प्रकारच्या ५० सहकारी विद्युत वितरण संस्था स्थापन करण्याचे ठरविण्यात आले.

इ) प्रशिक्षण व शिक्षण : योजनाकाळात सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणास विशेष महत्व देण्यात आले. पुण्यातील वैकुंठ मेहता नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ को-ऑपरेटिव्ह मॅनेजमेंट या संस्थेत संशोधनास विशेष महत्व देण्याचे ठरले. देशातील शिखर संस्था म्हणून मान्यता देण्यात आली. तक्ता १.६ मध्ये चौथ्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकाराची प्रगती दाखवलेली आहे.

तक्ता १.६: चौथ्या पंचवार्षिक योजनेकाळातील सहकाराची प्रगती

अ.नं	विभाग किंवा क्षेत्र	१९६८-६९	१९७३-७४	शेकडा वाढ /घट
१	सहकारी संस्थेची संख्या (लाखात)	३.३	४.२	२७.३
२	प्राथमिक सभासद संख्या (कोटीत)	५.७०	६.७८	१८.९
३	भाग भांडवल (कोटी रुपये)	६६३	१०५१	५८.५
४	प्राथमिक संस्थांचे कर्जवाटप (कोटी रुपये)	५०३.९७	७६०.४६	५०.९
५	प्राथमिक संस्थाकडील ठेवी (कोटी रुपये)	३३९०	५८००	७१.०
६	प्रत्येक सभासदामागे कर्ज (रुपये)	१७३	२१७	२५.४
७	थकबाकीचे प्रमाण (टक्के)	३५	४२	७.०

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 19990 pp25-30

तक्ता १.६ नुसार चौथ्या पंचवार्षिक योजना कालखंडात सहकारी संस्थांची संख्या २७.३ टक्के व सभासदांच्या संख्येत १८.९ टक्के वाढ दिसून आली. सहकारी संस्थांचे भागभांडवल या योजनाकाळात ५८.५ टक्के वाढले आणि प्राथमिक संस्थांचे कर्जवाटप ५०.९ टक्के वाढले. योजना

कालखंडात सहकारी संस्थांची थकबाकी ३५ टक्क्यावरून ४२ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. यावरून असे निदर्शनास येते की चौथ्या पंचवार्षिक योजनाकाळात सहकारी संस्थांचा विकास संख्यात्मकदृष्ट्या मोठ्या प्रमाणात वाढला असला तरी सहकारी संस्थांची अनुत्पादक मालमत्ता ४२ टक्के म्हणजे सहकारी संस्थांचे आर्थिक आजारपण वाढवणारी होती.

पाचवी पंचवार्षिक योजना : (१९७४-७९)

पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत शेतकरी, कामगार, कारागीर, आणि ग्राहक इत्यादींच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने सहकारी क्षेत्र भक्कम करण्यावर भर देण्यात आला. या योजनेत ग्राहकांच्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी ग्राहक सहकारी भांडाराचा विकास करण्याचे ठरविण्यात आले. या योजनेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांबरोबरच शेतीला पूरक म्हणून मदत करणाऱ्या विपणन, वितरण, प्रक्रिया क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन करणे.
२. सीमांत शेतकरी, दुर्बल घटक व लहान शेतकऱ्यांना सहकाराचा फायदा होण्यासाठी सहकारी क्षेत्राची पुनर्रचना करणे.
३. सहकारी पतपुरवठ्यातील विषमता दूर करणे.

पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत सहकारावर ४२३ कोटी रुपये खर्च करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. परंतु प्रत्यक्षात मात्र २५८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्य तक्ता १.७ मध्ये दाखविलेले आहे.

तक्ता १.७: पाचव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये (कोटी रु)

अ.न.	तपशील	उद्दिष्ट	साध्य	शेकडा वाढ /घट
१	अल्प मुदतीची कर्जे	१२००	१२६२	+५.२
२	मध्यम मुदतीची कर्जे	३५०	७५३	+११५.१
३	दीर्घ मुदतीची कर्जे	१५००	१०९५	-२७.०
४	शेतमाल विक्री	१६००	१३३४	-१६.६
५	सहकारी प्रक्रिया संस्थांचा माल (रु)	१९००	१९००	००
६	खत विक्री	१०००	९००	-१०.०
७	बी-बियाणे व जंतुनाशके	२००	११५	-४२.५
८	ग्राहकोपयोगी वस्तू वाटप	१२००	१२५०	+४.२

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 1990 pp 25-30

तक्ता १.७ नुसार असे निदर्शनास येते की सहकारी क्षेत्राने अल्प मुदतीची कर्जे ५.२ टक्के, मध्यम मुदतीची कर्जे ११५.१ टक्के, ग्राहकोपयोगी वस्तू वाटप ४.२ टक्के इत्यादी क्षेत्रांत उद्दिष्टापेक्षाही जास्त यश मिळविलेले आहे. मात्र दीर्घमुदतीची कर्जे -२७.० टक्के, खत विक्री -१०.० टक्के, बी-बियाणे व जंतुनाशके -४२.५ टक्के इत्यादी क्षेत्रात ठरविलेली उद्दिष्टेही पूर्ण झालेली नाहीत.

सहावी पंचवार्षिक योजना : (१९७६ -८१)

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत सहकारी क्षेत्राच्या विकासासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली होती.

१. ग्राहकांच्या सर्व गरजा एकाच ठिकाणी पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांचा विकास करणे.
२. ग्रामीण भागातील व्यक्तींची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी सहकारी चळवळीत सुनियोजित बदल करणे.
३. फळबाग प्रक्रिया, कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय, मासेमारी, पशुपालन इत्यादी क्षेत्रातील सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे.
४. ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी आवश्यक संशोधनासाठी केंद्र सरकारकडून मदत मिळवणे.
५. सहकारी क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रशिक्षित व व्यावसायिक व्यवस्थापकांचा वर्ग निर्माण करणे.
६. सहकारी योजनांत पारदर्शकता आणून जनतेचा सहभाग वाढविणे.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये तक्ता १.८ मध्ये दाखविलेली आहे.

तक्ता १.८: सहाव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये (आकडे कोटी रूपयात)

अ.न.	तपशील	उद्दिष्ट	साध्य	शेकडा वाढ /घट
१	अल्प मुदतीची कर्जवाटप	२५००	२५००	००
२	मध्यम मुदतीची कर्जवाटप	२४०	२५०	४.२
३	दीर्घ मुदतीची कर्जवाटप	५५५	५००	-९.९
४	खत वाटप	१६००	१५००	-६.२
५	ग्राहकोपयोगी वस्तू वाटप- शहरी विभाग	१६००	१५००	-६.२
६	ग्राहकोपयोगी वस्तू वाटप-ग्रामीण विभाग	२०००	१४००	-३०.०
७	सहकारी साखर कारखाने (संख्या)	१८५	१८५	००
८	सहकारी सूत गिरण्या (संख्या)	८०	९०	१२.५
९	शीतगृहे उभारणी (संख्या)	२७५	१८५	-३२.७

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 1990 pp25-30

तक्ता १.८ नुसार असे दिसून येते की सहाय्या पंचवार्षिक योजनेत ठरवलेल्या उद्दिष्टाला अनुरूप विकास झाला नाही. अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या कर्जपुरवठ्याचे उद्दिष्ट गाठलेले असले, तरी खत वाटप -६.२ टक्के, ग्राहकोपयोगी वस्तूचे वाटप -३६.२ टक्के इत्यादी बाबतीत उद्दिष्टे साध्य झालेली नाहीत.

सातवी पंचवार्षिक योजना : (१९८५ - ९०)

सातव्या पंचवार्षिक योजनेत सहकाराच्या विकासाची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१. प्राथमिक सहकारी संस्थांच्या कार्याचा व्याप वाढवून बहुउद्देशीय कार्यास प्रवृत्त करणे.
२. ग्रामीण भागातील दुर्लक्षित क्षेत्राचा सहकारी क्षेत्रामार्फत विकास करणे.
३. देशाच्या ग्रामीण व शहरी भागात सहकारी चळवळीचा विकास करणे.

सातव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये तक्ता १.९ मध्ये दाखविलेली आहे.

तक्ता १.९: सातव्या पंचवार्षिक योजनेतील उद्दिष्ट व साध्ये (आकडे कोटी रूपयात)

अ.न.	तपशील	उद्दिष्ट	साध्य	शेकडा वाढ /घट
१	अल्प मुदतीची कर्जे	५५४०	४९०९	-११.४
२	मध्यम मुदतीची कर्जे	५००	७७०	५४.०
३	दीर्घ मुदतीची कर्जे	१०३०	६७१	-३४.८
४	खत विक्री (दशलक्ष टन)	८.३३	५.३	३६.४
५	ग्राहकोपयोगी वस्तू वाटप- ग्रामीण भाग	३५००	२८५०	-१८.६
६	ग्राहकोपयोगी वस्तू वाटप- शहरी भाग	३५००	२३३२	-३३.४
७	साखर कारखाने (संख्या)	२२०	२२४	१.८
८	सूत गिरण्या	१३०	११३	२.३

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 2000 pp 15

तक्ता १.९ वरून असे दिसून येते की सातव्या योजनेत अल्प मुदतीची(-११.४ टक्के) व दीर्घ मुदतीची कर्जे (-३४.८ टक्के), ग्राहकोपयोगी वस्तू वाटप (-५२ टक्के) इत्यादी क्षेत्रांत

अपेक्षित उद्दिष्टे गाठता आलेली नाहीत. सहकारी चळवळीच्या दृष्टीने ही योजना अपयशी ठरलेली दिसून येते.

आठवी पंचवार्षिक योजना: (१९९२-९७)

आठव्या पंचवार्षिक योजनेत सहकार क्षेत्रासाठी योजनाकारानी खालील उद्दिष्टे निश्चित केलेली होती.

- १.सहकारी चळवळ स्वयंशासित व स्वयंपूर्ण करणे.
- २.दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सहकारी क्षेत्रास पुरेसा अर्थपुरवठा करणे.
- ३.भूविकास बँकामार्फत दीर्घकाळात कर्जपुरवठा करणे.
- ४.कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाकडे विशेष लक्ष देणे.

आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती तक्ता १.१० मध्ये दाखविलेली आहे.

तक्ता १.१०: आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती (आकडे कोटी रूपयात)

अ.न.	तपशील	उद्दिष्ट	साध्य	शेकडा वाढ /घट
१	अल्प मुदतीचा कर्ज पुरवठा	७०००	७०२५	०.३
२	मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा	६१५	६१५	०.०
३	दीर्घमुदतीचा कर्ज पुरवठा	१६००	१६२५	१.६
४	ग्राहकोपयागी वस्तू वाटप ग्रामीण	४४००	४५००	२.३
५	ग्राहकोपयागी वस्तू वाटप शहरी	४५००	५०००	११.१
६	सूत गिरण्या (संख्या)	१५५	१५८	२.०

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 2000 pp15

तक्ता १.१० वरून असे दिसून येते की आठव्या पंचवार्षिक योजनेत निश्चित करण्यात आलेली बहुतेक सर्व उद्दिष्टे पूर्ण करण्यात यश मिळालेले आहे. योजना कालखंडात अल्प व दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा अनुक्रमे ०.३ टक्के व १.६ टक्के इतका उद्दिष्टापेक्षा अधिक झालेला दिसून येतो. त्यामुळे सहकारी क्षेत्राचा विकास घडून येण्यास ही योजना साहाय्यभूत ठरलेली दिसून येते.

नववी पंचवार्षिक योजना: (१९९८-२००२)

नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीलाच भारतात जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचे वारे वाहण्यास सुरुवात झाली. अर्थातच त्याची आव्हाने पेलण्यासाठी सहकारी चळवळ अधिक सक्षम करण्याची गरज भासली. या योजनेत कृषिक्षेत्राचा विकास, रोजगार निर्मिती, लघुउद्योगाचा विकास यांवर विशेष भर देण्यात आला.

नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती तक्ता १.११ मध्ये दाखविलेली आहे.

तक्ता १.११: नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती (आकडे कोटी रूपयात)

अ.न.	तपशील	उद्दिष्ट	साध्य	शेकडा वाढ /घट
१.	प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांची संख्या	९२०००	९५६७०	४.०
२.	प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची संख्या	२५०००	२६४२६	५.७
३.	घाऊक सहकारी ग्राहक संस्थांची संख्या	७००	७१२	१.७
४.	सहकारी सूत गिरण्यांची संख्या	१५८	१५९	०.६
५.	सहकारी दूधसोसायट्यांची संख्या	१०००००	१०३३०५	३.३
६.	नागरी सहकारी बँकांची संख्या	१९८०	२०५३	३.७

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 2004 pp 22

तक्ता १.११ च्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की नवव्या पंचवार्षिक योजनेत सहकारी चळवळीची विविध क्षेत्रात चांगल्या प्रकारे प्रगती झालेली आहे. योजनाकारांनी ठरवलेली बहूतेक सर्व उद्दिष्टे साध्य झाली. या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या संख्येत ४.० टक्के व नागरी सहकारी बँकांच्या संख्येत ३.७ टक्क्यांनी वाढ घडून आली या संख्यात्मक वाढीबरोबर गुणात्मकदृष्ट्या सहकारी चळवळीच्या वाढीकडे लक्ष देण्यास प्रारंभ झाला. बँकिंग व वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा सहकारी क्षेत्राला लागू करण्यात आल्या.

दहावी पंचवार्षिक योजना : (२००२-२००७)

पहिला सहकारी कायदा १९०४ मध्ये संमत करण्यात आला. त्यामुळे २००४-०५ या दहाव्या योजना काळातील वर्षात सहकारी चळवळीला १०० वर्षे पूर्ण झाली. सहकारी चळवळीच्या गुणात्मक वाढीसाठी या योजनेत उद्दिष्टे ठरवताना विशेष लक्ष देण्यात आले.

१. शंभर वर्षातील सहकार क्षेत्राने केलेल्या कामगिरीचा आढावा घेणे.
२. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या स्पर्धेला सामोरे जाण्यासाठी सहकारी चळवळ अधिक सक्षम करणे.
३. थकबाकीच्या प्रमाणाचा आढावा घेऊन मोठ्या प्रमाणावर थकबाकी असलेल्या बँका आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असलेल्या बँकेत विलीन करणे.
४. सहकारी विपणनाची मोहीम अधिक व्यापक करणे.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती तक्ता १.१२ मध्ये दाखवलेली आहे.

तक्ता १.१२: दहाव्या पंचवार्षिक योजनेतील सहकारी चळवळीची प्रगती

अ.न.	तपशील	उद्दिष्ट	साध्य	शेकडा वाढ /घट
१	सहकारी संस्थांची संख्या	५४६२२०	५९८२५३	+९.५
२	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या	१५१९९०	१६०२१७	+५.४
३	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांची संख्या	२३८११९०	२६०१०८०	+९.२
४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भांडवल	१५६१५१०	१७२८१८५	+१०.७
५	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या प्रभावक्षेत्रातील ग्रामीण कुटूंबे	७५ टक्के	७९ टक्के	+४ टक्के
६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा वित्तपुरवठा	३०५५००	३२६२७९	+६.८

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 2009 pp 8

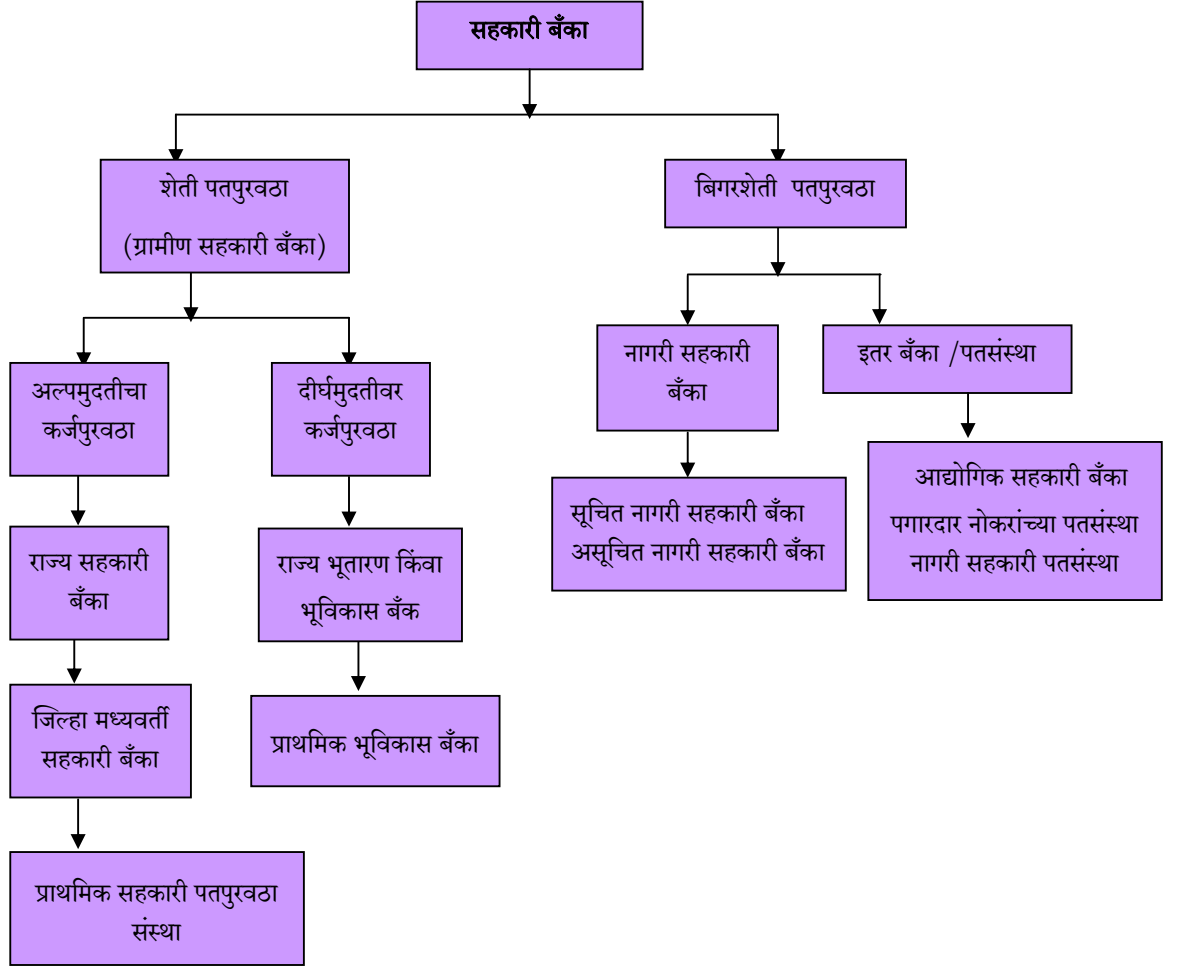
तक्ता १.१२ मध्ये दहाव्या योजना कालखंडातील सहकारी संस्था व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कामगिरीबाबतची प्रगती दाखवलेली आहे. त्यानुसार योजना कालखंडात

सहकारी संस्थांची संख्या ९.५ टक्क्यानी वाढली. त्याचवेळी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ५.४ टक्के. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांची संख्या ९.२ टक्के, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भाडवल १०.७ टक्के व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा कर्जपुरवठा ६.८ टक्के इतका वाढलेला दिसून येतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या प्रभावक्षेत्रातील ग्रामीण कुटुंबांच्या संख्येत ४ टक्के वाढ दिसून आली. याचाच अर्थ दहाव्या योजना कालखंडात सहकारी पतपुरवठ्यात उद्दिष्टापेक्षा अधिक वाढ दिसून आली.

भारतातील सहकारी चळवळीने शेतकऱ्यांचे व ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांचे प्रश्न सोडविण्यात मोठ्या प्रमाणात यश मिळवलेले आहे. ग्रामीण भागाचा चेहरामोहरा बदलण्यास मदत झाली त्यामुळे आज जवळजवळ १०० टक्के खेडी, ७६ टक्के लोकसंख्या व ७९ टक्के शेतकरी कुटुंबे या चळवळीच्या प्रभावाखाली आहेत. महाराष्ट्र, गुजराथ, केरळ व तामिळनाडू इत्यादी राज्यात सहकारी चळवळीचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झालेला आहे. महाराष्ट्रात तर ग्रामीण पतपुरवठा करण्याचे महत्वाचे माध्यम म्हणून सहकारी चळवळीकडे पाहिले जाते. शेतीला कर्जपुरवठा करण्याबरोबरच या चळवळीने विविध क्षेत्रात पर्दापण केलेले आहे. आज महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूत गिरण्या, सहकारी तेल गिरण्या, खत उत्पादन संस्था, गृहनिर्माण संस्था, सहकारी औद्योगिक संस्था इत्यादी सहकारी तत्त्वावर स्थापन झालेल्या असून चांगल्या प्रकारे कार्य करीत आहेत.

१.१० भारतातील सहकारी बँकांची रचना

भारतातील सहकारी बँकांची रचना साधारणपणे विस्तारित स्वरूपाची आहे.त्यानुसार राज्य, जिल्हा व ग्रामीणस्तरावर बँकांची विशेष अशी व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. भारतात सहकारी चळवळीचा बँकिंग व वित्तीय संस्थांच्या माध्यमातून झाला. ग्रामीण वित्त पुरवठ्याची गरज आणि शेतीसाठी भांडवल पुरवठा या बाबता पुढाकार घेताना शासनाने सहकारी वित्तीय रचनेबाबत विशेष लक्ष दिलेले दिसून येते. भारतातील सहकारी बँकांची रचना पुढीलप्रमाणे आहे.

शेतीला कर्जपुरवठा करणाऱ्या बँका

या बँकांचा प्रमुख उद्देश ग्रामीण भागात शेतीला कर्जपुरवठा करण्याचा असतो. यामध्ये पुढील सहकारी बँकांचा समावेश होतो.

अ) अल्पकालीन कर्जपुरवठा करणाऱ्या बँका

१. राज्य सहकारी बँका

प्रत्येक राज्यात राज्यस्तरावर राज्य सहकारी बँक कार्य करित असते. राज्य सहकारी बँकेकडून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना अल्पकालीन कर्जाचा पुरवठा केला जातो. हा कर्ज पुरवठा शेती क्षेत्रासाठी असतो. त्याची मुदत १२ महिने ते १५ महिने मुदतीपर्यंत असते. ही सहकारी पतपुरवठा करणाऱ्या बँकांची शिखर बँक असते. या बँकांना सरकारकडून तसेच भागांची विक्री

करून भांडवल पुरवठा होत असतो. अलीकडे शेतीसाठीचा पतपुरवठा नाबार्डकडूनही केला जातो. तक्ता १.१३ मध्ये भारतातील राज्य सहकारी बँकांची प्रगती दाखवलेली आहे.

तक्ता १.१३: भारतातील राज्य सहकारी बँकांची प्रगती (रुपये लाख रुपयात)

अ.न.	तपशील	१९९७-९८	२०००-०१	२००३-०४	२००८-०९
१	बँकांची संख्या	२८	३०	३०	३१
२	सभासद संख्या	१५१०५८	१२२४६४	१५०९७५	१४८७७१
३	एकूण भांडवल	४८६५३	६९७११	९२७१५	१४३६६८
४	एकूण ठेवी	२१९१८५४	३२९१२९५	४२८६३०१	४८४६९६१
५	दिलेली कर्जे	३४०९४६४	३३६१२५४	३४८६४४९	४७०६८९८
६	थकबाकी	१९३९४६५	२५४८२७६	३५६३७१९	४६६७५८१
७	कर्मचाऱ्यांची संख्या	१६१४३	१६१८६	१५५५४	१४७४८

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 2009 pp 18-22

तक्ता १.१३ वरून असे दिसून येते की भारतात प्रत्येक राज्यात एक राज्य सहकारी बँक आहे. २००८-०९ मध्ये त्यांची संख्या ३१ होती व सभासद संख्या १४८७७१ होती. २००८-०९ मध्ये या बँकांच्या ठेवी ४८४६९६१ लाख रुपयांत होत्या. त्यांनी ४७०६८९८ लाख रुपयांची कर्जे दिलेली होती व त्यांची थकबाकीची एकूण रक्कम ४६६७५८१ लाख रुपयांची होती. याचाच अर्थ भारतात राज्य सहकारी बँकांची सभासद संख्या, एकूण भांडवल, एकूण ठेवी, दिलेली कर्जे इत्यादीत समाधानकारक बदल होत असताना थकबाकीत मात्र मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन या बँका आजारपणाकडे वाटचाल करित होत्या असे दिसून आले.

२. जिल्हा मध्यवर्ती बँका

विस्तारित सहकारी बँक रचनेत जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे मुख्य कार्यालय जिल्ह्याच्या ठिकाणी असून तिच्या तालुका व ग्रामीण पातळीवर शाखा असतात. या बँका प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांना कर्ज पुरवठा करतात. राज्य सहकारी बँका व प्राथमिक सहकारी संस्था यामधील मध्यस्थ म्हणून काम करतात व

जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा विकास करतात. तक्ता १.१४ मध्ये भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची प्रगती दाखवलेली आहे.

तक्ता १.१४: भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची प्रगती (रुपये लाखांमध्ये)

अ.न.	तपशील	१९९७-९८	२०००-०१	२००३-०४	२००८-०९
१	बँकांची संख्या	३६७	३७०	३६८	३७१
२	सभासद संख्या	१४७२२१३	१९८६३७०	२१४९०७१	३२६४८४९
३	एकूण भांडवल	२१६७२४	३०१५७८	३८१००३	५०९८१३
४	एकूण ठेवी	३६२६२७१	६१०७०१३	७६८८४५२	९२०८१३६
५	दिलेली कर्जे	३२८५९९२	४५९५१३०	४८८९९७०	७६७०३८१
६	थकबाकी	२७८६७७२	४२१४३८७	५४८५१८७	८५४६०७५
७	कर्मचाऱ्यांची संख्या	१०२५५०	११३०१२	११०३६०	१८३५३६

Source: Indian Co-operative Movement A Profile 2010 pp 18 to 22

तक्ता १.१४ वरून असे दिसून येते की भारतात १९९८ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची संख्या ३६७ होती. २००९ अखेर या बँकांची संख्या ३७१ पर्यंत वाढली त्याचवेळी सभासदांची संख्या १९९८ मध्ये १७,४२,२३१ होती ती २००९ अखेर ३२,६४,८४९ पर्यंत वाढली. या कालावधीत बँकांच्या वसूल भांडवलात व स्वनिधीमध्ये वाढ झाली. तसेच ठेवी, कर्जे व थकबाकीचे प्रमाणही वाढले.

३. प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था

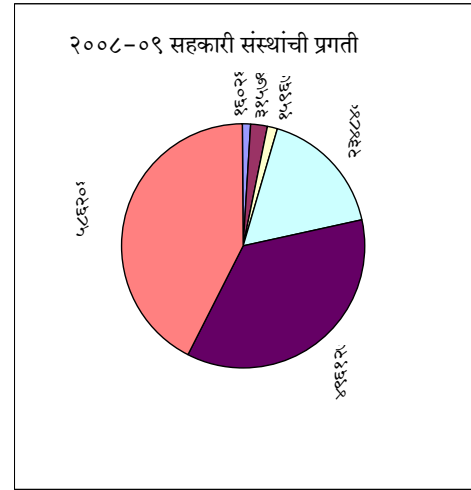
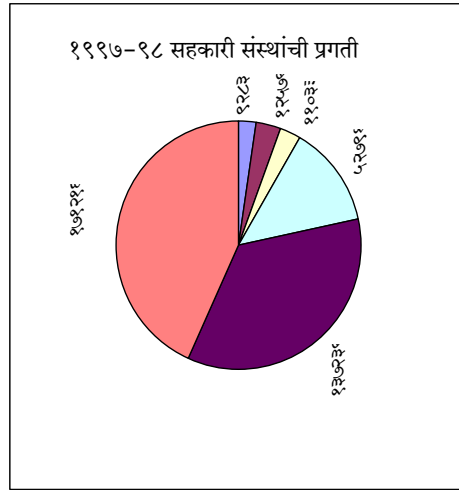
ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांना सावकाराच्या पाशातून मुक्त करण्यासाठी व कमी व्याजदराने कर्ज देण्यासाठी प्राथमिक सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. १९०४ च्या सहकारी कायद्यातील तरतुदीनुसार या संस्था स्थापन झाल्या. प्राथमिक सहकारी पतसंस्था शेतकऱ्यांना शेतीचा दैनंदिन खर्च, बी-बियाणे, खतांची खरेदी करणे, पाईप लाईन, इलेक्ट्रीक मोटार इत्यादीसाठी अल्प व मध्यम मुदतीची कर्जे देतात. तक्ता १.१५ मध्ये भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची प्रगती दाखविलेली आहे.

तक्ता १.१५: भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची प्रगती

(कर्मचारी संख्या ००० व रुपये दशलक्षामध्ये)

अ.न.	तपशील	१९९७-९८	२०००-०१	२००३-०४	२००८-०९	शेकडा वाढ
१	संस्थांची संख्या	९२८३८	१५०८६३	१६५३७५	१६०२१७	७२.६
२	सभासद संख्या	१२५७९२	२९९९१८	३३५४११	३१५७९२	१५१.०
३	एकूण भांडवल	११०३३७	१४९२१९	१५६६४२	१५९६७५	४४.७
४	एकूण ठेवी	५२७९१९	१३४८१०७	१८१४२५३	२३४८४०७	४४.२
५	दिलेली कर्जे	१३७२३९९	२५६९८३१	३५११९२४	४९६१२७५	२६१.५
६	थकबाकी	१७१२१६२	३४५१२३३	४३८७२८२	५८६२०१५	२४२.४
७	कर्मचाऱ्यांची संख्या	४११०	५२४५	६९०५	७६७३	८६.७

संदर्भ : Indian co-operative Movement-A Profile 2010 pp 52

तक्ता १.१५ वरून असे दिसून येत की भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत व सभासदांच्या संख्येत १९९७-९८ पासून २००३-०४ पर्यंत सतत वाढ झालेली आहे. मात्र २००४ नंतर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या व सभासद संख्या कमी झालेली आहे. कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या (७२.६ टक्के), भांडवल (४४.७ टक्के), एकूण ठेवी (४४.२ टक्के), दिलेली कर्जे (२६१.५ टक्के), थकबाकी (२४२.४ टक्के) इत्यादीत दहा वर्षांच्या कालखंडात मोठी वाढ झालेली दिसून येते. थकबाकीचे वाढते प्रमाण हा या संस्थांच्या चिंतेचा विषय दिसून आला.

ब) दीर्घमुदतीचा कर्ज पुरवठा

शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये कायमस्वरुपाच्या सुधारणा करण्यासाठी दीर्घकालीन कर्जाची गरज असते. उदा. विहीर खोदणे, ट्रॅक्टर खरेदी करणे, जमिनीचे सपाटीकरण करणे, कायमस्वरुपी पाईप लाईन टाकणे, गहाण टाकलेल्या जमिनी सोडविणे, जमीन खरेदी करणे इत्यादीसाठी दीर्घकालीन कर्जाची गरज असते. या दीर्घकालीन कर्जांमुळे शेतीची उत्पादकता वाढविता येते. दीर्घमुदतीचे कर्ज दहा वर्षांपेक्षा जास्त मुदतीचे असते. भारतात शेतीला दीर्घमुदतीचे कर्ज देण्यासाठी पुढील प्रकारची यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे.

१.राज्य भूविकास बँका : राज्य भूविकास बँकेचे कार्यक्षेत्र राज्यापुरते मर्यादित असते. पूर्वी राज्य भूविकास बँकांना भूतारण बँका असे म्हटले जाई. या बँका प्राथमिक भूविकास बँकांना कर्जे उपलब्ध करून देतात.

२. प्राथमिक भूविकास बँका

प्राथमिक भूविकास बँका जिल्हा किंवा तालुकास्तरावर स्थापन करण्यात आलेल्या असतात. त्या शेतकऱ्यांना लागणाऱ्या दीर्घकालीन कर्जाच्या मागणीचा अंदाज घेतात व शेतकऱ्यांची कर्जप्रकरणे राज्यस्तरीय बँकेकडे मंजुरीसाठी पाठवितात. त्या शेतकऱ्यांना दीर्घकालीन स्वरुपाचा कर्ज पुरवठा करतात. थकबाकीच्या गंभीर समस्येमुळे राज्यस्तरावरील तसेच प्राथमिक भूविकास बँका दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर असून अनेक राज्यात या बँकांच्या कार्यपध्दतीवर नियंत्रणे आलेली दिसून येतात.

१९८२ मध्ये राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँकेची (NABARD) स्थापना करण्यात आली. या बँकेला 'नाबार्ड' या नावाने ओळखले जाते. नाबार्डच्या स्थापनेनंतर पूर्वीच्या भूतारण किंवा भूविकास बँकांचे रुपांतर राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँकेमध्ये करण्यात आले. त्यामुळे आता राज्य पातळीवर राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँक व जिल्हा पातळीवर प्राथमिक सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. भारतात २००९ अखेर ३० राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका होत्या. त्यापैकी २२ बँका नफ्यात व ८ बँका तोटयात होत्या. मार्च २००९ अखेर त्यांनी दिलेल्या कर्जापैकी १७७१३ कोटी रुपयांचे कर्ज थकित होते.

बिगर शेती पतपुरवठा

बिगरशेती पतपुरवठा संस्थामध्ये नागरी सहकारी बँकांचा समावेश होतो. नागरी सहकारी बँका प्रामुख्याने शहरी किंवा नागरी भागात स्थापन झालेल्या असतात. या बँका शहरातील व्यावसायिक, कामगार, पगारदार व्यक्ती, उद्योजक, महिला इत्यादींनी स्थापना केलेल्या असतात. त्या शहरी भागातील सभासदांना स्वस्त दराने पुरेशा प्रमाणात कर्जपुरवठा करण्याचा प्रयत्न करतात. नागरी सहकारी बँका शेतीसाठी कर्ज पुरवठा करीत नाहीत, म्हणूनच त्यांना बिगरशेती पतपुरवठा बँका असे म्हणतात. या बँका पुढील प्रकारच्या आहेत.

१. सूचित नागरी सहकारी बँका

राज्य नागरी सहकारी बँकांचे नाव रिझर्व्ह बँकेच्या सूची दोनमध्ये समाविष्ट असते. म्हणून तिला सूचित नागरी सहकारी बँक म्हणून ओळखले जाते. सूचित बँकाना रिझर्व्ह बँकेने ठरवून दिलेल्या नियम किंवा सूचनांचे पालन करावे लागते. सूचित नागरी बँक मोठी असेल तर तिचे कार्यक्षेत्र एकापेक्षा जास्त राज्यांत असू शकते. अशा सूचित नागरी सहकारी बँकांना बहुराज्य नागरी सहकारी बँक असे म्हणतात. याउलट एखाद्या सूचित नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र एकाच राज्यापुरते मर्यादित असेल तर तिला एकराज्य नागरी सहकारी बँक असे म्हणतात.

२. असूचित नागरी सहकारी बँका

रिझर्व्ह बँकेच्या सूचीमध्ये समाविष्ट नसणाऱ्या आणि आकाराने लहान बँकाना असूचित नागरी सहकारी बँका म्हणून ओळखले जाते. या बँका शहरात स्थापन झालेल्या असतात व शेतकऱ्यांशिवाय इतर लोकही तिचे सभासद असतात. असूचित नागरी सहकारी बँका प्राधान्याने व्यापार, लघुउद्योग, उपभोग्य वस्तूंची खरेदी, स्वयंरोजगार इत्यादी कारणांसाठी कर्जपुरवठा करतात.

३. इतर नागरी सहकारी बँका व सहकारी पतसंस्था

इतर नागरी सहकारी बँकेमध्ये प्रामुख्याने औद्योगिक सहकारी बँका, पगारदार नोकरांच्या बँका, प्राथमिक शिक्षकांच्या सहकारी बँका, नागरी सहकारी पतसंस्था इत्यादींचा समावेश होतो. या विशिष्ट उद्देशाने स्थापन झालेल्या असतात. त्यांच्याकडून विशिष्ट क्षेत्रासाठी कर्ज पुरवठ्याचे कार्य करीत असतात.

भारतात २००९ अखेर १८१३ नागरी सहकारी बँका होत्या . त्यापैकी ५३ बँका सूचित व १७६० बँका अनुसूचित आहेत. नागरी सहकारी बँकांपैकी २५ बँकांचे कार्यक्षेत्र बहुराज्य स्वरूपाचे आहे. नागरी सहकारी बँका व पतसंस्थांनी २००९ अखेर ७८६६० कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केलेले आहे. या बँकांचे थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. त्यांचे २००९ अखेर, निव्वळ थकित मालमत्तेचे प्रमाण ७.७० टक्के आहे.

१.११ भारतातील सहकारी चळवळ - एक दृष्टिक्षेप

भारतातील सहकारी चळवळीचे मुख्यतः तीन टप्प्यात वर्गीकरण होत असताना दिसून येते. त्यामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व, स्वातंत्र्यात्तर आणि १९९१ नंतरचा आर्थिक सुधारणा कालखंड यांचा समावेश होतो. ग्रामीण व कृषी प्रधान भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी विकास प्रक्रियेला वेग आला. सहकाराच्या पायावर कृषी व ग्रामीणक्षेत्रे विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी झालेली दिसून येतात. एकविसाव्या शतकातील भारतातील सहकारी चळवळीवरील दृष्टिक्षेप तक्ता १.१६ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता १.१६ नुसार भारतातील सहकारी चळवळीवर २०००-०१ व २००८-०९ या कालखंडात झालेल्या संख्यात्मक बदलावर दृष्टिक्षेप टाकताना सहकारी चळवळीने खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या काळात सुध्दा आपली वाटचाल संथ परंतु वृद्धीच्या दिशेने केलेली दिसून येते. तक्ता १.१६ वरून असे निर्दर्शनास येते की एकविसाव्या शतकातील पहिल्या नऊ वर्षात (२००१ते २००९) सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या ५४५३५४ वरून ५९८२५३ म्हणजे ५२८९९ नी वाढली.वाढीचे हे प्रमाण ९.७ टक्के इतके आहे. देशाचे मोठे आकारमान लक्षात घेता सहकारी संस्थांची वाढ अत्यल्प असली तरी अद्यापि अनेक राज्यात सहकारी चळवळीला अपेक्षित पाठबळ व सहकार्यांच्या अभावामुळे त्यांच्या वाढीवर परिणाम झालेला दिसून येतो. सहकारी संस्थांचे सभासद या कालखंडात २३६२२६० वरून २६०१०८० म्हणजे २३८८२० इतके वाढले. सभासद संख्येतील एकूण वाढ १०.१ टक्के इतकी आहे. हीच परिस्थिती सहकारी संस्थांच्या भाग भांडवल,खेळते भांडवल, राखीव निधी इत्यादीत आढळते.

तक्ता १.१६: भारतातील सहकारी चळवळ-एक दृष्टिक्षेप

अ.न.	घटक /वर्गवारी	२०००-२००१	२००८-०९	शेकडा वाढ/घट
१	सहकारी संस्थांची संख्या			
	i) सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या	५४५३५४	५९८२५३	९.७
	ii) प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था	१५०८६३	१६०२१७	६.२
	iii) प्राथमिक बिगर सहकारी पतसंस्था (सर्व प्रकारची)	३९४४९१	४३८०३६	११.०
२	सभासद संख्या			
	i) सहकारी संस्थांतील एकूण सभासद	२३६२२६०	२६०१०८०	१०.१
	ii) प्राथमिक कृषी सह.व नागरी सह.पतसंस्थांचे सभासद	१५७१४७०	१७२८१८५	९.९
	iii) इतर सर्व संस्थांचे सभासद (पतसंस्था वगळून)	७९०७९०	८६३२०५	९.१५
३	भाग भांडवल (दशलक्ष रु)			
	i) प्राथमिक कृषी सह पतसंस्था	१४९२१८.९०	१५९६७४.४०	७.०
	ii) बिगर सह.पतसंस्था (सर्व प्रकारच्या सह संस्था.)	४९३२३.६०	५४८११.३०	११.१
	iii) सहकारी संस्थांतील एकूण भांडभांडवल	१९८५४२.५०	२१४४८५.७०	८.०
	iv) प्राथमिक कृषी सह पतसंस्थांतील भागभांडवलात शासनाचा सहभाग	६.६५	८.९०	३३.८
४	कृषी व बिगरकृषी सह.संस्थांतील भांडवल			
	i) खेळते भांडवल (दशलक्ष रु.)	३४००५५५.७०	४०६३६६४.२०	१९.५
	ii) राखीव निधी (दशलक्ष रु.)	२८०२२२.३०	२९६४७५.१०	५.८
	iii) ठेवी (दशलक्ष रु.)	१७७५२११.३०	२०४५०४३.६०	१५.२
५	लाभक्षेत्रे			
	i) प्रभाव क्षेत्रातील ग्रामीण कुटुंबे	७५ टक्के	७९ टक्के	५.३
	ii) सहकारी संस्थांच्या प्रभावक्षेत्राखालील गावे	१०० टक्के	१०० टक्के	००
	iii) राष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी संघाची संख्या	१९	१९	००
	iv) राज्य पातळीवरील सहकारी संघाची संख्या	३६०	३६०	००
	v) जिल्हास्तरावरील सहकारी संस्था	२७६१	२७८९	१.०
६	कृषी वित्तपुरवठा (कोटी रु.)एकूण	२६६७५०.६०	३२६२७९.२०	२२.३
	i) अल्पमुदत (कोटी रु.)	२०४१५१.७०	२५१३१०.९०	२३.१
	ii) मध्यम मुदत (कोटी रु.)	३४२३७.१	४१५२९.६	३५.७
	iii) दीर्घ मुदत (कोटी रु.)	२८३६१.८०	३३४३८.७०	१७.९
७	रोजगार निर्मिती			
	i) सहकार क्षेत्रातील प्रत्यक्ष रोजगार संधीची उपलब्धता	१.०७ द.ल.	१.९२ द.ल.	७.९
	ii) निर्माण झालेला स्वयंरोजगार	१४.३९ द.ल.	१५.०२ द.ल.	४.४

Source : Indian Co-operation Movement – A profile 2002 -2009 , NCUI , New Delhi

सद्यःस्थितीत भारतातील सर्व ग्रामीण भाग सहकारी चळवळीच्या प्रभावाखाली असून ग्रामीण, निमशहरी व नागरी कुटुंब संख्येपैकी ७९ टक्के कुटुंबे सहकारी संस्थांशी संबंधित आहेत. २००१ ते २००९ या कालखंडात कृषी वित्तपुरवठ्यात लक्षणीय वाढ झाली. शेतीची भांडवल

विषयक गरज आणि ती भागविण्याविषयी सहकारी कृषी पतसंस्था, जिल्हा मध्यवर्ती बँका इत्यादींचा सहभाग महत्वपूर्ण ठरत आहे.

सहकार हे रोजगार निर्मितीचे महत्वाचे क्षेत्र ठरत असून सहकारी क्षेत्रात २०००-२००१ मध्ये १.०७ दशलक्ष एवढी प्रत्यक्ष रोजगार संधी निर्माण झालेली होती. २००८-०९ मध्ये १.९२ दशलक्ष इतका प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध झाला. या कालखंडात ०.८५ दशलक्ष म्हणजे ७.९ टक्के इतका नवीन रोजगार उपलब्ध झाला. रोजगारवाढीचा हा दर इतर आर्थिक क्षेत्रातील रोजगारवाढीच्या तुलनेत बराच वरचा आहे. याच कालखंडात सहकारी चळवळीतून निर्माण झालेल्या विविध उत्पादन क्षेत्रात १५.०२ दशलक्ष स्वयंरोजगार निर्माण झाला ही बाब विशेष उल्लेखनीय समजली जाते. यावरून असे निदर्शनास येते की एकविसाव्या शतकात आर्थिक धोरणात सुधारणाना सुरुवात झालेली असली तरी भारतातील कृषी व ग्रामीण अर्थकारणात सहकारी क्षेत्राने आपली जबाबदारी ओळखून कार्य केलेले आहे.

१.१२ भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी क्षेत्राचा वाटा

भारतातील सहकारी चळवळीवर सर्वसाधारण दृष्टिक्षेप टाकताना सहकारी चळवळीने ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात स्वतःचे असे स्वतंत्र स्थान निर्माण केलेले दिसून येते. सहकारी चळवळीच्या शताब्दी वर्षांच्या कालखंडात आणि त्यानंतरही सहकाराने अर्थव्यवस्थेत किती आणि कसे योगदान दिले याबाबत राष्ट्रीय पातळीवर चर्चा, परिसंवाद, कार्यशाळा इत्यादीचे आयोजन करण्यात आले. शंभरी ओलांडलेल्या सहकारी चळवळीने भारतीय आर्थिक विकासात दिलेल्या योगदानाची चिकित्सा करताना या पध्दतीच्या मूलभूत समस्या टिकून असल्या तरी सहकारी चळवळीबाबत सकारात्मक विचार आणि गौरवोद्गार नमूद केलेले आढळून येतात. १९०४ च्या सहकार कायद्याने भारतात रुजलेली सहकाराची पाळेमुळे २००४-०५ या शताब्दी वर्षापर्यंत देशातील सर्व ग्रामीणविभाग आपल्या प्रभावाखाली आणणारी ठरली. खंडप्राय भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. शेती हा अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू असून एकूण लोकसंख्येच्या ७० टक्क्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. निरक्षरता, गरिबी, कुपोषण इत्यादींनी ग्रस्त असणाऱ्या भारतात सहकारी चळवळ ही संघटनप्रणाली बदलाचा प्रतिनिधी (Change Agent)

म्हणून ओळखली जात आहे. सहकारी चळवळीला मानवी चेहरा (Human Face) असून जी जी आर्थिक क्षेत्रे विकासापासून वंचित राहिलेली आहेत अशा प्राधान्यक्रम क्षेत्रातील घटकांच्या विकास कार्यात सहकारी चळवळ एक महत्वपूर्ण आधार ठरत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी क्षेत्राचा वाटा जाणून घेण्याच्या उद्देशाने विविध क्षेत्रात सहकाराने केलेल्या कामगिरीचा आढावा घेणे उपयुक्त ठरते. तक्ता १.१७ मध्ये सहकारी क्षेत्राचा भारतीय अर्थकारणातील वाटा दाखवलेला आहे.

तक्ता १.१७: सहकारी क्षेत्राचा भारतीय अर्थकारणातील वाटा

अ.न.	घटक	३१ मार्च २००१ शेकडा प्रमाण	३१ मार्च २००९ शेकडा प्रमाण	शेकडा वाढ /घट
१	ग्रामीण प्रभावक्षेत्राचे जाळे	१००	१८०	८०.०
२	सहकारी संस्थांच्या साहाय्याने कृषी कर्जपुरवठा	४६.१५	४९.१०	६.४
३	सहकारी संस्थांकडून खताचे वितरणातील वाटा	३६.२२	३८.४१	६.०
४	सहकारी संस्थांकडून खत उत्पादनाचा वाटा	२७.६५	३१.२०	१२.८
५	सहकारी कारखान्यातील साखर उत्पादनाचा वाटा	५९.००	५९.७०	१.८
६	सहकारी साखर कारखान्यातील उत्पादने क्षमतेचा वापर	१११.५०	१०८.२०	-२.९
७	पशुखाद्य निर्मिती व विक्री	५०.००	५२.३०	४.६
८	ग्राहक भांडारे	२२.००	२२.००	००
९	एकूण दुध उत्पादनाशी सहकारी दुध उत्पादनाचे प्रमाण	७.४४	७.८०	४.८
१०	आईस्क्रीम उत्पादन	४५.००	४५.५०	१.१
११	तेलघाणी व विक्री	४४.००	४८.२०	९.५
१२	सहकारी सूत निर्मिती	९.५०	११.००	१.६
१३	कापड उत्पादन	२३.००	२३.८०	३.५
१४	सहकारी हातभाग	५५.००	५४.५०	-०.९
१५	सहकारी मासेमारी	२१.००	२३.२०	१०.५
१६	गोदामाच्या सोयी	६५.००	६६.२०	१.८
१७	रबर प्रक्रिया आणि विक्री	९५.००	९६.२०	१.३
१८	सुपारी प्रक्रिया आणि विक्री	५०.००	५२.२०	४.४
१९	मीठ उत्पादन (मेट्रीक टन)	१८२२६(७६)	१९१०५(७९)	३.९
२०	सहकारी क्षेत्रातील गहू उत्पादनाचे एकूण उत्पादनाशी प्रमाण	३१.८०	३२.६०	२.५

Source : Indian Co-operative Movement A Profile 2010 NCUI , New Delhi

तक्ता १.१७ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख आर्थिक व औद्योगिक क्षेत्रात सहकाराच्या माध्यमातून घेतलेला सहभाग दाखवलेला आहे. त्यावरून असे दिसून येते की २००१ ते २००९ मध्ये ग्रामीण व कृषी अर्थव्यवस्थेत सहकाराचे स्थान खूपच मोठे आणि वाढत्या स्वरूपाचे राहिलेले आहे. अन्य आर्थिक क्षेत्राच्या तुलनेत २००१ ते २००९ या कालखंडात भारतातील सहकारी क्षेत्राचा वाटा पुढील प्रमाणे दिसून आला. कृषी वित्तपुरवठा (४९.१ टक्के), खत निर्मिती व

वितरण (३८.४१ टक्के), साखर उत्पादन (५९.७ टक्के), पशुखाद्य निर्मिती व विक्री (५२.३ टक्के), ग्राहक सहकारी संस्था (२२ टक्के), दुग्ध उत्पादन (७.८ टक्के), आईस्क्रीम उत्पादन (४५.५ टक्के), तेलघाणी व विक्री (४८.२ टक्के), सुतनिर्मिती व हातमाग व्यवसाय (२३.८ टक्के), मासेमारी (२३.२ टक्के), ग्रामीण शेतमाल साठवण सोयी (६६.२ टक्के), रबर प्रक्रिया व विक्री (९६.२ टक्के), मीठ उत्पादन व विक्री (७९ टक्के), गहू उत्पादन व विक्री (३२.६ टक्के) इत्यादीनी उल्लेखनीय वाटा उचललेला दिसून येतो. सहकारी साखर कारखान्यांची उत्पादकता व सहकारी हातमाग उत्पादन या दोन विभागात शेकडा घट दिसून येत आहे. त्याचवेळी इतर सर्व सहकारी विभागात शेकडा वाढ दिसून येत आहे. यामध्ये खत उत्पादन १२.८ टक्के, सहकारी मासेमारी १०.५ टक्के, तेलघाणी उत्पादने ९.५ टक्के यांचा वाटा मोठा आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की, सहकारी क्षेत्राचा भारतीय अर्थकारणातील वाटा सतत वाढत्या प्रवृत्तीचा दिसून येतो.

१.१३ महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आकृतीबंध

भारतातील सहकारी चळवळीतील अग्रेसर राज्य म्हणून महाराष्ट्राचा उल्लेख केला जातो. सहकारी विचारसरणी खोलवर रुजविण्यासाठी तसेच दिशा आणि भक्कम नेतृत्व देण्यासाठी महाराष्ट्राचा मोठा सहभाग आढळतो. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीत मोठे योगदान देणाऱ्या धुरीणांमध्ये गो.कृ.गोखले, विठ्ठलदास ठाकरसी, न.चिं.केळकर, जी.के.देवधर, चुनीलाल मेहता, वैकुंठभाई मेहता, द.गो.कर्वे, रमणभाई सरैय्या, वा.पु.वर्दे, विठ्ठलराव विखे पाटील, धनंजयराव गाडगीळ, यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, रत्नाप्पा कुंभार, तात्यासाहेब कोरे इत्यादी अनेकांनी सहकारी चळवळ रुजविण्यासाठी नेटाने प्रयत्न केले. या सर्वांच्या प्रयत्नांमुळे महाराष्ट्रात सहकारी चळवळ केवळ संख्यात्मकच नाही तर गुणात्मकदृष्ट्या वाढीस लागली आणि सहकारी चळवळीतील संपूर्ण देशातील अग्रेसर राज्य म्हणून महाराष्ट्राचा नावलौकिक निर्माण झाला. सद्यःस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात सर्वच प्रकारच्या उदा. कृषी पतपुरवठा, पणन, प्रक्रिया, सूतगिरण्या, साठवणगृहे, ग्राहक भांडारे, गृहबांधणी, दूध डेअरी, नागरी बँका, वाहतूक सेवा, मजूर संस्था इत्यादी क्षेत्रांमध्ये सहकारी संस्थांनी मोठे योगदान दिलेले आहे.

भारतातील एकूण सहकारी संस्थांपैकी महाराष्ट्रात २३.३० टक्के म्हणजेच १,८३,६६६ सहकारी संस्था आहेत. भारतातील एकूण सहकारी सभासदांपैकी महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या सभासदांची संख्या ४.८४ लाख म्हणजेच १४.७१ टक्के आहे. हेच प्रमाण एकूण खेळत्या भांडवल निधीपैकी १,८३,५४२ कोटी रुपये म्हणजेच २७.३७ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील सर्व सहकारी संस्थांची आर्थिक उलाढाल १ लाख ८७ हजार कोटी रुपये पेक्षा अधिक आहे. देशातील ४० महिला सहकारी बँकापैकी महाराष्ट्रात २२ महिला सहकारी बँका (५५ टक्के) आहेत. तर एकूण २०८५ नागरी सहकारी बँकापैकी ६५८ नागरी सहकारी बँका (३१.५ टक्के) महाराष्ट्र राज्यात आहेत. सैनिकांनी चालवलेली एकमेव सहकारी बँक सातारा येथे आहे तर देशातील सर्वात मोठी सहकारी तत्वावरील औद्योगिक वसाहत इचलकरंजी येथे आहे. महाराष्ट्रात सहकारी क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या ४.८५ लाख इतकी आहे. यावरून सहकारी चळवळीने महाराष्ट्रात अर्थकारण, समाजकल्याण व राजकारणात स्वतःचा असा ठसा उमटविल्याचे स्पष्ट होते. तक्ता १.१८ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळीची प्रगती दर्शविलेली आहे .

तक्ता १.१८: महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळीची प्रगती (सभासद लाखात व रुपये कोटीमध्ये)

तपशील	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२००३	२००४	२००५	२००७	२००९
एकूण सहकारी संस्था	३१५६५	४२६०३	६०७४७	१०४६२०	१५८०१६	१७३४०२	१७८८५४	१८३६६६	१८८५६२	१९३२८५
एकूण सभासद	४२	८६	१४८	२७०	४३०	४७६	४५१	४८४	५२०	५५२
वसूल भाग भांडवल	५३	२३८	६००	११५७	७५६०	१२८६५	१०८१८	१२९१२	१४९२६	१७२४१
शासनाचा वाटा	८	३९	१०५	३८५	११५०	२०३७	१५५८	१४३५	१४१८	१३८२
स्वनिधी	७३	३४५	१२०७	३९३५	१७७७०	२९०३३	३०१४३	३२७१४	३४९२७	३७२३७
ठेवी	७६	३१५	१९३९	११०४८	७४४६२	९६१९६	१००९२६	११८६९६	१३३०५२	१५०५९४
खेळते भांडवल	३२६	१४९	५२१०	२४७१३	१३४४४१	१७२८६४	१७०४६६	१८३५४२	१९६५२७	२०९५८३
कर्जवाटप	९५	३४८	१११६	६३००	४३३९२	५५१३३	५८६३७	७१०८८	८४६४८	९९४४३
लेखा परीक्षण वर्गीकरण अ)	३११०	३६००	३६७१	४९६६	५६२०	७२५६	८६२३	११७२६	१०९८५	११०२८
ब)	१०९२१	१२३४३	११६७०	१३५८१	१७४६२	१६५८९	१५६०३	१७४२८	१८२३६	१८९९८
क)	७५१५	१६१२२	१८८५४	१७०५८	१८७६४	२०७५४	१३१६०	१६७२३	१७१०९	१७५८२
ड)	३०८८	३८८६	३४७७	८३२	१०४६	१५४२	२४४९	३४०६	३५१७	३६०८
वर्ग न दिलेल्या	२९१	८६५	७७४	४००६	६०५२	९७४१	१४३२	११०९	१४०३	१३९८
लेखा परीक्षण न झालेल्या	५१८८	३८७५	१४८६६	५७३०८	९२८१३	९८७५६	८३७९८	१२९३१०	१३३१९५	१३६३५१
लेखापरीक्षणसाठी अपात्र	१४५२	१९१२	७४३५	११४३९	१६२५९	१८७६४	४२७२	३९६४	४११७	४३२०

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीकोणात २०१०, सहकार आयुक्त व निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य.

तक्ता १.१८ नुसार महाराष्ट्र राज्यात सहकारी संस्थांच्या संख्येत झालेली वार्षिक वाढ ११.११ टक्के व सभासद संख्येत २३.१८ टक्के झाली आहे. या संस्थांचे एकूण वसूल भाग भांडवल १९६१ मध्ये ५३ कोटी रुपये होत, त्यापैकी शासनाचे ८ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये वाढ

होऊन २००८-०९ अखेर एकूण वसूल भागभांडवल १७२४१ कोटी रुपये पर्यंत वाढले त्यापैकी १३८२ कोटी रुपये शासनाचे होते.

१९६० ते २००९ या कालखंडात महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या एकूण वसूल भाग भांडवलातील निव्वळ वृद्धी ४८४ टक्के एवढी झाली. १९६१ मध्ये एकूण वसूल भाग भांडवलापैकी शासनाचा वसूल भागभांडवलातील वाटा १५.०९ टक्के होता तो २००९ मध्ये १४.४० टक्के घटला. याचाच अर्थ खुले आर्थिक धोरण स्वीकारल्या नंतर शासनाचा सहकार क्षेत्रातील वाटा घटला आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थाकडे १९६१ मध्ये ७३ कोटी रुपयाचा स्वनिधी होता तो २००८-०९ मध्ये ३७२३७ कोटी रुपये एवढा झाला. स्वनिधीतील वाढ ९८१ टक्के होती. १९६१ मध्ये या संस्थांचे खेळते भांडवल ३२६ कोटी रुपये होते तर २००८-०९ अखेर २०९५८३ कोटी रुपये पर्यंत वाढले. ही वाढ ६४० पट आहे. याच कालखंडात निव्वळ कर्ज वाटप १०५० पटीने वाढले. सहकारी संस्थांच्या लेखापरीक्षण वर्गाचा विचार करता १९६१ मध्ये 'अ' वर्गाच्या संस्थामध्ये ४.२२ टक्के वाढ झाली आहे. त्याचवर्षी अनुक्रमे 'ब' वर्गाच्या संस्थात १.०२ टक्के निव्वळ वाढ झाली 'क' लेखापरीक्षण वर्गाच्या संस्थातील वाढ वार्षिक १.७९ टक्के एवढी आहे. 'ड' वर्गाच्या संस्थांची संख्या ३०८८ वरून ३६०८ इतकी वाढली.

१९०४ च्या सहकार कायदानुसार महाराष्ट्रात म्हणजेच पूर्वीच्या मुंबई प्रांतातील धारवाड जिल्हयातील कणगीहल या खेडयात पहिली सहकारी पतसंस्था स्थापन करण्यात आली. महाराष्ट्रातील पहिली सहकारी बँक म्हणून 'मुंबई सेट्रल को ऑप बँक' स्थापन करण्यात आली. पुढे या बँकेचे महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक (१९२३) असे नामकरण करण्यात आले. जिल्हा स्तरावर स्वतंत्र जिल्हा मध्यवती सहकारी बँका स्थापन करण्यास सुरुवात झाली.

स्वातंत्र्योत्तर १९४९ मध्ये अहमदनगर जिल्हयातील (लोणी) प्रवरानगर येथे कै. पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील यांनी कै. डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या सहकार्याने सहकारी तत्वावर भारतातील पहिला सहकारी साखर कारखाना सुरु केला. सद्यःस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात सहकारी चळवळीने कोणतेही आर्थिक क्षेत्र वगळलेले नाही. सहकारी चळवळीने राज्याच्या आर्थिक प्रगतीत

मोठा वाटा उचलेला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक सहकारी संस्थांची प्रगती तक्ता १.१९ मध्ये दाखवलेली आहे.

तक्ता १.१९: महाराष्ट्रातील निवडक सहकारी संस्थांची माहिती

अ.नं	सहकारी संस्थेचा प्रकार	सहकारी संस्थांची संख्या				
		१९६१	१९८१	१९९१	२००१	२००९
१	राज्य सहकारी बँक	०१	०१	०१	०१	०१
२	जिल्हा मध्यवती सहकारी बँका	२५	२६	३०	३०	३१
३	महाराष्ट्र राज्य कृषी व ग्रामीण विकास बँक शाखा	७६४	१७०३	३१४७	३८०४	३८०४
४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था	१९९८	१८३८९	१९४९३	२०६१९	२१३१६
५	प्राथमिक सहकारी बँका	१६७	३४५	३८१	६५७	६९१
६	पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था	१०२४	४१८७	६११७	७१४९	७७३१
७	इतर नागरी सहकारी पतसंस्था	२३४	९५२	४७८४	१५७४५	१६९९०
८	सहकारी दूध उत्पादक संघ	१९	९०	७१	६७	७३
९	जिल्हा मध्यवती सहकारी पणन संस्था	१६	२६	२६	२६	२८
१०	मच्छीमार सहकारी संस्था	१५८	७१२	१५९४	२२१७	२३६२
११	सहकारी ग्राहक संस्था (घाऊक)	०१	७५	११४	१४४	१८१
१२	प्राथमिक सहकारी ग्राहक संस्था	११४०	१७३७	२९१९	३४४२	३६९७
१३	महिला सहकारी संस्था	१८	६५५	११४८	८८८	९२३
१४	प्राथमिक सहकारी पणन संस्था	३२७	३९१	९०१	११११	१४३०
१५	सहकारी दूध संस्था	४३१	७८१९	१४२८४	२२७८२	२३१२७
१६	गृहनिर्माण सहकारी संस्था	१४९५	१५६४०	३३९१७	५४७७२	७६९९१
१७	उपसा जलसिंचन सहकारी संस्था	११९	११८८	३२२४	५६०४	५९२८
१८	सहकारी आद्योगिक वसाहती	३४	९६	१८३	२००	२१२
१९	मजूर सहकारी संस्था	३७१	३३३४	४४३४	९३८७	९४२२
२०	सहकारी साखर कारखाने	१४	७८	१३८	१८८	१८८
२१	सहकारी सूत गिरण्या	०२	७०	१२५	२३०	२१८
२२	प्राथमिक हातभाग सहकारी संस्था.	२४६	६७०	८४२	७०५	६८२
२३	यंत्रमाग सहकारी संस्था	१२८	२९७	८०६	१०८०	१०९१

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टिकोनात २०१०

तक्ता १.१९ नुसार १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली व महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीच्या विकासाला वेग प्राप्त झाला. महाराष्ट्र राज्यात कार्यरत संस्थांपैकी वरील

सहकारी संस्थांनी आपला स्वतंत्र असा ठसा निर्माण केलेला आहे. राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती बँकाना कार्यक्षेत्राच्या मर्यादा असल्यामुळे त्यांना संख्यात्मक मर्यादा आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापने पासून सुमारे साठ वर्षांच्या कालखंडात महाराष्ट्रराज्य कृषी व ग्रामीण विकास बँकशाखाच्या संख्येत पाच पटीने वाढ घडून आलेली दिसून आली. त्याचवेळी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत १०.६ पट, प्राथमिक सहकारी बँका ४.१ पट, पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था ७.५ पट, नागरी सहकारी पतसंस्था ७२.६ पट, सहकारी दूध उत्पादक संघ ३.८ पट व मच्छीमार सहकारी संस्था १५ पट इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. त्याचवेळी ग्राहक सहकारी संस्था (१८१ पट), महिला सहकारी संस्था (५१.३ पट), सहकारी दूध संस्था (५१.५ पट), उपसा जलसिंचन सहकारी संस्था (५०पट), सहकारी औद्योगिक वसाहती (६.२ पट), मजूर सहकारी संस्था (२५.४ पट), सहकारी साखर कारखाने (१३.४ पट), सहकारी सूत गिरण्या (१०९ पट) व यंत्रमाग सहकारी संस्था (८.५ पट) इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून आली. यावरून दिसून येते की महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर साठ वर्षांच्या कालखंडात सर्वच म्हणजे कृषी व ग्रामीण सहकारी बँका, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां, सहकारी बँका, पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था, नागरी सहकारी पतसंस्था, सहकारी दूध संघ, ग्राहक सहकारी संस्था, मच्छीमार सहकारी संस्था, सहकारी गृहनिर्माण संस्था, मजूर सहकारी संस्था इत्यादी सहकारी संस्थांनी आपला संख्यात्मक विकास घडवून आणलेला आहे. याचाच अर्थ महाराष्ट्र राज्य सहकारी चळवळीतील अग्रेसर राज्य म्हणून नावारूपास आलेले आहे.

१.१४ पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व कृषी संबंधित विविध योजना

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही केंद्रसरकार, राज्यसरकार व नाबार्ड यांच्या कडून वेळोवेळी जाहीर करण्यात येणाऱ्या ग्रामीण व कृषी विकासासंबंधीच्या योजना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून कार्यवाहीत आणते. केंद्र व राज्यशासनाचा ग्रामीण अर्थकारणातील प्रतिनिधी म्हणून विविध विकास योजना सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोचवल्या जातात व त्यांचा विकास कार्यात मोठा सहभाग आढळतो. २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी पुढील योजना कार्यवाहीत आणलेल्या आढळतात.

अ. शेतीमाल विक्री व कर्ज वसुली पासबुक योजना

महाराष्ट्र शेती उत्पादनाची खरेदी विक्री अधिनियम १९९३ कलम ३० (अ) अन्वये शेतीमालाच्या विक्री रकमेतून कृषी उत्पन्न बाजार समितीमार्फत प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या कर्जाची वसुली होण्यासाठी या संस्थांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व सभासदांची पासबुके तयार करावीत. पासबुक सादर केल्याशिवाय शेतकऱ्यांना त्यांचा उत्पादित शेतमाल मार्केटयार्डवर विकता येणार नाही. मालविक्रीच्या रकमेतून प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या कर्जाची वसुली करावयाची आहे. कर्ज वसुलीची रक्कम संबंधित बाजार समितीने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या खाती भरणे करावी. उत्पादित शेतीमालाच्या विक्रीतून प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या कर्जाची वसुली होण्यासाठी ही व्यवस्था परिणामकारक ठरणार आहे.

ब. किसान क्रेडीट कार्ड योजना

कृषी पतपुरवठा त्वरित सुलभतेने व पुरेसा होण्यासाठी किसान क्रेडीट कार्ड योजना प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या सभासदांसाठी लागू करण्यात आली आहे. किसान क्रेडीट कार्ड योजना परिणामकारकपणे राबवण्यासाठी पुढील तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

किसान क्रेडीट कार्ड योजना कृषी पतपुरवठा करणाऱ्या सभासद सहकारी संस्थांना त्यांच्या पीक कर्ज घेऊ इच्छिणाऱ्या सभासदांसाठी लागू राहिल. सभासदांना जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून किसान क्रेडीट कार्ड दिले जाईल व त्यानंतर अशा सभासदांना त्यांचा पीक कर्ज व्यवहार क्रेडिट कार्डच्या आधारे करावयाचा आहे.

क्रेडीट कार्डची वैधता ३ वर्षे असून प्रतिवर्षी त्याचे नूतनीकरण करणे आवश्यक आहे. क्रेडिट कार्डाची किंमत प्रत्येकी रुपये ५० असून ती सभासदाकडून वसूल करावयाची आहे. क्रेडीट कार्डवर पासपोर्ट साईजचा फोटो चिकटवून त्याखाली शेतकरी सभासदाची नमुन्याची सही / अंगठा व संबंधित प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेचे सचिव यांची स्वाक्षरी घ्यावी.

क्रेडीट कार्ड व्यवहाराच्या अंमलबजावणीची पध्दती

क्रेडीट कार्डवर शेती हंगामासाठी संबंधित सभासदास प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेच्या मंजूर कमाल मर्यादा पत्रकात जेवढे पीक कर्ज मंजूर असेल त्याचा हंगामनिहाय (खरीप /रब्बी)

मंजूर मर्यादेचा तपशील नमूद करावयाचा आहे. सदर मंजूर कर्ज मर्यादा ही क्रेडीट धारक सभासदांची हंगामनिहाय क्रेडीट कर्ज मर्यादा राहिल.

कर्जाची उचल आवश्यकतेनुसार हप्त्या हप्त्याने कर्जमर्यादेतच दिली जाईल. खरीप पिकासाठीचे कर्ज वितरण १ एप्रिल ते ३० सप्टेंबर या कालावधीत होईल तर रब्बी पिकांच्या कर्जाचे वितरण १ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च या कालावधीत केले जाईल. बारमाही पिकांसाठी कर्जाचे वितरण लागवड कालावधी लक्षात घेऊन केले जाईल. कर्ज परतफेडीसाठी अंतिम मुदत ३१ मे अशी राहिल.

खरीप पिकांची विक्री होईपर्यंत खरीप मर्यादेवर येणे बाकी असली तरी कर्जदारास रब्बी व उन्हाळी पिकांसाठी मंजूर मर्यादेचा वापर करता येईल. मात्र कर्जदाराने खरीप मर्यादेवर येणे बाकीची संपूर्ण परतफेड ३१ मे पर्यंत करणे आवश्यक राहिल.

कर्जदारास त्याच्या खरीप, रब्बी हंगामाच्या कर्ज मर्यादेतून उचल केलेल्या कर्जाची बाकी मुदतीत परतफेड करावी लागेल. मात्र बारामाही पिकांना द्यावे लागणारे कर्ज या पिकांना आधी दिलेल्या पीक कर्जाची परतफेड झाली नसली तरी देखील देण्यात येईल.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखेमध्ये प्राथमिक कृषी पतसंस्थेचे किसान क्रेडीट कार्ड योजनेखालील संस्था खाते उघडण्यात येते. संस्थेचे सबल व दुर्बल सभासद विचारात घेऊन किसान क्रेडिट कार्ड योजना सबल व किसान क्रेडिट कार्ड योजना दुर्बल अशी खाती शाखा पातळीवर राहतील.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांची किसान क्रेडिट कार्ड योजनेखाली वैयक्तिक कर्ज खाती ही संबंधित संस्था पातळीवरच राहतील. वैयक्तिक सभासदास क्रेडीट कार्ड द्यावयाचे असून असे कार्ड देताना क्रेडीट कार्ड धारकाच्या मंजूर पीक कर्ज मर्यादेचा तपशील कार्डांमध्ये नोंद केलेला असला पाहिजे. कोणताही थकबाकीदार सभासद नवीन कर्ज उचलीस पात्र ठरत नसल्यामुळे वैयक्तिक सभासदास विविध कारणांसाठी दिलेल्या मध्यम मुदत कर्जाच्या शेती हंगामातील वसूलपात्र रकमेच्या अपेक्षित नोंदी क्रेडीट कार्डवर नोंदवल्या जातात.

किसान क्रेडीट कार्ड योजनेखाली सहभागी होणाऱ्या सभासदांच्या वापरासाठी धनादेशपुस्तक उपलब्ध करून देण्यात येत नाही.

क. राष्ट्रीय कृषी विमा योजना

केंद्र शासनाने सुरु केलेली राष्ट्रीय कृषी विमा योजना रब्बी हंगाम १९९९ पासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार महाराष्ट्र राज्यात राबविण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेअंतर्गत खरीप व रब्बी हंगामासाठी अधिसूचित केलेल्या महसूल मंडळ किंवा तालुका पातळीवरील अधिसूचित पिकांसाठी राबविण्यात येईल. अधिसूचित क्षेत्रात अधिसूचित पिके घेणारे (कुळाने अगर भाडेपट्टीने शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांसह) सर्व शेतकरी या योजनेत भाग घेण्यास पात्र आहेत. जे शेतकरी प्राथमिक कृषी पतसंस्थांकडून पीक कर्ज घेतात अशा कर्जदार शेतकऱ्यांना व बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना ही योजना ऐच्छिक राहिल.

संस्थेच्या कार्यक्षेत्रामधील जे पात्र खातेदार संस्थेचे सभासद नाहीत अशांना सभासदत्व देऊन पीक विमा योजनेत सहभागी होण्याबाबत प्रोत्साहित करण्याचे काम प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी करावे अशी अपेक्षा आहे.

ड. संपूर्ण स्वच्छता अभियान कार्यक्रम योजनेअंतर्गत वैयक्तिक शौचालय बांधकामासाठी मध्यम मुदत कर्ज योजना.

पुणे जिल्हा परिषदेकडून संपूर्ण स्वच्छता अभियान कार्यक्रम ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शौचालय वापराबाबत ग्रामीण जनतेमध्ये जनजागृती करणे व गावे १०० टक्के गावे हागणदारीमुक्त करणे हे उद्दिष्ट आहे. शासनाने संपूर्ण स्वच्छता अभियान योजनेअंतर्गत कमी खर्चाची व शेतकऱ्यांना परवडेल अशी मॉडेलस विकसित केलेली आहेत.

शौचालय बांधकामासाठी व संपूर्ण स्वच्छता अभियान कार्यक्रम योजनेअंतर्गत शोषखड्डा असलेली शौचालये बांधण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या सोयी विचारात घेऊन प्राथमिक कृषीपतसंस्थेमार्फत मध्यम मुदत कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्याबाबतचे धोरण स्वीकारण्यात आलेले आहे.

कर्जाचा पुरवठा हा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेमार्फत थेट कर्ज योजनेअंतर्गत करण्यात येईल. कर्जपुरवठ्याची परतफेड ३ वर्षे मुदतीत व वार्षिक ३ समान हप्त्यात करावयाची आहे.

सभासद ज्या जागेवर शौचालय बांधणार आहे ती जागा सभासदाचे मालकीची व निर्वेध असली पाहिजे. शौचालयाचा प्लॅन संमत केलेल्या नमुन्यानुसार असावा व त्यासाठी रुपये ५००० कर्ज उपलब्ध होईल व उर्वरित ५ टक्के रक्कम ही सभासदाची स्वगुंतवणूक राहिल.

इ. शेतकरी मंडळ

शेतकऱ्यांना शेतीसंबंधी शासनाच्या विविध योजना त्याचबरोबर ग्रामीण विकासासंबंधी शासनाचे धोरण व शेती विषयाची आधुनिक माहिती तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविणे गरजेचे आहे. नाबार्डच्या सूचनेनुसार शेतकऱ्यांनी आपल्या अडचणी सोडविण्याबरोबर शेतीविषयक आधुनिक माहिती मिळविण्यासाठी शेतकरी मंडळे स्थापन करावीत असे सुचवण्यात आले. शेतकरी मंडळ स्थापन करण्यासाठी प्राथमिक कृषी पतसंस्थांनी पुढाकार घ्यावयाचा आहे.

शेतकरी मंडळ म्हणजे एखाद्या गावातील किंवा जवळपासच्या दोन/तीन गावातील प्रगतीशील व सामाजिक कार्याची आवड असणाऱ्या शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेला अनौपचारिक गट असतो. शेतकरी मंडळाच्या सभासदांना स्वयंसेवक म्हणतात. शेतकरी मंडळाचे स्वयंसेवक गावकरी आणि वेगवेगळी विकास कामे करणारी सरकारी खाती यांच्यामध्ये मेळ घालून ग्रामीण भागाचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास होण्यास चालना देतात. शेतकरी मंडळाकडून मुख्यतः पुढील कार्ये केली जातात.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाची कर्जे ही कृषी व ग्रामीण विकास घडवून आणणारी असतात हा संदेश सभासदाना देणे. जिल्हा मध्यवर्ती बँक व प्राथमिक कृषी पतसंस्थाच्या कर्जाच्या विविध योजनांची माहिती सभासदाना देणे. सभासदांमध्ये बचतीच्या सवयी वाढवण्यासाठी प्रयत्न करणे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाच्या कर्जाची वसुली करण्यासाठी साहाय्य करणे. कृषी संबंधित माहिती देणारी व्याख्याने, चित्रफिती इत्यादीचे आयोजन करणे.

कृषी व ग्रामीण विकासाच्या कामामध्ये विविध संस्था व गावकरी यांच्यात समन्वय साधण्याबरोबर शेतीसंबंधित विकास व प्रबोधन घडवून आणणे. कर्जदार सभासदांना कर्जाचा योग्य

वापर करावयास लावून उत्पादन वाढीस प्रेरणा देणे व कृषी उत्पादन आणि शेतकरी बंधूंचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे.

शेतकरी मंडळाची कार्यावर आधारित ही पध्दती विकासाच्या कामामध्ये विविध संस्था व गावकरी यांच्यात योग्य समन्वय साधण्याबरोबर शेतीसंबंधी विकास, प्रबोधन व गावाचा समग्र विकास घडवून आणण्याचे कार्य केले जाते. गावाचा सर्वांगीण विकास, बँक व कर्जदार यांचे चांगले संबंध, सुलभ आणि गरजेनुसार कर्जे, शासनाच्या विविध योजनांमध्ये गावाचा सहभाग वाढवून गाव /शेतकरी यांना स्वावलंबी बनविणे यासाठी प्रयत्न केले जातात. शेतकरी मंडळ हे एक स्वयंप्रेरित व्यासपीठ असल्याने त्याच्या कायदेशीर नोंदणीची आवश्यकता नाही. प्रत्येक गावात शेतकरी मंडळ स्थापन व्हावे व गावाच्या सर्वांगीण विकासातील त्यांचे योगदान वाढावे या उद्देशाने नार्बाड व केंद्रशासनाने पुढाकार घेतलेला दिसून येतो. यासाठी शेतकरी मंडळ चालविणे व स्थापन करणे यासाठी होणाऱ्या खर्चाची मर्यादित प्रमाणात भरपाई नाबार्डकडून केली जाते. यामध्ये शेतकरी मंडळ स्थापनेचा खर्च कमाल रु. ११२५ (एकदाच) व तज्ज्ञांची भेट व इतर कार्यक्रम रु.१२५० (प्रति कार्यक्रम) याप्रमाणे एका वर्षात जास्तीत जास्त चार कार्यक्रमाच्या आयोजनासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो.

शेतकरी मंडळाच्या सभासदांनी एकमताने आपला नेता निवडावयाचा असतो, त्याला मुख्य स्वयंसेवक म्हणतात. मुख्य स्वयंसेवक आपले दैनंदिन कामकाज जिल्हा मध्यवर्ती बँक व प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या मदतीने चालवितो. शेतकरी मंडळाची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

शेतीसंबंधी शासकीय खाती, कृषी विज्ञान केंद्रे, कृषी विद्यापीठे, शेती संबंधित कार्ये करणाऱ्या अशासकीय व शासकीय संघटना, जिल्हा मध्यवर्ती बँक, प्राथमिक कृषी पतसंस्था इत्यादींच्या अधिकारी व पदाधिकाऱ्यांशी संपर्क साधून शेती आणि ग्रामीण विकासामध्ये होणाऱ्या नवनवीन प्रयोगांविषयी माहिती घेणे आणि ती गावकऱ्यांपर्यंत पोहोचविणे.

शेतकरी मंडळाच्या नियमित बैठका घेणे व त्याचे इतिवक्त लिहिणे. ग्रामीण व कृषी विकासाचे महत्त्व गावकऱ्यांना समाजावून सांगणे आणि कर्जाचा उपयोग उत्पादन, उत्पादनक्षमता आणि उत्पन्न वाढविण्यासाठी कसा करावा याची माहिती सांगणे. शेतीविषयक कर्जाच्या

कोणकोणत्या योजना उपलब्ध आहेत याची माहिती गावकऱ्यांना देणे, कर्जासाठी कर्जदाराला सादर कराव्या लागणाऱ्या विविध कागदपत्रांविषयी शेतकऱ्यांना माहिती देणे, बँक व कर्जदार शेतकरी यांना अधिक सुलभतेने व्यवहार पार पाडण्यासाठी त्यांच्यात योग्य संवाद घडवून आणणे, नवनवीन योजनांविषयी चर्चा करणे, योजना बनविणे आणि त्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना सादर करणे यासाठी गावकऱ्यांना मदत करणे. चांगले बँक ग्राहक व चांगले कर्जदार म्हणून गावातील शेतकऱ्यांची प्रतिमा उंचावण्यासाठी कार्य करणे. ग्रामीण विकासाविषयीच्या विविध विभागांच्या शासकीय योजना राबविण्यासाठी गाव आणि शासन यामध्ये संवाद घडवून आणणे. गावाचा विकास आराखडा तयार करणे.

शेतकरी मंडळाची स्थापना ही शेतकऱ्यांना गावाच्या विकासासाठी उपलब्ध करून दिलेले एक व्यासपीठ आहे. एकदा शेतकरी मंडळाची स्थापना झाल्यानंतर त्यांचे कामकाज त्यांनी स्वतः चालवायचे आहे.

प्रकरण दोन

संशोधन पध्दती

अ.न.	तपशील	पान नं.
२.१	प्रास्ताविक	५४
२.२	विषयाची निवड	५५
२.३	अभ्यासाचे महत्व	५७
२.४	संशोधनाची उद्दिष्टे	६१
२.५	गृहितकृत्ये	६१
२.६	संशोधन पध्दती	६२
२.७	अध्ययन विषयाच्या मर्यादा	६९
२.७.१	माहिती विश्लेषणाची साधने	७०
२.८	अभ्यासाची रूपरेषा	७०

प्रकरण दुसरे

संशोधन पध्दती

२.१ प्रास्ताविक

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या दशकात भारतात जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचे वारे वेगाने वाहू लागले. तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ.मनमोहनसिंग यांनी नवीन आर्थिक धोरणाचा पुरस्कार केला. आधुनिक आर्थिक सुधारणांचा हा कालखंड भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम करणारा आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा उल्लेख आजही कृषीप्रधान व ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून केला जातो. शेती क्षेत्र हेच भारतीय आर्थिक विकासाचे पायाभूत साधन आहे. शेतीक्षेत्राचा भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा १९५०-५१ मध्ये ५५.४ टक्के होता तो २००७-०८ मध्ये १८.५ टक्के इतका घटला असला तरी राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचे महत्व टिकून आहे. १९५१ मध्ये एकूण कार्यकारी लोकसंख्येपैकी ७० टक्के लोकसंख्या शेतीक्षेत्रावर अवलंबून होती. हे प्रमाण २००७-०८ मध्ये ६० टक्के म्हणजेच एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ६५ कोटी लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर आपला उदरनिर्वाह करते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे उत्पादन, उत्पन्न, रोजगारविषयक स्थान लक्षात घेता, शेतीचे अनन्यसाधारण महत्व स्पष्ट होते. भारतात औद्योगिक क्षेत्र व सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने विकास घडून येत असला तरी भारतीय अर्थकारणातून शेतीला वगळता येणार नाही हे सर्वमान्य आहे.

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि शेतीक्षेत्र यासाठीचा परीवर्तनाचा प्रतिनिधी (Change Agent) म्हणून सहकारी चळवळीला महत्व आहे. ग्रामीण विकास संकल्पनेत मुख्यतः ग्रामीण भारतातील शेतमजूर, भूमिहीन मजूर, अल्पभूधारक, दुष्काळप्रवण क्षेत्रातील शेतकरी, लहान व सीमांत शेतकरी, कारागीर इत्यादींच्या उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार व राहणीमान दर्जा यातील वाढीचा प्रकर्षाने विचार केला जातो. सहकारी चळवळ ही ग्रामीण आर्थिक विकासाचे साधन आहे या जाणीवेतून सहकारी चळवळीचा उदय व विस्तार घडून आलेला आहे. नवीन आर्थिक धोरणाच्या

कार्यपध्दतीत व रचनात्मक परीवर्तनाच्या लाटेत सहकारीप्रणाली टिकून राहिली असली तरी सहकारापुढे अनेक आव्हाने उभी राहिली. या आव्हानांचा सामना करताना सहकारी चळवळ ग्रामीण आर्थिक विकासात कशा पध्दतीने योगदान देत आहे. याबाबतचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरणार आहे.

२.२ विषयाची निवड

१९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीक्षेत्राला मोठ्या चढउताराला सामोरे जावे लागले. नियोजन मंडळाने या कालखंडात कृषी विकासाचा दर प्रतिवर्षी ४ टक्के इतका निश्चित केलेला असताना प्रत्यक्षात तो सरासरी २.३ टक्के इतका अल्प राहिला. उद्योगक्षेत्र व सेवा क्षेत्रांचा विकास दर १० टक्के व त्यापेक्षा अधिक असताना व आर्थिक विकास वाढीचा दर ६.५ टक्क्यांच्या दरम्यान टिकून असताना, कृषिप्रधान भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचा घटता विकास दर चिंता वाढवणारा होता. मोठ्या आकारमानाच्या लोकसंख्येचा अन्नसुरक्षा विषयक प्रश्न, शेतीवरील लोकसंख्येचे वाढते अवलंबित्व, गरिबी व बेकारीचा गंभीर प्रश्न, शेतीची अल्प उत्पादकता, ग्रामीण आर्थिक मागासलेपणा, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न इत्यादी अनेक समस्या गंभीर स्वरूप धारण करित होत्या. यातच जागतिकीकरण, उदारीकरण, जागतिक व्यापार संघटना, सेझ, कंत्राटी शेती पध्दती इत्यादीची नव्याने भर पडत होती. उद्योग, सेवाक्षेत्रे व शहरी अर्थकारणात मोठ्या प्रमाणात देशांतर्गत व विदेशी भांडवलाचा सहभाग वाढत असताना, शेती व ग्रामीण क्षेत्रे मात्र भांडवली गुंतवणुकी अभावी मागासलेली राहिली. शेती समोर विविध प्रकारची आव्हाने असताना भारतीय शेती, शेतकरी, ग्रामीण कारागीर व ग्रामीण अर्थकारण इत्यादीवरील आव्हानांचा मुकाबला करण्याची जबाबदारी संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्थांवर आहे. शेती उत्पादन वाढीचा अल्प दर, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेपुढील गरिबी, बेकारी, कुपोषण, नित्कृष्ट राहणीमान इत्यादीविषयक प्रश्न यांचा विचार करताना जागतिकीकरणाच्या लाटेत शेती व ग्रामीण अर्थव्यवस्था केवळ टिकूनच नव्हे तर सशक्तपणे उभ्या राहण्यासाठी परीवर्तनाचा प्रतिनिधी म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था महत्वाची भूमिका पार पाडताना आढळतात. आर्थिक व्यवहारात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था किती व कशाप्रकारे सहभागी होत आहेत.

यांचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरणार आहे. वित्तीय सुधारणांना प्रतिसाद देताना भारतातील बँका, वित्तीय संस्था, सहकारी बँका व पतसंस्थांची पीछेहाट झाली. अनेक वित्तीय संस्था तोटयात व आजारी असल्याचे लक्षात आले. त्यातून बँका व वित्तसंस्था सावरल्या तरी सहकारी संस्थांना मात्र टिकून राहण्यासाठी मोठी धडपड करावी लागत आहे. दहाव्या योजना कालखंडात कृषी कर्ज रकमेची व्याप्ती वाढलेली असली तरी शेतीसाठी कर्ज घेणाऱ्या शेतकरी खातेदारांची संख्या कमी झालेली आढळते. राष्ट्रीय पातळीवर कृषी कर्ज खातेदारांची संख्या २००४-०५ मध्ये ४.१३ कोटी होती ती २००६-०७ मध्ये ३.९७ कोटी झाली म्हणजेच ३.१७ टक्क्यांनी घटली. महाराष्ट्रामध्ये कृषी कर्जे घेणाऱ्यांची संख्या २००४-०५ मध्ये ३९ लाख होती. ती २००६-०७ मध्ये ३७ लाख इतकी झाली. म्हणजेच शेतीविषयक कर्जे घेणाऱ्याची संख्या ५.१२ टक्क्यांनी घटली. राष्ट्रीय व राज्यपातळीवर शेतकरी खातेदार व कर्जधारक यांची संख्या घटण्यास शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा व थकीत कर्जामुळे नवीन कर्जे घेण्यात अडचणी निर्माण झाल्या.

३१ मार्च २००९ अखेर महाराष्ट्रात २१३१६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्य करित होत्या, त्यांची एकूण सभासद संख्या ११५.७४ लाख व भाग भांडवल १२७१४७ लाख रुपये होते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाची थकीत कर्जे २७८२४३ लाख रुपये होती. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ३०९६ संस्था नफ्यात तर १३५०५ सोसायट्या तोट्यात होत्या आणि ४७१५ संस्थांचे लेखा परीक्षण झालेले नव्हते.

पुणे जिल्हयात मार्च २००७ मध्ये १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्य करित होत्या. त्यापैकी ६६७ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां नफ्यात तर ५९० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां तोटयात होत्या त्यांना अनुक्रमे १६५०११ रुपये नफा व २२७४८४ रुपये तोटा झालेला होता.

पुणे जिल्हा तेरा तालुक्यामध्ये विभागलेला असून आर्थिक, भौगोलिक व पीकरचनेबाबत मोठी विविधता असणारा हा जिल्हा आहे. डोंगराळ प्रदेश, पठारी प्रदेश व आदिवासी क्षेत्राबरोबर, मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडणारा मावळ, भोर, मुळशी इत्यादी तालुके तर सतत अवर्षणप्रवण क्षेत्र म्हणून ओळखला जाणारा शिरूर तालुका हा या जिल्हयात आहे. पुणे व पिंपरी, चिंचवड ही शहरे

वगळता सर्वच गावे निमशहरी व ग्रामीण खेडी आहेत. जमिनीच्या सुपिकतेतील विविधता, ग्रामीण क्षेत्राचे मोठे प्रमाण, जिरायत व बागायत क्षेत्रातील विषमता, सहकारी चळवळ खोलवर रुजलेला परिसर इत्यादी स्वरुपाची रचना असल्यामुळे व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची भूमिका महत्वाची असल्यामुळे 'ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग' हा विषय अभ्यासासाठी निवडलेला असून त्यात विशेषतः पुणे जिल्ह्याच्या संदर्भात अभ्यास केला आहे.

२.३ अभ्यासाचे महत्व

भारतीय अर्थव्यवस्थेला नजीकच्या भविष्यातील नव्याने उदयाला येणारी आर्थिक महासत्ता म्हणून संबोधले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची वाटचाल ही ग्रामीण आर्थिक विकास विषयक प्रयत्नातून शक्य होईल याबाबत अर्थतज्ज्ञात एकमत आहे. भारताच्या आर्थिक विकासाला मानवी चेहरा असला पाहिजे. मूठभर शहरे, उद्योगक्षेत्रे व सेवाक्षेत्रांचा विकास म्हणजे आर्थिक विकास झाला, असे नाही तर विकास प्रक्रियेपासून दूर राहिलेली अशी ग्रामीणक्षेत्रे जेथे बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर उपजिविका करते त्यांचा विकासातील सहभाग आवश्यक आहे.

'ग्रामीण विकासाचे विशिष्ट कार्यक्रम, भांडवली ससाधनांची गुंतवणूक आणि विकास विषयक डावपेच, पध्दती व उद्देश यांच्या साहाय्याने ग्रामीण आर्थिक जीवनात विकासाला प्रेरणा निर्माण करणे, की ज्यामुळे एकूण वास्तव उत्पादन पातळीत वाढ, उत्पादन घटकांच्या उत्पादन क्षमतेत वाढ, उत्पादन व उत्पन्न साधनांचे जास्तीत जास्त समवाटप, उत्पन्न व रोजगाराच्या कमाल संधीची निर्मिती, जीवन वेतनाची हमी, यांत्रिक अवजारे, तंत्रज्ञान इत्यादी वापराच्या जाणीवा प्रगल्भ करणे आणि पर्यावरण रक्षणाबरोबर उत्पादन कौशल्यात वाढ होऊन लोकांची सामाजिक, आर्थिक व भौतिक कल्याणाची वाटचाल सुलभ होईल अशा अनुकूल प्रक्रिया व प्रतिसादाला ग्रामीण विकास असे म्हटले जाते.' भारतासारख्या अल्पविकसित देशांसाठी जागतिक बँकेने ग्रामीण विकासविषयक मत नोंदवताना नमूद केलेले आहे की 'ग्रामीण विकास म्हणजे स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करण्यासाठी कमी उत्पन्न गटातील लोकांच्या राहणीमान पातळीत वाढ घडवून आणणे व

त्यासाठी उत्पादनपध्दती व उत्पादनतंत्रात आवश्यक ते बदल करून भांडवली संसाधनांचा पुरवठा ग्रामीण क्षेत्राकडे वळविणे'

ग्रामीण क्षेत्रात रचनात्मक सुधारणा घडवून आणल्याशिवाय विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण होणार नाही याची खात्री पटते. रचनात्मक सुधारणांमध्ये उत्पादन साधनांचे पुनर्वाटप घडवून आणणे उदा. जमीन सुधारणा, जमिनीच्या मालकीहक्कामध्ये सुधारणा, सिंचन सोयी वाढवणे इत्यादी बरोबर ग्रामीण क्षेत्रात संस्थात्मक वित्तपुरवठा उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाच्या प्रथमार्धात भारतात जमीन सुधारणा विषयक प्रयत्नातून जमिनदारी निर्मुलन कायदे , कुळ कायदे, कमाल व किमान जमीनधारणा कायदे, वेठबिगार पध्दती विरोधातील कायदे, भूदान- ग्रामदान चळवळ, सहकारी शेती इत्यादी प्रयत्न करण्यात आले. ग्रामीण विकासासाठी प्रयत्न प्रारंभिक अवस्थेत असताना १९५१ मध्ये ए.डी. गोरवाला, यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती नेमण्यात आली. या समितीचे सदस्य डॉ. धनंजयराव गाडगीळ होते आणि या समितीने आपल्या शिफारशी नोंदविताना ग्रामीण व कृषी विकासात सावकाराची कार्यपध्दती कर्जबाजारीपणा वाढविणारी असून त्यांचे मोठे प्राबल्य आहे. सावकारी क्षेत्राला भारतीय नाणेबाजारातून हुसकावून लावण्यासाठी सहकारी चळवळ परिणामकारपणे विकसित करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली.

कृषी वित्तपुरवठ्यातील विविध घटकांच्या सहभागाचे वर्गीकरण

१९५० नंतर भारतातील शेती वित्तपुरवठ्याची रचना अभ्यासताना विविध संस्थात्मक व बिगर संस्थात्मक घटकांचा शेती वित्तपुरवठ्यातील सहभाग मोठ्या प्रमाणात बदलत गेलेला दिसून येतो. खालील तक्ता २.१ मध्ये संस्थात्मक व बिगर संस्थात्मक घटकांच्या सहभागातील होत गेलेल्या बदलाची माहिती दिली आहे.

तक्ता २.१ नुसार १९५१-५२ ते २००६-०७ या कालखंडात भारतात कृषी वित्तपुरवठ्यातील विविध वित्तीय घटकांच्या सहभागाची माहिती मिळते. त्यानुसार बिगर संस्थात्मक घटकांचा कृषी वित्तपुरवठ्यातील सहभाग ९२.७ टक्क्यांवरून घटून १९९१-९२ मध्ये ३०.६ टक्के इतका कमी झाला. परंतु त्यानंतरच्या कालखंडात बिगर संस्थात्मक घटकांचा ग्रामीण व कृषी

वित्तपुरवठ्यातील वाटा २००१-०२ मध्ये ४२.९ टक्के ,२००६-०७ मध्ये ४४.४ टक्के तर २००८-०९ मध्ये ४२.९ टक्के स्वरूपाचा राहिला.

तक्ता २.१ कृषी वित्तपुरवठ्यातील संस्थात्मक व बिगर संस्थात्मक घटकांच्या सहभागाचे वर्गीकरण

(टक्के सहभाग)

अ.न.	कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था	१९५१-१९५२@	१९६१-१९६२#	१९७१-१९७२*	१९८१-१९८२*	१९९१-१९९२*	२००१-२००२	२००६-२००७	२००८-२००९
अ	बिगर संस्थात्मक घटक								
	सावकार	६९.७	४९.२	३६.१	१६.१	१७.५	२९.६	२९.९	२९.५
	जमीनदार	२.३	०.६	१.२	०.८	१.७	२.५२	२.१	१.९
	व्यापारी /दलाल	५.५	७८.८	८.३	३.२	३.२	३.२	२.७	२.८
	नातेवाईक	१४.२	८.८	१३.३	८.७	४.६	६.७	७.३	६.८
	इतर	१.००	१३.९	९.५	८.०	३.६	१.२	२.४	१.९
	एकूण	९२.७	८९.३	६८.३	३६.८	३०.६	४२.९	४४.४	४२.९
ब	संस्थात्मक घटक								
	सरकार	३.३	२.६	७.१	३.९	५.७	५.३	६.१	५.९
	सहकारी पतपुरवठा संस्था	३.१	१५.५	२२.०	२९.९	२८.५	२७.३	२८.२	२८.८
	व्यापारी बँका	०.९	०.३	२.६	२९.४	३५.२	२४.५	२१.३	२२.४
	एकूण	७.३	१८.७	३१.७	६३.२	६९.४	५७.१	५५.६	५७.१
	एकूण (अ + ब)	१००.००	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

संदर्भ : 1)@ Report of the All India Rural Credit Survey Committee (1954) P6

2) # All India Debt . Investment Survey 1961 Social Scientist ,Vol.1 6(4) 1988

3) * GOI (1998) Debt . Investment Survey Report P26

4) Complied from Various Publication of NSSO

संस्थात्मक क्षेत्रातील कर्जपुरवठा विकास प्रेरक असताना या क्षेत्राचा ग्रामीण व कृषी वित्तपुरवठ्यातील सहभाग १९५१-५२ मध्ये ७.३ टक्के इतक्या अल्प प्रमाणातून १९९१-९२ मध्ये ६९.४ टक्के इतका वाढला. परंतु त्यानंतरच्या कालखंडात संस्थात्मक घटकांचा सहभाग २००१-०२ मध्ये ५७.१ टक्के, २००६-०७ मध्ये ५५.६ टक्के व २००८-०९ मध्ये ५७.१ टक्के याप्रमाणे असताना दिसून येतो. याचाच अर्थ १९९१-९२ या कालखंडापर्यंत संस्थात्मक कृषी व ग्रामीण वित्तपुरवठा वाढत्या स्वरूपाचा होता. परंतु त्यानंतरच्या कालखंडात संस्थात्मक घटकाचा सहभाग घटत जावून बिगरसंस्थात्मक घटकांचा सहभाग वाढू लागला. याचाच अर्थ १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केल्यामुळे ग्रामीण व कृषी वित्तपुरवठ्याबाबत सरकार, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां व व्यापारी बँका यानी जोखीमभारीत कर्ज पुरवठ्याबाबत उदासीनता दाखवली परिणामी संस्थात्मक कर्जपुरवठ्यात सातत्याने घट होत असताना दिसून आली.याचाच परिणाम बिगर संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचा प्रभाव पुन्हा वाढीस लागण्यात झाला.

पुणे जिल्ह्याचे अर्थकारण बहुविध स्वरूपाचे असून शहरी भाग उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या सहभागाने विकासात अग्रसर आहे, तर ग्रामीण अर्थकारण मुख्यतः शेतीवर अवलंबून आहे. भांडवली गुंतवणुकी च्या मर्यादा ग्रामीण व कृषीक्षेत्राच्या आर्थिक विकासावर प्रतिकूलपरिणाम करीत आहेत. ग्रामीण अर्थकारणात संस्थात्मक वित्तपुरवठा करणारी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां ही प्रमुख वित्तसंस्था असून बहूतेक सर्व खेडी व शेतकरी उत्पादक त्यांच्या कार्यक्षेत्रात येतात. ग्रामीण व शेतीक्षेत्राच्या विकासात संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे महत्व लक्षात घेता ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सहभागाचा अभ्यास विषय निवडलेला आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या शेती व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या भांडवलविषयक गरजानुसार कर्जपुरवठा करीत असतात. त्यामुळे शेती व ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासात या संस्थांचा सहभाग निश्चितच महत्वाचा आहे. पुणे जिल्ह्याच्या विशेष अभ्यासावरून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत किती प्रमाणात सहभागी होत आहेत याची सखोल माहिती प्राप्त होणार आहे, आणि म्हणूनच ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सहभागाचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

सहकारी पतपुरवठा रचनेतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था की ज्यांना विविध कार्यकारी सेवा सहकारी सोसायटी या नावाने संबोधले जाते. हा घटक विचारात घेतलेला आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना शेती व शेती संबंधित पुरक व जोड व्यवसायासाठी उत्पादक कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य करतात. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची मोठी व्याप्ती, लाभार्थी शेतकऱ्यांची मोठी संख्या इत्यादीचा विचार करता ग्रामीण आर्थिक विकासातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सहभागाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी पुणे जिल्हयातील सर्व तालुके , ग्रामीण क्षेत्रे तेथील जिरायती व बागायती क्षेत्रातील कृषी लाभार्थी इत्यादींचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

२.४ संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. पुणे जिल्हयातील ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेली कर्जे व शेती संबंधित क्षेत्राचा विकास यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
३. एकूण ग्रामीण कर्जातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
४. कर्जमागणी आणि कर्जपुरवठ्यातील तफावतीचा अभ्यास करणे.
५. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे वित्तीय आरोग्य तपासणे.

२.५ गृहितकृत्ये

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या ग्रामीण अर्थकारणात कृषी व कृषी संबंधित पुरक व प्रक्रिया व्यवसायांना वित्तपुरवठा करणारा संस्थात्मक वित्तपुरवठा स्रोत आहे. ग्रामीण क्षेत्रे ही भौगोलिकदृष्ट्या खोलवर विखुरलेली असंघटित, गरीब व दुर्बल क्षेत्रे म्हणून ओळखली जातात. अतिशय प्रतिकूल आर्थिक क्षेत्रात कार्ये करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा ग्रामीण विकासातील प्रभावाचा अभ्यास करताना प्रस्तुत संशोधनाची पुढील गृहितकृत्ये आहेत.

- १) अलीकडे ग्रामीण कृषी वित्तपुरवठ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान वाढत आहे.

२) स्थानिक राजकारणामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी वाढत असून त्या आर्थिक आरिष्टांच्या उंबरठ्यावर आहेत.

२.६ संशोधन पध्दती

‘ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग’ या विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी पुणे जिल्हा हे कार्यक्षेत्र नमुना म्हणून निवडलेले आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक माहिती व आकडेवारी संकलित करण्यासाठी प्राथमिक स्रोत व दुय्यम स्रोत यांचा अवलंब केलेला असून सदर अध्ययनाचे निष्कर्ष सहकारी चळवळीसाठी उपयुक्त ठरणार आहेत.

प्राथमिक स्रोत

प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी प्रश्नावलीच्या साहाय्याने प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन माहिती संकलित केली. माहिती संकलनासाठी २०१६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे शेतकरी सभासद व १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सचिव यांची निवड केली आहे.

१) पश्चिम महाराष्ट्राची निवड

भारतात २००६-०७ या वर्षात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या १,६०,२१७ इतकी होती. भारतातील एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी महाराष्ट्र राज्यात २१,३१६ (१३.३ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां होत्या. महाराष्ट्राचे कोकण पश्चिम महाराष्ट्र मराठवाडा व विदर्भ असे स्वाभाविक विभाग आहेत. पश्चिम महाराष्ट्र सहकारी चळवळीतील अग्रेसर विभाग म्हणून ओळखला जातो.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विभागवार संख्या व त्यांचे शेकडा प्रमाण याचा तपशील तक्ता २.२ मध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता २.२: महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विभागवार तपशील

अ.न.	विभाग	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां	टक्केवारी
१	कोकण	४४०९	२०.७
२	पश्चिम महाराष्ट्र	८५०९	३९.९
३	मराठवाडा	४५८०	२१.५
४	विदर्भ	३८१८	१७.९
	एकूण	२१३१६	१००.००

Source: Co-operative Quarterly May, 2009 pp18

तक्ता २.२ मध्ये पश्चिम महाराष्ट्रात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या इतर विभागाच्या तुलने मध्ये अधिक आहे. कोकण विभागात २०.७ टक्के, पश्चिम महाराष्ट्रात ३९.९ टक्के, मराठवाडा विभागात २१.५ टक्के व विदर्भ विभागात १७.९ टक्के असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात सर्वात अधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था पश्चिम महाराष्ट्रात ३९.९ टक्के दिसून येत असल्यामुळे अभ्यासासाठी या विभागाची निवड केली आहे.

२) पुणे जिल्हयाची निवड

प्रस्तुत संशोधनात दुसऱ्या स्तरावर पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे जिल्हयाची निवड केलेली आहे. सहकार विभागाने पश्चिम महाराष्ट्राची विभागणी पुणे विभाग व कोल्हापूर विभाग या दोन विभागात केलेली असून ती तक्ता २.३ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता २.३: पश्चिम महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विभागणी

अ.न.	विभाग	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या	टक्केवारी
१	अहमदनगर	१२२६	१४.४
२	पुणे	१३०१	१५.६
३	नाशिक	१२३७	१४.५
४	सोलापूर	१२२४	१४.३
	पुणे विभाग	४९८८	५८.६
५	सातारा	११५८	१३.६
६	सांगली	११७४	१३.७
७	कोल्हापूर	११८९	१३.९
	कोल्हापूर विभाग	३५२१	४१.४
	एकूण	८५०९	१००.००

Source: Co-operative Quarterly May2009 pp20

तक्ता २.३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे पश्चिम महाराष्ट्रातील एकूण ८५०९ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ५८.६ टक्के संस्था पुणे विभागात दिसून येतात. पुणे विभागात सर्वात जास्त प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था पुणे जिल्हयात १५.६ टक्के आहेत. या कारणामुळे प्रस्तुत अभ्यासात दुसऱ्या स्तरावर पुणे जिल्हयाची निवड केली आहे.

३) तालुक्यांची निवड

प्रस्तुत संशोधनात तिसऱ्या स्तरावर पुणे जिल्हयात असणाऱ्या सर्व म्हणजे तेरा तालुक्यांची निवड केलेली आहे. पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यात पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या २४४

शाखा असून १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां कार्यरत आहेत. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची एकूण सभासद संख्या २,२५,४५५ आहे.

४) गावांची निवड

या संशोधनात चौथ्या स्तरावर पुणे जिल्ह्यात असणाऱ्या तेरा तालुक्यातील १३०१ गावांपैकी १० टक्के म्हणजेच प्रत्येक तालुक्यातील सरासरी दहा गावांची निवड साधा यादृच्छिक नमुना (Simple Random Sampling) पध्दतीने करण्यात आलेली आहे. पुणे शहर व पिंपरी चिंचवड हे शहरी भाग वगळता जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यातील साधा यादृच्छिक नमुना पध्दतीनुसार १३१ गावे निवडण्यात आली.

५) बागायती व जिरायती धारणक्षेत्रानुसार निवड

ग्रामीण विकास व कृषी उत्पादनवाढीत बागायती क्षेत्र व जिरायती क्षेत्र यांच्या प्रमाणाला महत्व असते. पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यातील बागायती व जिरायती धारणक्षेत्रानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अभ्यासासाठी निवड केलेली आहे. पुणे जिल्ह्यातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्र ११६६५०० हेक्टर आहे. त्यापैकी ८८६७७४ हेक्टर क्षेत्र (७६.०२ टक्के) जिरायती आहे व २७९७२६ हेक्टर क्षेत्र (२३.९८ टक्के) बागायती आहे. पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विभागणी जिरायती क्षेत्रात ९६७ (७४.३ टक्के) व बागायती क्षेत्रात ३३४ (२५.७ टक्के) आहे. जिरायती व बागायती धारणक्षेत्र मध्यवर्ती मानून १०० (१०.३ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था जिरायती क्षेत्रातील व ३१ (९.३ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था बागायती क्षेत्रातील निवडण्यात आल्या.

६) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची लेखा परीक्षण वर्ग निकषानुसार निवड

पाचव्या स्तरावर तेरा तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची लेखापरीक्षण वर्गानुसार निवड करण्यात आली. लेखा परीक्षण वर्गाच्या आधारे अ, ब, क ऑडीट वर्गातील संस्था जिरायती व बागायती क्षेत्रानुसार पुढीलप्रमाणे निवडण्यात आल्या.

तक्ता २.४: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची लेखा परीक्षण वर्गानुसार निवड

अ.न.	लेखा परीक्षण वर्ग	पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा लेखापरीक्षण वर्ग		नमुना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा लेखापरीक्षण वर्ग	
		जिरायती क्षेत्र	बागायती क्षेत्र	जिरायती क्षेत्र	बागायती क्षेत्र
१	अ	२९	५४	०३	०४
२	ब	५५१	२५६	५०	१९
३	क	३०३	२४	४७	०८
	लेखा परीक्षण न झालेल्या	८४	००	००	००
	एकूण	९६७	३३४	१००	३१

तक्ता २.४ वरून दिसून येते की पुणे जिल्हयातील १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ९६७ संस्था जिरायत क्षेत्रात व ३३४ संस्था बागायत क्षेत्रात असून लेखा परीक्षण वर्गानुसार जिरायत क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी अ वर्गातील ०३, ब वर्गातील ५० व क वर्गातील ४७ अशा एकूण १०० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली. त्याचवेळी बागायतक्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी अ वर्गातील ०४ ब वर्गातील १९ व क वर्गातील ०८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली.

७) शेतकरी सभासदांची निवड

सहाव्या स्तरावर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील सभासदांची निवड करण्यात आली. नमुना निवडीतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील जमीन धारणक्षेत्र आकारमानानुसार प्रत्येक संस्थेतील १ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असणारे ०४ सीमांत शेतकरी, १.०१ हेक्टर ते २ हेक्टर जमीन असलेले ०४ लहान शेतकरी, २.०१ ते ४ हेक्टर जमीन असलेले ०४ मध्यम शेतकरी व ४.०१ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन असलेले ०४ मोठे शेतकरी असे १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेतील प्रत्येकी १६ शेतकरी सभासद निवडण्यात आले. शेतकरी सभासद निवडताना नियमित अंकन (Regular Marking) पध्दतीने २०१६ शेतकरी सभासदांची निवड करण्यात आली.

तक्ता २.५: धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतकऱ्यांची निवड

अ.न.	धारणक्षेत्र आकारमान	शेतकऱ्यांचा गट	नमुना कृषी सह. संस्था व शेतकरी	शेतकऱ्यांची संख्या
१	०.०१ ते १ हेक्टर	सीमांत शेतकरी	१३१X४	५२४
२	१.०१ ते २ हेक्टर	लहान शेतकरी	१३१X४	५२४
३	२.०१ ते ४ हेक्टर	मध्यम शेतकरी	१३१X४	५२४
४	४.०१ पेक्षा अधिक हेक्टर	मोठे शेतकरी	१३१X४	५२४
		एकूण		२०९६

तक्ता २.५ नुसार अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेतकरी सभासदांची जमीनधारणक्षेत्र आकारमानानुसार ५२४ सीमांत शेतकरी, ५२४ लहान शेतकरी, ५२४ मध्यम शेतकरी व ५२४ मोठे शेतकरी असे एकूण २०९६ शेतकऱ्यांची निवड केलेली आहे.

८) सचिवांची निवड

सातव्या स्तरावर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक विकासातील सहभाग माहीत करून घेण्यासाठी दैनंदिन कार्यपध्दतीत सहभागी होणाऱ्या सचिवांची निवड करण्यात आली. अभ्यासासाठी निवडलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सचिव यासाठी निवडण्यात आले.

याप्रमाणे सात स्तरातून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. पुणे जिल्हयाच्या १३ तालुक्यातील १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रत्येकी ४ सभासद याप्रमाणे एकूण २०९६ सभासद निवडले आहेत. १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेचे सचिव मुलाखतीसाठी नमुना म्हणून निवडले. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अध्ययनाचा सर्वेक्षण आराखडा सविस्तर तक्ता २.६ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता २.६: अध्ययन सर्वेक्षण आराखडा

भौगोलिक क्षेत्र	संस्थेचा दर्जा	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाची एकूण संख्या	नमुन्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या	सभासद शेतकऱ्यांची व सचिवांची संख्या		एकूण सभासद शेतकऱ्यांची व सचिवांची संख्या
				सभासद **	सचिव	
अ)जिरायती क्षेत्र	अ	२४	३	४८	३	५१
	ब	४८१	५०	८००	५०	८५०
	क	४६२	४७	७५२	४७	७९९
एकूण		९६७ (७४.३%)	१०० (१०.३%)	१६००	१००	१७००
ब)बागायती क्षेत्र	अ	३९	४	६४	०४	६८
	ब	१८७	१९	३०४	१९	३२३
	क	१०८	८	१२८	०८	१३६
एकूण		३३४ (२५.७%)	३१ (९.३%)	४९६	३१	५२७
एकूण (अ + ब)		१३०१ (१००%)	१३१ (१०.१%)	२०९६	१३१	२२२७

** सीमांत, लहान, मध्यम व मोठे जमीनधारणक्षेत्र प्रमाणानुसार शेतकरी सभासद प्रत्येकी ४ सभासद याप्रमाणे

तक्ता २.६ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एकूण १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी जिरायत व बागायत शेती प्रकारातील लेखा परीक्षण श्रेणीच्या दर्जानुसार अनुक्रमे १०० व ३१ याप्रमाणे १३१ (१०.१ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नमुना अध्ययनासाठी निवडण्यात आल्या. पुणे जिल्हयात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे २२५४५५ शेतकरी सभासद आहेत. नमुन्यातील १३१ पतसंस्थेतील शेतकरी सभासदांच्या जमीन धारणक्षेत्र प्रमाणानुसार प्रत्येकी १६ शेतकरी सभासद या प्रमाणे २०९६ शेतकरी सभासदांची निवड करण्यात आली. प्रश्नावलीद्वारे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांकडून २००२-०३ व २००६-०७ या कालखंडातील माहिती मिळविली. प्रश्नावलीद्वारे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांकडून २००२-०३

व २००६-०७ या कालखंडातील माहिती मिळविली. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांकडून २००६-०७ या वर्षातील माहिती मिळविली.

दुय्यम स्रोत

प्रस्तूत विषयाचा अभ्यास सखोलरित्या होण्यासाठी २००२-०३ ते २००८-०९ हा कालखंड निवडला आहे. व ही माहिती दुय्यम स्रोतांद्वारे संकलित केली.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अभ्यासासाठी माहिती व आकडेवारी संकलित करण्यासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित अशा दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला. ग्रामीण विकासाची संकल्पना, विकासाची प्रक्रिया, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान, ग्रामीण विकासाचे मोजमाप इत्यादीची शास्त्रीय पध्दतीने माहिती संकलित करण्यासाठी संदर्भ पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, दैनिके व नियतकालिके यांचा वापर केला. ग्रामीण आर्थिक विरकासातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सहभागाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम माहिती पुढीलप्रमाणे प्राप्त झाली.

१) पुणे जिल्ह्यातील पुढील तेरा तालुक्यांना भेटी देऊन माहिती संकलित करण्यात आली. यामध्ये शिरूर, जुन्नर, आंबेगाव, राजगुरुनगर, मावळ, मुळशी, हवेली, वेल्हा, भोर, पुरंदर, दौंड, बारामती व इंदापूर या तालुक्यातील सहाय्यक निबंधक,सहकार खात्याचे कार्यालय व तेथील सहकार उपनिबंधक याचबरोबर सहकार आयुक्तालय पुणे, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे, जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय, पुणे जिल्हा सहकारी बोर्ड मर्यादित पुणे, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या तालुका शाखा तसेच मुख्य कार्यालय इत्यादीकडील दप्तरावरून माहिती व आकडेवारी संकलित करण्यात आली.

२) सहकार, बँकिंग, ग्रामीण विकास, कृषी अर्थशास्त्र, भारतीय अर्थव्यवस्था इत्यादी विषयावरील इंग्रजी व मराठी संदर्भ पुस्तके तसेच राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रकाशित मासिके व नियतकालिके इत्यादीतून माहिती संकलित केली.

३) सहकार, ग्रामीण विकास, ग्रामीण अर्थशास्त्र व विकासाचे अर्थशास्त्र इत्यादी विषयातील संशोधन प्रबंध, संशोधन लेख इत्यादी प्रकाशित माहितीचे संकलन करण्यात आले.

४) सहकार, ग्रामीण अर्थकारण, विकासाचे अर्थशास्त्र व कृषी अर्थशास्त्र इत्यादी विषयाबाबत वृत्तपत्र कात्रणे, विशेषांक, तज्ञ अभ्यासकांचे लेख, सहकार व ग्रामीणक्षेत्रात काम करणारे समाजकारणी इत्यादीकडून माहिती मिळविण्यात आली.

५) इंटरनेटवरील विविध संकेत स्थळावरून सहकार व ग्रामीण विकास विषयक माहितीचा उपयोग अभ्यासासाठी करण्यात आला.

६) ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग या विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी जयकर ग्रंथालय पुणे विद्यापीठ, गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था पुणे, वैकुंठ मेहता राष्ट्रीय सहकार प्रबंधन संस्था पुणे, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, कृषी महाविद्यालय पुणे, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी व महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे इत्यादी विविध ग्रंथालयातील संदर्भ ग्रंथ, संशोधन प्रबंध, नियतकालिके यांचा माहिती मिळवण्यासाठी उपयोग झाला.

२.७ अध्ययन विषयाच्या मर्यादा

ग्रामीण विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग (पुणे जिल्हयाचा नमुना अभ्यास) या अध्ययन विषयाची व्याप्ती मोठी आहे. नवीन आर्थिक धोरण आणि त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम, ग्रामीण व कृषी क्षेत्रापुढील सातत्याने वाढती आव्हाने, मोठी लोकसंख्या, शेती हाच ग्रामीण अर्थकारणाचा आधार, संरचनात्मक घटकांचा अभाव, निरक्षरतेचे मोठे प्रमाण इत्यादी विविध वैशिष्ट्यांचा विचार करताना काही मर्यादांना सामोरे जावे लागले व अध्ययन विषयाला शास्त्रीय आधारावर सिमित करणे क्रमप्राप्त ठरले. अभ्यासासाठी पुढील मर्यादा आल्या.

१) सदरच्या अभ्यासात पुणे जिल्हयाची प्रातिनिधिक जिल्हा म्हणून निवड केली तसेच पुणे जिल्हयाच्या १३ तालुक्यांतील १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील २०९६ शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. तसेच १३१ सचिवांच्या मुलाखती घेतल्या.

२) प्रश्नावलीच्या माध्यमातून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जधारक शेतकऱ्यांकडून माहिती घेतली जात असताना असे निदर्शनास आले की शेतकरी सभासद त्यांच्या आर्थिक

बार्बीविषयी कोणत्याही माहितीचे टिपण अथवा नोंदी करून ठेवत नव्हते. उदा.प्रतिवर्षी घेतलेल्या कर्जाची रक्कम, कर्ज मिळण्यासाठी केलेला खर्च, भांडवली गुंतवणुकी तील स्वतःचा वाटा, दंडात्मक स्वरूपात द्यावी लागलेली रक्कम, दैनंदिन स्वरूपाचा कौटुंबिक खर्च इत्यादी. शेतकरी सभासदांनी प्रश्नावली भरून देताना लेखी नोंदी नसल्यामुळे प्रश्नावलीतून मिळालेली माहिती सत्य आणि विश्वसनीय मानली आहे. शेतकऱ्यांच्या व्यक्तिगत अनुभवाच्या कसोटीवर सत्य मानलेली आहे.

३) निवडलेले शेतकरी माहिती देण्यासाठी टाळाटाळ करित होते. त्यामुळे सतत पाठपुरावा करून माहिती घ्यावी लागली.

४) ग्रामीण कुटुंबांची जीवनमान पातळी, जीवनमान पातळीतील बदल, उत्पन्न व उत्पादकता इत्यादी बाबत करण्यात आलेले विश्लेषण हे उपलब्ध आकडेवारी व माहितीच्या आधारावर केलेले आहे. विश्लेषणासाठीचा हा आधार शेतकरी, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक इत्यादीकडून प्राप्त झालेला आहे त्यामध्ये काही दोष संभवतात.

२.७.१ माहिती विश्लेषणाची साधने

पुणे जिल्ह्यातील अभ्यासासाठी नमुना म्हणून निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करताना आणि प्रश्नावलीचा वापर करून प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या साहाय्याने संकलित केली, संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सारणीकरण, टक्केवारी, सरासरी व वर्गीकरण या सांख्यिकीय साधनांचा उपयोग केलेला आहे. विविध विश्लेषणाच्या साधनांचा उपयोग करून माहितीवर प्रक्रिया केलेली आहे व त्यावरून निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

२.८ अभ्यासाची रूपरेषा

पहिल्या प्रकरणात सहकारी चळवळीचा उदय, इतिहास व विकास स्पष्ट केलेला आहे. यामध्ये सहकाराची तत्वे, सहकाराचे फायदे, सहकाराची रचना, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे उद्देश, कार्ये व विकास यांचा समावेश केलेला आहे. तसेच भारतातील, महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीच्या अभ्यासाबरोबर पुणे जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीवर प्रकाश टाकलेला आहे.

दुसऱ्या ढरुकरणात संशुधन ढधुदतीचा अभुयास केलेला असून यामधुये ढ्रास्ताविक, वलषयाची नलवड, अभुयासाचे महत्व, उदुदुषुटे, गृहलतकृतुये, संशुधन ढधुदती, अभुयासाच्या ढरुयादा व अभुयासाची रुढरेषा स्पुष्ट केली आहे.

तलसऱ्या ढरुकरणात गतकालीन अभुयासाचा आढावा स्पुष्ट केला आहे. यामधुये गतकालीन संशुधन ढरुबंध, कृषी वलतुतढुरवठा, ग्रामीण वलतुतढुरवठा धुररण, सहकारी संसुथांची भूढलका, उतुढादन आणल उतुढनुनावरील कर्ज युरोजनांचा ढरुभाव, कर्ज ढरतढेड कुषढता व सहकारवलषयक वलवलध सढलतुया इतुयादी गतकालीन अभुयासाचे आणल चालू अभुयासाचे ढरीकुषण केले आहे.

चुथुया ढरुकरणात ढुणे कललुह्यातील ढ्राथढलक कृषी सहकारी ढतसंसुथांचे वलशुलेषण ढांडणुयात आलेले असून ँकूण सहकारी संसुथा, ढ्राथढलक कृषी सहकारी ढतसंसुथांचे तालुकावार, सदसुयांनुसार वर्गीकरण, ढ्राथढलक कृषी सहकारी ढतसंसुथांनी घेतलेली व दललेली कर्जे, लेखा ढरीकुषणानुसार वर्गवारी, अलाभदायी ढालढतेबाबतची सुथलती इतुयादीचे स्पुष्टीकरण ढांडलेले आहे.

ढाचवुया ढरुकरणात नढुना अभुयासानुसार १३१ ढ्राथढलक कृषी सहकारी ढतसंसुथांतील २०१६ नढुना लाभार्थी व १३१ सचलवांनी उढलढुध करुन दललेलुया ढाहलतीचे वर्गीकरण ढांडलेले असून ढ्राथढलक कृषी सहकारी ढतसंसुथांचा ग्रामीण वलकासातील सहभाग, शेतीतील सलंचनसुयीत वाढ, ढीक रचनेतील बदल, उतुढादन, उतुढादकता, उतुढनुन ढातळीतील बदल, बचत ढरुवृत्ती इतुयादीचे स्पुष्टीकरण ढांडलेले आहे.

सहावुया ढरुकरणात सारांश,नलषुकरुष आणल शलढारशीचा सढावेश केलेला आहे.

प्रकरण तिसरे

गतकालीन अभ्यासाचा आढावा

३.१	प्रस्तावना	७२
३.२	संशोधन पत्रिकातील शोधनिबंध	७३
३.२.१	कृषी वित्तपुरवठा	७३
३.२.२	ग्रामीण वित्तपुरवठा धोरण	७८
३.२.३	सहकारी संस्थांची भूमिका	७९
३.२.४	उत्पादन आणि उत्पन्नावरील प्रभाव	८३
३.२.५	कर्ज परतफेड क्षमता	८४
३.३	सहकारविषयक विविध समित्या	८७
३.४	गतकालीन अभ्यास आणि चालू अभ्यास: परीक्षण	९७

प्रकरण तिसरे

गतकालीन अभ्यासाचा आढावा

३.१ प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर भारतात आर्थिक नियोजन, मिश्र अर्थव्यवस्था व समाजवादी समाजरचनेचे धोरण स्वीकारण्यात आले. सहकारी चळवळीच्या विकासाला अनुकूल असणारी ही आर्थिक धोरणे भारतात सहकारी चळवळीची संख्यात्मक वाढीला कारणीभूत झाली. ग्रामीण भारतात खोलवर वाड्या-वस्त्या व खेड्यांपर्यंत सहकारी संस्था पोचल्या. १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक सुधारणाना प्रारंभ झाला. सहकार, शेती, ग्रामीण अर्थव्यवस्था इत्यादींना सुध्दा आर्थिक सुधारणा आत्मसात करणे आणि नवीन बदलाशी जुळवून घेण्याचे मोठे आव्हान निर्माण झाले.

सहकारी चळवळीच्या विविध अंगांचे अनेक संशोधकांनी अध्ययन केलेले आहे. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचा विस्तार, उद्देश, कार्ये, संघटन, ग्रामीण व कृषी क्षेत्रातील योगदान यांची इतकी मोठी व्याप्ती आहे की, त्यामध्ये पुनःपुन्हा संशोधन, अध्ययन करण्यास संधी आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या विषयातील विविध दृष्टिकोनावर आधारित विविध संशोधन कार्ये झालेले आहे.

३.२ संशोधन प्रबंध व संशोधन पत्रिकातील शोधनिबंध

सहकारी वित्तपुरवठा आणि ग्रामीण व कृषी विकास या विषयावर आधारित देशभरातील अर्थतज्ज्ञ व सहकारी क्षेत्रातील तज्ज्ञ यांनी पीएच्.डी., एम.फिल.विषयक संशोधन कार्ये तसेच राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील नामांकित संशोधन पत्रिकेतून अभ्यासपूर्ण लेखन केलेले आहे. अभ्यास कालखंडात ग्रामीण व कृषी विकासाशी संबंधित विविध विषयांवरील संशोधन व संशोधनलेखांचा, त्यातील दृष्टिकोनाचा मागोवा घेण्यात आला. शोध निबंधाच्या विविध दृष्टिकोनानुसार गतकालीन अभ्यासाचा मागोवा पुढीलप्रमाणे आहे.

३.२.१ कृषी वित्तपुरवठा (Agricultural Finance)

भोसले जे.पी.(२००५)^१ यांनी पुणे विद्यापीठाच्या पीएच्.डी. च्या प्रबंधात १९९७ ते २००२ या कालावधीतील जुन्नर, आंबेगाव व खेड तालुक्यामधील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी त्यांनी प्राथमिक व द्वितीय स्रोताचा आधार घेतला आहे. त्यांनी ३३ प्राथमिक कृषी पतसंस्था अध्ययनासाठी निवडल्या आहेत. तसेच प्रश्नावली, मुलाखत व क्षेत्रीय पाहणीचा प्राथमिक सामुग्री म्हणून उपयोग केला असून ३३० लाभार्थी शेतकरी सभासदांकडून प्रश्नावलीच्या स्वरूपात माहिती संकलित केली आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची कार्यप्रणाली, संघटन व व्यवस्थापन, वितरित केलेली कर्ज, सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या विविध सुविधा, संस्थेची वृद्धी व भविष्य आणि ग्रामीण विकासातील योगदान इत्यादी उद्दिष्ट्ये लक्षात घेतली आहेत. सदर अभ्यास करताना प्राथमिक कृषी पतसंस्थाकडून दिल्या जाणाऱ्या सुविधा पुरेशा नाहीत हे गृहीतक विचारात घेतले आहे.

प्रस्तुत अध्ययनात त्यांना असे आढळून आले की, संस्थेच्या एकूण सभासदापैकी फक्त ६९.६३ टक्के सभासद कर्जदार आहेत. संस्थेकडून होणारा कर्जपुरवठा अपुरा आहे. लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या आर्थिक गरजा भागविण्याइतपत पीक कर्ज मिळत नाही, असे ९२.३९ टक्के सभासदांचे मत आहे. ७७.२८ टक्के सभासदांनी असे मत व्यक्त केले आहे की मागणी केल्यापासून ८ ते १५ दिवसांच्या दरम्यान कर्ज मिळते. या संस्था ठेवी गोळा करण्यात अपयशी ठरल्या आहेत. सभासदांच्या विकासासाठी प्रशिक्षण, कार्यशाळा, कार्यक्रम इत्यादीचे आयोजन फक्त ७.६८ टक्के संस्था करतात, व्यवस्थापन अयोग्य आहे असे २२.७३ टक्के सभासदांचे मत आहे. मान्सूनचा अभाव व हंगामी प्रतिकूल परिस्थिती, सामाजिक व धार्मिक कार्यक्रम, सावकार व शासनाची कर्ज परतफेड, कौटुंबिक खर्च व किंमत पातळीत वाढ, व्यवस्थापकीय अकार्यक्षमता आणि अनावश्यक खर्च, उदा. सामाजिक बंधने, चालीरीती, सण, लग्न इत्यादी कारणांमुळे कर्जाची परतफेड हाऊ शकली नाही. तसेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेकडून मिळणारे कर्ज हे कर्ज नसून एक मदत किंवा बक्षीस आहे असा सभासदांचा चुकीचा समज असल्यामुळे संस्थांची थकबाकी वाढली आहे. अ वर्ग लेखापरीक्षण असलेल्या फक्त १२.७२ टक्के संस्था ब वर्ग लेखापरीक्षण असलेल्या ५१.५२

टक्के संस्था आणि क वर्ग लेखापरीक्षण असलेल्या ३६.३६ टक्के संस्था आहेत. सभासदांचे दीर्घ आजारपण, राजकीय दबाव, सभासदांचा मृत्यू इत्यादीमुळे संशयित व बुडीत कर्जाचे प्रमाण ५ ते २० टक्के एवढे आहे. केवळ १८.१८ टक्के कर्जे पशु खरेदीसाठी दिली असून अपुऱ्या वैद्यकीय सुविधामुळे जनावरांचा मृत्यू झाला आहे. त्यामुळे कर्ज वसूल झाले नाही.

दातीर आर.के.(२००६)^२ यांनी पीएच्.डी पदवीसाठी १९९४ ते २००४ या कालखंडातील सहकारी कृषी पतपुरवठ्याच्या मुल्यमापनासाठी घटक अभ्यास म्हणून नाशिक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित, नाशिक या बँकेचे अध्ययन केलेले आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी त्यांनी प्राथमिक सामुग्रीचा उपयोग केला असून १२० नमुना शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावलीच्या स्वरूपात माहिती संकलित केली आहे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी नाशिक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित नाशिकच्या कामगिरीचे कृषी पतधोरण, वसुली व थकबाकीबाबतच्या समस्या, कार्यात्मक उणिवा, दोष व सद्यस्थितीतील समस्या, शासनाच्या विविध योजनामधील सहभाग, पतपुरवठ्याचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम अभ्यासणे इत्यादी उद्दिष्टे लक्षात घेतली आहेत. प्रस्तुत अध्ययनातून दातीर यांना तालुकानिहाय शाखा विस्तार विषम झालेला आहे असे आढळून आले. बँकेच्या सभासद संख्येतील एकूण वृद्धी १९९४ ते २००४ या कालावधीत ३०.४४ टक्के ही समाधानकारक आहे. वसूल भागभांडवलात एकूण वृद्धी ३४७.७८ टक्के झाली असून ती भक्कम आहे. १९९४ ते २००४ या कालावधीत ठेवीतील एकूण वृद्धी ४०९.१० टक्के आहे. गंगाजळी व इतर निधीची स्थिती चांगली आहे. बाहेरून उभारलेल्या कर्ज रकमेत, खेळत्या भांडवलात सातत्याने वाढ झाली आहे. कृषी व बिगर कृषी कर्जपुरवठ्यात समाधानकारक वाढ झालेली असून नफा तोट्यात चढउतार झाले आहेत इत्यादी सर्वसाधारण निष्कर्ष आढळले. शेतकऱ्यांना या बँकेकडून पुरेसे कर्ज न मिळाल्याने कर्जाच्या इतर स्रोताचा वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या प्रमाणात ५७.५ टक्क्यांवरून ५६.६७ टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे. तसेच बँकेला १९९४ मध्ये प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या माध्यमांतून शेतकऱ्यांना हव्या असलेल्या कर्जापैकी ८३.५० टक्के कर्जाची गरज पूर्ण करता आली. १९९४ ते २००४ या कालावधीत व्यापारी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचे एकूण प्राप्त कर्जातील प्रमाण ०.४३ टक्क्यांवरून

५.२१ टक्क्यांपर्यंत वाढले. सहकारी कृषी कर्ज प्राप्त करण्यात बहुतांश शेतकऱ्यांना प्राथमिक कृषी पतसंस्थांकडून अडचणी आल्या आहेत. तसेच एकूण नमुना शेतकऱ्यांपैकी फक्त ४५ टक्के शेतकरी सहकारी कृषी कर्जाचा विनियोग फक्त शेतीसाठी करित होते. १९९४ ते २००४ या कालावधीत बँकेच्या कृषी कर्जातील निष्क्रिय मालमत्तेची येणे कृषी कर्जाशी असलेल्या प्रमाणाची वार्षिक सरासरी १२.८५ टक्के होते. अल्पमुदत कृषी कर्जाच्या वसुलीचे वसूलपात्र रक्कमेशी व थकबाकीचे वसूलपात्र रक्कमेशी प्रमाण चिंताजनक आहे. तसेच मध्यम मुदत कृषी कर्जाची वसुली व थकबाकीची स्थिती असमाधानकारक असून प्रकल्पांतर्गत दीर्घ मुदत कृषी कर्जाची वसुली व थकबाकीची स्थिती चिंताजनक आहे असे आढळून आले आहे.

टाकळकर जे.डी (१९८३-८४)^३ यांनी एम.फिल.पदवीसाठी १९८१ ते १९८३ या कालावधीत खेड तालुक्यातील २० प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे सूक्ष्म पातळीवर अध्ययन केले आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी त्यांनी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतांचा आधार घेतला आहे. सहकारी पतपुरवठ्याचे विस्ताराने मूल्यमापन करणे, उत्पादक कार्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा वापर करून याच कारणासाठी झाला अथवा नाही याची तपासणी करणे आणि सहकारी कर्जाच्या असमाधानकारक वसुलीची कारणे शोधून काढणे इत्यादी उद्दिष्टांवर आधारित अभ्यास केलेला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासात भूमिहीन शेतमजूर आणि कुळे यांना संस्थेच्या सदस्यत्वामध्ये प्रतिनिधित्व मिळत नसून कर्जदार सभासदाचे प्रमाण एकूण सभासदांच्या ५० टक्के आहे. म्हणजेच फक्त ५० टक्के सभासद कर्ज घेतात. मे व जूनमध्ये पीक कर्जाला सर्वाधिक मागणी असून हे कर्ज रोख स्वरूपात दिले जाते. मात्र या कर्जाचा पुरवठा पुरेसा झाला नसल्याचे आढळून आहे. पीक कर्जव्यवस्थेचा सर्वाधिक फायदा मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना झाला असून अल्पभूधारकांना पुरेसा कर्जपुरवठा झाला नाही. प्राथमिक कृषी पतसंस्था ठेवी स्वीकारत नसल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती दुर्बल आहे तसेच या संस्थांचे कर्जविषयक धोरण पुरोगामी नाही. उत्पादक कर्जाचा वापर सामाजिक रुढी, परंपरा, सण, लग्न इत्यादी अनुत्पादक व गैरवापरासाठी झाला आहे. संस्थेचे थकबाकीचे प्रमाण अधिक आहेच परंतु पीक कर्जपुरवठा अपुरा असून देखील थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. २ वर्षांपर्यंत व ५ वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीतील थकबाकी अधिक प्रबळ आहे.

व्यवस्थापकीय अकार्यक्षमतेमुळे वसुलीचे प्रमाण घटले आहे. त्याचबरोबर असे दिसून आले की मान्सूनचा अभाव, पीक हंगामातील समस्या, कर्जाचा सामाजिक व धार्मिक कारणासाठी खर्च, कौटुंबिक खर्च व किंमत पातळीतील वाढ होत असून सभासद सर्वप्रथम सावकार, व्यापारी, यांचे कर्ज परत करतात व जर रक्कम शिल्लक राहिली तरच संस्थेचे कर्ज परत करतात यामुळे कर्ज परतफेडीत अडचणी येऊन प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या थकबाकीत वाढ झाली आहे असे निष्कर्ष आढळून आले.

पॉल जोसेफिन (ऑगस्ट १९८०)^४ यांनी पीएच्.डी. पदवीसाठी १९५८ ते १९७८ या कालावधीत भारतातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या माध्यमातून कृषी कर्जपुरवठा याविषयीचे अध्ययन केले आहे. भारतातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या पतपुरवठ्याचा आढाव घेणे हे उद्दिष्ट अध्ययनासाठी घेतले आहे.

सदर अभ्यासात त्यांना असे आढळून आले की, अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांचे सभासदत्व कमी म्हणजे फक्त ४३ टक्के असून अल्पभूधारक कर्जदारांचे प्रमाणही कमी आहे. मात्र तुलनेने मोठे शेतकरी सभासद प्रमाण ७३ टक्के होते. १९७० ते १९७८ या कालखंडात एकूण कर्जापैकी सर्वाधिक कर्जे मोठ्या शेतकऱ्यांकडून घेतली आहेत. मात्र सीमांत व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना मोठ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेत मिळालेले प्रतिहेक्टरी कर्ज अधिक आहे. संस्थांनी अति कर्जपुरवठा आणि अपुरा कर्ज पुरवठा केल्याने कर्जपुरवठ्याच्या धोरणात त्रुटी आहेत. १९५१ ते १९७१ या दोन दशकात संस्थात्मक पतपुरवठा ६० टक्क्यांनी वाढला असून १९६१ मध्ये १९ टक्के व १९७१ मध्ये ३२ टक्क्यांनी वाढला आहे. १९७८ मध्ये शेतकऱ्यांना ६७.४८ टक्के सहकारी पतपुरवठा झाला असून यामध्ये ९६ टक्के गावे या पतपुरवठ्याखाली आली आहेत. १९५८ ते १९७८ या कालखंडात अल्पकालीन कर्जाचा वाटा ८८ टक्के तर मध्यमकालीन कर्जाचा वाटा १२ टक्के म्हणजेच अल्पकालीन कर्जाच्या तुलनेत मध्यमकालीन कर्जाचा वाटा कमी आहे. खेळत्या भांडवलामध्ये ठेवीचा वाटा ६ टक्के असल्याने ग्रामीण बचतीला प्रोत्साहन देण्यात संस्थांना अपयश आले आहे असे दिसून येते. ४१ संस्थामध्ये साधनसामुग्रीच्या गतिशिलतेचा अभाव असून

खर्चाच्या टक्केवारी मध्ये वर्षानुवर्षे वाढ होत आहे. ४१ टक्के कर्जदारांनी घेतलेल्या कर्जापैकी २८ टक्के कर्जे इतर कारणांसाठी वापरली असल्याने थकबाकीचे प्रमाण वाढले आहे असे आढळून आले.

पवार ए.एम.(मार्च २००६)^५ यांनी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने उपलब्ध करून दिलेल्या कृषी वित्तपुरवठ्याचे परीक्षण या विषयावर पीएच्.डी. पदवीसाठी प्रबंध सादर केला. या प्रबंधात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा ऐतिहासिक आढावा घेत १९९४ ते २००४ या कालखंडात पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने उपलब्ध करून दिलेल्या कृषी कर्ज पुरवठ्याचा अभ्यास केलेला आहे. त्यांनी आपल्या अभ्यासात पुणे जिल्ह्यात एकूण शेती कर्जाच्या मागणीपैकी ३२.३ टक्के वित्तपुरवठा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून उपलब्ध होतो व कर्जपुरवठ्यातील मोठा वाटा बारामती, इंदापूर, दोंड, हवेली, शिरूर, खेड व जुन्नर या विशिष्ट सिंचनामध्ये अग्रेसर असणाऱ्या तालुक्यांना उपलब्ध होतो त्याचवेळी भोर, वेल्हे, मुळशी, मावळ, आंबेगाव व पुरंदर या तालुक्यांना कमी प्रमाणात वित्तीय कर्जे प्राप्त होतात. सिंचनसोयीच्या प्रमाणाचा कर्ज वितरणावर मोठा प्रभाव असतो असे त्यांना दिसून आले.

त्यागी (१९६८)^६ यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी सहकारी चळवळीचे प्रतिमान विशद करताना एक गाव, एक सहकारी पतसंस्था व एक गाव, एक समाज ही संकल्पना पूर्णतः अपयशी ठरलेली आहे. ग्रामीण भागात बचतीला प्रोत्साहन देऊन तेथील बचत ग्रामीण विकासासाठी वापरात आणावी या उद्देशाने स्थापन केलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या उद्दिष्टापासून दूर असून त्यांच्यापुढे भांडवलाचा गंभीर प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

माथुर (१९८३)^७ शेती विकासाची मूलभूत अट म्हणजे संस्थात्मक ग्रामीण वित्तपुरवठा स्रोत आहे. आजच्या प्रगत देशातील कृषी विकासात एकात्मिक संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्थांचा वाटा मोठा आहे. संस्थात्मक वित्तीय संस्थांची कार्यप्रणाली शेती व्यवसायात दारिद्र्याचे दृष्टचक्र भेदणारी, वेठबिगारी, कर्जबाजारीपणा, व गुलामगिरी संपृष्टात आणणारी असून त्यामुळे शेतीची उत्पादकता, उत्पादन वाढून शेती व्यवसायात नवचैतन्य वाढीस लागते.

बैद्यनाथन मिश्रा (१९९७)^८ यांच्या मते जागतिकीकरण आणि स्पर्धात्मक वातावरणाचा परिणाम केवळ औद्योगिकक्षेत्रे व व्यापारी बँकातील सुधारणा प्रक्रियेत बदल घडवून आणणारा ठरलेला नाही तर कृषी आणि सहकारी वित्तपुरवठा प्रणालीवर सुधारणांचा प्रभाव वाढतो आहे. शासनावरील सहकारी पतसंस्थांचे अवलंबित्व झपाट्याने कमी होत असून संसाधन निर्मितीचे नवनवीन मार्ग शोधणे आणि गुंतवणुकी च्या संधी शोधणे आवश्यक ठरत आहे.

कृष्णा कुमारी (१९९८)^९ यांनी मोठ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेत लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या नियंत्रित कर्ज सुविधामुळे अनेक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याबरोबर बिगरसंस्थात्मक कर्जपुरवठ्यांवरील त्यांचे अवलंबित्व दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था लहान शेतकरी व मोठे शेतकरी यामध्ये भेदाभेद करतात.

मुदगल एम.के.(१९९८)^{१०} यांच्या मते सहकारी वित्तपुरवठा ग्रामीण व कृषी क्षेत्रात महत्वाचे योगदान देत आहे. हरितक्रांती यशस्वी होण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचा सहभाग मोठा आहे. याचबरोबर श्वेतक्रांतीतील सहकारी क्षेत्राचा वाटा जागतिक पातळीवर सर्वज्ञात आहे त्यामुळेच भारतीय शेतीचा विचार सहकारी वित्तीय संस्थांशिवाय करणे अशक्य ठरते.

३.२.२ ग्रामीण वित्तपुरवठा धोरण (Rural Credit Policy)

भारतात कृषी व ग्रामीण वित्तपुरवठाविषयक धोरणात्मक कृतीयोजना राबवल्या गेल्यामुळेच विकासापासून वंचित असणाऱ्या प्राधान्यक्रम क्षेत्रातील घटक म्हणून शेती विकासाला काही प्रमाणात बळकटी प्राप्त झाली आहे. ग्रामीण वित्तपुरवठा धोरणाबाबत तज्ज्ञांनी मांडलेले विचार पुढील प्रमाणे आहेत.

राजकिशोर पांडा (१९९९)^{११} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की मोठे शेतकरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून एकूण कर्ज वाटपापैकी सीमांत व लहान शेतकऱ्यांपेक्षा शेकडा मोठा वाटा मिळवतात. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था कर्ज कर्ज वाटपात भेदाभेद करतात आणि असा भेद केवळ कर्ज वितरणाबाबत नसून प्रतिवर्षी उपलब्ध करून देण्यात येणाऱ्या कर्ज निधीमध्ये सुध्दा दिसून येतो.

रत्नपारखे ए.एन. व पागीरे बी.यू. (१९९९)^{१२} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की सहकारी वित्तपुरवठा संस्थांनी निश्चित केलेले पीकवार दरहेक्टरी कर्जपुरवठ्याचे धोरण आणि कर्जमागणी यांचे परीक्षण करून असे सांगितले की बाजरी व भुईमूग पिकांचे बाबतीत कर्जमागणी व कर्जपुरवठा धोरण यामध्ये मर्यादित फरक दिसून येतो. परंतु ऊस पिकाबाबत एकूण येणारा खर्च आणि उपलब्ध होणारा वित्तपुरवठा यामध्ये मोठा फरक आहे. अन्नधान्य पीक पध्दतीतील थोडा फरक अन्य कर्जपुरवठा स्रोतांच्या साहाय्याने भरून काढता येतो. परंतु ऊस पिकाबाबत त्याला मर्यादा येत असल्यामुळे दर हेक्टरी उत्पादन व उत्पादकतेवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम झालेले दिसून येतात.

सूर्यवंशी एस.पी. (१९९९)^{१३} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की शेतकऱ्यांकडून अतिरिक्त मूल्याची आदाने वापरात येत असल्यामुळे त्यांची कर्ज रकमेची मागणी वाढत आहे. अतिरिक्त मूल्याची आदाने म्हणजे अवजड यांत्रिक अवजारे, खर्चिक तंत्रज्ञान, रासायनिक खतांचे वाढते प्रमाण इत्यादी असून त्यामुळे शेतकऱ्यांची प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्ज निधीची मागणी वाढत असून त्यांना मागणी एवढे कर्ज देणे आवश्यक आहे. कर्जपुरवठा करताना पीक उत्पादनाचा खर्च विचारात घ्यावा.

३.२.३ सहकारी संस्थांची भूमिका (Role of Co-operative Society)

कृषी आणि ग्रामीण विकास प्रक्रियेत सहकारी संस्थांच्या भूमिकेबाबत विविध तज्ज्ञांनी आपले दृष्टिकोन मांडलेले आहेत. सहकारी संस्थांची कार्यप्रणाली आणि ग्रामीण अर्थकारणाच्या गरजा यावर भाष्य नोंदवताना विचारवंतानी मांडलेली मते पुढीलप्रमाणे आहेत.

भिरडीकर किशोर (डिसेंबर २०००)^{१४} यांनी एम.फिल. पदवीसाठी महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे अध्ययन केले आहे. भारतातील व महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या कामगिरीचा आणि चालू परिस्थितीचा आढावा घेतला असून पुरंदर गटातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे नमुनात्मक सर्वेक्षण केले आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी प्राथमिक व द्वितीय साधन सामुग्रीचा आधार घेतला असून सभासदांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित केली आहे.

सदर अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची कामगिरी आणि व्यवहार्यता यांचे परीक्षण करणे हे उद्दिष्ट लक्षात घेतले आहे. प्रस्तुत अभ्यासात भारतातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या संख्येत घट झाली आहे. संस्थेच्या कर्ज वितरणाबरोबरच ठेवीमध्ये संख्यात्मक वाढ झाली आहे. सभासद संख्येमध्ये वाढ झाली असली तरी कर्जदार सभासद संख्येच्या टक्केवारीत घट झाली आहे. तसेच त्रिस्तरीय सहकारी पतपुरवठ्यामधील सर्वात खालच्या स्तरावरील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे वरच्या स्तरावरील संस्थांवर व शासनावर अवलंबित्व जास्त आहे. भारतातील सर्व राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सर्वात जास्त असल्यातरी त्यांची गुणात्मक वाढ झालेली नाही. १९९२ ते १९९७ या कालखंडात या संस्थांचा तोटा १३२ टक्के होता. प्रति संस्थांचे खेळते भांडवल व भाग भांडवल यांचा अपवाद वगळता पुणे जिल्ह्याची स्थिती महाराष्ट्रापेक्षा खालची आहे. तसेच देशातील संस्था प्रमाणे महाराष्ट्रातील अशा संस्था देखील त्रिस्तरीय रचनेतील वरच्या स्तरावरील संस्थांवर अधिक प्रमाणात अवलंबून आहेत. पुरंदर गटातील या संस्थांची कामगिरी फारच दयनीय आहे. पुरंदर गटातील अशा संस्थांची कामगिरी पुणे जिल्ह्याच्या तुलनेत सभासद, कर्जदार सभासद, ठेवी प्रति सोसायटी कर्जपुरवठा, भागभांडवल व खेळते भांडवल इत्यादी बाबतीत खालची आहे असे आढळून आले.

हिरुगडे डी.आर. (एप्रिल १९९८)^{१५} यांनी पीएच्.डी. पदवीसाठी अंकलखोप बहुउद्देशीय सहकारी सोसायटी मर्यादित अंकलखोपचा उगम, वृद्धी, विविधीकरण आणि समस्या याचे अध्ययन केले आहे. अभ्यासासाठी त्यांनी ६ गावातील १८३ सभासदांकडून प्रश्नावलींचा प्राथमिक सामुग्री म्हणून उपयोग करून माहिती संकलित केली आहे.

प्रस्तुत अध्ययनासाठी हिरुगडे यांनी संस्थेचे सर्वसाधारण स्वरूप अभ्यासणे, भांडवल संरचनेचे मूल्यमापन, कर्जपुरवठा, वसुली, थकबाकी, कार्याचे विविधीकरण आणि अध्ययन कालखंडात संस्थेची झालेली प्रगती अभ्यासणे इत्यादी उद्दिष्ट्ये अध्ययनासाठी लक्षात घेतली आहेत.

उद्दिष्टानुरूप अध्ययनावरून आढळून आले की संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात पर्याप्त लोकसंख्या असून संस्थेमध्ये वेगवेगळ्या धर्माचे, जातीचे, भिन्न धारणक्षेत्र असलेले, भिन्न उत्पन्न गट असलेले

लोक इत्यादींना खुले सभासदत्व मिळते. संस्थेच्या इतिहासात कोणाचेही सभासदत्व रद्द झालेले नाही. संस्थेचा लोकशाही पध्दतीवर विश्वास आहे, त्याचबरोबर व्यवस्थापनातील सर्व लोक नेतृत्व चांगले करत असल्याने स्थानिक नेतृत्वामध्ये एकता आहे. संस्थेच्या ठेवीच्या प्रमाणात वर्षानुवर्षे घट होत असल्याने हे कार्य असमाधानकारक आढळले. संस्था या कार्याबरोबरच पीक कर्जाच्या स्वरूपात अल्पकालीन कर्जपुरवठा व मध्यकालीन कर्जपुरवठा करत असून ८५ टक्के कर्जपुरवठा हा दुर्बल घटकातील सभासदांना, मागासवर्गीय व इतर मागासवर्गीय तसेच अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांना केला आहे. मात्र एकूण कर्जपुरवठ्यात चढउतार दिसून येतात. तसेच सहकारी विपणन संस्था म्हणून बियाणांचा पुरवठा, खते, शेती, आदाने, पशुखाद्य, उपभोग्य वस्तूंमध्ये कपडे, रॉकेल, मीठ, काडेपेटी व शेतीपूरक व्यवसायांना प्रोत्साहित करण्यासाठी डेअरी, पोल्ट्री इत्यादी विविध कार्ये करित आहे. संस्थेच्या कार्यातील विविधीकरणाचा सभासदांना व गैर सभासदांना त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी फायदा झालेला आहे. कार्यक्षेत्रातील एकूण सभासदांच्या ५७ टक्के क्षेत्र बागायत आहे. शिवाय संस्थेने अशा योजना राबवल्या आहेत की, ज्यामुळे सभासदांचे महत्तम हित साध्य झाले आहे.

माथूर बी.एस.(१९८०)^{१६} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की सहकारी संघटन प्रणालीतील वित्तीय सेवा, विक्रेय सेवा, प्रक्रिया उद्योग, सहकारी दूध संघ इ. ग्रामीण अर्थकारणाचे सर्वोत्तम विकास स्रोत आहेत. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था या शेती व शेतकऱ्यांच्या भांडवलविषयक कमाल गरजांची पूर्तता करतात. भारतीय ग्रामीण जीवनाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सहकार प्रणालीची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

रायडू सी.एस. (२००४)^{१७} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की शेतमजूर, सीमांत शेतकरी आणि लहान शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यात सहकारी पतपुरवठा संस्था अग्रभागी आहेत. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या लहान व सीमांत शेतकरी व शेतमजुरांना जास्तीत जास्त प्रमाणात अल्पकालीन कर्जपुरवठा करित असून व्यापारी बँका मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना मध्यम व दीर्घकालीन कर्जे देतात असे निदर्शनास येते. ग्रामीण व कृषी जीवनातील दुर्बलांचा आधार म्हणून सहकारी पतपुरवठ्याला महत्व आहे.

दांडेकर एम.एम.(१९९४)^{१८} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की संपूर्ण सहकारी वित्तपुरवठा प्रणाली ही अतिशय दुबळ्या पायावर उभी आहे. यामध्ये मुख्यतः प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था यांचा समावेश आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आर्थिकदृष्ट्या आजारी आहेत कारण त्यांची कर्ज वितरण प्रणाली थकबाकी वाढवणारी आहे. भारतीय कृषी क्षेत्राला वित्तीय संसाधने उपलब्ध करून देण्यासाठी सहकारी पतपुरवठ्याचे योगदान उल्लेखनीय आहे व सहकारी वित्तीय संस्थाबाबत कोणतेही निकष लावताना या बाबीकडे दुर्लक्ष होता कामा नये.

गोपाललाल जैन (२०००)^{१९} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला जिल्हा पातळीशी जोडण्याचे कार्य करतात. शासनाने सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना परंपरागत कर्जबाजारीपणाच्या प्रभावातून बाहेर काढून त्यांच्यामध्ये बचतीची प्रेरणा प्राप्त करून दिलेली आहे. सावकाराच्या गुलामगिरीचा प्रतिकार करण्याची शक्ती प्रदान करण्याबरोबर स्पर्धात्मक विचार रुजवण्यात सहकारी वित्तप्रणाली काही प्रमाणात यशस्वी झालेली आहे.

वर्मा एस.के. (१९९९)^{२०} 'सहकारातून ग्रामीण विकास' या विषयावर सादर केलेल्या संशोधन लेखात त्यांनी नमूद केले आहे की ग्रामीण व कृषी विकासाचे सहकार हे प्रमुख साधन आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामुळे सामाजिक न्याय वाढीस लागतो आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विषमतेला अटकाव निर्माण होतो. सहकाराचे मुख्य प्रभावक्षेत्र दुर्बल घटक असून सहकारामुळे उत्पादक दृष्टिकोन वाढून दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट घडून येण्यास मदत होते.

जुगळे व्ही.बी. (१९९५)^{२१} यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या Grass without root प्रकारच्या म्हणजेच केवळ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या प्रतिनिधी असून केवळ त्यांच्या कर्जाचे वाटप व वसुली करण्याचे काम करतात. त्यामुळे भारतीय ग्रामीण सहकारी संस्थांचे पुनर्संघटन करण्याची आवश्यकता आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाऐवजी सहकारी ग्राम बँका (Co-operative Village Banks) ही संकल्पना राबवावी. ग्रामीण बचती गोळा करण्यावर अधिक भर देऊन त्यातून ग्रामीण कर्जपुरवठ्याच्या गरजा भागवल्या गेल्या पाहिजेत.

३.२.४ उत्पादन आणि उत्पन्नावरील प्रभाव (Impact of Production . Income)

सहकारी वित्तपुरवठा पध्दती ग्रामीण व कृषी क्षेत्रासाठी भांडवल पुरवठ्याचे परिणामकारक स्रोत आहेत. अर्थशास्त्रातील विकासाच्या सिध्दांतानुसार भांडवली गुंतवणूक ही उत्पादन, उत्पादकता व उत्पन्न यात वृद्धी प्रेरणा निर्माण करते परिणामी विकास प्रक्रिया जाणून घेण्यासाठी सहकारी पतधोरणाचा उत्पादन व उत्पन्नावरील प्रभाव महत्वाचा ठरतो.

वाळुंज एस.आर. (नोव्हेंबर २०००)^{२२} यांनी पीएच.डी.पदवीसाठी शेती, ग्रामीण विकास आणि रोजगार यावर सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा प्रभाव (प्रवरा विभागातील सहकारी बँकांचा व्यष्टी अभ्यास) या विषयावर अभ्यास केलेला आहे. प्रस्तुत अभ्यास अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरानगर अंतर्गत लोणी, राहुरी व संगमनेर तालुक्याचा काही भाग मिळून प्रवराक्षेत्र निश्चित करून सहकारी बँकांचे पतपुरवठा धोरण ग्रामीण व कृषी विकास आणि रोजगारावर कसा परिणाम करते याबाबत १९८९ ते १९९९ या कालखंडाचा अभ्यास केलेला आहे. प्रस्तुत अभ्यासात प्रवरा भाग ८९ टक्के बागायती क्षेत्र असून सहकारी बँकांनी उपलब्ध करून दिलेल्या कर्जांमुळे शेतीची उत्पादकता, सिंचनक्षमता, रोजगार पातळी इ.वाढ झाली त्याचवेळी सहकारी बँका व वित्तीय संस्थांच्या कर्ज परतफेडीबाबत शेतकरी लाभार्थींच्या इच्छेचा अभाव इत्यादीमुळे प्रमाणात वाढून या संस्था आर्थिक आजारपणाच्या उंबरठ्यावर आहेत.

श्रीवास्तव जी.सी. आणि लाल के.के. (२००२)^{२३} यांनी मांडलेल्या शोधनिबंधात असे दिसून आले की सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून दिलेल्या पीक कर्जाचा आणि पशुधनासाठी घेतलेल्या कर्जाचा शेतकऱ्यांच्या शेती विकासावर फारसा अनुकूल परिणाम आढळून आला नाही. मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांच्या बाबतीत पीक कर्जे आणि पशुधन विषयक कर्जे एकूण कृषी उत्पादन व उत्पन्नावर अनुकूल परिणाम करणारी होती.

भाटीया बी.एस.व वर्मा एच.एल. (१९९४)^{२४} भारतीय आर्थिक विकासात सहकारी बँकांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे. पंजाब, हरियाना, मध्यप्रदेश इत्यादी राज्यात हरितक्रांती यशस्वी होण्यात सहकारी पतसंस्थांचा वाटा मोठा आहे. कारण त्यांनी योग्यवेळी व आवश्यक इतका कृषी वित्तपुरवठा उपलब्ध करून दिलेला होता. भारतीय ग्रामीण व कृषी विकासाचा विचार करताना

जर दुसरी हरितक्रांती यशस्वी करावयाची असेल तर सहकारी वित्तीय संस्थांच्या व्याप्ती व विस्ताराला मोठी संधी आहे.

गुलाबसिंग आझाद (२००७)^{२५} यांनी मांडलेल्या शोधनिबंधात असे दिसून आले की शेतीतील उत्पादकता वाढवण्यात प्राथमिक सहकारी कृषी संस्थांचा सहभाग मोठा आहे. शेतीतील उत्पादन व उत्पादकता वाढीसाठी ज्या सहयोगी सेवांची निर्मिती करण्यात आली त्यामध्ये रासायनिक खतांचा पुरवठा वाढविण्यासाठी वित्तपुरवठा, उत्पादनवर्धक बी-बीयाणांच्या वापराबाबतच्या जाणीवा निर्माण करणे, कीटकनाशकांचा पुरवठा, सिंचनाच्या सोयी इत्यादी साठी कर्जपुरवठा तसेच विक्री सुविधा उपलब्ध करून दिल्या सद्यःस्थितीत भारतीय शेती विकासातील अविभाज्य घटक म्हणून सहकारी संघटनांकडे पाहिले जात आहे.

३.२.५ कर्ज परतफेड क्षमता (Repayment Capacity)

शेती व्यवसायातील अनिश्चितता आणि मोठे प्रमाण यामुळे कृषी कर्जे जोखमीची मानली जातात. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर प्रदीर्घ कालखंडात कृषी कर्जाबाबत संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्थांचे धोरण नेहमीच उदासीन राहिलेले दिसून येते. या दृष्टीने शेती कर्जे आणि त्यांची परतफेड क्षमता यावर संशोधकांनी केलेला अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

घाडगे जे.एस. (डिसेंबर २००७)^{२६} यांनी एम्.फिल. पदवीसाठी जिरायत व बागायत भागातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास, विशेष संदर्भ बारामती तालुका या विषयावर प्राथमिक कृषी पतसंस्थाची आर्थिक परिस्थिती, थकबाकी, कृषी विकासातील सहभाग याबाबत अभ्यास केलेला आहे. सदरचा अभ्यास बारामती (जि.पुणे) या तालुक्यातील २० प्राथमिक सहकारी पतसंस्था निवडून त्यांचा २००१ ते २००५ या कालखंडाचा अभ्यास केलेला आहे. प्रस्तुत अभ्यासात जिरायत भागापेक्षा बागायत क्षेत्रातील पतसंस्थांतील सभासद संख्येत अधिक वाढ झालेली आहे व त्यांचे कर्जलाभार्थी अधिक आहेत, बागायत भागातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची नफा क्षमता अधिक आहे व त्यातील काही संस्थांनी ४ टक्के ते १५ टक्के दराने आपल्या सभासदांना लाभांशाचे वितरण केलेले आहे. ३० टक्के कर्जाचा विनियोग शेतीसाठी केलेला आहे व ३२.८६ टक्के कर्ज जुन्या कर्जाची परतफेड, उपभोगखर्च, शिक्षण, लग्न समारंभ

इत्यादी कारणांसाठी केला होता. कर्जवसुलीबाबत जिरायत क्षेत्रात ४३.३५ टक्के व बागायत क्षेत्रात ५६.०४ टक्के कर्ज वसुलीचे प्रमाण असून थकबाकीचा प्रश्न गंभीर होत असल्याचे म्हटले आहे. थकबाकीवाढीची कारणे म्हणून दुष्काळ, कर्जाचा अयोग्य विनियोग, शेतमालाच्या घटत्या किमती इत्यादी कारणे नमूद केलेली आहेत.

पाटील एस.जी.(१९९१)^{२७} यांनी पीएच.डी.पदवीसाठी सादर केलेल्या प्रबंधात धुळे जिल्ह्यातील दहा तालुक्यातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याच्या समस्यांचे अध्ययन केले आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी त्यांनी प्राथमिक व द्वितीय स्रोताचा आधार घेतला असून सहकारी संस्थेतील अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या आहेत व शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून व्यवस्थाबध्द यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने माहिती संकलित केली आहे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा चळवळीच्या प्रमुख समस्यांचे परीक्षण करणे व दुर्बलतेची कारणे शोधणे, संघटनात्मक संरचनेचे परीक्षण करून ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा वितरणासाठी वापरलेल्या धोरणाची व प्रक्रियाची माहिती घेणे, ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्यातील पोकळी शोधणे, ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा चळवळीची प्रगती आणि कामगिरी यांचा आढावा घेणे, शेती अर्थव्यवस्थेवर ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याचा परिणाम अभ्यासणे इत्यादी उद्दिष्टे लक्षात घेतली असून प्रस्तुत अध्ययन करताना त्यांनी तालुक्यांतर्गत व क्षेत्रांतर्गत ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याच्या वितरणात विषमता आहे, कर्ज मंजूरीची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असून कर्जाचा वापर अनुत्पादकतेसाठी झाला आहे व कर्ज वसुलीची परिस्थिती समाधानकारक नाही. दीर्घकालीन व अल्पकालीन सहकारी पतपुरवठा आणि ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या इतर संस्था यांच्यात समन्वयाचा अभाव आहे. आणि विविधीकरण करण्यास सहकारी पतसंस्था अपयशी ठरल्या आहेत इत्यादी गृहितके विचारात घेतली आहेत.

प्रस्तुत अध्ययनात धुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा चळवळ शासनाच्या व नोकरशाहीच्या हस्तक्षेपाने त्रस्त आहे. बहुतांश संस्थांचे नेतृत्व गतिशील व कार्यक्षम नाही. बहुतांशी संस्था आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असून प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्याने त्या सुरळीतपणे चालू शकत नाहीत. संघटनात्मक व कार्यात्मक अकार्यक्षमता असून

पुरेसे तांत्रिक कौशल्य आणि व्यवस्थापनाचा अभाव आहे. कर्ज मंजूरी व वितरण यांमध्ये विलंब, भ्रष्टाचार व गैरव्यवहाराबरोबरच ग्रामीण कर्जपुरवठ्यात प्रादेशिक आणि वर्गनिहाय विषमता आढळून आली. तसेच या सहकारी पतपुरवठ्याचा विपणनाशी संबंध नाही. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका शेतकऱ्यांच्या गरजा पूर्ण करत नसून सहकारी पतपुरवठ्यामध्ये अल्पकालीन, मध्यमकालीन व दीर्घकालीन कर्जांमध्ये समन्वय नाही. सहकारी पतपुरवठा संस्था व व्यापारी बँका बरोबरच इतर ग्रामीण पतपुरवठा संस्था यांच्यात समन्वयाचा अभाव आहे. बहुतांशी संस्थामध्ये संघटनात्मक व कार्यात्मक अकार्यक्षमता आहे, कार्याच्या विविधीकरणाचा अभाव आहे. निधीचा व उत्पन्नाचा गैरवापर राजकीय दबावामुळे कर्ज परतफेडीची अनिच्छा, शेतकऱ्यांची दुर्बल व अस्थिर वित्तीय स्थिती, उत्पादनाच्या अल्प किंमती, कुटुंबाचा उत्पन्नापेक्षा अधिक उदरनिर्वाह खर्च व नवीन कर्जाचा जुन्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी वापर इत्यादीमुळे कर्ज परतफेडीवर परिणाम होऊन थकबाकी वाढली आहे. तसेच सहकारी संस्था ग्रामीण पतपुरवठ्यासाठी एकमेव स्रोत नाहीत हे निष्कर्ष आढळून आले.

जुल्का ए.सी. आणि अरोरा एस.(२००५)^{२८} यांनी आपल्या शोध निबंधात निष्कर्ष नोंदवताना असे नमूद केलेले आहे की, सहकारी वित्तपुरवठ्याच्या साहाय्याने ज्या विभागातील शेतकऱ्यांनी शेतीमध्ये रचनात्मक सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत. त्या शेतकऱ्यांची कर्जनिधी परतफेड समाधानकारक आहे.त्याचवेळी ज्या विभागात कर्जाऊ भांडवलाचा वापर करून सुध्दा परंपरागत पध्दतीची शेती टिकून आहे तेथे कर्जनिधी परतफेडीची समस्या वाढत आहे. सधन शेती विभागात कृषकांची सर्वसाधारण प्रवृत्ती कर्जमुक्त होऊन शेती उत्पन्नातून सुखद, चैनीच्या गरजा पूर्ण करण्याची आढळते.

दत्ता एस.के. (१९९१)^{२९} यांना असे दिसून आले की प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांकडून शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष करण्यात येणाऱ्या कर्जपुरवठ्यात होणारी दिरंगाई हीच कर्ज परतफेडीबाबत समस्या निर्माण करणारी ठरते. कारण उशिरा व अयोग्य वेळी मिळणारी कर्जे अनुत्पादक कारणासाठी खर्च होतात किंवा उपभोग्य कारणासाठी खर्च होतात व कर्जफेड कठीण होते.

खुशरो ए.एम.(१९८९)^{३०} भारतीय कृषी संबंधित वित्तपुरवठा करणाऱ्या सहकारी कृषी पतपुरवठा संस्था, सहकारी बँका, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका इत्यादीच्या थकीत कर्जाचा प्रश्न अनेक वर्षांपासून सातत्याने वाढत असून आता त्याने गंभीर स्वरूप धारण केलेले आहे की ज्यामुळे भारतीय वित्तीय संस्था आणि बँकिंग क्षेत्राचे भक्कम स्वरूप ठिसूळ होत आहे. जो पर्यंत कृषी अर्थव्यवस्थेतील गुंतागुंतीचे स्वरूप आणि शेती व्यवसायातील मूलभूत समस्या परिणामकारकपणे सोडवल्या जात नाहीत तोपर्यंत थकबाकीच्या समस्येचे निराकरण होणार नाही.

सी. रंगराजन (माजी गव्हर्नर आर.बी.आय) (१९९७)^{३१} १९८० च्या दशकात शेती व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी उपलब्ध आकडेवारीनुसार कर्ज वितरणाच्या दरापेक्षा कर्ज थकबाकीचा दर अधिक होता. यामध्ये कर्ज वसुली मागणीच्या प्रमाणात थकबाकीचे प्रमाण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाबाबत ५९ टक्के, भूविकास बँका ६१ टक्के, प्रादेशिक ग्रामीण बँका ५८ टक्के आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाबाबत हेच प्रमाण ६१.८ टक्के होते. दारिद्र्य निवारणांतर्गत योजनातील वसुली अतिशय अत्यल्प होती. कर्ज थकबाकीचा प्रश्न अधिक गंभीर होण्यास राज्य सरकारचा अनेक वर्षांपासूनचा वित्तीय व व्यवस्थापकीय नियंत्रणाचा सहभाग आणि सहकारी तत्वज्ञानाचा सहकारी व्यवस्थापनात पडलेला विसर यामुळे सहकारी चळवळीचे चारित्र्य बदनाम होत आहे.

वेंकटचारी के.टी.(१९७८)^{३२} यांनी आपल्या शोधनिबंधात तामिळनाडू राज्यातील थिरुमेनामेडू गावातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेच्या वाढत्या थकबाकीची समस्या आणि सातत्याने थकबाकीच्या कारणांचा अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत अध्ययनातून त्यांना कर्ज मंजूरी व वितरणासंबंधीचे नियम जाचक आहेत. कर्जपुरवठा वेळेवर उपलब्ध होत नसून पुरेसा कर्जपुरवठा करण्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था असमर्थ ठरल्याने सभासद बिगर संस्थात्मक स्रोतांचा वापर करतात यामुळे सर्व स्तरातील सभासद हे थकबाकीदार आहेत असे निष्कर्ष मांडले.

३.३ सहकारविषयक विविध समित्या (Various committees on co-operation)

भारतातील सहकारी चळवळ ही शंभर वर्षे पूर्ण झालेली व भारतीय उपखंडात सर्वदूर खोलवर रुजलेली आहे. सहकारी चळवळीचे वेळोवेळी मुल्यांकन करून त्यांचे स्वरूप व कार्यपध्दतीत आवश्यक लवचिकता प्राप्त करून देण्याच्या उद्देशाने अल्प, मध्यम व दीर्घकालीन

वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची रचना तयार केलेली असून स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून विविध समित्या, अभ्यासगट यांच्याकडून सहकारी वित्तीय रचनेचे स्वरूप कार्यपध्दती इत्यादीबाबत अभ्यासपूर्वक शिफारशीच्या साहाय्याने सहकारी पतपुरवठ्यात सुधारणा आणि गुणात्मक दृष्टिकोन प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो.

सरैय्या समिती (१९४५)^१

भारत सरकारने १९४५ मध्ये सरैय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकारविषयक नियोजन समितीची स्थापना केली. या समितीने पुढील ठळक शिफारशी केल्या.

अ) कृषी जीवन पध्दतीवर सहकाराने मोठा प्रभाव निर्माण केलेला असून शेतकऱ्यांची सर्वकष जीवनमानपातळी वाढवण्यासाठी सहकारप्रणालीचा विकास करणे आवश्यक आहे.

ब) पुढील दहा वर्षात देशातील किमान ५० टक्के गावे आणि ३० टक्के ग्रामीण लोकसंख्या सहकाराच्या प्रभावाखाली आणण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

क) एका खेडेगावातील प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थेची किमान सभासद संस्था ५० असावी.

ड) सभासदांचा विक्रेय वाढावा व त्याची खरेदी विक्री सहकारी बाजारसंस्थांच्या साहाय्याने करावी.

सरैया समितीच्या सर्व शिफारशी शासनाने स्वीकारल्या

दामले समितीचा अहवाल (१९५८-५९)^२

दामले के.आर. यांच्या अध्यक्षतेखाली भारत सरकारने सहकारासंबंधी धोरण ठरवण्यासाठी १९५८ मध्ये अभ्यासगट स्थापन केला. या अभ्यासगटाने पुढील शिफारशी केल्या.

अ) प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थेचे एक महसुली गाव एवढेच कार्यक्षेत्र असावे.

ब) प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांनी सभासदांसाठी साठवणगृहाच्या सोयी उपलब्ध करून घ्याव्यात. प्रत्येक भागात साठवणगृह उपलब्ध करून देणे शक्य नसेल तर दहा गावांच्या समूहासाठी एक साठवणगृह उपलब्ध करून द्यावे.

गोरवाला समिती (१९५१)^३

१९५१ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने श्री गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामीण पतपुरवठा पाहाणी समितीची स्थापना केली. गोरवाला समितीने आपला अहवाल १९५४ मध्ये

सादर केला. त्यामध्ये संस्थात्मक आणि बिगरसंस्थात्मक कृषी वित्तपुरवठा अनुक्रमे ७.३ टक्के व १२.७ टक्के होता. समितीने पुढील शिफारशी केल्या.

अ) अल्प मुदतीची पीक कर्ज योजना अंमलात आणावी पीक कर्जे उत्पादकाच्या मालकीच्या मालमत्तेवरून न ठरवता ती लागवडीखालील क्षेत्रानुसार उपलब्ध करून द्यावीत.

ब) राष्ट्रीय सहकारी विकास व गोदाम मंडळ स्थापन करावे आणि राष्ट्रीय व राज्यस्तरावर साठवणक्षमता वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.

क) इंपिरियल बँक आणि तिच्या सलग्न बँका यांचे विलीनीकरण करून स्टेट बँक ऑफ इंडिया ची स्थापना करावी व या बँकेने ग्रामीण कृषी व सहकारी क्षेत्राला वित्तपुरवठा आणि समन्वयाचे कार्य करावे.

मेहता समिती (१९६०)^४

सहकारी वित्तपुरवठ्याचा अभ्यास करण्यासाठी १९६० मध्ये व्ही.एल. मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आलेल्या समितीने पुढील शिफारशी केल्या.

अ) रिझर्व्ह बँकेकडून सहकारी बँकांना सहज व सुलभ कर्जपुरवठा धोरण राबवावे.

ब) पीक कर्जपुरवठ्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती बँकांना लेखा परीक्षण वर्गवारीनुसार भारतीय रिझर्व्ह बँकेने बँकदरापेक्षा २ टक्के कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करावा.

क) प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या पर्यवेक्षणाची जबाबदारी जिल्हा मध्यवर्ती बँकांकडे सोपवावी.

ड) सहकारी संस्थातील काम करणाऱ्यांना आवश्यक प्रशिक्षण व गरजेनुसार उजळणीवर्ग इत्यादीचे आयोजन करावे.

पटेल समिती (१९६१)^५

सहकारी संस्था मार्फत शासनाच्यावतीने पुरवठ्यात येणाऱ्या तगाई कर्जे (Taccavi Loan) व इतर सुविधांच्या संघटनात्मक कार्यपध्दतीविषयी व व्यवस्थापकीय समस्यांच्या अभ्यासासाठी पटेल समितीची १९६१ मध्ये नेमणूक करण्यात आली. या समितीने १९६३ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. पटेल समितीने आपल्या शिफारशी नोंदवताना शासनाने कृषीविषयक सर्व कर्जपुरवठा आणि

सवलती सहकारी संस्थामार्फत शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून आल्यात. ज्या कर्जपुरवठ्यात मोठी जोखीम आहे. अशी कर्जे शासनाने प्रत्यक्षपणे शेतकऱ्यांना द्यावीत. शासनाने प्रतिवर्षी अर्थसंकल्पीय तरतूदी करून सहकारी संस्थांना कर्जे उपलब्ध करून द्यावीत व सहकारी संस्थांना भक्कम वित्तीय पाठबळ उपलब्ध करून द्यावे.

मिर्धा समिती (१९६४)^६ :

सहकारी चळवळीच्या वाढीसाठी उपाययोजना सूचविण्यासाठी मिर्धा समितीची नियुक्ती करण्यात आली. या समितीने ऑगस्ट १९६५ मध्ये केंद्र सरकारला आपला अहवाल सादर केला.

- अ) सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थामध्ये खुल्या सभासदत्वाचे तत्व कायद्याने लागू करावे.
- ब) प्रत्येक तीन वर्षांसाठी निवडणूक पध्दतीने व्यवस्थापन मंडळ अस्तित्वात यावे. निवडणूक प्रक्रिया सर्वसाधारण सभेतून व्हावी.
- क) शासनाने सहकारी क्षेत्राला मदत करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात पुढाकार घ्यावा
- ड) सहकारी क्षेत्रासाठी ठेव विमा योजना लागू करावी की त्यामुळे समाजाचा सहकारी क्षेत्रावरील विश्वास दृढ होईल.
- इ) लेखा परीक्षण यंत्रणा कार्यक्षम करावी व नियमित लेखा परीक्षण सक्तीचे करावे.

व्यंकटपैया समिती (१९६९)^७

अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समितीची स्थापना बी. व्यंकटपैया यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली. या समितीला ग्रामीण कर्जपुरवठ्याचे पुर्नसंघटन व उपाय योजना सूचवण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आली. समितीने पुढील ठळक शिफारशी केल्या.

१. कृषी पतपुरवठा मंडळाची स्थापना करावी.
२. भारतातील निवडक जिल्ह्यात लहान शेतकरी विकास संस्था स्थापन कराव्यात.
३. शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या मागासक्षेत्रात ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळ स्थापन करावे.
४. कृषी पुर्नःवित्त महामंडळाची भूमिका अधिक सक्षम होण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
५. सहकारी पतसंस्था व व्यापारी बँकाकडून वेळेवर व पुरेसा कृषी पतपुरवठा होण्यासाठी उपाययोजना राबवाव्यात.

संथानम समिती (१९६९)^८

संथानम यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकारविषयक समितीने आपल्या अहवालात पुढील शिफारशी केल्या आहेत.

१. सभासद शेतकरी कुटुंबांचा उपभोगविषयक खर्च विचारात घेऊन लागवडयोग्य प्रमाणानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी कर्जपुरवठा उपलब्ध करून घ्यावा.
२. जमीन महसूल कायद्यातर्गत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कर्ज वसुलीचे अधिकार असावेत.
३. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांनी दिलेल्या कर्जावरील व्याजदर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना द्यावा लागणारा व्याजदर यामध्ये ३ टक्के अंतर असावे.

शेतकरी सेवा संघ (१९७१)^९

कृषीविषयक राष्ट्रीय आयोगाने डिसेंबर १९७१ मध्ये आपल्या अंतरीम अहवालात शेतकरी सेवा संघाची शिफारस केली व शेतकरी सेवा संघाची कार्यप्रणाली पुढीलप्रमाणे असावी असे सुचवले.

१. लहान शेतकऱ्यांसाठी शेतीच्या सर्वांगीण विकासाच्या हेतूने सर्व प्रकारची कर्जे, तांत्रिक सहकार्य, मदत आणि कृषी संबंधित सर्व प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देणे.
२. शेतकरी सेवा संघाचे एक तालुका किंवा १०००० लोकसंख्या एवढे कार्यक्षेत्र असावे, ज्यामुळे असा शेतकरी सेवा संघ कार्यात्मकदृष्ट्या सक्षम ठरेल.
३. शेतकरी सेवा संघाला व्यापारी बँका किंवा सहकारी बँकांनी वित्तीय सहकार्य करावे.

भारत सरकारने शेतकरी सेवा संघाच्या शिफारसीवर विचार करण्यासाठी स्वतंत्र अभ्यासगट नियुक्त करण्याचे ठरवले.

बावा समिती (१९७१)^{१०}

श्री.बावा यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात आलेल्या विशेष अभ्यास गटाने आग्रहाने प्रतिपादन केले की देशात मोठ्या संख्येने असणाऱ्या आदिवासी विभागात 'आदिवासी बहुविध सहकारी संस्था' स्थापन कराव्यात.

अखिल भारतीय कर्जे आणि गुंतवणूक पाहणी समिती (१९७१-७२)^{११}

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने स्थापन केलेल्या पाहणी अभ्यासानुसार जून १९७१ मध्ये भारतातील ग्रामीण कुटुंबाचे डोक्यावर एकूण कर्ज ३८४८ कोटी रूपये आहे. १९६१ च्या तुलनेत ग्रामीण कुटुंबाचा कर्जबाजारीपणा ९६.७३ टक्के इतका वाढलेला आहे. पाहणीत असेही निदर्शनास आले की ग्रामीण कर्जबाजारीपणात बिगरसंस्थात्मक घटकांचे वर्चस्व मोठ्या प्रमाणात वाढत असून बिगरसंस्थात्मक घटकाचा एकूण शेती व ग्रामीण वित्तपुरवठ्यातील वाटा ६८ टक्के इतका मोठा आहे.

हजारी समिती (१९७५)^{१२}

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने १९७५ मध्ये आर.के.हजारी यांच्या अध्यक्षतेखाली संघटित सहकारी पतपुरवठा रचनेची व्यवहार्यता अभ्यासण्यासाठी समिती नियुक्त केली. समितीने वित्तपुरवठ्यात निर्माण झालेला असमतोल स्पष्ट करताना सहकारी पतपुरवठा संस्थांना पूर्ण क्षमतेने आपली कार्यपध्दती राबवण्यासाठी सहकारी पतसंस्थांना योग्य त्या प्रमाणात कर्जपुरवठ्याच्या सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात अशी शिफारस केली.

कामथ कार्यकारी गट (१९७६)^{१३}

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ऑगस्ट १९७६ मध्ये सी.ई. कामथ यांच्या अध्यक्षतेखाली कार्यकारी गटाची नियुक्ती केली. कामथ कार्यकारी गटाने कृषी वित्तपुरवठा पध्दतीत बहुविध सेवा दृष्टिकोनाचा अभ्यास करून नमूद केले की सहकारी संघटनपध्दतीची व्याप्ती लक्षात घेता ग्रामीण व कृषी विभागात अत्यंत खोलवर रूजलेली व शेतीक्षेत्राच्या पतविषयक गरजा भागविणारी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ही एक आदर्श प्रणाली आहे.

शिवरामन समिती (१९७९)^{१४}

शिवरामन यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात झालेल्या समितीने कृषी आणि ग्रामीण वित्तपुरवठा विषयक संस्थात्मक प्रणालीचे मूल्यमापन करून शिफारशी करावयाच्या होत्या. जानेवारी १९८१ मध्ये समितीने आपला अहवाल सादर केला. त्यामध्ये पुढील ठळक शिफारशी केलेल्या होत्या.

१. भारतातील शेतमजूर, भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण हस्त व्यवसायी या ग्रामीण क्षेत्रातील गरीब कुटूंबांची विवाह विषयक खर्च, धार्मिक सण, शिक्षण आणि वद्यकिय स्वरूपाचे खर्च इत्यादीसाठी कर्जनिधीची मागणी वार्षिक १७० कोटी रुपये इतकी माठी आहे. याप्रकारची कर्जे सहकारी पतपुरवठा संस्था व शासनाने उपलब्ध करून द्यावीत.

२. सीमांत व लहान शेतकऱ्यांची वरील स्वरूपाची कर्जविषयक मागणी वार्षिक १२५ कोटी रूपये आहे. सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि अनुसुचित बँकांनी यासाठी कर्जपुरवठा उपलब्ध करून द्यावा.

३. ग्रामीण क्षेत्रातील गरीब कर्जधारकाना कर्जाची परतफेड करणे कठीण ठरत असल्यामुळे राज्य शासनाने ग्रामीण रोजगार संधी निर्माण करणाऱ्या योजना कार्यान्वित कराव्यात.

ओझा समिती (१९८४)^{१५}

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने ओझा यांच्या अध्यक्षतेखाली १९८४ मध्ये उच्चस्तरीय समितीची स्थापना केली. या समितीने ग्रामीण क्षेत्रातील संस्थात्मक कर्जपुरवठ्याचे मुल्यमापन करावयाचे होते. या समितीने ग्रामीण व कृषी अर्थव्यवस्थेत कार्य करणाऱ्या सहकारी पतपुरवठा पध्दतीचा अभ्यास केला. समितीच्या मते भारतात ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात संस्थात्मक पतपुरवठ्याची यंत्रणा म्हणून संघटित क्षेत्रातील सहकारी वित्तीय प्रणाली मोठ्या प्रमाणात सहभागी होत आहे. परंतु वित्तीय निधीच्या मर्यादा व्यवस्थापकीय कार्यक्षमता, ग्रामीण व कृषीविषयक निर्माण होणाऱ्या समस्या इत्यादीमुळे त्यांच्या कार्यपध्दतीला मर्यादा येतात.

खुशरो समिती (१९८९)^{१६}

१९८९ मध्ये रिझर्व्ह बँकेने ए.एम.खुशरो यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतातील कृषी कर्जपुरवठ्याचे परीक्षण करण्यासाठी समिती नियुक्त केली. या समितीच्या मते कृषी वित्तपुरवठा पध्दतीतील थकबाकीचे प्रमाण दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. थकबाकीचे वाढते प्रमाण वित्तीय संस्थांच्या आर्थिक स्थैर्य व क्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम करित असून कृषी अर्थकारणातील गुंतागुंतीचे स्वरूप आणि समस्या यावर परिणामकारक उपाययोजना राबवल्या नाहीत तर कर्ज थकबाकीची समस्या सोडवणे कठीण होईल.

नरसिंहम समिती (१९९१)^{१७}

१४ ऑगस्ट १९९१ रोजी एम.नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय रिझर्व्ह बँकेने आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा भाग म्हणून वित्तीय सुधारणा विषयक शिफारशी सूचवण्यासाठी उच्चाधिकार समिती नियुक्त केली. या समितीने बँकींग सुधारणा विषयक विविध शिफारशी नमूद करताना ग्रामीण व कृषी वित्तपुरवठा विषयक स्वतंत्र शिफारशी केल्या.

१. ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात कार्य करणाऱ्या क्षेत्रीय ग्रामीण बँका, सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि सार्वजनिक बँका इत्यादींनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या गरजा लक्षात घेऊन योग्य कामगिरी पार पडलेली आहे. वित्तीय संस्थांच्या संस्थात्मक विकासाबरोबर ग्रामीण व कृषी कर्जपुरठ्यात वाढ झालेली आहे.

२. बँकांची वित्तीय व्यवस्था सुदृढ व्हावी यासाठी भारतात काम करणाऱ्या सर्वच वित्तीय संस्था यामध्ये सार्वजनिक व खाजगी बँका, विदेशी बँका व वित्तीयसंस्था, सहकारी व क्षेत्रीय ग्रामीण बँका तसेच प्राथमिक कृषी व बिगरकृषी सहकारी संस्था इत्यादींना पुढील सुधारणा करणे बंधनकारक करण्यात याव्यात.

अ) व्याजप्राप्ती गणना करण्याबाबत निकष ठरविण्यात यावेत व अनुत्पादक जिंदगी वरील व्याज गणना करू नये.

ब) वित्तीय संस्थांनी उत्पन्न गणना, मालमत्ता वर्गीकरण व बुडीत कर्जाबाबत तरतूद करण्यासंदर्भात एक समान हिशोब पध्दती अनुसरावी.

क) अनुत्पादक जिंदगी ठरवण्यासाठीचे आरोग्य संकेत आणि मालमत्तेच्या वर्गीकरणाचे प्रकार यांच्या साहाय्याने निष्क्रिय मालमत्तेच्या प्रमाणानुसार वित्तीय संस्थांचे वर्गीकरण करण्यात यावे.

ड) कर्जवसुलीसाठी स्वतंत्र न्यायाधिकरणे स्थापन करावीत.

इ) वित्तीय संस्थांच्या कार्यपध्दतीत स्पर्धात्मक दृष्टिकोन वाढीस लावावा.

जगदीश कपूर समिती (१९९९)^{१८}

आर्थिक व वित्तीय सुधारणांचा परिणाम म्हणून सहकारी पतपुरवठा यंत्रणा जागतिकीकरण व स्पर्धात्मक वातावरणात कितपत सक्षम आहेत व त्यासाठीचे उपाय सुचवण्यासाठी ९ एप्रिल

१९९९ रोजी रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर जगदिश कपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने जुलै २००० मध्ये सादर केलेल्या अहवालात सहकारी पतपुरवठा विषयक केलेल्या ठळक शिफारशी पुढीलप्रमाणे.

१. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचा व्यवसाय मर्यादित स्वरूपाचा आहे. त्यामध्ये वाढ घडवून आणण्यासाठी भाडवलनिधी वाढीसाठी शासनाने पुढाकार घ्यावा.
२. सहकारी पतपुरवठा यंत्रणा कार्यक्षम होण्यासाठी राज्य सरकार, रिझर्व्ह बँक, केंद्रसरकार व नाबार्ड यांनी पुढाकार घेऊन प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
३. लोकशाही तत्वाला अनुसरून प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांना कमाल स्वायत्तता देण्यासाठी संपूर्ण देशात सहकार कायद्यात समानता आणण्याबाबत आदर्श सहकार कायद्याची आवश्यकता आहे.
४. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचे आजचे व्यवस्थापन सुदृढ व सक्षम आर्थिक संस्थेची गरज पूर्ण करू शकत नाही. त्यासाठी प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांमध्ये कुशल व तज्ञ मनुष्यबळाची निवड होणे आवश्यक आहे. कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती, प्रशिक्षण, बदली, व्यक्तिमत्व विकास व व्यवस्थापन कौशल्ये इत्यादी व्यावसायिक दृष्टिकोनासाठी प्रयत्न आवश्यक आहे.
५. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था स्पर्धात्मक वातावरणात व्यावसायिक दृष्टिकोनातून चालवण्यात याव्यात.

वैद्यनाथन ए.समिती (फेब्रुवारी २००५)^{१९}

कृषी पतपुरवठा क्षेत्रात व विशेषतः प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये अनुत्पादक जिंदगीचे प्रमाण वाढल्यामुळे केंद्र सरकारने ५ ऑगस्ट २००४ च्या अधिसूचनेद्वारा मद्रास विकास अभ्यास संस्था, चेन्नईचे सन्माननीय सेवानिवृत्त प्राध्यापक वैद्यनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली रामा रेडडी, एम.एस.श्रीराम, ए.के.सिंग, एच.एस.चहार, एल.एम.चोबे, यु.सी.सरंगी, एस.पी. थोरात, ए.व्ही. सरदेसाई, के.डी. झकेरीया अशा तज्ञ सदस्यांचा एक टास्क फोर्स ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा ढाच्याची वास्तव अंमलबजावणी व योग्य कृती आराखडा तयार करण्यासाठी नियुक्त केला. या टास्क फोर्सने सहकारी पतसंस्थाची प्रसिध्द होणारी माहिती आणि राज्य सहकारी खात्याचे वरिष्ठ

अधिकारी, सहकारी पतसंस्थाचे व्यवस्थापक व मुख्य कार्यकारी संचालक, सहकारी चळवळीत प्रदीर्घ सहभाग व अनुभव असणारे कार्यकर्ते, सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधी, सहकारातील तज्ञ, एन.जी.ओ. इत्यादींशी विस्ताराने चर्चा करून ४ फेब्रुवारी २००५ रोजी केंद्राकडे अहवाल सादर केला.

१. या कार्यगटाने सुचवलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत. सहकारी संस्था जर लोकशाही कारभार करणाऱ्या व स्वावलंबी असल्या तरच सक्षम होवू शकतील यासाठी शासनाच्या त्यांच्या अंतर्गत कारभारातील हस्तक्षेप करू नये.
२. सभासद निधीचा व कर्जावू घेतलेल्या रक्कमांचा कार्यक्षमतेने व शहाणपणाने उपयोग करण्याची जबाबदारी लोकशाही पध्दतीने निवडून आलेल्या व्यवस्थापनाकडे सुपूर्त करावी.
३. अंतर्गत नियंत्रणाचे तंत्र व पतपुरवठा अंमलबजावणी वाढविण्यासाठी ठेवीदार व कर्जदार यांना समान मतदान अधिकार असावा.
४. सभासदांची बचत ही समुदायांची कर्जाची गरज भागविण्यास पुरेशी पडणार नाही किंवा ज्यांच्याकडे बचत आहे ते सभासद होण्यास तयार होणार नाहीत. किंवा सभासद झाले तरी सर्व बचत संस्थेत ठेवणार नाहीत आणि म्हणून या संस्था इतर आर्थिक संस्थांकडून त्यांचे बाजारातील पतीवर कर्ज घेण्यास मुक्त असाव्यात. कर्जाचे प्रमाण व अटी संस्थेच्या कर्जाच्या गुणवत्तेवर आर्थिक कार्यक्षमतेवर व परतफेड अनुभवावर निश्चित व्हाव्यात.
५. शासनाने थेट पैसा देणे किंवा संस्थेच्या आर्थिक व्यवस्थापनात हस्तक्षेप करणे हे संस्थेच्या कार्य पध्दतीला बाधक असल्याने ते थांबवावे.
६. बचत व पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थेने नाबार्डकडून पुनर्वित्त घेण्यावर निर्बंध काढून टाकावेत.
७. संस्थांच्या आर्थिक व्यवस्थापनात बाह्य नियंत्रण समर्थनीस नसल्याने भांडवल पर्याप्ततेचे आणि तरतुदीचे स्पष्ट निकष लावणे संस्थेच्या चांगल्या वाढीसाठी योग्य होईल .
८. राज्य शासनाने रिझर्व्ह बँकेला बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टनुसार तिचे नियंत्रणाचे अधिकार सहकारी संस्थामार्फत न वापरता प्रत्यक्षात वापरण्यासाठी कायद्यात दुरुस्ती करावी.

९. ग्रामीण आर्थिक सहकारी संस्थांचा वेगळा स्वतंत्र वर्ग समजावा आणि सध्या अस्तित्वात असलेल्या विद्यमान कायद्यात एक स्वतंत्र विभाग सहकारी बँकासाठी असावा.

१०. राज्य शासनाने नियंत्रण व नियमन करणाऱ्या यंत्रणेबरोबर योग्य कारभार, नियंत्रण रचना सुलभ करण्यासाठी समझोता करार करावा.

कार्यगटाच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीमुळे राज्यातील सहकारी पतपुरवठा यंत्रणेसाठी २००४ च्या अखेरीस लेखापरीक्षणाने प्राथमिक संस्थांचे ताळेबंद स्वच्छ करण्यासाठी २००० कोटी रुपये मिळणार असल्याने संस्थेचे तोटे भरून निघतील आणि जिल्हा मध्यवती सहकारी बँका व संस्था पातळीवरील अनिष्ट तफावत भरून निघेल. जून २००७ अखेर ३० टक्के वसुली न झालेल्या संस्था बंद अथवा विलीनीकरण केल्याने केवळ सुदृढ संस्था राहतील. केडर बरखास्त होत असल्याने सचिव हे जिल्हा बँकेचे किंवा संस्थेचे नोकर होतील परिणामी ते अधिक जबाबदारीने काम करतील. सहकारी बँका वगळता इतर सहकारी संस्थांना, ठेवीदारांना व कर्जदारांना मताधिकार प्राप्त होईल, सहकारी संस्थेस कोणत्याही संघीय संस्थेस संलग्न होण्याची किंवा संलग्नता रद्द करण्याची स्वायत्तता राहिल,

३.४ गतकालीन अभ्यास आणि चालू अभ्यास: परीक्षण

संख्यात्मक वित्तपुरवठ्यातील सहकारी कृषी पुरवठ्याच्या संदर्भात उपलब्ध झालेल्या संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यानंतर असे निदर्शनास आले की, प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे स्वरूप, संघटन, व्यवस्थापन, कार्याचे विविधीकरण, वितरीत केलेले कर्ज, पतपुरवठा वितरणासाठी वापरलेल्या धोरणांची व प्रक्रियांची माहिती घेणे, ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा पोकळी शोधणे, उत्पादक कार्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा वापर त्याच कारणासाठी झाला अथवा नाही याची तपासणी करणे, सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या विविध सुविधा अभ्यासणे, संस्थेच्या शासकीय विविध योजनामधील सहभाग, संस्थेची कामगिरी आणि व्यवहार्यता यांचे परीक्षण करणे, संस्थेच्या कार्यातील उणिवा व दोष, असमाधानकारक वसुली, वाढती थकबाकी, सद्यःस्थितीतील समस्यांचे परीक्षण करणे व दुर्बलतेची कारणे शोधणे, सहकारी पतपुरवठ्याचा शेती अर्थव्यवस्थेवर व ग्रामीण विकासावरील परिणाम अभ्यासणे, संस्थेची वृद्धी, प्रगती व भविष्य अभ्यासणे, ग्रामीण सहकारी

पतपुरवठा ढाच्याची वास्तव अंमलबजावणी व योग्य कृती आराखडा तयार करणे इत्यादी उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टिकोनातून अध्ययन केलेले आहे. सदर विषयाचे बहुतांश अध्ययन हे गाव, तालुका, जिल्हा व राष्ट्रीय स्तरावर झाले होते.

त्रिस्तरीय सहकारी पतयंत्रणेतील संस्थात्मक पतपुरवठा यंत्रणांची कार्ये पध्दती, प्रत्येक पतपुरवठा संस्थाची कार्ये, कार्यक्षेत्र, उद्देश, व्यवस्थापन, सभासद व कर्जदारांची त्या संस्थेविषयी असणारी बांधिलकी, संस्थांचे आजारपण व त्यांची कारणामीमांसा इत्यादी अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकणारे अभ्यास अभ्यासकांनी केलेला आहे. परंतु सविस्तर व सखोल अभ्यास केलेला नाही.

प्रस्तुत अभ्यासात विशिष्टोपयोगी पध्दतीने बागायत तसेच जिरायतक्षेत्र, दुष्काळी प्रदेश, जिल्हा व तालुकास्तरावरील वैविध्य इत्यादीवर भर देऊन प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची उद्दिष्टे, कार्यपध्दती आणि समस्यांचा अभ्यास केलेला आहे. भारतात सहकारी चळवळीचा उगम हाच मूलतः ग्रामीण व कृषी वित्तपुरवठ्याच्या गरजा भागवण्याच्या उद्देशातून म्हणजेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या उगमातून झाला असे म्हटले जाते. या सहकारी पतपुरवठा पध्दतीच्या उगम व व्याप्तीला शंभर वर्षांपेक्षा अधिक कालखंड लोटलेला आहे. सहकारी पतपुरवठ्याची ही प्रणाली २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असताना आर्थिक सुधारणांना प्रारंभ झाला. पूर्वीची आर्थिक धोरणे आणि सद्यःस्थितीतील आर्थिक धोरणे नेमकी दोन भिन्न टोकांची असून त्याच्याशी जुळवून घेऊन संस्थात्मक सहकारी पतसंस्थांनी आपली कार्यपध्दती व उपयुक्तता सिध्द करणे हे एक आव्हान आहे. त्याचवेळी शेतीचे घटत जाणारे आकारमान, कृषकांच्या आर्थिक स्तरातील सततची घसरण, शेतीची भांडवलविषयक मोठी भूक, कृषी आदानाच्या सततच्या वाढत्या किंमती व त्यामुळे उत्पादन खर्चाचे मोठे प्रमाण, शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या इत्यादी. प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत संस्थात्मक स्वरूपात भांडवल पुरवठा करणारा सर्वात मोठा व महत्वाचा स्रोत आहे. या सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यपध्दतीतून ग्रामीण विकास किती व कसा घडून येत आहे, ग्रामीण विकासाचे यंत्र (Engine of Development) म्हणून आजच्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कितपत सहाय्यभूत ठरत आहेत याचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. भारतीय कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेत मोठे शेतकरी व सीमांत शेतकरी, बागाईतदार कृषक व जिरायती

शेतीधारक, आधुनिक पध्दतीने शेती करणारे व पारंपारिक शेती करणारे व पीकरचना पध्दतीत धाडसी प्रयोग करणारे इत्यादी स्वरूपात निर्माण झालेली विविधता प्रकर्षाने दिसून येऊ लागलेली आहे. कृषी सहकारी पतसंस्था अशा द्विविधितेत कोणती भूमिका बजावतात याबाबत ङ्गप्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा ग्रामीण विकासातील सहभाग पुणे जिल्हयाचा नमुना अभ्यास' यावरील संशोधन संपूर्णपणे वेगळे, स्वतंत्र आणि प्रकर्षाने ग्रामीण आर्थिक विकासातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकणारे आहे. अध्ययनासाठी निवडलेला विषय हा पुर्णपणे स्वतंत्र आणि आर्थिक सुधारणा कालखंडातील बदलांवर प्रकाश टाकणारा आहे.

पुणे जिल्हा हा नमुना अभ्यासासाठी निवडण्याचे कारण म्हणजे १३ तालुक्यांचा हा भौगोलिक परिसर अत्यंत विविधता असलेला आहे. या जिल्हयातील हवामान प्रत्येक तालुक्यासाठी वेगवेगळे असून पीक पध्दती, सिंचन सोयी, जमिनीची उत्पादकता, ग्रामीण अर्थकारण इ. वेगळेपणा आहे. यासर्वामध्ये एक समान दुवा आहे तो म्हणजे पुणे जिल्हयात प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा विकास व व्याप्ती सार्वत्रिक आहे. त्यामुळे अध्ययनासाठी निवडलेला विषय आणि नमुना संयुक्तिक ठरतो.

थोडक्यात अध्ययनासाठी निवडलेला विषय यापूर्वीच्या अध्ययन विषयापेक्षा वेगळा आहे. बदलत्या कालखंडात त्याला विशेष महत्व आहे. त्यातून पुढे येणारे निष्कर्ष सहकार चळवळीला, ग्रामीण व कृषी विकासाला दिशादर्शक ठरणारे आहेत. सदर अभ्यास व्दितीय सामुग्रीला प्राथमिक सामुग्रीची जोड देऊन जिल्हा पातळीवरील सुक्ष्मलक्षी दृष्टिकोनातून केला आहे.

संदर्भ

१. भोसले जे.पी.: जुन्नर, आंबेगाव व खेड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा घटक अभ्यास (१९९७ ते २००२) पीएच्.डी. प्रबंध पुणे विद्यापीठ , एप्रिल २००५.
२. दातीर आर.के. : सहकारी कृषी पतपुरवठ्याचे मूल्यमापन : नाशिक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि.नाशिकचा घटक अभ्यास, पीएच्.डी. पुणे विद्यापीठ सप्टे.२००६
३. टाकळकर जे.डी.: खेड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास. एम.फिल.,शोध प्रबंध पुणे विद्यापीठ १९८३-८४
४. पॉल जोसेफिने : भारतातील प्राथमिक कृषी सह.पतसंस्थांच्या माध्यमातून कृषी कर्जपुरवठा पीएच्.डी. प्रबंध पुणे विद्यापीठ १९८०.
५. पवार ए.एम. : पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेने उपलब्ध करून दिलेल्या कृषी वित्तपुरवठ्याचे परीक्षण , पीएच्.डी. , प्रबंध पुणे विद्यापीठ ,मार्च २००६
६. Tyagi, R.B. Recent Trends in the Co-operative Movement in India , Asia Publishing House ,New York , 1968 , P 64,71
७. Muthur, B.S. Co-operation in India , Sahitya Bhavan, Jaipur , 1983 P.60.
८. Baidyanath Misra, Co-operative movement in India , A.P.H. Publishing Corporation , New Delhi , 1997 , P.159.
९. Krishna Kumari , A.B. Co-operative Banking for Agricultural Development , Deep and Deep Publications, New Delhi , 1998, P.23
१०. Mudgal, M.K. , Co-operatives at Cross Roads , Kurukshetra , Vol .46 No .8 May 1998, P.426.
११. Rajkishore Panda, “ Credit Finance of Primary Agricultural Co-operative Societies among Farm Households in Orissa , Indian Journal of Agricultural Economics , Vol. XLIII, No.3 , July Septmber 1992 , P.437.
१२. Ratnaparkhe, A.N.,. and Pagire B.U. “A study into the Appropriateness in the scale of Fiannce by the Co-operatives in Maharashtra State, : Indian Journal of Agricultural Economics , Vol XLIII,. No. 3 July –September 1998, P.490.

१३. Suryawanshi S.P. 'Credit Requirement and its Gap on the Farm in Bhima Command Area of Western Maharashtra' , Indian Journal of Agricultural Economic, Vol XLIII, No .3 July – September 1998 PP 424, 425.
१४. भिरडीकर किशोर: महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा अभ्यास एम.फिल.शोध प्रबंध डिसें.२०००,पुणे विद्यापीठ.
१५. हिरगुडे डी.आर.: अंकलखोप बहुउद्देशीय सहकारी सोसायटी मर्या. अंकलखोप उगमवृद्धी, विविधीकरण आणि संस्थांचा अभ्यास. शिवाजी विद्यापीठ, (पीएच्.डी) १९९८.
१६. Mathur B.S. Co-operation in India, Sahitya Bhavan , Agra, 1980 , PP 59-64.
१७. Rayudu, C.S. : “ Participation of Co-operation in Small Farmers Development - A Case study – “ Indian Co-operative Review, Vol .XXI, No : 4 ,April 1984.
१८. Dandekar M.M. : The Indian Economy 1947 – 92 Agriculture , Vol I Sage Publications India Pvt. Ltd , New Delhi 1994, P.367.
१९. Gopal Lal Jain, Rural Development Mangal Deep Publications Jaipur , 1997, P.236, 237.
२०. Verma S.K. 'Rural Development through Co-operatives' Kurukshetra, Vol 47, No 8 , May 1999, PP 31,32,38.
२१. Jugale V.B. (Dr.) Reasserting the Co-operative Movement , Serial Publication, New Delhi, 2005 PP 74,77.
२२. वाळुंज एस.आर: शेती व ग्रामीण विकास आणि रोजगार यावर पतपुरवठा संस्थांचा प्रभाव : (प्रवरा विभागातील सहकारी बँकांचा व्यष्टी अभ्यास), पीएच्.डी. प्रबंध पुणे विद्यापीठ, पुणे नोव्हेंबर २०००.
२३. Srivastava , G.C. and Lal K.K. ' Economic Rationale of Credit use on small Farms – A case study in Bihar', Indian Journal of Agricultural Economics, Vol XLIII, No.3 July – September 1980, P.422.
२४. Bhatia, B.S., Verma , H.L. and Garg G. Mahesh 'Encyclopedia of Co-operative Management' Vol 3, Co-operative Banking : Leavers of Rural Economy, Deep and Deep Publication , New Delhi 1994, P.129.

२५. Gulab Singh Azad , “Role of Co-operatives in Rural Development”, The Tamil Nadu Journal of Co-operative , Vol.88 No .11 ,February , 1997 , Chennai, P.29.
२६. घाडगे जे.एस.: बारामती तालुक्यातील जिरायत व बागायत भागातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास एम.फिल.शोध प्रबंध पुणे विद्यापीठ ,डिसेंबर २००७.
२७. पाटील एस.जी. : धुळे जिल्हयातील दहा तालुक्यातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याचे अध्ययन पीएच्.डी. प्रबंध पुणे विद्यापीठ मे.१९९१.
२८. Julka, A.C. Soni, R.N. And Arora, S. ‘Profile and cost of Rural Credit A Case study’ Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.XLIII , No.3 July – September 1988 , P.440.
२९. Dutta S.K. ‘Co-operative Societies and Rural Development’ Mittal Publications, New Delhi , 1991 , P.167.
३०. Khusro, A.M, (Chairman) ‘A Review of the Agricultural Credit system in India’ Reserve Bank of India (RBI) ,Bombay , 1989, P.535,566, 567.
३१. Rangarajan , C ‘Issues in Rural Credit’, The Tamil Nadu Journal of Co-operative , Vol.89 ,No .5 August 1997, P.24.
३२. Venkatchari K.T. (1978) Agricultural Development and Problems of its recovery, The Tamil Nadu Journal of Co-operative Vol.19 , No 3 May 1978 PP 19.

Committees :

1. Tyagi R.B., Recent Trends in the Co-operative Movement in India , Asia Publishing House , Bombay , PP 14 , 15.
2. Ibid P.119, 133.
3. Uduman Mohideen, Institutional Credit . Agricultural Development ,Mittal Publications , New Delhi , 1991 PP28
4. OP Cit. Mamoria , C.B. PP 440
5. OP Cit. Mamoria , C.B. PP 29
6. Bedi R.D. ,Theory ,History . Practice of Co-operation , International Publishing House, Meerut 1987 PP 201, 202.
7. OP.Cit Mamoria C.B. . Saksena R.D. PP 214, 215.

8. OP.Cit Mamoria C.B. . Saksena R.D. PP 35.
9. Op Cit Uduman Mohideem K.S.S. P.38
10. Op Cit Uduman Mohideem K.S.S. P.41
11. Op Cit Uduman Mohideem K.S.S. P.31
12. Report on Trend . Progress of Banking in India (1998 – 99), Supplement to RBI Bulletin ,Dec 1999 , Mumbai P.129.
13. Tyagi B.P. , Agricultural Economics . Rural Development, Jai Prakash Nath. Co, Meerut 1990 P.694
14. Ibid P.687
15. OP Cit Uduman Mohideem KSS ,P.86
16. OP Cit Khusro, A.M. P.535, 566, 567.
17. Narasimhan M. (Chairman) ‘Report of the Committee on the financial System in India , RBI ,Bombay 1991 PP69-75
18. Report on Trend and Progress of Banking in India 1999-2000, RBI ,Mumbai PP 121, 122.
19. Report of Vaidyanathan Committee , [www. nabard.org](http://www.nabard.org).

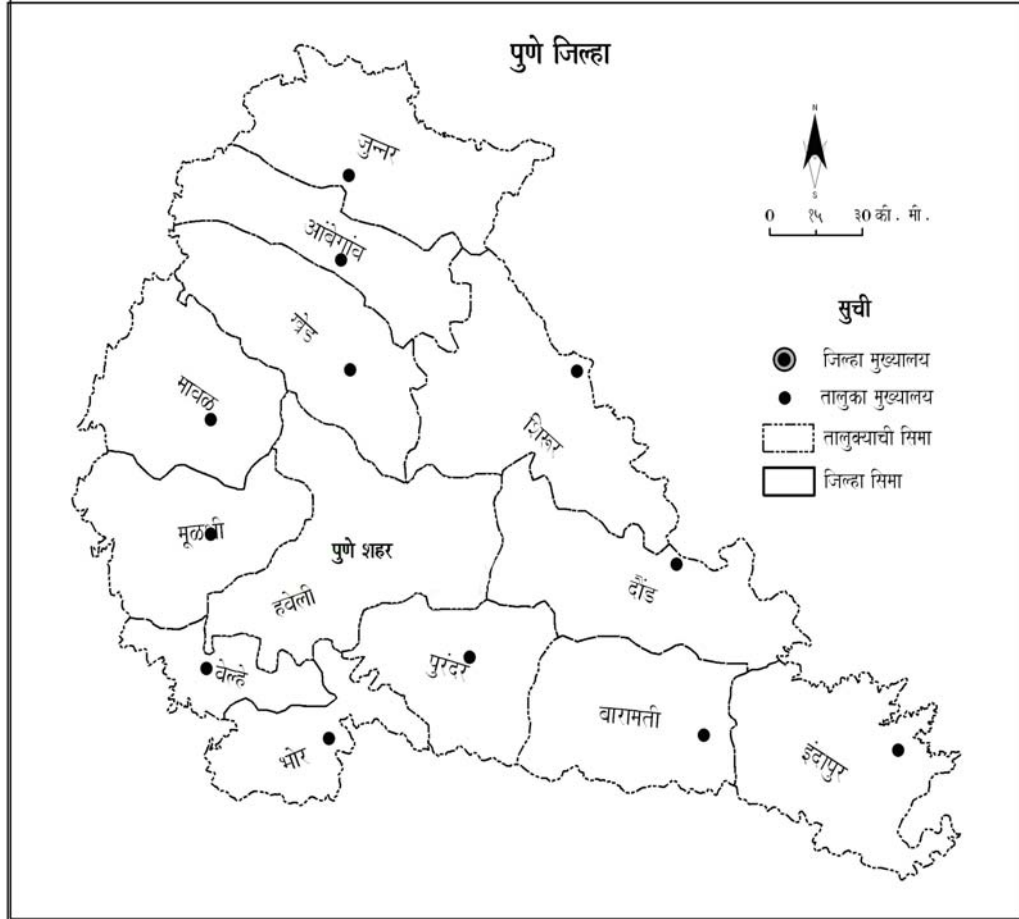
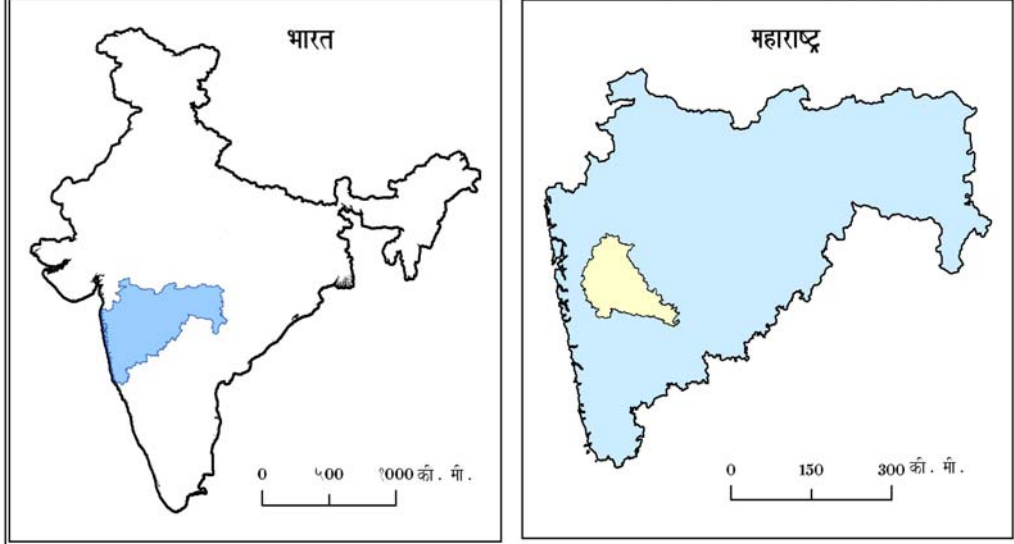
प्रकरण चौथे

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास

अ.न.	तपशील	पान नं.
४.१	प्रस्तावना	१०५
४.२	पुणे जिल्ह्याची आर्थिक व सामाजिक माहिती	१०५
४.३	पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण	११०
४.४	पुणे जिल्ह्यातील जमीन वापराबाबतचे वर्गीकरण	१११
४.५	पुणे जिल्ह्यातील धारणक्षेत्राचे आकारमान	११३
४.६	पुणे जिल्ह्यातील खरीप व रब्बी पिकाखालील क्षेत्र	११४
४.७	पुणे जिल्ह्यातील पीक रचना	११५
४.८	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लागवडीखालील व सिंचनाखालील जमिनीचे वर्गीकरण	११६
४.९	पुणे जिल्ह्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या वाढीचा आकृतिबंध	११७
४.१०	सहकारी संस्थांची वित्तीय स्थिती	११९
४.११	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास	१२२
४.१२	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांचे वर्गीकरण	१२३
४.१३	पुणे जिल्ह्यासाठीचे कृषी कर्ज धोरण	१२६
४.१३.१	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कार्यवाहित आणावयाचे कृषी कर्जधोरण	१२७
४.१४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेला अल्पकालीन कर्जपुरवठा	१२९
४.१५	पुणे जिल्ह्यासाठीचे मध्यम मुदत कर्जाचे धोरण	१३१
४.१६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यास कालखंडात उपलब्ध करून दिलेला मध्यमकालीन वित्तपुरवठा	१३३
४.१७	तालुका व जमीनधारणेनुसार सभासदांचे वर्गीकरण	१३८
४.१८	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची भाग भांडवलविषयक माहिती	१४१

४.१९	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या राखीव निधीच्या माहितीचे वर्गीकरण	१४३
४.२०	तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेली कर्जे	१४५
४.२१	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या खेळत्या भांडवलाची माहिती	१४७
४.२२	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेल्या कर्जाची माहिती	१४८
४.२३	पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद, कर्जदार, थकबाकीदार, थकीत कर्जे याबाबतची माहिती	१५०
४.२४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाबाबतची राष्ट्रीय,राज्य व जिल्हास्तरावरील माहिती	१५४
४.२५	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची नफा तोटाविषयक माहिती	१५६
४.२६	पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची लेखा परीक्षण विषयक माहिती	१५९
४.२७	राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील शेतकऱ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग	१६१
४.२८	पीक विमा योजनेची नुकसान भरपाई मिळालेले शेतकरी व त्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई	१६४
४.२९	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांकडून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे विश्लेषण	१७३
४.३०	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्ज परतफेडीबाबत शेतकरी कर्जदारांची सर्वसाधारण मानसिकता	१७९
	■ थकबाकीची समस्या	१७९
	■ अलाभदायी मालमत्ता	१८१
	■ अलाभदायी मालमत्ता निर्माण होण्याची कारणे	१८२

अभ्यास क्षेत्राचा नकाशा

प्रकरण चौथे

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास

४.१ प्रस्तावना

पुणे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आणि देशातील पुरोगामी आणि विकास प्रक्रियेत पुढारलेला जिल्हा समजला जातो. पुणे, पिंपरी व चिंचवड या दोन महानगरपालिका औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत असल्या तरी पुणे जिल्ह्यातील १३ तालुके व १८४४ गावे मात्र कृषी प्रधान आहेत. ग्रामीण अर्थकारण पूर्णतः शेतीवर आधारलेले आहे. पुणे जिल्ह्याच्या सर्वांगीण विकासात प्रामुख्याने ग्रामीण व कृषी संबंधित घटकाचा प्राधान्याने विचार केला जातो. ग्रामीण आर्थिक विकास आणि कृषी विकासावर प्रभाव टाकणारे अनेक घटक आहेत. उदा. नैसर्गिक साधनसंपत्ती, सामाजिक व आर्थिक घटक, पायाभूत सेवासुविधा, मानवी साधनसंपत्ती, भांडवली साधने, तंत्रज्ञान व संस्थात्मक आणि संघटनात्मक घटक इत्यादी या विविध दृष्टिकोनातून पुणे जिल्ह्याचा समग्र अभ्यास केला आहे.

४.२ पुणे जिल्ह्याची आर्थिक व सामाजिक माहिती

ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय व सामाजिक वारसा लाभलेला जिल्हा म्हणून पुणे जिल्ह्याला राज्य, देश व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ओळखले जाते. शिवकालात पुणे जिल्ह्याला विशेष महत्व प्राप्त झाले व ब्रिटीश कालखंडात सामाजिक व राजकीय चळवळीचे प्रमुख केंद्र म्हणून पुण्याची ओळख झाली. लोकमान्य टिळक, आगरकर, धोंडो केशव कर्वे, महात्मा फुले इत्यादी अनेक बुद्धीवादी समाजसुधारकांनी व विचारवंतानी आपल्या कार्यातून सामाजिक, राजकीय, पत्रकारिता व शैक्षणिक क्षेत्रात मोलाची कामगिरी बजावलेली आहे.

पुणे जिल्हा १७°५४' ते १८°२४' उत्तर अक्षांश व ७३°१९' ते ७५°५४' पुर्व रेखांशावर आहे. पुणे जिल्ह्याच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तरेस अनुक्रमे अहमदनगर, रायगड, सातारा व ठाणे हे जिल्हे आहेत. पुणे जिल्ह्यात विविध भूरूपे आहेत. त्यावरून पुणे जिल्ह्याचे तीन प्राकृतिक विभाग पडतात.

अ) पुणे जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात सहयाद्री पर्वत रांगा असून हा भाग उंच, डोंगराळ व वनक्षेत्राने व्यापलेला भाग आहे. जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात वेल्हा, मुळशी, मावळ, भोर व खेड तालुक्यातील काही भागांचा समावेश होतो.

ब) पुणे जिल्ह्याच्या पुर्व भागात पठारी प्रदेशाचा समावेश असून तेथे नद्यांची खोरी आहेत. यामध्ये भिमा, घोड या नदीखोऱ्यांचा समावेश होतो. पूर्व भागात दौंड, बारामती व इंदापूर तालुक्यांचा समावेश होतो.

क) पुणे जिल्ह्याचा मध्य व पूर्वभाग सपाट आहे, हा प्रदेश पठार म्हणून ओळखला जातो. या प्रदेशात भिमा व तिच्या उपनद्यांची खोरी असून खेड, शिरूर व आंबेगाव तालुक्यांचा समावेश होतो.

भीमानदी ही पुणे जिल्ह्याची मुख्य नदी असून ती वायव्येस भिमाशंकर येथे उगम पावते व जिल्ह्याच्या मध्यभागातून ती आग्नेय दिशेकडे वाहते. पुणे जिल्ह्यातून भीमा नदीच्या अनेक उपनद्या वाहतात व त्यांची खोरी संपूर्ण जिल्ह्यातील मोठा भूभाग व्यापते. त्यामध्ये घोडनदी, मुळा, मुठा, नीरा, कऱ्हा, कुकडी, मीना, मांडवी, पुष्पावती, इंद्रायणी, भामा, पवना, वेळ इत्यादी नद्यांचा समावेश होतो.

पुणे जिल्ह्याच्या सर्वसाधारण हवामानात मोठी विविधता आहे. पुणे जिल्ह्याचा पश्चिम भाग उंच व डोंगराळ आहे व तेथील हवामान थंड आहे, तर पूर्व विभागातील हवामान उष्ण व कोरडे आहे. पुणे जिल्ह्यातील शिरूर तालुका पर्जन्यछायेचा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. शिरूर, बारामती, इंदापूर व दौंड या तालुक्याचे हवामान उष्ण आहे व तेथे पाऊस कमी पडतो तर जिल्ह्याच्या डोंगराळ भागातील मावळ, मुळशी, वेल्हे, भोर, आंबेगाव या तालुक्यात भरपूर पाऊस पडतो. सहयाद्री पर्वतराजी, पावसाचे मोठे प्रमाण, अनेक लहान मोठ्या नद्यांची खोरी इत्यादीमुळे पुणे विभागात लहान मोठी अनेक धरणे व सिंचन प्रकल्प उभे राहिलेले आहेत. भाटघर, वीर, खडकवासला, पानशेत, वरसगाव, पवना, येडगाव, माणिकडोह, डिंभे, चासकमान, वडज, पिंपळगाव, घोड व नाझरे इत्यादी धरणे पुणे जिल्ह्यात आहेत. धरणाचे पाणी हे मुख्यतः शेती, पिण्यासाठी पाणी पुरवठा व वीज प्रकल्पासाठी वापरात आणले जाते.

हवामानातील विविधता आणि डोंगराळ व पठारी प्रदेशाचे अस्तित्व यामुळे पुणे जिल्ह्यातील विविध तालुक्यात वेगवेगळी खरीप व रब्बीची पिके घेतली जातात.

अ) खरीप पिके मुख्यतः बाजरी, तांदूळ, ज्वारी, भुईमूग, नाचणी, करडई, कापूस, कडधान्ये या प्रकारची असून बाजरी, ज्वारी व कडधान्ये प्रकारची पिके शिरूर, जुन्नर, आंबेगाव, पुरंदर, खेड, दौंड, बारामती या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात घेतली जातात. तर तांदूळ, नाचणी इत्यादी पिके मावळ, मुळशी, भोर, जुन्नर, खेड व वेल्हे या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात घेतली जातात.

ब) रब्बी हंगामात ज्वारीचे पीक इंदापूर, दौंड, शिरूर, बारामती व पुरंदर या तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात होते. याचबरोबर या तालुक्यात गव्हाचे पीक सुध्दा मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. जुन्नर, खेड व इंदापूर तालुक्यात हरभरा हे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते.

क) पुणे जिल्ह्यात धरणक्षेत्रे, जलसिंचन सुविधा व विहीरीची संख्या मोठी असल्यामुळे बागायती पिके घेतली जातात. यामध्ये ऊस पीक घेणाऱ्या तालुक्यात बारामती, इंदापूर, हवेली, जुन्नर, पुरंदर, दौंड व शिरूर या प्रमुख तालुक्यांचा समावेश होतो. जिल्ह्यात विविध प्रकारचा भाजीपाला होतो. खेड, हवेली व आंबेगाव तालुक्यात भाजीपाला जास्त होतो. जुन्नर, आंबेगाव तालुके टोमॅटो उत्पादनासाठी तर खेड, आंबेगाव, जुन्नर तालुके बटाटा उत्पादनात पुढे आहेत. जिल्ह्यात कांदा पीक सुध्दा मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. जुन्नर, खेड, पुरंदर, बारामती व शिरूर तालुके त्यासाठी प्रसिध्द आहेत.

ड) दौंड, शिरूर, तालुक्यात संत्री व मोसंबी या लिंबू वर्गीय फळांच्या बागा मोठ्या प्रमाणात असून पुरंदर तालुक्यात अंजीर व सिताफळे, बारामती तालुक्यात द्राक्षे, पेरु, डाळींब, केळी इत्यादी फळांच्या बागा आहेत. जुन्नर, हवेली, दौंड व शिरूर तालुके फुलशेतीसाठी प्रसिध्द आहेत.

पुणे जिल्हा औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेला जिल्हा आहे. औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत विभाग म्हणून मुंबई पाठोपाठ पुण्याचा उल्लेख महाराष्ट्राज्यात होतो. पुणे जिल्ह्यात हडपसर, भोसरी, पिंपरी, चिंचवड, बारामती, भोर, लोणावळा, जेजुरी, रांजणगाव, चाकण, हिंजवडी इत्यादी ठिकाणी औद्योगिक वसाहती असून त्यातील अनेक औद्योगिक वसाहती पंचतारांकित आहेत. माहिती व तंत्रज्ञान विषयामध्ये सेवा पुरवणारी अग्रेसर केंद्रे, प्लॅस्टिकच्या वस्तू, साबण, बिस्किटे, विजेची

उपकरणे, भांडी, लाकडी खेळणी, तेलगिरण्या, मोटारी, स्कूटर, रिक्षा, यंत्रनिर्मिती, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, दूरचित्रवाणी संच, रेडिओ, कापड, यंत्राचे सुटे भाग इत्यादी विविध प्रकारची उत्पादने जिल्ह्यातील औद्योगिक वसाहतीत होतात. जिल्ह्यातील बारामती, इंदापूर, दौंड, हवेली, जुन्नर व शिरूर तालुक्यात सहकारी साखर कारखाने आहेत.

कृषी आणि औद्योगिक वस्तूंची मोठी बाजारपेठ म्हणून पुणे जिल्ह्याला मोठे महत्व आहे. या जिल्ह्यात रस्ता, रेल्वे व हवाई सेवांचे मोठे जाळे असून माहिती, दळणवळण व संपर्क यंत्रणा अद्ययावत व विकसित झालेली आहे. जिल्ह्याचे सर्वसाधारण आर्थिक, भौगोलिक स्वरूप हे विविधतेने नटलेले आहे. पुणे जिल्ह्याचा अधिक सखोल अभ्यास करण्यासाठी पुणे जिल्ह्यावर एक दृष्टिक्षेप टाकल्यास वास्तवाची माहिती मिळते ती तक्ता ४.१ वरून दर्शविलेली आहे.

तक्ता ४.१ पुणे जिल्ह्याच्या आर्थिक, सामाजिक व भौगोलिक माहितीवरून महाराष्ट्रातील उद्योग, सहकार, शिक्षण, दळणवळण इत्यादीत अग्रेसर असणारा पुणे जिल्हा शहरी विकास व ग्रामीण विकास यामध्ये मोठी विषमता दाखवतो. जिल्ह्याचे प्रमुख केंद्र असणारे पुणे शहर आणि जिल्ह्यातील निमशहरी गावामध्ये असणाऱ्या मोठ्या औद्योगिक वसाहतीमुळे उत्पादन, उत्पन्न व रोजगार निर्मितीत अग्रेसर आहेत. यामध्ये पुणे शहर, हिंजवडी, बारामती, शिरूर, दौंड, इंदापूर, लोणावळा, चाकण, राजगुरुनगर, पिंपरी, चिंचवड व भोसरी इत्यादीचा गावांचा समावेश आहे. त्याचवेळी पुणे जिल्ह्यातील उर्वरित भाग शेतीप्रधान असून औद्योगिक विकास व पायाभूत सुविधा अभावी विकास प्रक्रियेत मागे आहेत. पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण अर्थकारणात विकास प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी सहकारी चळवळीचा साधन म्हणून वापर करण्याचे धोरण विविध समाजकारणी, अर्थतज्ज्ञ आणि जाणकार विचारवंतानी केले. यातूनच पुणे जिल्ह्यात सहकारी संस्थांचे जाळे वेगाने विणण्यास सुरुवात झाली. यामध्ये सहकारी बँकिंग, सहकारी पतसंस्था (कृषि व बिगरकृषी), सहकारी दुध संघ, सहकारी दुध संस्था, सहकारी खरेदी विक्री संघ, सहकारी ग्राहक संस्था, गृहनिर्माण सहकारी संस्था, उपसा जलसिंचन सहकारी संस्था, सहकारी औद्योगिक वसाहती, मजूर सहकारी संस्था, सहकारी साखर कारखाने इत्यादींच्या समावेश आढळतो.

तक्ता ४.१: दृष्टिक्षेपात पुणे जिल्हा

१	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	१५६२१०० हेक्टर
२	एकूण लोकसंख्या	७२३२५५५ (२००१ च्या जनगणनेनुसार)
	पुरुष	३७६९१२८
	स्त्री	३४६३४२७
	शहरी भागात राहणारी लोकसंख्या	५८.१ टक्के (४२.४ महाराष्ट्र राज्य)
	ग्रामीण भागात राहणारी लोकसंख्या	४१.९ टक्के
३	साक्षरता प्रमाण	८०.५ टक्के (७६.९ टक्के महाराष्ट्र राज्य)
	शहरी भागातील साक्षरता	८९ टक्के
	ग्रामीण भागातील साक्षरता	६५ टक्के
४	अक्षांश	१७°५४' ते १८°२४' उत्तर
	रेखांश	७३°१९' ते ७५°५४' पुर्व
५	अनुसुचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण	११.४५ टक्के
	अनुसुचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण	३.९२ टक्के
६	लोकसंख्येची घनता	४६२ (३१५ महाराष्ट्र राज्य)
७	स्त्री व पुरुष प्रमाण	९१९ (९२२ महाराष्ट्र राज्य)
	ग्रामीण	९४७
	शहरी	८९९
८	तालुके	१३
	एकूण गावे	१८४४
	ग्रामपंचायती	१४६६
९	जमीन	१५६२१०० हेक्टर
	जंगल / वनक्षेत्र	१८५६०० हेक्टर (११.९ टक्के)
	लागवडीखालील जमीन	११६६५०० हेक्टर (६४.३५ टक्के)
	सिंचनाखालील जमीन	२७९७२६ हेक्टर (२३.९८ टक्के)
१०	जनावरे ,पशुपालन	३९६३८०४१
११	सहकारी संस्था	२१७१५ (मार्च २००७)
	प्राथमिक कृषी सह. पतसंस्था	१३०१
	बिगर कृषी सह. पतसंस्था	६२२३
१२	सिंचन प्रकल्प	
	मोठे प्रकल्प	१०
	मध्यम प्रकल्प	११
	लघु प्रकल्प	११४
	कोल्हापूर पध्दतीचे बांधारे	२८६
१३	उद्योगधंदे: नोंदणीकृत उद्योग	४६०१६
१४	वीज उपलब्ध असणारी गावे	१५१०
१५	सार्वजनिक आरोग्य	
	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	८८
	ग्रामीण आरोग्य केंद्र	१५
	जिल्हा रुग्णालय	०१
१६	शिक्षण : महाविद्यालये	१७४
	विद्यालये	१०५९
	प्राथमिक शाळा	४३९६
	तंत्रशिक्षण संस्था	१७
	तंत्रशिक्षण	३९
१७	दळणवळण : रेल्वे	३११ कि.मी.
	राष्ट्रीय हमरस्ते	३८७ कि.मी.
	राज्य महामार्ग	१३५० कि.मी.
	जिल्हास्तरीय रस्ते	२२५१ कि.मी.
	ग्रामीण रस्ते	४७४५ कि.मी.
१८	वृत्तपत्रे	
	दैनिके	२५
	पाक्षिके	१००
१९	साखर कारखाने	१२
२०	औद्योगिक विकास महामंडळे	रांजणगाव, कारेगाव, पिंपरी चिंचवड, भोसरी, कुरुकुम, हिंजवडी, चाकण, सणसवाडी
२१	एकूण नद्या	भिमा, घोड, मुळा, मुठा, निरा, कऱ्हा, कुकडी, मीना, मांडवी, पुष्पावती, इंद्रायणी, भामा, पवना, वेळ इ.
२२	धरणे व सिंचन प्रकल्प	भाटघर, वीर, खडकवासला, पानशेत, पवना, वरसगाव, येडगाव, माणिकडोह, डिंभे, चासकमान, वडज, पिंपळगाव, घोड, नाझरे
२३	प्रमुख पिके : खरीप पिके	ज्वारी, बाजरी, तांदूळ, भुईमूग, नाचणी करडई, कापूस व कडधान्ये.
	प्रमुख पिके : रब्बी पिके	ज्वारी, गहू, हरभरा
	बागायती पिके	ऊस, कांदा, टोमॅटो, भाजीपाला, द्राक्षे, मोसंबी, संत्रा, फुलशेती

Source: Compiled from District Census Handbook 2001.

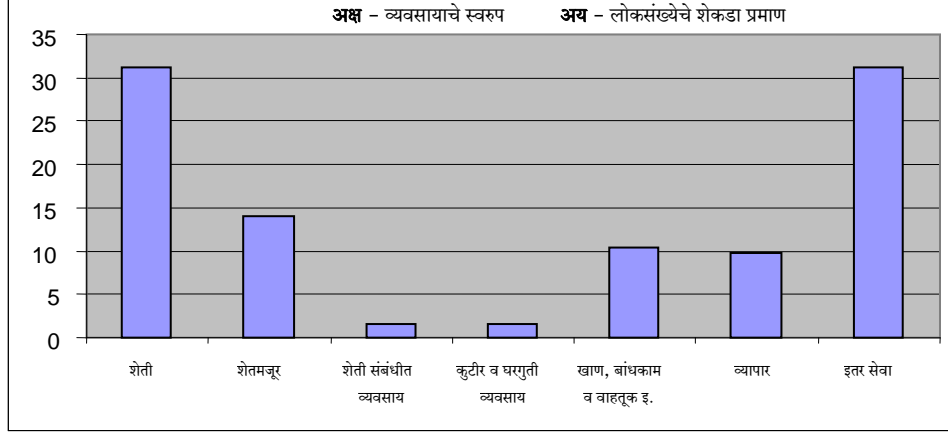
४.३ पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण

महाराष्ट्रातील अन्य जिल्ह्यांपेक्षा पुणे जिल्हा आर्थिक, सामाजिक व औद्योगिकदृष्ट्या वेगळा आढळतो. मुंबई पाठोपाठ औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत जिल्हा असण्याबरोबर शैक्षणिक तसेच आर्थिकदृष्ट्या आघाडीवरील जिल्हा म्हणून पुणे जिल्ह्याला महाराष्ट्रात महत्वाचे स्थान आहे. पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या घनतेवरून येथील आर्थिक विविधता लक्षात येते. जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता दर चौरस किलोमीटर क्षेत्रात ४६२ इतकी असून हे प्रमाण राष्ट्रीय पातळीवरील घनतेपेक्षा मोठे आहे. जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता ग्रामीण आणि शहरी विभागाच्या संदर्भात वेगवेगळी आढळते. पुणे जिल्ह्यातील शहरी भागात दर चौ.कि.मी. क्षेत्रफळात ४५२० लोकसंख्या राहत असून ग्रामीण परिसरात हेच प्रमाण १८५ इतके कमी आहे. लोकसंख्येच्या घनतेतील विषमतेस मुख्यतः शहरी भागातील औद्योगिकीकरण, सेवाक्षेत्राचा विकास आणि चांगल्या प्रतीच्या पायाभूत सुविधा कारणीभूत असून त्यामुळे औद्योगिक रोजगार संधीचे मोठे प्रमाण, शिक्षण, आरोग्य, व बाजारपेठेची मोठी व्याप्ती इत्यादी बाबी कारणीभूत आहेत. त्याचवेळी पुणे जिल्ह्यातील मोठे भौगोलिकक्षेत्र ग्रामीण व शेतीप्रधान असून तेथील रोजगारसंधीची मर्यादा ही लोकसंख्येची घनता कमी असण्यात कारणीभूत आहे. पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या घनतेच्या या स्वरूपावरून लोकसंख्येच्या व्यावसायिक विभागणीचे स्वरूप जाणून घेणे महत्वाचे ठरते. लोकसंख्येच्या व्यावसायिक विभागणीवरून पुणे जिल्ह्याचा सर्वसाधारण व्यावसायिक आकृतीबंध तक्ता ४.२ मध्ये दर्शविलेला आहे.

तक्ता ४.२: पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण (२००१ च्या जनगणनेनुसार)

अ.न.	व्यवसायाचे स्वरूप	अवलंबून असणारी लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण
१	शेती	६४३८००	३१.१८
२	शेतमजूर	२३७४००	१४.००
३	शेती संबंधीत व्यवसाय	३२९००	१.६०
४	कुटीर व घरगुती व्यवसाय	३०८००	१.५०
५	खाण, बांधकाम व वाहतूक इ.	२११९००	१०.४२
६	व्यापार	२०१२००	९.८२
७	इतर सेवा	६४१८००	३१.२८

Source: District Statistical Abstract

तक्ता ४.२ नुसार असे दिसून येते की पुणे जिल्ह्यातील शेती व शेतीसंबंधित व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ४८.४८ टक्के तर सेवा व औद्योगिक क्षेत्रात ५१.५२ टक्के लोकसंख्या अवलंबून आहे. निव्वळ शेतीच्या साहाय्याने उपजिविका करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ४८.२८ टक्के इतके मोठे आहे. यामध्ये शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण कारागिरांचा समावेश होतो. याचाच अर्थ शहरी भागात औद्योगिक व सेवाक्षेत्रात रोजगाराची संधी मोठ्या प्रमाणात असून ग्रामीणक्षेत्रात उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या अवलंबून आहे.

पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान असून ती तेरा तालुक्यातील १८४४ गावात विभागलेली आहे. भौगोलिकदृष्ट्या सर्वच तालुके परस्परांपेक्षा इतके भिन्न स्वरूपाचे आहेत की जिल्ह्यातील पीकरचना, उत्पादन व उत्पन्न पातळी, व्यावसायिक संदर्भ इत्यादीत मोठी विविधता दिसून येते. पुणे शहर आणि पुणे जिल्हा यामध्ये आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक, शैक्षणिक इत्यादी अनेक दृष्टीने विविधता आढळते.

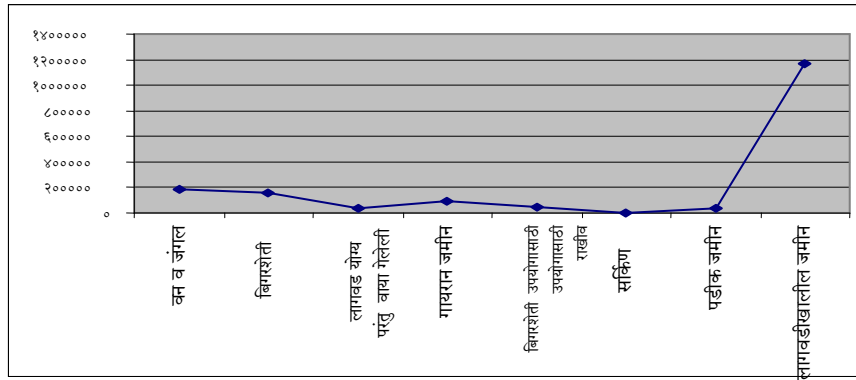
४.४ पुणे जिल्ह्यातील जमीन वापराबाबतचे वर्गीकरण

पुणे जिल्ह्याचे मोठे आकारमान आणि भौगोलिक, आर्थिक, औद्योगिक विविधता इत्यादींचा अभ्यास करताना जिल्ह्यातील जमीन व त्याच्या वापराबाबतच्या माहितीचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. पुणे जिल्ह्याचे भौगोलिक आकारमान १५६२१० चौ.हेक्टर असून या भौगोलिक क्षेत्राचे वर्गीकरण तक्ता ४.३ मध्ये दाखविले आहे.

तक्ता ४.३: पुणे जिल्ह्यातील जमीन वापराचा आकृतीबंध

अ.न.	जमिनीचा वापर	हेक्टर	शेकडाप्रमाण
१	वन व जंगल	१८५६००	११.९०
२	बिगरशेती वापराखालील जमीन (रस्ते, रेल्वे, मनुष्यवस्ती इत्यादी)	१५३१००	९.८०
३	लागवड योग्य परंतु वाया गेलेली	३८९००	२.५०
४	कायमस्वरूपी गायरान जमीन	९४७००	६.०६
५	बिगरशेती उपयोगासाठी राखीव	४५२००	२.९०
६	संकीर्ण उपयोगाखालील जमीन (वनीकरण इत्यादी)	१४००	०.०८
७	पडीक जमीन	३८०००	२.४५
८	एकूण लागवडीखालील जमीन	११६६५००	६४.३५
	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	१५६२१००	१००.००

Source: District Statistical Abstract - 2001

तक्ता ४.३ वरून दिसून येते की जिल्ह्यातील लागवडीखालील जमिनीचे क्षेत्र ६४.३५ टक्के इतके आहे तर ११.९ टक्के जंगले व वनक्षेत्राखाली असून हे प्रमाण खूपच कमी आहे. निर्धारित तरतुदीनुसार एकूण जमिनीच्या ३३ टक्के क्षेत्र वने व जंगलाखाली असणे आवश्यक आहे. वाढते शहरीकरण, मानवी वस्तीचा विस्तार व व्याप्ती, बेकायदेशीर जंगलतोड आणि पर्यावरण संवर्धन इत्यादी बाबतची उदासीनता इत्यादीमुळे वनक्षेत्राचे प्रमाण वेगाने घटत आहे. त्याचवेळी शहरीकरण, गावांतील लोकवस्तीचा विस्तार, रस्ते व रेल्वेचे जाळे, औद्योगिक संस्था, विशेष

आर्थिक क्षेत्रे इत्यादीमुळे बिगरशेती जमिनीचे प्रमाण ९.८ टक्के आहे. यावरून असे निर्देशनास येते की पुणे जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतचे वर्गीकरण बदलत असून लागवडीखालील जमीन, वने व जंगलाखालील जमीन कमी होत आहे.

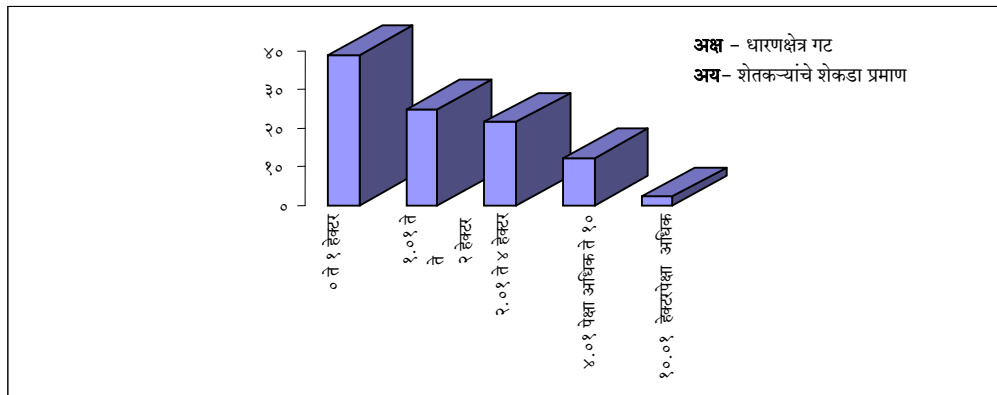
४.५ पुणे जिल्ह्यातील धारणक्षेत्राचे आकारमान

पुणे जिल्हायातील लागवडीखालील जमिनीचे एकूण क्षेत्र ११,६६,५०० हेक्टर इतके असून त्यावर ४,९८,४६२ शेतकरी कुटुंबे आपला चरितार्थ चालवित आहेत. या शेतकरी कुटुंबात जमिनीच्या मालकी हक्कानुसार झालेले जमिनीचे वाटप म्हणजेच जमिनीच्या धारणक्षेत्राचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. जमिनीचा अलवचिक पुरवठा आणि सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या, शेतीवरील वाढते अवलंबित्व इत्यादीचा प्रतिकूल परिणाम धारणक्षेत्राच्या आकारामानावर होत आहे. तक्ता ४.४ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील धारणक्षेत्राच्या आकारमानाचे स्वरूप दाखवले आहे.

तक्ता ४.४: पुणे जिल्ह्यातील धारणक्षेत्राच्या आकारमानाची माहिती

अ.न.	धारणक्षेत्राचे आकारमान	शेतकऱ्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	० ते १ हेक्टर	१९३९७०	३८.९२
२	१.०१ ते २ हेक्टर	१२४३१६	२४.९४
३	२.०१ ते ४ हेक्टर	१०७६०९	२१.५९
४	४.०१ पेक्षा अधिक ते १० हेक्टर	६१०७९	१२.२५
५	१०.०१ हेक्टरपेक्षा अधिक	११४८८	२.३०
एकूण		४९८४६२.००	१००.००

Source : Service Area Approach Annual Credit Plan Bank of Maharashtra २०००-०१

तक्ता ४.४ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील धारणक्षेत्राच्या आकारमाबाबत असे दिसून येत की, १ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३८.९२ टक्के असून त्याखालोखाल १.०१ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २४.९४ टक्के, २.०१ ते ४ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २१.५९ टक्के, ४.०१ ते १० हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १२.२५ टक्के, तर १० हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २.३० टक्के दिसून येते. याचाच अर्थ १ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या म्हणजेच सीमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ३८.९२ टक्के आहे. त्याखालोखाल लहान गटातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण २४.९४ टक्के आढळते, मध्यम शेतकऱ्यांचे २१.५९ टक्के व मोठ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १२.२५ टक्के व २.३० टक्के असे कमी होत गेलेले आढळते.

४.६ पुणे जिल्ह्यातील खरीप व रब्बी पिकाखालील क्षेत्र

पुणे जिल्ह्यातील हवामानाच्या विविधतेमुळे शेतीचे खरीप व रब्बी हे दोन हंगाम आणि त्यामध्ये घेण्यात येणारी पिके यामध्ये मोठी विविधता आढळते. पुणे जिल्ह्यात रब्बी हंगामापेक्षा खरीप हंगामात अधिक क्षेत्र लागवडीखाली येते. तक्ता ४.५ मध्ये शेती हंगामानुसार लागवडीखाली येणारे जमिनीचे क्षेत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

तक्ता ४.५: पुणे जिल्ह्यातील शेती हंगामानुसार लागवडीखालील क्षेत्र

अ.न.	हंगाम	लागवडीखालील क्षेत्र	शेकडा प्रमाण
१	खरीप	७४६५६०	६४
२	रब्बी	४१९९४०	३६
	एकूण	११६६५००	१००

Source: District Statistical Abstract - 2000-01 pp 9

तक्ता ४.५ मध्ये दिसून येते की पुणे जिल्ह्यात खरीप हंगामातील लागवडीखालील क्षेत्र ६४ टक्के व रब्बी हंगामातील क्षेत्र ३६ टक्के आहे. याचाच अर्थ खरीप हंगामातील लागवडीखालील क्षेत्र जास्त असल्याचे दिसून येते.

४.७ पुणे जिल्ह्यातील पीकरचना

पुणे जिल्ह्यातील हवामानातील विविधता, जमिनीची सुपीकता, सिंचनाची उपलब्धता इत्यादी अनेक बाबतीत विविधता असल्यामुळे पीकरचनेबाबतीत सुध्दा विविधता दिसून येते. जिल्ह्यातील अवर्षण प्रवण भागात बाजरी, ज्वारी व कडधान्ये या पिकांवर भर दिला जातो. त्याचवेळी भरपूर पाऊस पडणाऱ्या तालुक्यात तांदळाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. तक्ता ४.६ मध्ये जिल्ह्यातील पीकरचनेचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे आहे.

तक्ता ४.६: पुणे जिल्ह्यातील पीकरचनेनुसार लागवडीखालील जमिनीचे क्षेत्र

अ.न.	पिके	लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण (हेक्टर)	शेकडा प्रमाण
१	बाजरी	२८८२००	१८.४४
२	ज्वारी	२६४५००	१६.९३
३	तांदूळ	१८२७००	११.६९
४	भुईमूग	१९१०००	१२.२२
५	तूर, मूग, उडीद, कुळीथ कडधान्ये इत्यादी	११०४००	७.०६
६	हरभरा, नाचणी, करडई, मका	१४०२००	८.९७
७	ऊस	१४२१००	९.०९
८	कांदा	१०५२५०	६.७३
९	मिरची, बटाटे इ	१०९८०	०.७०
१०	गहू	१२२६००	७.८४
११	लिंबूवर्गीय फळे, द्राक्षे, आंबा, केळी, अंजीर, सिताफळ, पपई इ.	२८७००	१.८३
१२	जनावरांसाठी चारा	४२७४०	२.७३
१३	भाजीपाला, तरकारी	५८२००	३.७२

Source: Service Area Approach Annual Credit Plan Bank of Maharashtra 2000-01 pp 12

तक्ता ४.६ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील पीकरचनेचा आकृतीबंध दिलेला असून त्यावरून असे दिसून येते की, बाजरी या पिकाखाली १८.४४ टक्के, त्याखालोखाल ज्वारी पिकाखाली १६.९३ टक्के जमीन लागवडीखाली आलेली दिसून येते. या मुख्य पिकांबरोबर भुईमूग १२.२२ टक्के,

तांदूळ ११.६९ टक्के, ऊस ९.०९ टक्के, गहू ७.८४ टक्के व कांदा ६.७३ टक्के या पिकांच्या लागवडीचे प्रमाण आहे. भाजीपाला ३.७२ टक्के व जनावरांचा चारा २.७३ टक्के याकारणांसाठीही जमीन लागवडीखाली येत आहे. याचाच अर्थ शेती पीकरचनेबाबत पुणे जिल्ह्यात मोठी विविधता आहे. बहुतेक सर्व प्रकारची कृषी उत्पादने घेण्यासाठीच्या हवामानाची अनुकूलता दिसून येते.

४.८ पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लागवडीखालील व सिंचनाखालील जमिनीचे वर्गीकरण

पुणे जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र १५६२१०० हेक्टर इतके आहे. त्यापैकी प्रत्यक्ष लागवडीखाली येणारी जमीन ११,६६,५०० हेक्टर आहे. लागवडीखालील जमीन आणि सिंचनाखालील जमीन यांची तालुकानिहाय वर्गीकरणाची माहिती ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त ठरणार आहे ती तक्ता ४.७ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ४.७: पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लागवडीखालील व सिंचनाखालील जमिनीचे वर्गीकरण

अ.न.	तालुक्याचे नांव	एकूण गावांची संख्या	एकूण भौगोलिक क्षेत्र (हेक्टर)	लागवडीखालील जमिनीचे शेकडा प्रमाण	सिंचनाखालील जमिनीचे शेकडा प्रमाण
१	पुणे शहर	०१	१२०००	१४.१६	३२.७६
२	हवेली	१३३	१३३६००	७०.००	२४.७१
३	खेड	१८९	१३७४००	७१.६१	१७.३९
४	आंबेगाव	१३६	१०४३००	६७.३०	१९.३२
५	जुन्नर	१६५	१३८५००	७६.५५	२८.९६
६	शिरूर	११३	१५५७००	८५.०३	१६.२५
७	दौंड	१०३	१२९०००	७८.३७	४६.१४
८	इंदापूर	१४१	१४६८००	८७.८०	३४.०६
९	बारामती	११२	१३८२००	८४.३७	४३.८६
१०	पुरंदर	१०७	११०४००	८६.१४	१९.२६
११	भोर	१८७	८९२००	४४.१७	१०.३०
१२	वेल्ले	१२८	५००००	६६.६०	००.५२
१३	मुळशी	१४७	१०३९००	६३.२३	०३.१९
१४	मावळ	१८२	११३१००	६०.३८	००.९५
	एकूण	१८४४	१५६२१००	६४.३५	२३.९८

Source: Service Area Approach Annual Credit Plan Bank of Maharashtra 2001-02 pp 6

तक्ता ४.७ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय गावे, एकूण भौगोलिक क्षेत्र, लागवडीखालील जमिनीचे शेकडा प्रमाण व सिंचनाखालील जमिनीचे प्रमाण यांचा आढावा

घेतलेला आहे. यानुसार पुणे जिल्ह्यात एकूण तेरा तालुके व पुणे शहराचा समावेश होतो. तालुकानिहाय गांवाच्या संख्येनुसार खेड तालुक्यात सर्वात अधिक म्हणजे १८९ गावे असून त्या पाठोपाठ भोर १८७, मावळ १८२ या तालुक्यांचा समावेश होतो. कमी गावे असणाऱ्या तालुक्यात दौंड १०३ व पुरंदर १०७ गावे या तालुक्यांचा समावेश होतो. भौगोलिक क्षेत्रफळानुसार शिरूर तालुक्याचे क्षेत्रफळ १५५७०० इतके मोठे आहे. त्याखालोखाल इंदापूर, खेड, जुन्नर, हवेली व बारामती तालुक्याचा क्रमांक लागतो. पुणे जिल्ह्यातील लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण ६४.३५ टक्के असून त्यामध्ये सर्वात अधिक जमीन इंदापूर तालुक्यात ८७.८० टक्के लागवडीखाली आहे. तर पुणे शहर १४.१६ टक्के व भोर तालुका ४४.१७ टक्के त्याठिकाणी कमी जमीन लागवडीखाली आढळते. सिंचनसोयीच्या बाबतीत दौंड तालुक्याचा प्रथम क्रमांक लागतो तेथे ४६.१४ टक्के जमीन सिंचनाखाली आहे. त्याखालोखाल बारामती ४३.८६ टक्के, इंदापूर ३४.०६ टक्के या तालुक्यांचा समावेश होतो. सिंचनसोयीचे अत्यल्प प्रमाण असणाऱ्या तालुक्यात वेलहे ०.५२ टक्के व मावळ ०.९५ टक्के तालुक्यांचा समावेश होतो. याचाच अर्थ भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने शिरूर तालुका मोठा असून, वेलहे तालुका सर्वात लहान तालुका आहे. सिंचनसोयीच्या दृष्टीने दौंड तालुक्यात एकूण लागवड योग्य जमीनीपैकी ४६.१४ टक्के सिंचनाखाली असून त्याखालोखाल बारामती तालुक्यात ४३.८६ टक्के जमीन सिंचनाखाली आहे. सिंचनसोयीचे अत्यल्प प्रमाण असणाऱ्या तालुक्यात वेलहे व मावळ तालुक्यांचा समावेश होतो. पुणे जिल्ह्यातील सरासरी सिंचनसोयी पेक्षा कमी सरासरी असणाऱ्या तालुक्यात वेलहे, मावळ, मुळशी, भोर, पुरंदर, शिरूर, आंबेगाव, खेड या आठ तालुक्यांचा समावेश होतो. त्या तुलनेत हवेली, जुन्नर, दौंड, इंदापूर, बारामती हे पाच तालुके सिंचन सोयीच्या बाबतीत पुढे असलेले तालुके आहेत.

४.९ पुणे जिल्ह्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या वाढीचा आकृतीबंध

सामाजिक, ऐतिहासिक, आर्थिक, राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक व सहकार अशा अनेक क्षेत्रामुळे पुणे शहर व पुणे जिल्ह्याचे वेगळेपण दिसून येते. महाराष्ट्रातील विकसित जिल्ह्यांच्या क्रमवारीत पुणे जिल्हा अग्रस्थानी आहे. स्वाभाविकच सहकारी संस्थांची सर्वसमावेशक अशी उभारणी, विस्तार व व्याप्ती या जिल्ह्यात दिसून येते. पुणे जिल्ह्यातील सहकारी संघटन

पध्दतीचा अभ्यास करताना २००२-०३ या आर्थिक वर्षात विविध प्रकारच्या १९७६१ सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. त्यामध्ये २००८-०९ पर्यंत २१८६१ इतकी म्हणजेच २१०० नवीन सहकारी संस्थांची भर पडलेली आढळते. तक्ता ४.८ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था व त्यांचे कार्यानुसार वर्गीकरण केलेले आहे.

तक्ता ४.८: पुणे जिल्ह्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या वाढीचा आकृतीबंध

अ.न.	सहकारी संस्थेचा प्रकार	मार्च २००३	मार्च २००७	मार्च २००९
१	कृषी पतसंस्था (एकूण)	१२५४	१३३१	१३६०
	१.१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका	०१	०१	०१
	१.२ प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था	१२३६	१३०१	१३२८
	१.३ शेतकरी सेवा संस्था	०१	०२	०२
	१.४ लॅम्प्स सहकारी संस्था(आदिवासी सहकारी संस्था)	१६	२६	२८
	१.५ धान्य बँका	००	००	००
	१.६ इतर	००	०१	०१
२	बिगर -कृषी पतसंस्था (एकूण)	२७०५	२७९९	२८२१
	२.१ नागरी बँका	६०	६०	६१
	२.२ नागरी पतसंस्था	०४	०४	०६
	२.३ कर्मचारी पतसंस्था	६५२	६८८	६९५
	२.४ इतर बिगर कृषी पतसंस्था	१९८९	२०४७	२०५९
३	पणन संस्था (एकूण)	९५	९७	९९
	३.१ जिल्हा पणन संस्था	००	००	००
	३.१.१ सर्वसाधारण उद्देशीय	०१	०१	०१
	३.१.२ विशेष उद्देशीय	१६	१६	१६
	३.२ प्राथमिक पणन संस्था	००	००	००
	३.२.१ सर्वसामान्य तालुका खरेदी विक्री संघ	००	००	००
	३.२.२ विशेष पणन संस्था	७८	८०	८२
४	उत्पादक सहकारी संस्था	२६९३	२८७२	२९१६
	४.१ साखर कारखाने	१३	१३	१३
	४.२ इतर शेती प्रक्रिया संस्था	१८	२१	२३
	४.३ विणकर संस्था	००	००	००
	४.४ विणकर संस्था (हातमाग)	०१	०१	०१
	४.५ औद्योगिक वसाहती (संस्था)	१५	१८	२०
	४.६ इतर औद्योगिक संस्था	२८२	३०६	३१४
	४.७ दुग्ध व्यवसाय संस्था	१९१६	२०१२	२०२८
	४.८ मत्स्यव्यवसाय संस्था	६९	८३	९१
	४.९ सहकारी सूत गिरण्या	०१	०१	०१
	४.१० उपसा जलसिंचन संस्था	२२	२७	२९
	४.११ इतर उत्पादक संस्था	३५६	३९०	३९६
५	सामाजिक सेवा सहकारी संस्था	१३०१४	१४३०७	१४६६७
	५.१ ग्राहक भांडारे	२५६	२७७	२८५
	५.२ गृहनिर्माण संस्था	९९८२	१०९५२	११२४२
	५.३ कामगार कंत्राटदार संस्था	४२८	५४४	५५२
	५.४ इतर सहकारी संस्था	२३४८	२५३४	२५८८
	एकूण संस्था (१ ते ५)	१९७६१	२१४०६	२१८६१

स्रोत : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

तक्ता ४.८ नुसार पुणे जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांचे कार्यानुसार पाच प्रकारात वर्गीकरण असून त्यामध्ये कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था, बिगर कृषी सहकारी पतसंस्था व बँका, पणन संस्था, उत्पादक सहकारी संस्था व सामाजिक सेवा सहकारी संस्था अशी वर्गवारी केलेली आहे. संख्यात्मकदृष्ट्या सहकारी संघटन रचनेच्या वर्गवारीवरून पुढील बाबी दिसून येतात.

सामाजिक सेवा सहकारी संस्थांची संख्या २००२-०३ मध्ये १३०१४ होती. ती २००६-०७ मध्ये वाढून १४३०७ व २००९ मध्ये १४६६७ झालेली आढळते. यामध्ये गृहनिर्माण संस्था, इतर सहकारी संस्था, कामगार संस्था, ग्राहक भांडारे यांचा समावेश आढळतो. उत्पादक सहकारी संस्थांची संख्या त्याखालोखालमोठी असून ती २९१६ इतकी आहे. त्यामध्ये दुग्ध व्यवसाय संस्थांची वाढ लक्षणीय प्रमाणात मोठी आढळते. शेतीपूरक जोड व्यवसाय म्हणून पुणे जिल्ह्यात दुग्ध व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय, शेती प्रक्रिया संस्था इत्यादी वाढीस लागलेल्या दिसून येतात.

बिगरकृषी सहकारी पतसंस्था व बँकिंग व्यवसायाने पुणे जिल्ह्यात भक्कम स्थान निर्माण केलेले आहे. २००२-०३ मध्ये या प्रकारच्या २७०५ सहकारी संस्था होत्या. त्यामध्ये २००६-०७ मध्ये २७९९ व २००९ मध्ये २८२१ इतकी वाढ झाली. नागरी बँका, नागरी पतसंस्था, सेवाकांच्या पतसंस्था व बिगर कृषी पतसंस्थांचा यामध्ये समावेश आढळतो.

कृषी सहकारी पतसंस्थां प्रकारात सहा प्रकारच्या संस्थांचा समावेश होत असून त्यामध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था, शेतकरी सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था, धान्य बँका व इतर याचा समावेश होतो. या प्रकारातील सहकारी संस्थांची संख्या १२५४ वरून १३६० म्हणजे १०६ नी वाढली त्यामध्ये मुख्यतः प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा संख्यात्मक विकास मोठ्या प्रमाणात झालेला आढळतो. शेती संबंधित शेतमाल वस्तूच्या बाजारपेठ विषयक पणनसंस्था ९५ वरून २००७ मध्ये ९७ व २००९ मध्ये ९९ इतक्या अल्प प्रमाणात वाढलेल्या दिसून येतात.

४.१० सहकारी संस्थांची वित्तीय स्थिती

पुणे जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांचा वित्तीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करताना २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात सहकारी संस्थांच्या वित्तीय स्थितीत चढउतार निदर्शनास आले ते तक्ता ४.९ मध्ये दाखवले आहेत.

तक्ता ४.९: पुणे जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांच्या वित्तीय स्थितीचे वर्गीकरण

(सभासद व रुपये हजारात)

अ.न.	तपशील	मार्च २००३	मार्च २००७	मार्च २००९
१	सहकारी संस्थांची संख्या	१९७६१	२१४०६	२१८६१
२	एकूण सभासद संख्या	३८३०	४१२७	४१६१
३	भरणा झालेले भाग भांडवल	११३७११३०	१२५२३२७१	१२९२१७१२
	३.१ शासकीय भाग भांडवल	२०५११३	२१०५८८	२२१८३१
	३.२ स्वनिधी	१११६६०१७	१२३१२६८३	१२६९९८८१
	३.३ एकूण	११३७११३०	१२५२३२७१	१२९२१७१२
४	ठेवी	१११८५०९५४	१२४८३३६५४	१३१८२१४१६
५	खेळते भांडवल	१०२७६१८१९४	१२५९५२४९५३	१२८१०३१४४८
६	वर्षभरात केलेले कर्जवाटप	४२६३६५३	५५६३४२३	६११२७११
७	खरेदीची किंमत	७७६२३९५	८३६४६५०	८८२१३२३
८	विक्रीची किंमत	८५५३७७८	९०७०६०१	९४०४०९१
९	नफा/तोटा			
	९.१ नफ्यातील संस्था	१०६१२	१०३१४	१०५२०
	९.२ नफ्याची रक्कम	२३८५५७७	१९३३९५०	२२०८९१४
१०	तोट्यातील			
	१०.१ तोट्यातील संस्था	३००४	३७१५	३८२०
	१०.२ तोट्याची रक्कम	९७७१६	११३२६७	११४१०२
११	नफा किंवा तोटा नसलेल्या संस्था	६१४५	७३७७	७५२१

स्रोत : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

तक्ता ४.९ वरून असे दिसून येते की सहकारी संस्थांच्या वित्तीय स्थितीचा अभ्यास करताना सभासद संख्या, भाग भांडवल, स्वनिधी, ठेवी, खेळते भांडवल, कर्जवाटप, खरेदी विक्रीची स्थिती इत्यादीबाबत अभ्यास कालखंडातील परिस्थिती नमूद केलेली आहे. वरील सर्वच बाबतीत संख्यात्मकदृष्ट्या वाढ दिसून येत असल्यामुळे सहकारी संस्थांची वित्तीय स्थितीबाबत सकारात्मक निष्कर्ष आढळतो. त्याचवेळी या सहकारी संस्थांच्या नफा तोटा विषयक परिस्थितीचा अभ्यास

करताना नफ्यातील संस्था २००२-०३ ते २००८-०९ कालखंडात १०६१२ वरून १०५२० इतक्या घटल्या तसेच नफ्याची रक्कम २३८५५.७७ लाख रुपयांवरून २२०८९.१४ लाख रुपयापर्यंत घटलेली दिसून येते. त्याचवेळी तोट्यातील सहकारी संस्था ३००४ वरून ३८२० इतक्या वाढल्या तसेच तोट्याची रक्कम ९७७.१६ लाख रुपयांवरून ११४१.०२ लाख रुपयांपर्यंत वाढलेली दिसून येते.

पुणे जिल्हयातील सहकारी संस्थांची सभासद संख्या २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात रुपये ३८३० हजारावरून २००७ मध्ये रुपये ४१२७ व २००९ मध्ये रुपये ४१६१ हजारापर्यंत वाढली तसेच भाग भांडवल, शासकीय भाग भांडवल, स्वनिधी, ठेवी व खेळते भांडवल यामध्ये अभ्यास कालखंडात वाढ झाली.

सहकारी संस्थांपैकी पतसंस्था, बँकिंग संस्थांकडून २००२-०३ या आर्थिक वर्षात पुणे जिल्हयासाठी ४२६३६.५३ लाख रुपये कर्जवाटप झाले हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये ५५६३४.२३ लाख रुपये व २००८-०९ मध्ये ६११२७.११ लाख रुपये इतके वाढले. सहकारी संस्थांकडून पुणे जिल्हयात लक्षणीय प्रमाणात वित्तपुरवठा उपलब्ध झालेला दिसून येतो.

सहकारी संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करताना नफा व तोट्याचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. २००२-०३ मध्ये १०६१२ सहकारी संस्था नफ्यात होत्या. ३००४ सहकारी संस्था तोट्यात तर ना नफा ना तोटा झालेल्या संस्था ६१४५ होत्या. २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे १०३१४ संस्था नफ्यात, ३७१५ सहकारी संस्था तोट्यात व ७३७७ संस्था ना नफा ना तोटा दाखवत होत्या. हेच प्रमाण २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १०५२० संस्था नफ्यात, ३८२० सहकारी संस्था तोट्यात व ७५२१ संस्था ना नफा ना तोटा दाखवित होत्या. या कालखंडात २००२-०३ मध्ये नफ्यातील सहकारी संस्थांची नफा रक्कम २३८५५.७७ लाख रुपयांवरून २००६-०७ मध्ये १९३३९.५० लाख रुपयापर्यंत घटली. २००८-०९ मध्ये नफा रक्कम २२०८९.१४ लाख रुपये इतकी वाढ दिसून आली. तर त्याचवेळी सहकारी संस्थांचा तोटा ९७७.१६ लाख रुपयांवरून ११४४.०२ लाख रुपये वाढलेला दिसून आला. याचाच अर्थ सहकारी क्षेत्रात नफा तोटा निकषामध्ये सहकारी संघटना आर्थिक आजारपणाकडे वाटचाल करताना दिसून येतात.

ग्रामीण व कृषिक्षेत्राच्या विकासाचा अभ्यास करित असताना सहकारी पतपुरवठा सहभागाला विशेष महत्व आढळते. पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकास प्रक्रियेत पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि ग्रामीण पातळीवरील १३२८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यांच्या कार्यभागाला महत्व आहे. २००२ ते २००९ या कालखंडात ग्रामीण व कृषिक्षेत्रात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अल्प, मध्यम व दीर्घकालीन वित्तपुरवठा उपलब्ध करून दिलेला आहे. ग्रामीण विकास संकल्पनेत भौतिक सुधारणा, दरडोई उत्पन्नात वाढ, बेकारी व दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट, शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, रस्ता, दळणवळण सोयीचा रचनात्मक विकास आणि आत्मसन्मान इत्यादीतील अनुकूल बदल अभिप्रेत आहेत. एकविसाव्या शतकातील खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या प्रभावा खालील ग्रामीण व कृषीविषयक अर्थकारण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या साहाय्याने कसे बदलले व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ग्रामीण व कृषी विकासात भांडवली आदानांच्या साहाय्याने कशा व किती कार्यक्षमतेने सहभागी झाल्या याचा मागोवा घेणे आवश्यक ठरते.

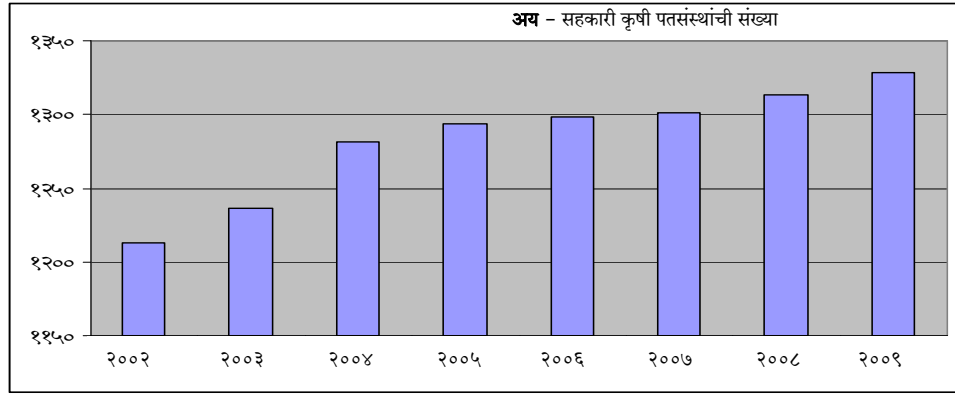
४.११ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास

सहकारी चळवळीत अग्रेसर असणाऱ्या पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मोठ्या प्रमाणात स्थापन झालेल्या आहेत. भारतात मार्च २००२ मध्ये सरासरी सात गावांस एक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था होती म्हणजेच हे प्रमाण ७ : १ होते. तर हेच प्रमाण महाराष्ट्र राज्यात तीन गावास एक याप्रमाणात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था म्हणजेच हे प्रमाण ३:१ इतके होते. त्याचवेळी पुणे जिल्ह्यात हे प्रमाण मार्च २००२ मध्ये १.५ : १ होते. यावरून सहकारी संघटन विकासात पुणे जिल्ह्याचे महत्व लक्षात येते. २००२ ते २००९ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील एकूण १८४४ गावात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास तक्ता ४.१० मध्ये दाखविलेला आहे.

तक्ता ४.१०: पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास

अ.न.	वर्ष	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची एकूण संख्या	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येतील निव्वळ वाढ	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढीचे शेकडा प्रमाण
१	२००२	१२१३	१८	१.४८
२	२००३	१२३६	२३	१.८६
३	२००४	१२८१	४५	३.५१
४	२००५	१२९४	१३	१.००
५	२००६	१२९८	०४	०.३१
६	२००७	१३०१	०३	०.२३
७	२००८	१३१३	१२	०.९२
८	२००९	१३२८	१५	१.१४

स्रोत : सहकारी चळवळ एका दृष्टिक्षेपात - २००८

तक्ता ४.१० नुसार २००२ ते २००९ कालखंडात पुणे जिल्ह्यात ११५ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नव्याने स्थापन झाल्या. २००३-०४ मध्ये मोठ्या प्रमाणात म्हणजे ४५ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नव्याने स्थापन झाल्या, वाढीचा दर ३.५१ टक्के होता. त्यानंतरच्या कालखंडात नवीन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या स्थापनेचे प्रमाण वेगाने घटत गेले. २००७-०८ व २००८-०९ मध्ये त्यात पुन्हा संधगतीने वाढ घडून येत असताना दिसून येते. २००५ ते २००९ या कालखंडात अनुक्रमे १३ (१.० टक्के), ०४ (०.३१ टक्के), ०३ (०.२३ टक्के), १२ (०.९२ टक्के) व १५ (१.१४ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था स्थापन झाल्या.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या घटत्या प्रवृत्तीच्या बदलाची कारणमीमांसा जाणून घेताना सहकार खाते व महाराष्ट्र राज्य यांनी २००४ मध्ये अधिसूचना काढून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या कार्यक्षमतेच्या कसोटीवर अधिकाधिक सक्षम व आर्थिकदृष्ट्या सदृढ असाव्यात यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या स्थापनेचे नियम अधिक कठोर केले.

४.१२ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांचे (PACs) वर्गीकरण

ग्रामीण आर्थिक विकासविषयक बदलाचा प्रतिनिधी (Change Agent) म्हणून ग्रामीण पतपुरवठाविषयक रचनेला महत्व आहे. भांडवली संसाधनाअभावी निर्माण झालेल्या दारिद्र्याच्या दुष्टचक्राचा भेद करून, उत्पादक भांडवल व गुंतवणुकीद्वारे ग्रामीण क्षेत्रातील उत्पादन, उत्पादकता, उत्पन्न पातळीत वाढ घडवून आणणे, ग्रामीण क्षेत्रातील मोठ्या आकारमानाच्या श्रमिक लोकसंख्येस रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे, दारिद्र्य व बेकारीचे उच्चाटन करणे, शेतीपूरक, जोड व प्रक्रिया उद्योगांची व्याप्ती वाढविणे, कुपोषण, दुःख, दैन्य इत्यादीतून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची सोडवणूक करणे इत्यादी अनेक हेतूनी सहकारी पध्दतीची संस्थात्मक पतपुरवठ्याची रचना महत्वाची ठरते. पुणे जिल्हा पुरोगामी विचारांचा आणि इतर जिल्ह्यापेक्षा विकास प्रक्रियेत अग्रेसर असणारा जिल्हा असल्यामुळे ग्रामीण वित्तपुरवठ्याचा प्रभावी संस्थात्मक स्त्रोत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखा विस्तार आणि प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांच्या विकासाला व स्थापनेला विशेष प्रोत्साहन दिलेले आढळते. पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुकें, १८४४ गावे तसेच अनेक वाड्या व वस्त्या यांचे मोठे प्रमाण लक्षात घेऊन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण वित्त पुरवठ्याचा संस्थात्मक स्त्रोत उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न झाले. तक्ता ४.११ मध्ये तालुकानिहाय पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या शाखा, प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांची व्याप्ती व त्यांची सभासद संख्या याची माहिती दिलेली आहे.

तक्ता ४.११ नुसार पुणे जिल्ह्यात असणाऱ्या १३ तालुक्यांमध्ये १८४४ गावे वसलेली आहेत. याशिवाय पुणे, पिंपरी चिंचवड या दोन महानगरपालिकांचा त्यामध्ये समावेश होतो. गावाच्या संख्येनुसार तालुक्यांचा अभ्यास केल्यास १८९ गावे असणारा खेड तालुका सर्वात अधिक गावे असणारा तालुका असून सर्वात कमी गावे असणारा दौंड तालुका आहे.

तक्ता ४.११: पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या माहितीचे वर्गीकरण (मार्च २००७)

अ.न.	तालुके	गावांची एकूण संख्या	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या शाखा	प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची संख्या	प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची सभासद संख्या
१	इंदापूर	१४१	२५	१७०	३०४३०
२	बारामती	११२	२४	१९०	३२४९०
३	पुरंदर	१०७	१२	९०	१५९३०
४	दौंड	१०३	२३	१२०	१९४४०
५	भोर	१८७	११	७४	१२८७६
६	वेलहे	१२८	०६	३६	५८८८
७	मुळशी	१४७	०८	५२	१००८८
८	मावळ	१८२	०८	५९	१११००
९	हवेली	१३३	१७	१३९	२३३५२
१०	शिरूर	११३	२५	१२७	२२६०६
११	जुन्नर	१६५	१६	७७	१३२६५
१२	आंबेगाव	१३६	१५	६३	१०२०६
१३	खेड	१८९	१५	१०४	१७७८४
१४	पुणे शहर व पिंपरी चिंचवड	०१	३९	-	-
	एकूण	१८४४	२४४	१३०१	२२५४५५

संदर्भ : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखा पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार अतिशय विषम पध्दतीने विकसित झालेल्या आहेत. पुणे व पिंपरी चिंचवड या महानगरपालिका क्षेत्रात ३९ बँक शाखा आहेत. तर तालुकानिहाय बँक शाखांचे जाळे तपासताना सर्वाधिक बँकशाखा शिरूरमध्ये २५ व इंदापूरमध्ये २५ या दोन तालुक्यात असून त्याखालोखाल बारामतीमध्ये २४, दौंडमध्ये २३ असा दिसून येतो. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सर्वात कमी बँक शाखा वेलहे तालुक्यात ०६ आहेत. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करताना सर्वात अधिक प्राथमिक कृषी

सहकारी पतसंस्था बारामती तालुक्यात असून त्यांची संख्या १९० आहे व त्याखालोखाल इंदापूरमध्ये १७०, शिरूरमध्ये १२७ आहेत. त्याचवेळी सर्वात कमी प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांची संख्या वेल्हे तालुक्यात ३६ इतकी आहे. सभासद संख्येचा विचार करताना बारामती तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांची सभासद संख्या ३२४९० इतकी मोठी आहे. तर वेल्हे तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांची सभासद संख्या कमी म्हणजे ५८८८ इतकी आहे.

तक्ता ४.११ वरून असे ही निर्दर्शनास येते की सर्वात अधिक गावे असणारे तालुके, भोर, मावळ व मुळशी असून या तालुक्यात पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शाखा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तुलनेत कमी आहेत. त्याचवेळी सिंचन सोई असणाऱ्या पठारी प्रदेशातील बारामती, इंदापूर, दौंड, शिरूर या तालुक्यात पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या शाखा व प्राथमिक कृषी पतसंस्था यांची संख्या अधिक आहे.

प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या सभासदाबाबत बारामती, इंदापूर, हवेली व शिरूर येथील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांची संख्या मोठी आहे तर वेल्हे, मुळशी, आंबेगाव व मावळ या तालुक्यांतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सभासद संख्या इतर तालुक्यांच्या तुलनेत कमी आहे.

४.१३ पुणे जिल्ह्यासाठीचे कृषी कर्ज धोरण

पुणे जिल्ह्यासाठी संस्थात्मक वित्तपुरवठा करण्याच्या पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकशाखा व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून आर्थिक वर्षासाठी शेती वित्तपुरवठा धोरण निश्चित केले जात असते. आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीस पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून ते जाहीर करण्यात येते. शेती कर्ज धोरणानुसार प्राथमिक कृषी पतसंस्थांनी आपले कर्जप्रस्ताव पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शाखेकडे सादर करावयाचे असतात. प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या सभासदांचे जास्तीत जास्त हित जपले जावे आणि संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे सुयोग्य नियोजन करता यावे हा यामागील उद्देश असतो. सीमांत शेतकरी व अल्पभूधारक यांच्यासाठी वित्तपुरवठ्याचा प्राधान्यक्रम, किसान क्रेडीट कार्डाची सुविधा, राष्ट्रीय कृषी विमा योजना, शेती कर्ज वसुलीसाठीची

यंत्रणा, व्याजाचे दर, कर्जफेडीची मुदत व कर्जाची कमाल पातळी इत्यादीबाबतची सविस्तर माहिती प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां व त्यांच्या सभासदांना देण्यात येते.

४.१३.१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कार्यवाहित आणावयाचे कृषी कर्जधोरण

खरीप हंगामाच्या प्रारंभी आपल्या सभासदांच्या आर्थिक हितसंबंधाची जोपासना करता यावी यासाठी प्रत्येक वर्षाच्या एप्रिल महिन्यात पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्ज मागणी प्रस्ताव पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला सादर करावयाचे असतात. त्यासाठी पुढील नियमावली आहे.

१. प्रत्येक वर्षी नवीन पीक कर्ज मागणी करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी प्रत्येक वर्षी शेती हंगामात सभासद जी पिके घेणार आहेत, त्या सर्व पिकांसाठी लागणाऱ्या कर्जाची मागणी करावी.
२. अल्पभूधारक सभासदांना जास्तीत जास्त कर्ज वितरण व्हावे अशी शासन व रिझर्व्ह बँकेची भूमिका आहे. त्यामुळे प्राथमिक कृषी पतसंस्थांनी शेती हंगामासाठी वितरण केलेल्या एकूण पीक कर्जाच्या किमान १५ टक्के रक्कम अल्पभूधारकांसाठी वितरण करावी.
३. साखर कारखाने, खरेदी विक्री संघ, कृषी उत्पन्न बाजार समिती यांच्यामार्फत कर्ज वसुली होईल या दृष्टीने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी प्रयत्न करावेत.
४. कर्ज वसुली करण्याची जबाबदारी कर्ज वितरण करणाऱ्या संस्थांची आहे. वसुलीसाठी वेळीच व विशेष नेटाने प्रयत्न करावेत.
५. प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या शेतकरी सभासदांना पीक कर्ज पुरवठा त्वरीत, पुरेसा व सुलभतेने होण्यासाठी शासन पुरस्कृत किसान क्रेडिट कार्ड योजना असून ती पात्र सभासदांना लागू करावी.
६. केंद्र शासनाने राष्ट्रीय कृषी विमा योजना लागू केलेली आहे. सदर योजनेसाठी निवड केलेल्या पिकांसाठी पीक कर्ज घेतलेल्या व पीक कर्ज न घेतलेल्या सभासदाना सहभागी करून घेण्यासाठी पुढाकार घ्यावा.
७. ग्रामीण भागात गोदाम बांधकामाचा कार्यक्रम अंमलात येत असून या कार्यक्रमाच्या उद्देशाप्रमाणे जास्तीत जास्त सभासद शेतकरी त्यांचा शेतमाल गोदामामध्ये ठेवतील या दृष्टीने प्रयत्न करावेत.

गोदामात ठेवण्यात आलेल्या शेतीमाल तारणावर सभासदांना कर्ज देण्यासाठी, प्राथमिक कृषी पतसंस्थांना कर्जपुरवठा केला जाईल.

८. आदर्श व्यवस्थापनाचे दृष्टिकोनातून संस्थेच्या व्यवस्थापक समितीत थकबाकीदार सभासद नसावेत.
९. आर्थिक वर्ष अखेरीस बँक कर्जाची थकबाकी राहणार नाही या दृष्टीने अत्यंत जागरूकतेने वसुलीचे प्रयत्न करावेत.
१०. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० अन्वये एका व्यक्तीस अनेक साधन संस्थांचे सभासदत्व स्वीकारता येईल. मात्र अशा व्यक्तीने आपला सर्व कर्ज व्यवहार एकाच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेमार्फत केला पाहिजे. अशा सभासदांच्या जमिनी संस्थेच्या कार्यक्षेत्राबाहेर पण पुणे जिल्ह्यात असल्यास त्यास त्या जमिनीतील पिकांसाठी तारणावर प्रतिज्ञापत्र घेऊन तसेच संबंधित अन्य संस्थेकडून कर्ज नसल्याचे व कर्जदार संस्थेच्या परवानगीशिवाय कर्ज घेणार नसल्याचे हमीपत्र घेऊन त्यास कर्ज उपलब्ध करून देता येईल.
११. सहकारी संस्थांनी सहकारी संस्थेच्या नावाने जाहिराती देणे संदर्भात शासनाने जून १९९९ मध्ये जारी केलेल्या आदेशानुसार सहकारी संस्थांनी कोणत्याही व्यक्तीच्या कोणत्याही प्रयोजना निमित्त संस्थेच्या नावाने वृत्तपत्रात, मासिकात अथवा नियतकालिकात जाहिरात देऊ नये.

पुणे जिल्ह्यातील कृषी वित्तपुरवठ्याचा २००२ ते २००९ या पाच वर्षांचा शेती कर्ज विषयक धोरणाच्या आकृतीबंधात अल्पमुदत पीक कर्जे, मध्यम मुदत कर्ज धोरण याबाबतच्या माहितीचे एकत्रीकरण केलेले आहे. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून शेती कर्ज धोरण जाहीर केले जाते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना शेती कर्ज धोरणानुसार कर्ज प्रस्ताव सादर करावयाचे असतात. शेती कर्ज धोरणाचा सर्वसाधारण आकृतीबंध व शेतीसाठीचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी स्वतंत्रपणे पीकवार, प्रति हेक्टर व काल मर्यादेसह शेती कर्ज धोरण तक्ता ४.१२ मध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता ४.१२: पीक कर्ज धोरणाची माहिती

अ.न.	पिकाचे नांव	प्रति हेक्टरी पीक कर्ज मर्यादा रूपये
१	ऊस :	
	अ. आडसाली	३७५००
	ब. खोडवा	२५०००
२	द्राक्षे - सर्वसाधारण/वाईनरी सभासदांसाठी	१३००००
३	केळी : ऊतीसंवर्धन केळी	५००००
४	बटाटा व टोमॅटो	२५०००
५	कपाशी	१२०००
६	ज्वारी : सुधारित (खरीप) / जिरायत (खरीप)	५५००
७	बाजरी : संकरीत (खरीप) / जिरायत (खरीप)	५०००
८	भात : सुधारित जात (बासमती, आंबेमोहर, इंद्रायणी, पवना इ.)	१२०००
९	मका , हायब्रीड बागायती	७५००
१०	तेलबिया	
	अ. तीळ/ जवस/ एरंडी	५०००
	ब. भूर्डमुग / सूर्यफूल / सोयाबीन	७०००
११	कडधान्ये	
	तूर / मूग/ उडीद / नाचणी/ नागली/ वाल	५०००
१२	कांदा / मिरची / लसूण / आले/ हळद	३६०००
१३	पालेभाज्या	५०००
१४	द्विदल व इतर फळभाज्या	५०००
	वांगी/ भेंडी/ कोंबी/ फ्लॉवर/ ढोबळी मिरची/ कारली/ काकडी/ घेवडा/ दोडका	२७०००
१५	फुले : झेंडू, शेवंती, आस्टर, गुलाब	८०००
	रब्बी / उन्हाळी पिके	
१	ज्वारी: संकरीत (बागायत) / जिरायत	८०००
२	बाजरी	५५००
३	गहू : गहू बागायत / गहू जिरायत	९०००
४	हरबरा : हरबरा बागायत / हरबरा जिरायत	८०००
५	भात: संकरीत भात / उन्हाळी भात	१६५००
६	उन्हाळी भुईमूग	१६०००

Source: Credit policy of PDCC Bank (2008)

४.१४ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेला अल्पकालीन कर्जपुरवठा

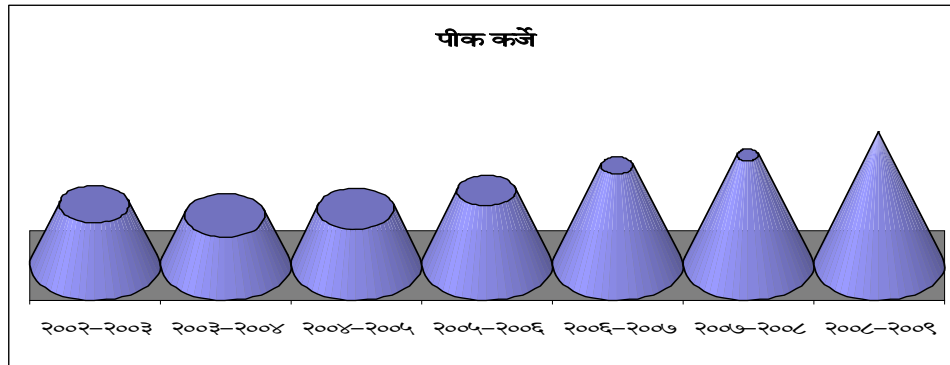
प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या मुख्यतः अल्पकालीन कर्जपुरवठ्याचे प्रभावी स्रोत म्हणून पुढे आलेल्या आहेत. सर्वसाधारण सहा महिने ते एक वर्ष मुदतीसाठी खरीप आणि रब्बी हंगाम काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासद शेतकऱ्यांना पीक कर्जे उपलब्ध

करून दिली जातात. अभ्यास कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेली पीक कर्जे तक्ता ४.१३ मध्ये दर्शविलेली आहेत.

तक्ता ४.१३: पुणे जिल्ह्यातील पीक कर्जाची माहिती

अ.न.	वर्ष	पीक कर्जे	पीक कर्जातील निव्वळ वाढ/घट	शेकडा वाढ/घट
१	२००२-२००३	२६०१७.३८	+१२७१.७१	+४.९
२	२००३-२००४	२१३५७.२५	-४६६०.१३	-२१.८
३	२००४-२००५	२४१२३.७३	+२७६६.४८	+११.५
४	२००५-२००६	३१८७२.६९	+७७४८.९६	+२४.३
५	२००६-२००७	४२६८५.३०	+१०८१२.६१	+२५.३
६	२००७-२००८	४७२३१.८३	+४५४६.५३	+९.६
७	२००८-२००९	५६९२२.९८	+९६९१.१५	+२०.५

Source: Compiled from Co-operative Dept. in 13 Tahasil

तक्ता ४.१३ मध्ये असे दिसून येते की २००२-२००३ ते २००८-०९ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेला अल्पमुदत पीक कर्जपुरवठा २००२-०३ मध्ये ४.९ टक्क्या नी वाढला परंतु २००३-०४ या वर्षात पीक कर्जात २१.८ टक्क्यानी घट घडून आली. त्यानंतरच्या सलग तीन वर्षात २००४ ते २००७ पीक कर्जात प्रत्येक वर्षी अनुक्रमे ११.५ टक्के, २४.३ टक्के, २५.३ टक्क्यानी वाढ झाली. पीक कर्जाच्या वाढीचा हा दर २००७-०८ मध्ये कमी होऊन ९.४ टक्के झाला व २००८-०९ मध्ये त्यामध्ये २०.५ टक्के वाढ दिसून आली.

२००३-०४ या आर्थिक वर्षात पीक कर्जे ४६६०.१३ लाख रुपयानी (-२१.३ टक्के) कमी झाली. पीक कर्जे घटण्यास त्या आधीच्या वर्षी (२००२-२००३) मध्ये शिरूर, दौंड, इंदापूर,

बारामती, हवेली, पुरंदर, मावळ, वेल्हे या आठ तालुक्यात दुष्काळाची तीव्रता अधिक असल्यामुळे कर्ज थकबाकी ५० टक्के ते ७२ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. या आठ तालुक्यातील ५६३ गावांमध्ये नापिकीची परिस्थिती महाराष्ट्र शासनाने जाहीर केली. तर उर्वरित गावांत पिकांची अंतिम पैसेवारी ५० पैसे व त्यापेक्षा कमी राहिल्याने पुर्वीच्या कर्ज वसुलीचे सरासरी प्रमाण ४१.५५ टक्के इतके राहिले. याशिवाय ऊसावर लोकरी माव्याचा प्रादुर्भाव झाल्याने शेती व शेतकऱ्यांची परिस्थिती गंभीर झाली. या सर्वांचा परिणाम पीक कर्जावर झाला. त्यानंतरच्या कालखंडात मात्र पीक कर्जे वाढती राहिली.

२००७-०८ या आर्थिक वर्षात कृषी कर्ज माफीबाबत राजकीय नेत्यांमध्ये होणारी जाहीर चर्चा, मराठवाडा, विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या व त्यावरील उपायामध्ये शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा कमी करण्याबाबत सातत्याने मांडले जाणारे विचार, पंतप्रधानांचे कर्जमाफी बाबतचे सुतोवाच इत्यादी बाबींचा परिणाम २००७-०८ या आर्थिक वर्षात पीक कर्ज वसुली सर्वात निम्नपातळीला म्हणजे १८.७७ टक्के इतकी घटली. फेब्रुवारी २००८ मध्ये कृषी कर्जमाफीची घोषणा अर्थसंकल्पाद्वारे केंद्रिय अर्थमंत्र्यांनी केली. याचा परिणाम पीक कर्जाच्या वाटपावर होणे स्वाभाविक होते. यावरून असे दिसून येते की पुणे जिल्ह्यात २००३-०४ या नापिकी कालखंडाचा अपवाद वगळता पीक कर्जात सातत्याने दरवर्षी वाढ झालेली दिसून येते. २००४-०५ ते २००६-०७ या तीन वर्षात पीक कर्ज वाढीचा शेकडा दर अनुक्रमे ११.५ टक्के, २४.३ टक्के व २५.३ टक्के होता. त्यानंतर पीक कर्ज वसुलीचा दर घटल्यामुळे पीक कर्जाचा दर कमी होऊन ९.६ टक्के झाला. २००८ मधील पीक कर्जमाफीचा परिणाम २००८-०९ मध्ये पीककर्जात २०.५ टक्क्यानी वाढ झाली.

४.१५ पुणे जिल्ह्याचे मध्यम मुदत कर्जाचे धोरण

भारतीय रिझर्व्ह बँक, राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक व शिखर बँक यांनी वेळोवेळी दिलेल्या सुचनेनुसार मध्यम मुदत कर्ज मंजूर करण्याबाबतचे धोरण पुढीलप्रमाणे आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकशाखांनी मध्यम मुदत

कर्जपुरवठा धोरण राबवावयाचे असते. तक्ता ४.१४ मध्ये मध्यम मुदत कर्ज धोरणाची माहिती दिलेली आहे.

तक्ता ४.१४: मध्यम मुदत कर्ज धोरणाची माहिती

अ.न.	कर्ज कारण	कमाल कर्ज मर्यादा रक्कम रुपये
१	पाणी उपसण्याची यंत्रे	
	अ. डिझेल इंजिन पंप (उभारणी खर्च व अॅक्सेसरीजसहीत) ५ अश्वशक्ती	१७०००
	ब. इलेक्ट्रिक मोटार (उभारणी खर्च व अॅक्सेसरीजसहीत) ५ अश्वशक्ती	१४०००
२	विहीर दुरुस्ती/बांधणी/खोल करणे-(किमान ३ मीटर खोली वाढवणे)	१०८००
३	पाईप लाईन एकरी अंदाजे खर्चाच्या ८५टक्के	कमाल ५००००
४	गुरांचा गोठा	३५००
५	दुभती जनावरे (प्रति जनावरासाठी)	
	अ.जादा दूध देणारी जर्सी, होल्स्टन,रेड, डॅनिश यासारख्या सुधारित गायी	२००००/-
	ब. मुन्हा /मेहसाना/ सुरती / जाफराबादी म्हैस	२००००/-
६	बैलगाडी खरेदी	९०००/-
७	गोबर गॅस प्लॅन्ट	खर्चाच्या ९०%
८	ट्रॅक्टर, पॉवर टिलर्स /ट्रॅलर व त्यासमवेत अवजारे	खर्चाच्या ९०%
९	तुषार /ठिबक /उपसा जलसिंचन योजना	खर्चाच्या ९०%
१०	शेतघर /निवासी घर/ कांदा साठवणूक चाळ बांधकामासाठी	खर्चाच्या ९०%
११	हार्वेस्टर (मळणी / कापणी यंत्र) मशीन खरेदीसाठी म.मु.कर्ज पुरवठा	खर्चाच्या ९०%

Source: Credit policy of PDCC Bank (2008)

तक्ता ४.१४ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील मध्यम मुदत कर्ज धोरणाची माहिती दिलेली आहे. शेती संबंधित विकास कामासाठी मध्यम मुदत कर्जपुरवठा करण्याबाबतचे स्वतंत्र धोरण राबवण्याबरोबर शेतीला पूरक व जोड व्यवसाय उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने मध्यम मुदत कर्जपुरवठ्याचे धोरण आखले जाते. ग्रामीण व कृषी विकासासाठी या कृषी कर्ज धोरणाला विशेष महत्व आहे. त्यानुसार विविध अकरा प्रकारांसाठी मध्यम मुदत कर्जपुरवठा पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाकडून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां उपलब्ध करून देतात. तक्ता ४.१५ मध्ये मध्यम मुदत कर्ज योजनाची माहिती दिसून येते.

४.१५: विविध कारणांसाठीच्या मध्यम मुदत कर्ज योजना

अ.न	कर्ज कारण	युनिट साईज	प्रति युनिट खर्च (रुपये)	सभासद स्वगुंतवणूक (टक्के)	बँक कर्ज (टक्के)
१	शेळीपालन	५+१ शेळीपालन	१३६५०	१५	८५
२	कुक्कुटपालन	५००० मासांळ पक्षांसाठी शेडसह	२६८०००	१५	८५
३	वराहपालन	१० मादी + १ नर	१८६७००	१५	८५
४	मत्स्यतळे गोडया पाण्यातील कोळंबी, रोहू व कटला	१ हेक्टर	३१०८००	१०	९०
५	शेततळे	१० १० द ३ मी	२४०००	नाही	१००
६	द्राक्षबाग	१००० रोपे प्रति एकर	१६७०००	१०	९०
७	लिंबू, संत्रा, मोसंबी	६ द ६ मी प्रति हे	४२२००	१०	९०
८	पेरू, चिक्कू, बोर	१० द १० मी प्रति हे	३४१००	१०	९०

Source: Credit policy of PDCC Bank (2009)

तक्ता ४.१५ मध्ये शेतीला पुरक व जोड व्यवसायासाठी मध्यम मुदत कर्जपुरवठा केला जातो. प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या प्रारंभी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शेती कर्ज पुरवठा धोरण जाहीर करित असते. पुणे जिल्ह्यातील हवामान, खरीप व रब्बी हंगामाबाबत ठरवलेली उद्दिष्टे इत्यादीवर आधारित कर्ज पुरवठा धोरण ठरवण्यात येते.

४.१६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यास कालखंडात उपलब्ध करून दिलेला मध्यमकालीन वित्तपुरवठा

२००२-०३ ते २००८-०९ कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ग्रामीण व कृषी क्षेत्रासाठी दिलेला मध्यमकालीन कर्जपुरवठा ही खऱ्या अर्थाने उत्पादक भांडवली गुंतवणूक असून आर्थिक विकास सिध्दांतानुसार ग्रामीण व कृषी विकास घडवून आणण्याबरोबर या क्षेत्रातील बदलाची दिशा स्पष्ट करणारा आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यात मिळून विविध विकास कारणांसाठी मध्यम मुदतीची कर्जे व भांडवली कर्ज पुरवठा उपलब्ध करून दिलेला आहे. मध्यम मुदत कर्जवाटपावरून कृषी संबंधित बदलांची सर्वसाधारण माहिती तक्ता ४.१६ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ४.१६: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दिलेल्या मध्यम मुदत कर्जाचे

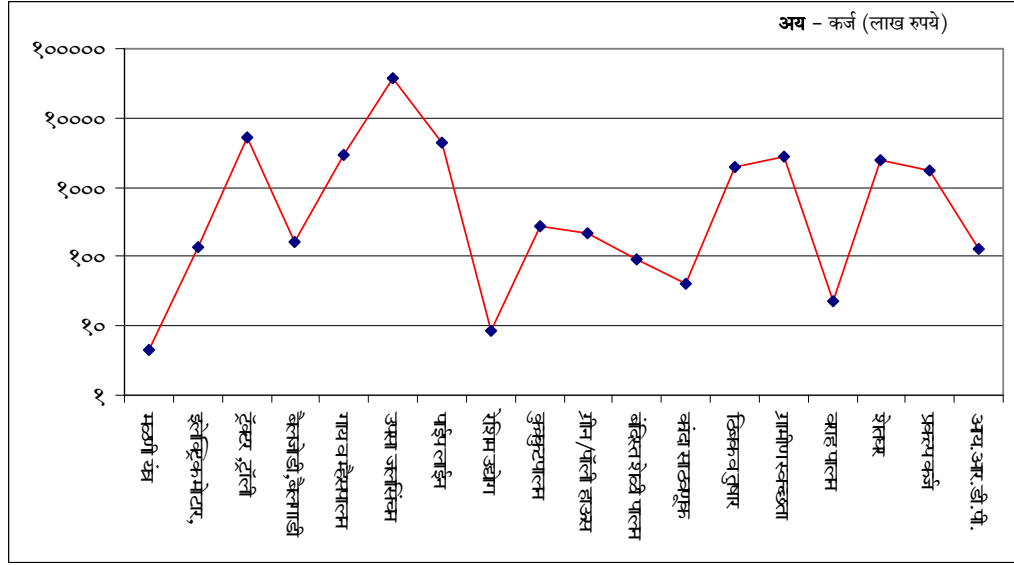
वर्गीकरण (रुपये लाखात)

अ. न.	कर्जाचे कारण	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-२००६	२००६-२००७	२००७-२००८	२००८-२००९	एकूण कर्ज (₹)
१	मळणी यंत्र	२.४८ (०.०२)	०.२३ (०.०४)	०.७६ (०.०२)	०.२० (०.०१)	...	०.४१ (०.०१)	०.४६ (०.०६)	४.५४ (०.०७)
२	इलेक्ट्रिक मोटार, ऑईल इंजिन	६६.२४ (०.६)	२०.७३ (०.४)	५.९० (०.२)	३.८५ (०.०४)	१.०२ (०.०१)	२०.३१ (०.२)	२२.१२ (०.२)	१४०.१७ (०.२)
३	ट्रॅक्टर, ट्रॉली	१९२३.५ ९ (१८.५)	५२८.५ ३ (९.३)	५३३.३ २ (१४.९)	४६८.८१ (४.७)	८४७.४ ५ (९.४)	५१२.१ ० (५.३)	५४८.१८ ५.३ (५.३)	५३६१.९ ८ (९.०)
४	बैलजोडी, बैलगाडी	७६.०३ (०.७)	२५.४५ (०.४)	१०.१२ (०.३)	११.७१ (०.०२)	७.८५ (०.०८)	१२.१६ (०.१)	१६.४० (०.१)	१५९.७२ (०.३)
५	गाय व म्हैसपालन	७३.९२ (०.७)	९५.२६ (१.७)	२०५.७ ९ (५.७)	८८३.३१ (८.७)	४५४.१ १ (४.८)	५७६.३ १ (६.०)	६१६.११ (६.०)	२९०४.८ १ (४.९)
६	उपसा जलसिंचन	५३३४.३ ६ (५१.२)	३९७८. ३३ (६९.७)	२१९०. ४६ (६१.०)	७१०३.८ ८ (६९.५)	६१४८. ०२ (६५.४)	५८४२. ०१ (६०.७)	५९०२.१ ६ (५७.४)	३६४९९. २२ (६१.६)
७	पाईप लाईन	९२९.३२ (८.९)	४६७.५ ० (८.२)	३१८.७ २ (८.९)	७७०.०२ (७.५)	५७०.२ ९ (६.०६)	६६२.० ८ (६.९)	६९१.४१ (६.७)	४४०९.३ ४ (७.४)
८	रेशिम उद्योग	५.०३ (०.०४)	...	०.८२ (०.०२)	...	१.४२ (०.०१)	०.६१ (०.०६)	०.७९ (०.०७)	८.६७ (०.०१)
९	कुक्कुटपालन	३.६१ (०.०३)	...	८.८७ (०.२)	८२.३० (०.८)	४०.६६ (०.४)	६२.२१ (०.६)	७४.१८ (०.७)	२७१.८३ (०.५)
१०	ग्रीन/पॉली हाऊस	७४.७५ (०.७)	२२.२६ (०.४)	२८.४५ (०.८)	२४.३३ (०.२)	७.४७ (०.०७)	२८.१२ (०.२)	३५.०२ (०.३)	२२०.४० (०.४)
११	बंदिस्त शेळी पालन	१६.२१ (०.२)	२६.०८ (०.५)	९.५३ (०.३)	१०.३६ (०.१)	६.३७ (०.०७)	९.२ (०.०१)	१२.२० (०.१)	९०.०२ (०.१)
१२	कांदा साठवणूक चाळ	१६.४७ (०.२)	५.८९ (०.१)	२.३८ (०.०६)	०.३० (०.०१)	...	६.७२ (०.०७)	८.२८ (०.०८)	४०.०४ (०.०६)
१३	ठिबक व तुषार सिंचन	९३०.६० (८.९)	३९३.८ ९ (६.९)	१६७.४ ९ (४.७)	२६.११ (०.३)	७१.६३ (०.८)	११२.५ ७ (१.२)	१९९.०३ (१.९)	१९०१.३ २ (३.२)
१४	ग्रामीण स्वच्छता अभियान शौचालये	०.१० (०.००१)	०.०३ (०.०१)	...	१३७.१७ (१.३)	७५२.६ २ (८.०)	९१७.० ८ (९.५)	१०१२.० २ (९.८)	२८१९.० २ (४.७)
१५	वराह पालन	९.१४ (०.०९)	७.२३ (०.१)	२.५५ (०.०७)	...	०.८३ (०.०९)	१.०३ (०.०१)	१.७९ (०.०१)	२२.५७ (०.०३)
१६	शेतघर	४७२.९३ (४.५)	३२.४४ (०.६)	१०.११ (०.३)	३४१.०१ (३.३)	४०३.७ ९ (४.३)	५१९.६ २ (५.४)	७२१.०३ (७.०१)	२५००.९ ३ (४.२)
१७	प्रकल्प कर्ज	४४९.८६	९२.०३	८८.३५	३२७.४८	६७.२०	३३८.२	४०२.१२	१७६५.२

७		(४.४)	(१.६)	(२.५)	(३.२)	(०.७)	० (३.५)	(४.२)	४ (३.१)
१ ८	आय.आर.डी. पी. /एस.जी.एस.व आय.	२५.५१ (०.२)	१४.७८ (०.३)	५.४५ (०.२)	३२.७० (०.३)	२५.३१ (०.३)	११.२७ (०.१)	१४.१८ (०.१)	१२९.२१ (०.२)
	एकूण	१०४१०. १६ (१००.०)	५७१०. ६६ (१००.०)	३५८९. ०७ (१००.०)	१०२२३. ५४ (१००.०)	९४०६. ०४ (१००.०)	९६३२. ०८ (१००.०)	१०२७७. ४८ (१००.०)	५९२४९. ०३ (१००.०)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दाखवितात.)

Source: Compiled from Co-operative dept. in 13 Tahasil

तक्ता ४.१६ नुसार शेती व्यवसायात यांत्रिकीकरण वाढीस लागावे आणि अति-कष्टाची, त्रासाची कामे यांत्रिक पध्दतीने करून घेणे हा आर्थिक विकासाचा निर्देशक मानला तर २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ५९२४९.०३ लाख रुपये इतका मध्यम मुदत कर्ज पुरवठा केला यामध्ये मळणी यंत्राच्या खरेदीसाठी ०.०७ टक्के कर्जपुरवठा करण्यात आला.

इलेक्ट्रिक मोटार व ऑईल इंजिन ही कृत्रिम पाणी पुरवठा व ओलिताखालील जमिनीचे क्षेत्र वाढविणारी प्रमुख साधने आहेत. कृष्णा खोरे विकास महामंडळा अंतर्गत लहान-मोठी धरणे, कालवे, बंधारे, पाझर तलाव जसजसे कार्यवाहीत आले. तसतसे इलेक्ट्रीक मोटार व ऑईल इंजिनची मागणी वाढली. २००२-०३ मध्ये ६६.२४ (०.६ टक्के) लाख रुपये यासाठी कर्जपुरवठा झाला नंतर हे प्रमाण क्रमशः घटत गेलेले आढळते. २००८-०९ मध्ये इलेक्ट्रीक मोटार व ऑईल इंजिनची मागणी १४०.१७ (०.२ टक्के) लाख रुपये इतकी झाली.

शेतीतील मोठी आणि उत्पादक गुंतवणूक म्हणून ट्रॅक्टर व ट्रॉलीला महत्व आहे. २००२-०९ कालखंडात ५३६१.९८ (९.० टक्के) लाख रुपयांची कर्जे या कारणांसाठी देण्यात आली. ट्रॅक्टर ट्रॉलीसाठी देण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात मोठी विविधता दिसून येते. प्रारंभी १९२३.५९

(१८.५ टक्के) लाख रुपये कर्जपुरवठा झाला तर नंतरच्या वर्षात हे प्रमाण घटलेले आढळते. २००८-०९ मध्ये ५४८,१८(५.३ टक्के) लाख रुपयांचा कर्जपुरवठा झाला.

बैलजोडी व बैलगाडी हे शेती उपयुक्त महत्वाचे साधन आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून बैलजोडी व बैलगाडीसाठी १५९.७२ लाख रुपयांचा (०.३ टक्के) कर्जपुरवठा केलेला आढळतो.

उपसा जलसिंचन व पाईपलाईन यातील गुंतवणूक ही सिंचनांचे प्रमाण वाढवते म्हणून काही किलोमीटर अंतरावरून शेतीसाठी कायमस्वरूपी पाण्याचे स्रोत उपलब्ध करून दिले जाते. शेतीतील उत्पादकता वाढवणे, बारमाही पिके घेणे, पीकरचना बदलणे, व्यापारी पिके इत्यादीतून शेती सुधारणांना वेग देणे शक्य होते. उपसा जलसिंचनासाठी ३६४९९.२२ लाख रुपये (६१.६ टक्के) तर पाईप लाईनसाठी ४४०९.३४ लाख रुपयांची (७.४ टक्के) कर्जे देण्यात आली.

ठिबक व तुषार सिंचनाद्वारे उपलब्ध मर्यादित पाण्याचा काटकसरीने वापर करणे, जमिनीची उत्पादकता टिकवून ठेवणे, साधनांचा पर्याप्त वापर व उत्पादनखर्च घटवून व्यावसायिकता व जाणीवा प्रगल्भ होणे इत्यादी उद्देशाने ठिबक व तुषार सिंचनाचे महत्व वाढीस लागावे या उद्देशाने १९०१.३२ लाख रुपयांची (३.२ टक्के) गुंतवणूक झालेली आढळते. शेती व्यवसायातील कर्जविषयक अशा प्रकारच्या जाणीवा विशेष महत्वाच्या ठरतात.

गाय, म्हैस, शेळी, वराहपालन इत्यादी शेतीसाठी असणारे जोड व पूरक व्यवसाय शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणण्याबरोबर कौटुंबिक रोजगारसंधी उपलब्ध करून देणारे व्यवसाय ठरतात. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अनुक्रमे २९०४.८१ लाख रुपये (४.९ टक्के), ९०.०२ लाख रुपये (०.१ टक्के) व २२.५७ लाख रुपये (०.०३ टक्के) कर्जे दिलेली होती.

शेती पूरक व्यवसाय म्हणून कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योग यांना महत्व आहे. पुणे जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी कुक्कुटपालन व रेशीमउद्योग व्यवसायात गुंतवणुकीसाठी पुढाकार घेतलेला आहे. या दोन्ही व्यवसायात अनुक्रमे २७१.८३ लाख रुपये (०.५ टक्के) व ८.६७ लाख रुपये (०.०१ टक्के) गुंतवणूक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी केलेली आढळते.

शेती व्यवसायात आधुनिकीकरण घडवून आणण्याबरोबर उत्पादकता वाढवणे, फुलशेती इत्यादी उद्देशाने ग्रीन व पॉली हाऊससाठीच्या गुंतवणुकीत वाढ झालेली आढळते. यासाठी २२०.४० लाख रुपये (०.४ टक्के) कर्जपुरवठा करण्यात आला .

पुणे जिल्ह्यातील बारामती, शिरूर, दौंड, इंदापूर, खेड व हवेली तालुक्यात कांदा पिकाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते. हंगामेतर कालखंडात कांदयाला येणारी वाजवी किंमत व हंगाम कालखंडात घसरणारा दर याचा विचार करताना शेतकऱ्यांना कांदा साठवणुकीसाठी कांदा चाळी बांधण्याच्या उद्देशाने ४०.४ लाख रुपये (०.०६ टक्के) कर्जे उपलब्ध करून देण्यात आली.

ग्रामीण व कृषी विकासाचा एक प्रमुख निर्देशक म्हणून शेतघराला महत्व आहे. निर्णय प्रक्रियेची गतिमानता वाढवणे, कृषीविषयक साधनांची सहज हाताळणी, पीक संरक्षण व संवर्धन इत्यादी अनेक हेतूंनी शेतघराला महत्व असते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी २५००.९३लाख रुपयांची (४.२ टक्के)कर्जे उपलब्ध करून दिली.

महाराष्ट्रात संत गाडगेबाबा ग्रामीण स्वच्छता अभियान अतिशय कार्यक्षमपणे राबविण्याचे धोरण ठरवण्यात आले. या अंतर्गत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना शौचालये बांधण्यासाठी कर्जपुरवठा करावा असे धोरण ठरवण्यात आले. ग्रामीण विकासाचा निर्देशक म्हणून ग्रामीण स्वच्छता, ग्रामीण आरोग्य, सांडपाणी व्यवस्था, शौचालयाच्या सोयी इत्यादींना महत्व आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना ९ टक्के व्याजदराने व तीन वर्षे मुदतीसाठी २८१९.०२ लाख रुपये (४.७ टक्के)कर्जे दिली. सुरूवातीला अतिशय अल्प प्रतिसाद असणारी ही योजना नंतर लोकप्रिय झाली असे दिसून येते.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या पात्र सभासदांना गांडूळखत निर्मिती प्रकल्प, फलोद्यान लागवड प्रकल्प, शेततळी व गोडया पाण्यातील कोळंबी, रोहू इत्यादी मत्स्य उत्पादन प्रकल्प, फुलशेती प्रकल्प इत्यादी साठी कर्जपुरवठा करतात. नाबार्ड व भारत सरकारच्या योजनेनुसार तसेच अटीनुसार कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम व स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना केंद्रशासनाने ठरवून दिलेल्या उद्देशाने व अनुदानास पात्र राहून

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाच्या साहाय्याने जिल्हा मध्यवर्ती बँक राबवते. या योजनेअंतर्गत ०.२ टक्के कर्जे देण्यात आली.

४.१७ तालुका व जमीनधारणेनुसार सभासदांचे वर्गीकरण

पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यात मिळून २००२-०३ मध्ये १२३६ व २००८-०९ मध्ये १३२८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था होत्या सहकार कायदानुसार कृषी संस्थांचे सभासदत्व मिळण्यासाठी शेतजमिनीची मालकी असणे बंधनकारक करण्यात आलेले आहे. जमीनधारणेनुसार शेतकरी सभासदांची तालुका निहाय माहिती तक्ता ४.१७ मध्ये दाखविलेली आहे.

तक्ता ४.१७ वरून असे दिसून येते की, पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यांपैकी शिरूर, खेड, हवेली, दौंड, बारामती व इंदापूर या सहा तालुक्यात एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या २००२-०३ मध्ये ८२४ इतकी म्हणजे ६६.७ टक्के होती तर उर्वरीत सात तालुक्यात ४१२ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ३३.३ टक्के होत्या. हेच प्रमाण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांबाबतही दिसून येते.

पुणे जिल्ह्यात शिरूर, खेड, पुरंदर, हवेली, दौंड, बारामती व इंदापूर हे सात तालुके कृषी विकासाबाबत आघाडीवर असून सिंचन सोयी, रचनात्मक विकास व शेतीतील भांडवल गुंतवणुकीच्या जाणीवा या तालुक्यात प्रगल्भ आहेत तर जुन्नर, आंबेगाव, मावळ, मुळशी, वेल्ले व भोर हे तालुके डोंगराळ क्षेत्रातील आदिवासी बहुल लोकसंख्येचे असून तेथे सिंचनसोयी व वित्तीय गुंतवणूक संथगतीने वाढत आहेत.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तालुकावार संख्यात्मक वाढीनुसार सभासद शेतकऱ्यांची संख्या वाढत असताना दिसते. सर्वाधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद असणाऱ्या तालुक्यात दौंड तालुक्याचा क्रमांक वरचा होता. तेथे २००२-०३ मध्ये ७११७६ शेतकरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद होते. २००८-०९ मध्ये सभासद संख्या ७७५३३ इतकी वाढलेली दिसून येते. सर्वात कमी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व सभासद संख्या वेल्ले तालुक्यात होती तेथे अभ्यास कालखंडाच्या सुरुवातीस ३० प्राथमिक कृषी सहकारी

पतसंस्था अस्तित्वात होत्या व त्यांची सभासद संख्या ९४६३ होती. २००८-०९ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ३९ इतकी वाढून सभासद संख्या १२६९७ इतकी झाली.

तक्ता ४.१७: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे तालुकानिहाय व जमीनधारणेनुसार सभासदांच्या माहितीचे वर्गीकरण

अ.न.	तालुका	कालखंड	कृषी पतसंस्थांची संख्या	सीमांत शेतकरी	लहान शेतकरी	मध्यम शेतकरी	मोठे शेतकरी	इतर	एकूण
१	जुन्नर	२००२-०३	७३	९१५२	१६७४२	६४०८	३०४२	२७८	३५६२२
		२००६-०७	७७	९९७७	१८४३९	६५३२	३१२६	२९५	३८३६९
		२००८-०९	८०	१०७१२	१९०४९	७२६१	३५८२	२९७	४०९०१
२	आंबेगाव	२००२-०३	५६	१६४१२	१०८५१	५०११	१२२८	३५२	३३८५४
		२००६-०७	६३	१७६०९	११०४०	५०२४	१२०९	३७१	३५२५३
		२००८-०९	६६	१८२५३	११८४९	५८११	१६८९	३७७	३७९७९
३	शिस्त्र	२००२-०३	१२२	१०८५३	४०२४८	१२४२१	६११४	७४१	७०३७७
		२००६-०७	१२७	११६६४	४१६२९	१२४४२	६०२९	८७८	७२६४२
		२००८-०९	१२८	११८२२	४१७७४	१२५९१	६२४८	८८४	७३३१९
४	खेड	२००२-०३	९८	८९१७	१३३४२	८६२२	४५२२	४८१	३५८८४
		२००६-०७	१०४	९६३१	१४६५५	८७५१	४६०१	५६२	३८२००
		२००८-०९	१०६	१०२२७	१५०१८	९२७१	५३३६	५७६	४०४२८
५	मावळ	२००२-०३	५५	५७०९	५९१४	४३२६	३६५२	३०९	१९९१०
		२००६-०७	५९	६१८१	६३४९	४४३०	३५७०	३८६	२०९१६
		२००८-०९	६१	६७२२	७०११	५११०	४०२८	३६२	२३३६३
६	मुळशी	२००२-०३	४८	५७०९	७९९२	४२८८	२५०९	२०१	२०६९९
		२००६-०७	५२	६२७६	९२७९	४२०७	२४०५	२४६	२२४१३
		२००८-०९	५५	६९८२	१००२७	५३३८	३२१४	२६७	२५२२८
७	हवेली	२००२-०३	१३४	१०७१८	१६८९०	७६१२	३२१४	६६१	३९१२५
		२००६-०७	१३९	११२४२	१८६३४	७७१७	३३९३	७३५	४१७२१
		२००८-०९	१४०	११७८९	१९२१७	८३२०	३८११	७३८	४३८७५
८	दौंड	२००२-०३	११६	२०९११	३३०९२	११४२०	६९७१	७८२	७११७६
		२००६-०७	१२०	२२२१०	३३२७०	११५०८	६९७५	८९९	७४८६२
		२००८-०९	१२३	२२९७३	३३८८९	१२४२३	७३४२	९०६	७७५३३
९	पुरंदर	२००२-०३	८७	१०८१९	२२७२०	६८९०	५११२	११८१	४६७२२
		२००६-०७	९०	११७१२	२४५२६	७४१२	५०१७	१११४	४९७८१
		२००८-०९	९२	१२२४९	२५०३२	७९८४	५४२८	११०८	५१८०१
१०	वेल्ले	२००२-०३	३०	१८०९	४३५१	२०१२	१२२९	६२	९४६३
		२००६-०७	३६	२१९१	४८४४	२११७	१३०२	७९	१०५३३
		२००८-०९	३९	२८०९	५३७७	२८०३	१६२२	८६	१२६९७
११	भोर	२००२-०३	६८	३२९१	१३७६१	५४२१	१८१३	१०७	२४३९३
		२००६-०७	७४	३७९७	१५००४	६५६५	१८९२	१२५	२६३८३
		२००८-०९	७६	४१२१	१५५०८	६०४८	२२७६	१३१	२८०८४
१२	बारामती	२००२-०३	१८४	१२५१६	२८२१६	१५०२१	५१९८	८८२	६१८३३
		२००६-०७	१९०	१४७१४	३०११४	१५२८२	५०७२	९२७	६६१०९
		२००८-०९	१९१	१५२२८	३०६५५	१५७८४	५४३६	९१९	६८०२२
१३	इंदापूर	२००२-०३	१६५	२२८१९	२७७१२	११६२१	५४१२	१०८२	६८६४६
		२००६-०७	१७०	२३७३२	३२८६९	१११४२	५३२८	१११२	७४१८३
		२००८-०९	१७१	२४१८८	३३३७३	११६३१	५७२६	११०९	७६२२७
एकूण		२००२-०३	१२३६	१३९६३५	२३९८३१	१०१०७३	५००१६	७१४९	५३७७०४
		२००६-०७	१३०१	१५०९३६	२६०६५२	१०२१२९	४९९१९	७७२९	५७९३६५
		२००८-०९	१३२८	१५८०७५	२६७७७९	११०३७५	५५७३८	७७९०	५९९७५७

स्रोत: जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

सीमांत आकारमानाची जमीनधारणा (१ हेक्टरपेक्षा कमी) असणाऱ्या सभासदांची संख्या सर्वच तालुक्यातील लक्षणीय प्रमाणात मोठी होती. संख्यात्मकदृष्ट्या इंदापूर तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये सीमांत शेतकरी सभासद २००२-०३ व २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे २२८१९ व २४१८८, दौंड तालुक्यात २०९११ व २२९७३ इतके होते. पुणे जिल्ह्यात २००२-०३ मध्ये २६ टक्के सीमांत शेतकरी सभासद होते. हे प्रमाण २००८-०९ मध्ये २६.४ टक्के इतके वाढले.

लहान आकारमानाची जमीनधारणा (१.०१ हेक्टर ते २ हेक्टर जमीनधारणा) असलेल्या शेतकरी सभासदांची संख्या सर्वच तालुक्यात अधिक होती. २००२-०३ मध्ये तेरा तालुक्यांत मिळून ४४.६ टक्के शेतकरी सभासद लहान जमीनधारणा असणारे शेतकरी होते. हेच प्रमाण २००८-०९ मध्ये ४५.६ टक्के इतके वाढले. लहान धारणाधिकार असणारे सर्वाधिक शेतकरी सभासद शिरूर तालुक्यात होते. त्यांची संख्या २००२-०३ व २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे ५७.२ टक्के व ५७.३ टक्के होती.

मध्यम शेतकरी सभासदांच्या (२.०१ हेक्टर ते ४ हेक्टर धारणक्षेत्र) प्रमाणात अतिशय अल्प वाढ दिसून आली. या शेतकरी सभासदांचे प्रमाण बारामती तालुक्यात सर्वात अधिक म्हणजे २००२-०३ व २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १५०२१ व १५७८४ इतके होते. त्याखालोखाल शिरूर, दौंड व इंदापूर तालुक्यांचा क्रमांक लागतो. पुणे जिल्ह्यात २००२-०३ मध्ये १०१०७३ (१८.८ टक्के) व २००८-०९ मध्ये ११०३७५ (१७.९ टक्के) मध्यम शेतकरी सभासद होते. व त्यांची संख्यात्मकदृष्ट्या अल्प प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते असली तरी त्याचे शेकडा प्रमाण घटत असलेले दिसून आले.

मोठे शेतकरी (४.०१ हेक्टरपेक्षा अधिक धारणक्षेत्र) सभासदांचे प्रमाण या कालखंडात घटलेले दिसून येते. दौंड व शिरूर या तालुक्यात मोठ्या धारणक्षेत्र आकारमानाच्या शेतकऱ्यांची संख्या अधिक होती. पुणे जिल्ह्यातील मोठ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ५००१६ (९.३ टक्के) व ५५७३८ (८.७ टक्के) आढळते.

इतर सभासद यामध्ये जमिनीची मालकी संपृष्टात आल्यामुळे उदा. जमीन विक्री, कुळ वहिवाट इत्यादी कारणातून बिगरशेती सभासद आढळतात. त्यांची संख्या अल्प स्वरूपाची असली तरी भागभांडवलातील वारसाहक्काने त्यामध्ये वाढ झालेली दिसते.

४.१८ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची भागभांडवलविषयक माहिती

वित्तीय संस्थांच्या प्रकृतिदर्शक निर्देशकामध्ये भागभांडवलाला विशेष महत्व आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या आर्थिक कार्यपध्दतीचा अभ्यास करित असताना या संस्थांचे भागभांडवल त्यांच्या आर्थिक व्यवहाराच्या तुलनेत खूपच कमी आढळून येते. ग्रामीण आर्थिक मागसलेपणा, शेती विकासाचा अत्यल्प दर, गरिबी व दारिद्र्याचे मोठे प्रमाण इत्यादी अनेक कारणांमुळे सभासदांकडून भागभांडवल निधी मिळवण्यात अडचणी येतात. भाग भांडवलातील वाढीची माहिती तक्ता ४.१८ मध्ये दाखवलेली आहे.

तक्ता ४.१८: पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भाग भांडवलानुसार माहितीचे वर्गीकरण (रुपये लाखात)

अ.न	तालुका	भाग भांडवल			शासकीय भाग भांडवल			एकूण भाग भांडवल		
		२००२-०३	२००६-०७	२००८-०९	२००२-०३	२००६-०७	२००८-०९	२००२-०३	२००६-०७	२००८-०९
१	जुन्नर	४३४.९८ (३.४)	५३६.२२ (३.५)	५७१.१२ (३.६)	०.०९ (५.४)	०.१२ (३.८)	०.१२ (३.८)	४३५.०७ (३.४)	५३६.३४ (३.५)	५७१.२४ (३.६)
२	आंबेगाव	४८५.७२ (३.८)	६०४.८७ (३.९)	६२९.२८ (४.०)	०.१२ (७.२)	०.२१ (६.६)	०.२१ (६.६)	४८५.८४ (३.८)	६०५.०८ (३.९)	६२९.४९ (४.०)
३	शिस्	१३५५.२२ (१०.५)	१७१५.४६ (११.१)	१७८१.४० (११.३)	०.२० (१२.०)	०.४६ (१४.५)	०.४६ (१४.५)	१३५५.४२ (१०.५)	१७१५.९२ (११.१)	१७८१.८६ (११.३)
४	खेड	२३५.२२ (१.८)	२८०.०२ (१.८)	३०३.८१ (१.९)	०.१७ (१०.२)	०.१२ (३.८)	०.१२ (३.८)	२३५.३९ (१.८)	२८०.१४ (१.८)	३०३.९३ (१.९)
५	मावळ	२२९.८१ (१.७)	२६१.१४ (१.७)	२८९.५१ (१.८)	०.१० (६.०)	०.२५ (७.९)	०.२५ (७.९)	२२९.९१ (१.७)	२६१.३९ (१.७)	२८९.७६ (१.८)
६	मुळशी	२५६.४१ (२.०)	२९९.८९ (१.९)	३२१.१० (२.०)	०.०८ (४.८)	०.२८ (८.८)	०.२८ (८.८)	२५६.४९ (२.०)	३००.१७ (१.९)	३२१.३८ (२.०)
७	हवेली	३७०.९६ (२.९)	४४१.६२ (२.९)	४५९.३२ (२.९)	०.१२ (७.२)	०.३१ (९.८)	०.३१ (९.८)	३७१.०८ (२.९)	४४१.९३ (२.९)	४५९.६३ (२.९)
८	दौंड	३२७४.०९ (२५.३)	३९९२.७९ (२५.९)	३९९६.२० (२५.५)	०.१० (६.०)	०.१४ (४.४)	०.१४ (४.४)	३२७४.१९ (२५.३)	३९९२.९३ (२५.९)	३९९६.३४ (२५.५)
९	पुरंदर	५४६.७२ (४.२)	६१४.०९ (४.०)	६२९.१८ (४.०)	०.०९ (५.५)	०.१९ (६.०)	०.१९ (६.०)	५४६.८१ (४.२)	६१४.४८ (४.०)	६२९.३७ (४.०)
१०	वेल्हे	१६८.५८ (१.३)	२००.८१ (१.३)	२११.०२ (१.३)	०.०७ (४.३)	०.११ (३.५)	०.११ (३.५)	१६८.६५ (१.३)	२००.९२ (१.३)	२११.१३ (१.३)
११	भोर	२७९.२५ (२.२)	३३३.६३ (२.२)	३४१.०६ (२.२)	०.१३ (७.८)	०.३८ (१२.०)	०.३८ (१२.०)	२७९.३८ (२.२)	३३४.०१ (२.२)	३४१.४४ (२.२)
१२	बारामती	२३९६.५८ (१८.५)	२७४८.३७ (१७.८)	२८०१.२१ (१७.८)	०.३० (१२.०)	०.१२ (३.८)	०.१२ (३.८)	२३९६.७८ (१८.५)	२७४८.४९ (१७.८)	२८०१.३३ (१७.८)
१३	इंदापूर	२८९९.०१ (२२.४)	३३९०.६५ (२२.०)	३४२०.४१ (२१.७)	०.१९ (११.५)	०.४८ (१५.१)	०.४८ (१५.१)	२८९९.२० (२२.४)	३३९१.१३ (२२.०)	३४२०.८९ (२१.७)
	एकूण	१२९३२.५५ (१००.०)	१५४१९.७६ (१००.०)	१५७५४.६२ (१००.०)	१.६६ (१००.०)	३.१७ (१००.०)	३.१७ (१००.०)	१२९३४.२१ (१००.०)	१५४२२.९३ (१००.०)	१५७५७.७९ (१००.०)

स्रोत : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दाखवितात.)

तक्ता ४.१८ नुसार २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यांपैकी दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भाग भांडवल इतर तालुक्यांपेक्षा सर्वात अधिक म्हणजे ३९९६.३४ लाख रुपये (२५.५ टक्के)होते. त्याखालोखाल इंदापूर, बारामती व शिरूर या तालुक्यांतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना मोठ्या प्रमाणात भाग भांडवल मिळविण्यात यश आलेले दिसून येते. सर्वात कमी भाग भांडवल वेल्हे तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे होते. भागभांडवलात राज्यशासनाने सहभाग घ्यावा अशी अपेक्षा असली तरी राज्यसरकार त्याबाबत उदासीन दिसून आले. राज्य सरकारकडून अपवादात्मक म्हणजेच आदिवासी क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व दारिद्र्यरेषेखालील सभासद, सामाजिक मागास उदा. मागास जाती व मागास जमाती. इत्यादी सभासदांसाठी मर्यादित प्रमाणात भागभांडवलात वाटा उचललेला दिसून येतो.पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भागभांडवलबाबत ठळकपणे पुढील बाबी निर्देशनास आल्या.

२००२-०३ व २००८-०९ या वर्षी पुणे जिल्ह्यात अनुक्रमे १२३६ व १३२८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्यरत होत्या. व त्यांचे एकूण भाग भांडवल अनुक्रमे रु.१२९३४.२१ लाख रुपये व १५७५७.७९ लाख रुपये होते. या कालखंडात २८२३.५८ लाख रुपये भाग भांडवलात वाढ झाली.

पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यांपैकी दौंड, बारामती, इंदापूर व शिरूर या तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्यात्मक वाढ मोठी असून एकूण सभासद संख्या व आर्थिक व्यवहार मोठे आहेत. याचा परिणाम या चार तालुक्यांचे भाग भांडवलाचे प्रमाण मोठे दिसून आले.

वेल्हा,मावळ, खेड, मुळशी या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भाग भांडवल कमी असून तेथील आर्थिक व्यवहार, सभासद संख्या इत्यादीना मर्यादा दिसून आल्या.

अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवल प्रमाणात दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भागभांडवलात २५.३ टक्क्यांवरून २५.५ टक्के (७२२.१५लाख रुपये) वाढ झाली. त्याचवेळी शिरूर तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भागभांडवलात १०.५ टक्क्यावरून ११.३ टक्के (४२६.४४लाख रुपये) वाढ झाली.

जुन्नर, आंबेगाव या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भागभांडवलात अनुक्रमे ३.४ टक्क्यावरून ३.६ टक्के व ३.८ टक्क्यावरून ४.० टक्के वाढ झालेली दिसून येते. त्याचवेळी खेड, मावळ, हवेली, वेल्हे, मुळशी व भोर या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलात संख्यात्मक वाढ दिसून येत असली तरी शेकडा प्रमाण स्थिर किंवा मर्यादित बदललेले दिसून येते. याच कालखंडात इंदापूर, बारामती व पुरंदर या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलात संख्यात्मक वाढ दिसून येत असली तरी भाग भांडवल वाढीचे शेकडा प्रमाण या तालुक्यात घटलेले दिसून येते.

शासनाचा भाग भांडवलातील वाटा २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात १.६६ लाख रुपयांवरून ३.१७ लाख रुपये झाला. शासनाने नुकत्याच घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयानुसार ज्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आदिवासी, दारिद्र्यरेषेखालील सभासदांसाठी स्थापन होतील. त्या संस्थामध्ये शासनाचा भांडवली सहभाग असेल. याचा परिणाम म्हणून २००६-०७ नंतर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील शासनाचा भाग भांडवलातील वाटा स्थिर टिकून राहिलेला दिसून येतो.

४.१९ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या राखीव निधीच्या माहितीचे वर्गीकरण

सहकार कायदा कलम ६६ नुसार सहकारी संस्थांना आपल्या नफ्यातील २५ टक्के रक्कम राखीव निधीत वर्ग करणे बंधनकारक आहे. तसेच राखीव निधीची गुंतवणूक संस्थेच्या व्यवसायाच्या बाहेर म्हणजेच जिल्हा मध्यवर्ती बँकेत ठेवावी लागते. राखीव निधीबरोबर प्रवेश फी, शेअर जप्ती, देणगी व इतर निर्धीचा समावेश होतो. राखीव निधीचे प्रमाण आणि त्यामध्ये घडून येणारी वार्षिक वाढ इत्यादींच्या अभ्यासावरून ग्रामीण अर्थकारणातील वित्तीय संघटनांची कार्यक्षमता आणि नफा क्षमता इत्यादींचा अभ्यास केला जातो. २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या राखीव व इतर निर्धीबाबतचे प्रमाण आणि त्यातील वाढ याची माहिती तक्ता ४.१९ मध्ये दाखवलेली आहे.

तक्ता ४.१९: पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या राखीव निधीबाबतच्या माहितीचे वर्गीकरण (रुपये लाखात)

अ.न.	तालुका	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या			राखीव व इतर निधी			राखीव व इतर निधीतील वाढ
		२००२-२००३	२००६-२००७	२००८-२००९	२००२-२००३	२००६-२००७	२००८-२००९	
१	जुन्नर	७३	७७	८०	२२६.९५	२३३.२५	२३७.७२	१०.७७ (४.५)
२	आंबेगाव	५६	६३	६६	२०३.१३	२०६.४३	२१२.०२	८.८९ (४.२)
३	शिरूर	१२२	१२७	१२८	४६३.७२	४७९.५४	४८२.७०	१८.९८ (३.९)
४	खेड	९८	१०४	१०६	११२.५०	११६.४६	११७.२८	४.७८ (४.७)
५	मावळ	५५	५९	६१	२१.४३	२१.६७	२२.०९	०.६६ (३.०)
६	मुळशी	४८	५२	५५	५४.३८	५५.६६	५७.१६	२.७८ (४.९)
७	हवेली	१३४	१३९	१४०	९५.६७	९८.४३	९९.७३	४.०६ (४.०)
८	दोंड	११६	१२०	१२३	८११.५२	८३७.४८	८४२.२२	३०.७० (३.६)
९	पुरंदर	८७	९०	९२	१२६.२३	१२८.०२	१३१.०७	४.८४ (३.७)
१०	वेलहे	३०	३६	३९	७.१६	७.२०	७.३१	०.१५ (२.०)
११	भोर	६४	७४	७६	६४.६८	६५.८७	६६.१९	१.५१ (२.३)
१२	बारामती	१८४	१९०	१९१	५५६.५२	५७१.९६	५७३.६२	१७.१० (३.०)
१३	इंदापूर	१६५	१७०	१७१	४३७.८९	४४३.२१	४४६.२४	८.३५ (१.९)
	एकूण	१२३६	१३०९	१३२८	३१८१.७८	३२६५.१८	३२९५.३५	११३.५७ (३.४)

स्रोत : जिल्हा उपनिबंधक,सहकारी संस्था, पुणे (कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दाखवितात)

तक्ता ४.१९ नुसार पुणे जिल्ह्यात २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात ११३.५७ लाख रुपये (३.४ टक्के) राखीव व इतर निधीत निव्वळ वाढ झालेली होती. प्राथमिक कृषी सहकारी

पतसंस्थांच्या कार्यात्मक क्षमतेच्या मर्यादा आणि वाढते आर्थिक आजारपण याची माहिती राखीव निधीच्या प्रमाणावरून येते. तक्ता ४.१९ वरून पुढील निरीक्षणे दिसून येतात.

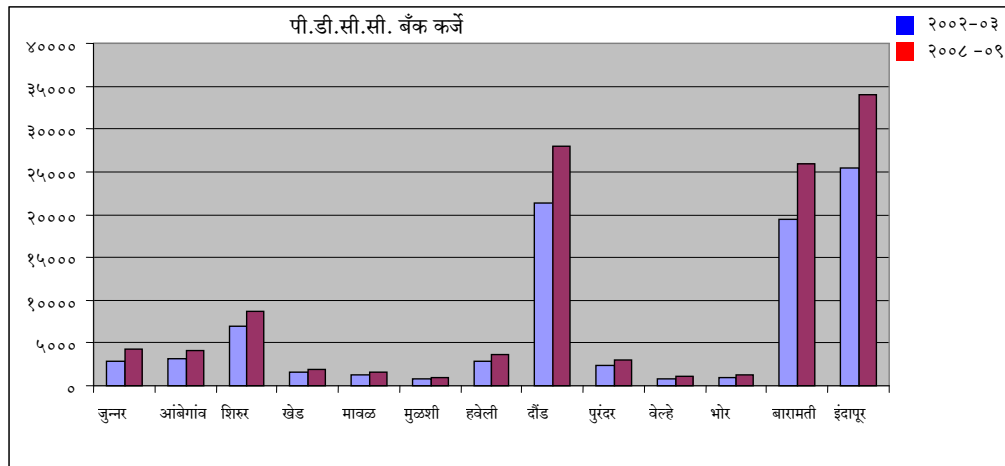
पुणे जिल्ह्यातील २००२-०३ मध्ये कार्यरत असणाऱ्या १२३६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मिळून ३१८१.७८ लाख रुपयांचा राखीव व इतर निधी जमा केलेला होता. अभ्यास कालखंडात २००८-०९ मध्ये राखीव व इतर निधीतील वाढ ३.४ टक्के होती.

या कालखंडात राखीव निधीत अधिकाधिक भर टाकण्यात दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना यश आलेले दिसून येते. त्यांनी ३०.७० लाख रुपये (३.६ टक्के) निव्वळ भर टाकत ८४२.२२ लाख रुपये राखीव निधी निर्माण केला. अभ्यास कालखंडात मुळशी तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोठ्या प्रमाणात म्हणजे ४.९ टक्के इतक्या दराने राखीव निधीत वाढ केली.

पुणे जिल्ह्यातील सर्वच तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या राखीव निधी निर्मितीत वाढ दिसून आली ही समाधानकारक बाब आहे. परंतु इंदापूर, वेल्हे, भोर या तालुक्यात हे प्रमाण अतिशय अल्प म्हणजे २ टक्के व त्यापेक्षा कमी दिसून आले.

४.२० तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेली कर्जे

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या साहाय्याने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां अल्प व मध्यमकालीन वित्तपुरवठा उपलब्ध करून देतात. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने या संस्थांना उपलब्ध करून दिलेला कर्जपुरवठ्याची माहिती तक्ता ४.२० मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ४.२० : पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी
बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचे वर्गीकरण

(रुपये लाखात)

अ.न.	तालुका	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या			एकूण कर्ज			कर्ज रकमेतील निव्वळ वाढ	कर्ज वाढीची टक्के वारी
		२००२-२००३	२००६-२००७	२००८-२००९	२००२-२००३	२००६-२००७	२००८-२००९		
१	जुन्नर	७३	७७	८०	२८९२.५१	३९१४.०८	४१९७.५३	१३०५.०२	३१.१
२	आंबेगाव	५६	६३	६६	३१६६.७३	४०७०.३४	४१८७.१२	१०२०.३९	२५.१
३	शिरूर	१२२	१२७	१२८	६८९०.४०	८५९१.५१	८७११.०७	१८२०.६७	२६.४
४	खेड	९८	१०४	१०६	१५३३.४१	१८६७.७३	१९२०.६२	३८७.२१	२५.३
५	मावळ	५५	५९	६१	११८९.०५	१४९९.३६	१५९२.२४	४०३.१९	३३.९
६	मुळशी	४८	५२	५५	८०७.९३	९९१.३२	१०२१.१४	२१३.२१	२६.४
७	हवेली	१३४	१३९	१४०	२७७३.२५	३५८३.००	३६९२.४२	९१९.१७	३३.१
८	दौंड	११६	१२०	१२३	२३३८७.१५	२७१७५.५४	२८०११.१७	६६२४.०२	३१.०
९	पुरंदर	८७	९०	९२	२३१५.०१	२८६८.६६	२९९४.२१	६७९.२०	२९.३
१०	वेल्हे	३०	३६	३९	८४५.८८	१०५८.६७	११७३.४२	३२७.५४	२७.९
११	भोर	६८	७४	७६	९६०.९०	११७९.०१	१२०९.७८	२४८.८८	२५.९
१२	बारामती	१८४	१९०	१९१	११५२०.०८	२५६१६.८९	२६००२.०१	६४८१.९३	३३.२
१३	इंदापूर	१६५	१७०	१७१	२५४२४.६२	३३१८५.७८	३३९९२.६४	८५६८.०२	३३.७
	एकूण	१२३६	१३०१	१३२८	८९७०६.९२	११५६०१.८९	११८७०५.३७	२८९९८.४५	३२.३

स्रोत: जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

तक्ता ४.२० नुसार असे दिसून येते की पुणे जिल्ह्यात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केला जातो. ग्रामीण व कृषी क्षेत्रातील भांडवली गुंतवणुकीत सातत्याने वाढ होत आहे. २००२ ते २००९ या कालखंडात कृषी सहकारी पतसंस्थांना उपलब्ध झालेल्या कर्ज पुरवठ्यावरून पुढील निरीक्षणे दिसून आली.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्जविषयक मागणी प्रतिवर्षी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. २००२-०३ मध्ये ८९७०६.९२ लाख रुपये रकमेची कर्जे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना मिळालेली होती. ती २००६-०७ मध्ये ११५६०१.८९ लाख रुपये व २००८-०९ मध्ये ११८७०५.३७ लाख रुपये इतकी वाढली. कर्ज रकमेतील ही वाढ २८९९८.४५ लाख रुपये (३२.३ टक्के) आहे.

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून सर्वाधिक कर्जे मिळवण्यात इंदापूर, बारामती व दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यशस्वी ठरल्या. सिंचनाच्या कमाल सोयी याच तालुक्यात असल्यामुळे अधिकाधिक कर्ज मागणी या तालुक्यात झालेली दिसून येते.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना उपलब्ध झालेल्या कर्ज पुरवठ्यातील शेकडा निव्वळ वाढीचा अभ्यास करताना सरासरी शेकडा कर्जपुरवठ्याचा ३२.३ टक्के दरापेक्षा अधिक दराने जुन्नर, हवेली, बारामती, खेड व इंदापूर तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जे घेतलेली आहे. त्या तुलनेत इतर सर्व तालुके पिछाडीवर आहेत.

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना झालेला कर्जपुरवठा बागायती क्षेत्रात वाढलेला दिसून येतो. जिरायती क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात असणाऱ्या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कमी कर्ज पुरवठा झालेला दिसून येतो.

४.२१ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या खेळत्या भांडवलाची माहिती

वित्तीय संस्थेच्या आर्थिक प्रकृतीदर्शक निर्देशकात संस्थेच्या खेळत्या भांडवल प्रमाणाला महत्व असते. खेळते भांडवल व त्यात घडून येणारी वाढ यावरून वित्तीय संस्थेची जोखीम क्षमता समजते. २००२ ते २००९ या कालखंडातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या खेळत्या भांडवल विषयक स्थितीचा आकृतीबंधतक्ता ४.२१ मध्ये दर्शविलेला आहे.

तक्ता ४.२१: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तालुकावार खेळत्या भांडवलाबाबतच्या माहितीचे वर्गीकरण (रुपये लाखात)

अ.न.	तालुका	खेळते भांडवल			खेळत्या भांडवलातील निव्वळ वाढ	खेळत्या भांडवलातील शेकडा वाढ
		२००२-०३	२००६-०७	२००८-०९		
१	जुन्नर	४१०८.०५	४७९३.४७	४९२१.४८	८१३.४३	१६.५
२	आंबेगाव	३८३९.१७	४५५४.१७	४७०३.२१	८६४.०४	१८.४
३	शिरूर	९४२५.४६	१११२१.४३	११२४८.१३	१८२२.६७	१६.२
४	खेड	२११९.६५	२४२८.००	२६२२.०८	५०२.४३	१९.२
५	मावळ	१६११.४३	१८१८.७६	१९४८.१६	३३६.७३	१७.३
६	मुळशी	१५३६.५०	१७२८.३४	१८९१.१२	३५४.६२	१८.७
७	हवेली	३७४४.६३	४३३९.०८	४४८७.७१	७४३.०८	१६.६
८	दौंड	२३४००.८३	२७४९८.०३	२७६७१.४२	४२७०.५९	१५.४
९	पुरंदर	३३५५.१८	३८१७.०४	३९९३.१८	६३८.००	१६.०
१०	वेलहे	८९८.८१	९९६.४६	१०१२.२०	११३.३९	११.२
११	भोर	१४९२.३६	१६६१.८७	१८२०.५५	३२८.१९	१८.०
१२	बारामती	२१७९०.५७	२५३६७.३६	२५६६१.४६	३८७०.८९	१५.१
१३	इंदापूर	२४५९१.८७	२८१३७.१४	२८३४०.१५	३७४८.२८	१३.२
	एकूण	१०१९१४.५१	११८२६१.१५	१२०३२०.८५	१८४०६.३४	१५.३

स्त्रोत : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

तक्ता ४.२१ नुसार असे दिसून येते की पुणे जिल्ह्यातील १३ तालुका क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात खेळत्या भांडवलाच्या प्रमाणात १०१९१४.५१ लाख रुपयांवरून २००६-०७ मध्ये ११८२६१.१५ लाख रुपये इतकी वाढ झाली व २००८-०९ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे खेळते भांडवल वाढून १२०३२०.८५ लाख रुपये इतके झाले. खेळत्या भांडवलातील निव्वळ वाढ १८४०६.३४ लाख रुपये (१५.३ टक्के) होती.

खेळत्या भांडवलातील शेकडा वाढ खेड तालुक्यात सर्वाधिक १९.२ टक्के, मुळशी १८.६ टक्के, आंबेगाव १८.४ टक्के व भोर १८.० टक्के दिसून आली.

खेळत्या भांडवलाच्या संख्यात्मक वाढीत दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ४२७०.५९ लाख रुपये इतकी सर्वाधिक वाढ नोंदवली त्याखालोखालबारामती ३८७०.७९ लाख रुपये तर इंदापूर ३७४८.२८ लाख रुपये या तालुक्यांचा क्रमांक लागतो.

खेळत्या भांडवलातील निव्वळ वाढ कमी असलेल्या वेलहे तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ११३.३९ कोटी रुपये (११.२ टक्के) खेळते भांडवल संकलित केले.

४.२२ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेल्या कर्जाची माहिती

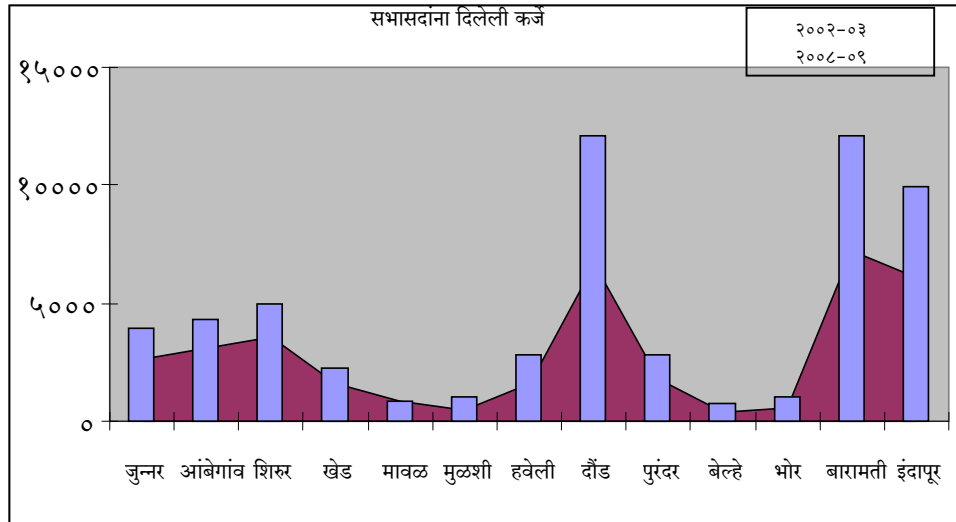
पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यांत कार्यरत असणाऱ्या १३२८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना उपलब्ध करून दिलेला कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास महत्वाचा आहे. शेतीतील भांडवल गुंतावणूकीची वाढती मागणी, मोठे ग्रामीण व भौगोलिक क्षेत्र, सभासद शेतकऱ्यांची मोठी संख्या यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे कर्ज निधीची मागणी सातत्याने वाढत आहे. शेती ग्रामीण विकासात भांडवली गुंतवणूक महत्वाची आहे. त्यादृष्टीने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्याचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. शेती व्यवसायात अल्प व मध्यम कालखंडासाठी होणारा कर्जपुरवठा ही उत्पादक गुंतवणूक असल्यामुळे आणि भांडवल हा आर्थिक व कृषी विकासाचा प्रेरणास्त्रोत असल्यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेल्या कर्जाची माहिती तक्ता ४.२२ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ४.२२: तालुकावार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दिलेल्या एकूण कर्जाच्या

माहितीचे वर्गीकरण (कर्ज रक्कम लाख रुपये)

अ.न.	तालुका	२००२-०३		२००६-०७		२००८-०९		निव्वळ वाढ/घट	
		कर्जदार सभासद	कर्जाची रक्कम	कर्जदार सभासद	कर्जाची रक्कम	कर्जदार सभासद	कर्जाची रक्कम	कर्जदार सभासद	कर्जाची रक्कम
१	जुन्नर	८५४९	२६३१.१२	९२५६	३६८३.४४	१०५८१	३९१२.५२	२०३२	१२८१.४०
२	आंबेगाव	८९३८	३११२.४२	१०५५२	३६००.६४	१४१०८	४३०२.१०	५१७०	११८९.६८
३	शिरूर	१०५०९	३६०२.०२	१३८०८	४६२०.७४	१५७१२	४९५२.०२	५२०३	१३५०.००
४	खेड	१०१०५	१६०२.१८	१२५५४	१९०७.०१	१६०२१	२२८०.४०	५९१६	६७८.२२
५	मावळ	२३१२	८०७.०८	२५०७	१३१६.०१	३०९२	१५८१.१२	७८०	७७४.०४
६	मुळशी	५००८	५०२.०७	५४५०	८४१.७८	५९४३	१००४.१८	९३५	५०२.११
७	हवेली	५०१९	१६०९.१६	७३४०	२१४४.२८	७८४५	२८१२.२०	२८२६	१२०३.०४
८	दौंड	२७२१६	६६१५.२१	३२६५१	१०३९४.७४	३६७६३	१२०८०.१२	९५४७	५४६४.९१
९	पुरंदर	७०२०	१७४०.३१	८२४२	२३५४.३४	९३११	२८०९.२६	२२९१	१०६८.९५
१०	बेल्हे	१८१२	३८५.४७	२०४६	५२७.०६	२९०१	७१९.०२	१०८९	३३३.५५
११	भोर	४००६	५४९.३०	४५०५	९५८.३६	५१८०	१०२१.३८	११७४	४७२.०८
१२	बारामती	२२३२०	७२१८.७२	२७४२३	१०६४८.९१	३१०१८	१२०५२.३२	८६९८	४९३३.६०
१३	इंदापूर	२६३१९	६०५७.१२	३०९५६	९०९४.०३	३२६४१	९९२८.४७	६३०२	३८७१.३५
	एकूण	१३९१३३	३६४३२.१८	१६७२९०	५२०९१.३४	१९१११६	५९४५५.११	५१९८३	२३०२२.९३

स्रोत : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

तक्ता ४.२२ वरून असे दिसून येते की २००२-०३ व २००८-०९ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना उपलब्ध करून दिलेला कर्जपुरवठा दर्शविलेला आहे. त्यावरून त्यावरून पुढील निरीक्षणे दिसून येतात.

पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यातील १२३६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी २००२-०३ मध्ये १३९१३३ सभासदाना ३६४३२.१८ लाख रुपये अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिलेला होता. तो २००८-०९ मध्ये १९१११६ सभासदाना ५९४५५.११ लाख रुपये इतका होता. या कालखंडात २३०२२.९३ लाख रुपयांनी कर्जपुरवठा वाढला व कर्जदार सभासदांची संख्या सुध्दा ५१९८३ इतकी वाढली.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या साहाय्याने मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा दौंड व बारामती तालुक्यात झाला त्या तालुक्यात २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १२०८०.१२ लाख रुपये व १२०५२.३२ लाख रुपये कर्जपुरवठा केलेला होता. याच वर्षी वेल्हे व मुळशी तालुक्यात या कालखंडात ७१९.०२ लाख रुपये व १००४.१८ लाख रुपये कर्जपुरवठा झाला.

२००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी इतर तालुक्याच्या तुलनेत जास्ती सभासदाना कर्ज प्रक्रियेत सामावून घेतले. या कालखंडात ९५४७ नवीन कर्जधारक सभासद वाढले. बारामती तालुक्यात ८६९८ व इंदापूर तालुक्यात ६३२२ इतके वाढलेले दिसून आले.

ज्या तालुक्यामध्ये बागायती क्षेत्राचे प्रमाण मोठे आहे तेथे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जाला मोठी मागणी असण्याबरोबर ज्यादा सभासद कर्ज प्रक्रियेत नव्याने सहभागी झालेले दिसून येतात.

४.२३ पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद, कर्जदार,

थकबाकीदार, थकीत कर्जे याबाबतची माहिती

अभ्यास कालखंडाच्या प्रारंभी व अखेरीस प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्यात्मक स्थिती, सभासद संख्या इत्यादीबरोबर थकबाकीदार सभासदाची संख्या, थकीत कर्जे इत्यादीबाबत तुलनात्मक स्पष्टीकरण तक्ता ४.२३ मध्ये दाखविलेले आहे.

तक्ता ४.२.३: पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण सभासद
कर्जदार सभासद व थकबाकीदार यांचे तुलनात्मक वर्गीकरण

अ.न.	तालुका	अभ्यास वर्ष	कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या	एकूण सभासद	कर्जदार सभासद	एनपीए थकबाकीदार सभासद	शेकडा प्रमाण	एकूण कर्जे येणे (लाख रु.)	एकूण थकीत कर्जे (लाख रु.)	थकीत कर्जांचे शेकडा प्रमाण
१	जुन्नर	२००२-०३	७३	३५६२२	८५४९(२४.०)	६२०५	(१७.४)	३६८३.४४	१०४०.३२	२८.२
		२००६-०७	७७	३८३६९	९२५६(२४.१)	६६४१	(१७.३)	६१८३.४२	२३३७.३३	३७.८
		२००८-०९	८०	४०९०१	१०५८१(२५.९)	६५२०	(१५.९)	५८२२.१२	१८४१.१२	३१.६
२	आंबेगाव	२००२-०३	५६	३३८५४	८९३८(२६.४)	७८४	(२.३)	३६००.६४	६१०.९३	१७.०
		२००६-०७	६३	३५२५३	१०५५२(२९.९)	१०४०	(३.०)	६७५०.७२	२६८६.९१	३९.८
		२००८-०९	६६	३७९७९	१४१०८(३७.१)	१२९०	(३.४)	६१४८.२०	२३२२.८२	३७.८
३	शिरूर	२००२-०३	१२२	७०३७७	१०५०९(१४.९)	१२१२८	(१७.२)	४६२०.७४	१४०२.५२	३०.४
		२००६-०७	१२७	७२६४२	१३८०८(१९.०)	१४५९०	(२०.०)	१०५५४.१२	४२११.३३	३९.९
		२००८-०९	१२८	७३३१९	१५७१२(२१.४)	१४३७७	(१९.६)	९९८९.७२	३९७८.९१	३९.८
४	खेड	२००२-०३	९८	३५८८४	१०१०५(२८.२)	४६७२	(१३.०)	१९०७.०१	२९९.७७	१५.७
		२००६-०७	१०४	३८२००	१२५५४(३२.९)	५१५५	(१३.५)	५०५९.२१	२०२८.०८	४०.१
		२००८-०९	१०६	४०४२८	१६०२१(३९.६)	५०३२	(१२.४)	४६०८.१५	१७१८.३७	३७.३
५	मावळ	२००२-०३	५५	१९९१०	२३१२(११.६)	३८२३	(१९.२)	१३१६.०१	२०४.५४	१५.५
		२००६-०७	५९	२०९१६	२५०७(१२.०)	४६११	(२२.०)	३६८३.१२	१४३२.७७	३८.९
		२००८-०९	६१	२३२६३	३०९२(१३.३)	४५०२	(१९.४)	३३१२.८१	१२०५.६२	३६.४
६	मुळशी	२००२-०३	४८	२०६९९	५००८(२४.२)	३८६६	(१८.७)	८४१.७८	१५१.७३	१८.०
		२००६-०७	५२	२२४१३	५९५०(२४.३)	४७१२	(२१.०)	२८९७.६५	१०५४.६५	३६.४
		२००८-०९	५५	२५८२८	५९४३(२३.०)	४४७१	(१७.३)	२६३९.५५	९४८.०८	३५.९
७	हवेली	२००२-०३	१३४	३९१२५	५०१९(१२.८)	२८२१	(७.२)	२१४४.२८	३९६.५५	१८.५
		२००६-०७	१३९	४१७२१	७३४०(१७.८)	३७६९	(९.०)	६२९७.३८	२५३१.९९	४०.२
		२००८-०९	१४०	४३८७५	७८४५(१७.९)	३६१८	(८.२)	५९२१.१६	२३४१.१०	३९.५
८	दौंड	२००२-०३	११६	७११७६	२७२१६(३८.२)	२१८४८	(३०.७)	१०३९४.७४	३०४६.६०	२९.३
		२००६-०७	१२०	७४८६२	३२६५१(४३.६)	२४७९५	(३३.१)	१५८१५.७९	६३१०.८८	३९.९
		२००८-०९	१२३	७७५३३	३६७६३(४७.४)	२२९९६	(२९.७)	१३७१२.२१	५२२०.४२	३८.१
९	पुंढर	२००२-०३	८७	४६७२२	७०२०(१५.०)	५७९७	(१२.४)	२३५४.३४	५७६.८२	२४.५
		२००६-०७	९०	४९७८१	८२४२(१६.६)	६७४५	(१३.५)	४२५०.१५	१६४४.९४	३८.७
		२००८-०९	९२	५१८०१	९३११(१८.०)	५९८१	(११.५)	३९८१.८१	१४४२.०९	३६.२
१०	वेल्ले	२००२-०३	३०	९४६३	१८१२(१९.१)	१६२९	(१७.२)	५२७.०६	८८.९९	१६.९
		२००६-०७	३६	१०५३३	२०४६(१९.४)	१९४१	(१८.४)	१३६३.१९	४८८.७०	३५.८
		२००८-०९	३९	१२६९७	२९०१(२२.८)	१८६३	(१४.७)	११९२.७९	३०२.१९	२५.३
११	भोर	२००२-०३	६८	२४३९३	४००६(१६.४)	३३६५	(१३.८)	९५८.३६	२०७.९८	२१.७
		२००६-०७	७४	२६३८३	४५०५(१७.०)	४२३७	(१६.०)	३६१२.१४	१३८३.५१	३८.३
		२००८-०९	७६	२८०८४	५१८०(१८.४)	४०८२	(१४.५)	३३७६.५६	११२२.३६	३३.२
१२	बारामती	२००२-०३	१८४	६१८३३	२२३२०(३६.०)	७३९०	(१२.०)	१०६४८.९१	१८२४.५५	१७.१
		२००६-०७	१९०	६६१०९	२७४२३(४१.५)	८२८४	(१२.५)	१३४११.८६	४१३७.६०	३०.९
		२००८-०९	१९१	६८०२२	३१०१८(४२.६)	७९७३	(११.७)	११५४८.२३	३१४२.५३	२७.२
१३	इंदापूर	२००२-०३	१६५	६८६४६	२६३१९(३८.३)	१२९५७	(१८.९)	९०९४.०३	२२८५.९८	२५.१
		२००६-०७	१७०	७४१८३	३०९५६(४१.७)	१३९८९	(१८.९)	१२२०१.५४	४४६५.५८	४०.१
		२००८-०९	१७१	७६०२७	३२६४१(४२.९)	१२५७०	(१६.५)	१००७२.३१	३१०५.७७	३०.८
एकूण	२००२-०३	१२३६	५३७७०४	१३९१३३(२५.९)	८७२८५	(१६.२)	५२०९१.३४	१२१३७.२८	२३.३	
	२००६-०७	१३०१	५७१३६५	१६७२९०(२९.३)	१००५०९	(१७.६)	९२०८०.२९	३४७१४.२७	३७.७	
	२००८-०९	१३२८	५९९७५७	१९१११६(३१.९)	९५२७५	(१५.९)	८२३२५.६२	२८६९१.३८	३४.८	

(कंसातील आकडे एकूण सभासदांशी शेकडा प्रमाण दाखवितात.)

स्रोत : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

तक्ता ४.२३ वरून दिसून येते की पुणे जिल्ह्यातील २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडातील एकूण सभासद, कर्जदार सभासद, थकबाकीदार सभासद, कर्ज येणेबाकी, थकीत कर्जाचे प्रमाण व थकीत कर्जाची टक्केवारी यावरून पुढील बाबी दिसून येतात.

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण सभासद २००२-०३ मध्ये ५३७७०४ इतके होते. २००६-०७ मध्ये ५७१३६५ व २००८-०९ मध्ये ५९९७५७ इतके वाढले. त्याचवेळी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत ९२ ने वाढ झाली. पुणे जिल्ह्यातील अधिकाधिक ग्रामीण क्षेत्रे व्यापणे आणि ग्रामीण लोकसंख्येला वित्तीय सेवा पुरविणे यादृष्टीने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था प्रयत्नशील राहिलेल्या दिसून येतात.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी प्रत्यक्ष कर्ज घेणारे सभासद यांचा तुलनात्मक अभ्यास करताना २००२-०३ मध्ये १३९१३३(२५.९ टक्के) सभासदानी कर्जे घेतली होती. २००६-०७ व २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १६७२९०(२९.३ टक्के) व १९१११६ (३१.९ टक्के) सभासदानी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कडून कर्जे घेतली होती. कर्जे मिळवणाऱ्या सभासदांची संख्या पाच वर्षात २८१७७(३.४ टक्के) व आठ वर्षात ५१९८३(८.७ टक्के) वाढली. एकूण सभासदांशी कर्ज मागणी करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण तालुकानिहाय २००२-०३ व २००८-०९ मध्ये सर्वात कमी मावळ तालुक्यात (११.६ टक्के व १३.३ टक्के), हवेली(१२.८ टक्के व १७.९ टक्के), शिरूर (१४.९ टक्के व २१.४ टक्के), पुरंदर (१५ टक्के व १८ टक्के) व भोर (१६.४ टक्के व १८.४ टक्के) या तालुक्यात दिसून येते. तर कर्ज मागणी करणाऱ्या सभासदांचे एकूण सभासदांशी असणारे मोठे प्रमाण दौंड (३८.२ टक्के व ४७.४ टक्के), इंदापूर (३८.३ टक्के व ४२.९ टक्के) व बारामती (३६ टक्के व ४२.६ टक्के) होते.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे आर्थिक वर्षातील कर्जधारक सभासद आणि थकबाकीदार सभासद याबाबत असे दिसून येते की २००२-०३ मध्ये ८७२८५ शेतकरी सभासद थकबाकीदार सभासदांच्या यादीत समाविष्ट होते. हेच प्रमाण २००६-०७ व २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १००५०९ व ९५२७५ इतके सभासद थकीत कर्जदार सभासद होते. एकूण सभासद शेतकऱ्यांशी थकबाकीदार शेतकरी सभासदांचे प्रमाण २००२-०३ मध्ये १६.२ टक्के होते.

२००६-०७ मध्ये त्यात १७.६ टक्के इतकी वाढ झाली व २००८-०९ मध्ये कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण घटून १५.९ टक्के इतके झालेले दिसून येते.

२००२-०३ मध्ये ताळेबंदात येणेबाकी असणाऱ्या कर्जाची रक्कम ५२०९१.३४ लाख रुपये होती ती २००६-०७ मध्ये वाढत जाऊन ९२०८०.२९ लाख रुपये झाली. २००८-०९ मध्ये ती कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून कमी होऊन ८२३२५.६२ लाख रुपये झाली. थकीत कर्जाच्या प्रमाणात पाच वर्षांच्या कालखंडात ३९९८८.९५ लाख रुपये वाढ झाली. त्यानंतरच्या दोन वर्षांत मध्यवर्ती सरकारकडून २ हेक्टर जमीनधारणा असणाऱ्या शेतकऱ्यांना संपूर्ण कर्जमाफीचे धोरण स्वीकारण्यात आल्यामुळे व २००८-०९ या वर्षी कर्जमाफीबाबत जी कार्यवाही करण्यात आली त्याचा परिणाम म्हणून थकबाकीचे प्रमाण ९७५४.६७ लाख रूपयानी घटले. पुणे जिल्ह्यातील सर्वच तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामध्ये थकीत कर्जाचे प्रमाण लक्षणीय प्रमाणात मोठे दिसून येते. याचाच अर्थ शेती हंगाम अपेक्षित उत्पादन व उत्पन्न देण्याबाबत अनुकूल ठरत नाही. मध्यमकालीन कर्जाचे वाढते प्रमाण आणि सर्वच प्रकारच्या कर्जाबाबत थकबाकी माफ होण्याची शेतकऱ्यांना असणारी आशा इत्यादी कारणे यासाठी कारणीभूत ठरत आहेत.

अलाभदायी मालमत्ता (थकीत कर्जे) नियमानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ताळेबंदात २००२-०३ या कालखंडात दाखवण्यात आलेल्या थकीत कर्जाच्या तालुकानिहाय वर्गीकरणानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकीत कर्जे १२१३७.२८ लाख रुपये होती. त्यात सुमारे तीन पटीने वाढ होऊन ती २००६-०७ मध्ये ३४७१४.२७ लाख रुपये झाली आणि २००८-०९ मध्ये कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून थकीत कर्ज रकमेत ६०२२.८९ लाख रूपयांची घट होऊन थकीत कर्जबाकी २८६९१.३८ लाख रूपये होती.

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे थकीत कर्जाचे शेकडा प्रमाण २००२-०३ मध्ये सरासरी २३.३ टक्के इतके धोकादायक होते. २००८-०९ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण ३७.७ टक्के इतके अति धोकादायक ठरून जिल्ह्यातील बहुतेक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आर्थिक दिवाळखारीच्या उंबरठ्यावर

होत्या. पुणे जिल्ह्यातील हवेली, शिरूर, खेड, दौंड, भोर, इंदापूर या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण इतर तालुक्यांपेक्षा अधिक होते.

पुणे जिल्ह्यातील थकीत कर्जाचे मोठे प्रमाण, थकबाकीदार सभासद संख्येचे सतत वाढते प्रमाण याचा परिणाम प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासद संख्येचा अभ्यास करताना कर्ज मागणी करणाऱ्या शेतकरी सभासदांचे प्रमाण २००२-०३ मध्ये २५.९ टक्क्यांवरून २००८-०९ मध्ये ३१.९ टक्के इतके अल्प राहण्यास मुख्यतः सभासदांच्या वाढत्या थकीत कर्जामुळे नवीन कर्जे घेण्याची पात्रता गमावणे, भविष्यात कर्ज माफी मिळेल असा आशावाद, शेतीतील उत्पन्नाच्या मर्यादा इत्यादी बाबी कारणीभूत होत्या असे दिसून येते.

४.२४ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाबाबतची राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हा स्तरावरील माहिती

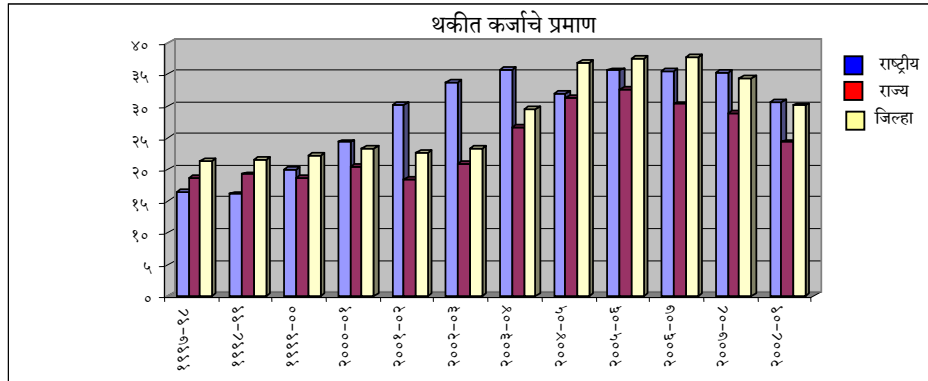
१९९१ च्या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमातर्गत अंतर्गत वित्तीय सुधारणेला प्रारंभ झाला. नरसिंहम समितीच्या शिफारशीनुसार १९९२-९३ पासून बँकांचे व्यवहार सुरक्षितपणे व सुरळीतपणे चालण्यासाठी व त्यांची कार्यक्षमता, उत्पादकता व नफा मिळवण्याची क्षमता वाढविण्याच्या हेतूने भारतात वित्तीय सुधारणांना प्रारंभ झाला.

नरसिंहम समितीने उपप्रमाण मालमत्ता, संशयास्पद मालमत्ता व तोट्याची मालमत्ता यांचा समावेश अनुत्पादक जिंदगी म्हणून केला. अनुत्पादक जिंदगीवरील व्याज उत्पन्न जोपर्यंत प्रत्यक्ष प्राप्त होत नाही तोपर्यंत ताळेबंदात उत्पन्न म्हणून गणले जाऊ नये, अशी शिफारस केली. भारत सरकारने ही शिफारस स्वीकारली आणि १९९२ पासून बँक व्यवसायासाठी व १९९६-९७ पासून राज्य सहकारी बँका आणि जिल्हा मध्यवर्ती बँका यांना १९९७-९८ पासून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थाना लागू करण्यात आली. तक्ता ४.२४ मध्ये भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाबाबतची राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हास्तरावरील माहिती दाखविलेली आहे.

तक्ता ४.२४: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाची राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हा स्तरावरील माहिती

आर्थिक वर्ष	राष्ट्रीय स्तरावरील अनुत्पादक जिंदगीचे शेकडा प्रमाण	महाराष्ट्र राज्यातील अनुत्पादक जिंदगीचे शेकडा प्रमाण	पुणे जिल्ह्यातील अनुत्पादक जिंदगीचे शेकडा प्रमाण
१९९७-९८	१६.५	१८.६	२१.३
१९९८-९९	१६.१	१९.२	२१.६
१९९९-००	२०.०	१८.७	२२.२
२०००-०१	२४.३	२०.५	२३.४
२००१-०२	३०.२	१८.५	२२.६
२००२-०३	३३.८	२०.९	२३.३
२००३-०४	३५.८	२६.७	२९.५
२००४-०५	३१.९	३१.३	३६.९
२००५-०६	३५.६	३२.७	३७.५
२००६-०७	३५.५	३०.३	३७.७
२००७-०८	३५.२	२८.९	३४.४
२००८-०९	३०.६	२४.३	३०.१

Source : www.rbi.gov.in, जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

तक्ता ४.२४ वरून दिसून येते की १९९७-९८ ते २००८-०९ या बारा वर्षांच्या काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे राष्ट्रीय पातळीवरील थकीत कर्जे १६.१ टक्के वरून २००४-०५ या वर्षाचा अपवाद वगळता सातत्याने वाढत आहेत. २००६-०७ मध्ये राष्ट्रीय पातळीवर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण ३५.५ टक्के इतके मोठे होते. कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून २००८-०९ मध्ये थकीत कर्जाचे प्रमाण घटून ३०.६ टक्के झाले. ग्रामीण व कृषी क्षेत्रातील कर्ज परताव्याची इच्छाशक्ती सतत घटत असताना दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी चळवळीतील अग्रेसर राज्य गणले जाते. १९९७-९८ मध्ये उत्पन्न गणना निकष कार्यवाहीत आल्यापासून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण १८.६ टक्के वरून २००५-०६ मध्ये ३२.७ टक्के तर २००६-०७ मध्ये ३०.३ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आढळते. केंद्रसरकारच्या कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून २००८-०९ मध्ये महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण २४.३ टक्के इतके घटलेले दिसून येते. महाराष्ट्रात ग्रामीण व कृषी कर्जे जोखीमभारीत होत असून शेतीतील अनिश्चिततेमुळे कर्जाची थकबाकी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील प्रगत जिल्हा म्हणून पुणे जिल्हा ओळखला जात असला तरी पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांत थकीत कर्जाचे प्रमाण राष्ट्रीय पातळीवरील थकीत कर्जापेक्षा मोठे व सतत वाढत असलेले दिसून येते. पुणे जिल्ह्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील थकीत कर्जाचे प्रमाण १९९७-९८ मध्ये २१.३ टक्के होते. ते सातत्याने वाढते राहून २००२-०३ मध्ये २३.३ टक्के तर २००६-०७ मध्ये ३७.७ टक्के इतके वाढले. २००८-०९ मध्ये हे प्रमाण घटून ३०.१ टक्के झाले. पुणे जिल्ह्यातील थकीत कर्जाचे प्रमाण राष्ट्रीयस्तरापेक्षा थोडे कमी परंतु महाराष्ट्र राज्य पातळीपेक्षा खुपच अधिक आहे. याचाच अर्थ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकीत कर्जे आज ही अतिधोकादायक प्रमाणापर्यंत वाढण्यास शेतीतील उत्पादनाची अनिश्चितता, अल्प उत्पादकता, शेतीत करावी लागणारी मोठी गुंतवणूक, शेतकऱ्यांची कर्जफेड विषयक नकारात्मक मानसिकता इत्यादी कारणे कारणीभूत आहेत.

४.२५ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची नफा तोटा विषयक माहिती

२००२-०३ ते २००८-०९ कालखंडातील पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे नफा तोटाविषयक वर्गीकरणाचा अभ्यास हा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वास्तववादी आर्थिक आरोग्याची कल्पना येण्यासाठी आवश्यक आहे. तक्ता ४.२५ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची नफा तोटाविषयक माहिती दर्शविलेली आहे.

तक्ता ४.२५: पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची नफा तोटा विषयक माहिती

अ.न.	तालुका	२००२-०३			२००६-०७			२००८-०९		
		नफ्यातील संस्था	तोट्यातील संस्था	एकूण	नफ्यातील संस्था	तोट्यातील संस्था	एकूण	नफ्यातील संस्था	तोट्यातील संस्था	एकूण
१	जुन्नर	४० (५४.८)	३३ (४५.२)	७३ (१००.०)	३९ (५०.६)	३८ (४९.४)	७७ (१००.०)	५६ (७०.०)	२४ (३०.०)	८० (१००.०)
२	आंबेगाव	३८ (६७.९)	१८ (३२.१)	५६ (१००.०)	४२ (६६.७)	२१ (३३.३)	६३ (१००.०)	५१ (७७.३)	१५ (२२.७)	६६ (१००.०)
३	शिरूर	७३ (५९.८)	४९ (४०.२)	१२२ (१००.०)	४४ (३४.६)	८३ (६५.४)	१२७ (१००.०)	९२ (७१.९)	३६ (२८.१)	१२८ (१००.०)
४	खेड	५४ (५५.१)	४४ (४४.९)	९८ (१००.०)	४८ (४६.२)	५६ (५३.८)	१०४ (१००.०)	८४ (७९.२)	२२ (२०.८)	१०६ (१००.०)
५	मावळ	३२ (५८.२)	२३ (४१.८)	५५ (१००.०)	२९ (४९.२)	३० (५०.८)	५९ (१००.०)	४३ (७०.५)	१८ (२९.५)	६१ (१००.०)
६	मुळशी	२७ (५६.२)	२१ (४३.८)	४८ (१००.०)	२२ (४२.३)	३० (५७.७)	५२ (१००.०)	३८ (६९.१)	१७ (३०.९)	५५ (१००.०)
७	हवेली	७७ (५७.५)	५७ (४२.५)	१३४ (१००.०)	७२ (५१.८)	६७ (४८.२)	१३९ (१००.०)	१०६ (७५.७)	३४ (२४.३)	१४० (१००.०)
८	दौंड	६५ (५६.०)	५१ (४४.०)	११६ (१००.०)	४७ (३९.२)	७३ (६०.८)	१२० (१००.०)	९७ (७८.९)	२६ (२७.९)	१२३ (१००.०)
९	पुरंदर	४९ (५६.३)	३८ (४३.७)	८७ (१००.०)	३५ (३८.९)	५५ (६१.१)	९० (१००.०)	६३ (६८.५)	२९ (३१.५)	९२ (१००.०)
१०	वेल्ले	१८ (६०.०)	१२ (४०.०)	३० (१००.०)	१३ (३६.१)	२३ (६३.९)	३६ (१००.०)	२८ (७९.७)	११ (२८.२)	३९ (१००.०)
११	भोर	३८ (५५.९)	३० (४४.१)	६८ (१००.०)	२८ (३७.८)	४६ (६२.२)	७४ (१००.०)	५२ (६८.४)	२४ (३१.६)	७६ (१००.०)
१२	बारामती	१०२ (५६.४)	८२ (४४.६)	१८४ (१००.०)	१०६ (५५.८)	८४ (४४.२)	१९० (१००.०)	१२९ (६७.५)	६२ (३२.५)	१९१ (१००.०)
१३	इंदापूर	९१ (५५.२)	७४ (४४.८)	१६५ (१००.०)	७८ (४५.९)	९२ (५४.१)	१७० (१००.०)	१३१ (७६.६)	४० (२३.४)	१७१ (१००.०)
	एकूण	७०४ (५७.०)	५३२ (४३.०)	१२३६ (१००)	६०३ (४६.३)	६९८ (५३.७)	१३०१ (१००)	९७० (७३.०)	३५८ (२७.०)	१३२८ (१००.०)

स्रोत : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे (कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दाखवितात.)

तक्ता ४.२५ मध्ये २००२-०३ व २००८-०९ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या नफा-तोटा विषयक संख्यात्मक विवरणावरून दिसून येते की नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या २००६-०७ पर्यंतच्या कालखंडा पर्यंत सातत्याने घटत जाऊन तोट्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या वाढलेली दिसून येते. २००२-०३ मध्ये तालुकानिहाय नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या सर्वात अधिक आंबेगाव ६७.९ टक्के होती तर याच कालखंडात खेड तालुक्यातील नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ५५.१ टक्का इतकी होती. २००६-०७ मध्ये नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण आंबेगाव तालुक्यात ६६.७ टक्के सर्वात मोठे होते तर शिरूर तालुक्यातील नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ३४.६ टक्के होते. २००८-०९ मध्ये नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ४६.३ टक्क्यावरून ७३.० टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आणि याला कर्जमाफीमुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा तोटा कमी होण्यास झालेली मदत सर्वाधिक कारणीभूत होती. पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुक्यातील सर्वात जास्त प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था (७९.९ टक्के) नफ्यात होत्या. त्याखालोखालदौड (७८.९ टक्के), आंबेगाव (७७.३ टक्के)यांचा क्रमांक लागतो. तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या नफा-तोटा विषयक अभ्यासावरून पुढील निरीक्षणे दिसून येतात.

२००२-०३ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील ७०४ (५७ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नफ्यात होत्या व ५३२(४३ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना आर्थिक तोटा होता. २००६-०७ मध्ये नफा तोटा परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणात संख्यात्मक बदल दिसून आले. २००६-०७ मध्ये १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था पैकी ६०३ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था (४६.३ टक्के) नफा दाखवत होत्या तर ६९८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था (५३.७ टक्के) तोट्यात होत्या. तर २००८-०९ मध्ये १३२८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ९७०(७३ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नफ्यात होत्या व ३५८(२७ टक्के) तोट्यात होत्या.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा तोटा वाढण्यास थकीत कर्जाचे मोठे प्रमाण कारणीभूत होते असे दिसून येते.

२००२-०३ मध्ये तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या नफा-तोट्यातील संख्यात्मक स्थितीचा अभ्यास करताना जुन्नर, शिरूर, खेड, मावळ व दौंड या तालुक्यातील एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थापैकी सुमारे ४० टक्क्यापेक्षा अधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था तोट्यात होत्या. २००६-०७ मध्ये आंबेगाव व बारामती तालुके वगळता बाकी सर्वच तालुक्याच्या बाबतीत ५० टक्क्यापेक्षा अधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था तोट्यात होत्या. २००८-०९ मध्ये कर्जमाफीची कार्यवाही सुरू झाल्याचा परिणाम तोट्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या मोठ्या प्रमाणात कमी झाली. या वर्षात तोट्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या जिल्हास्तरावर २७.० टक्के इतकी कमी दिसून आली. सर्वच तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तोट्यातील संख्येचे प्रमाण कमी झाले. याचाच अर्थ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मोठ्या प्रमाणात तोट्यात असण्यास थकीत कर्जाचे वाढते प्रमाण, कर्जमाफीबाबत राजकर्त्यांकडून दिले जाणारे संकेत कारणीभूत होते.

४.२६ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची लेखा परीक्षणविषयक माहिती

लेखा परीक्षण वर्गाच्या वर्गवारीच्या अभ्यासावरून वित्तीय संस्थांचे आर्थिक आरोग्य समजते. पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या लेखा परीक्षण विषयक वर्गवारीचा अभ्यास करण्यात आला. तक्ता ४.२६ मध्ये तालुकानिहाय लेखा परीक्षण वर्गाची माहिती दर्शविलेली आहे.

तक्ता ४.२६ वरून दिसून येते की 'अ' वर्ग मिळवणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण सर्वच तालुक्यांत कमी असून 'ब' व 'क' वर्ग मिळवणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण मोठे आहे. २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात आकडेवारीत मर्यादित परंतु काही प्रमाणात सुधारणा दिसून आल्या यावरून पुढील निरीक्षणे दिसून येतात.

तक्ता ४.२६: पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या लेखा परीक्षण वर्गाचा आकृतीबंध

अ.न.	तालुका	लेखा परीक्षण वर्गप्रमाणे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या								एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या	
		२००२-०३ अ	२००८-०९ अ	२००२-०३ ब	२००८-०९ ब	२००२-०३ क	२००८-०९ क	२००२-०३ ड	२००८-०९ ड	२००२-०३	२००८-०९
१	जुन्नर	०३	०६	३७	५०	३२	२४	०१	००	७३	८०
२	आंबेगाव	०३	०५	३५	४६	१८	१५	००	००	५६	६६
३	शिरूर	०७	०९	६३	८३	५२	३५	००	०१	१२२	१२८
४	खेड	०८	१०	४४	७४	४६	२१	००	०१	९८	१०६
५	मावळ	०४	०५	३२	३८	१९	१८	००	००	५५	६१
६	मुळशी	०६	०७	२१	३१	२०	१७	०१	००	४८	५५
७	हवेली	०९	१३	७७	९३	४७	३४	०१	००	१३४	१४०
८	दौंड	०७	११	५७	८६	५१	२६	०१	००	११६	१२३
९	पुरंदर	०३	०६	४६	५७	३८	२९	००	००	८७	९२
१०	वेलहे	०१	०३	१२	२५	१६	११	०१	००	३०	३९
११	भोर	०३	०७	३०	४५	३५	२४	००	००	६८	७६
१२	बारामती	०९	१७	१२०	११२	५५	६२	००	००	१८४	१९१
१३	इंदापूर	०६	०८	८७	१२३	७२	४०	००	००	१६५	१७१
	एकूण	६९ (५.६)	१०७ (८.१)	६६१ (५३.५)	८६३ (६५.०)	५०१ (४०.५)	३५६ (२६.८)	०५ (०.४)	०२ (०.१)	१२३६ (१००)	१३२८ (१००)

स्रोत: जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे (कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दाखवितात.)

‘अ’ वर्ग प्राप्त झालेल्या पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या २००२-०३ मध्ये ६९ (५.६ टक्के) इतकी होती ती २००८-०९ मध्ये वाढून १०७ (८.१ टक्के) इतकी झाली. पुणे जिल्ह्यातील बारामती, मुळशी, खेड व हवेली या तालुक्यांत इतर तालुक्यांच्या तुलनेत अधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ‘अ’ वर्गात होत्या. ‘अ’ वर्गातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण कमी असण्यास मुख्यतः थकीत कर्जाचे मोठे प्रमाण आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे वाढते आजारपण कारणीभूत आहे असे दिसून येते.

पुणे जिल्ह्यात ‘ब’ वर्गातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण मोठे होते. २००२-०३ मध्ये ६६१ (५३.५ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ‘ब’ वर्गात होत्या.

२००८-०९ मध्ये ८६३ (६५ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था 'ब' लेखा परीक्षण वर्गात होत्या. 'ब' लेखा परीक्षण वर्गातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या वाढत असताना दिसून येत आहे.

लेखा परीक्षण वर्गानुसार 'क' वर्गवारीतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या अभ्यास कालखंडात वाढत गेलेली दिसून येते. २००२-०३ मध्ये १२३६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ५०१(४०.५ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था 'क' वर्गवारीत होत्या. त्यामध्ये २००८-०९ मध्ये घट होऊन १३२८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ३५६(२६.८ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था 'क' वर्गवारीत होत्या. नफा-तोटा तसेच थकीत कर्जे आणि आर्थिक व्यवहारातील नियमितता यावरून लेखा परीक्षणाची वर्गवारी ठरते. 'क' वर्ग हा निम्नस्तर प्रकृती निर्देशक आहे. पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक प्रकृती निर्देशकता कमी होत असताना दिसून येते.

पुणे जिल्ह्यातील 'ड' वर्ग श्रेणी मिळवणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या २००२-०३ मध्ये ५ इतकी होती ते प्रमाण २००८-०९ मध्ये दोन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या लेखा परीक्षण वर्गात समाविष्ट होत्या व त्यामध्ये शिरूर व खेड तालुक्यांतील प्रत्येकी एका प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेचा समावेश होता. 'ड' वर्ग संस्था या अवसायनाकडे वाटचाल करणाऱ्या आणि आर्थिक आजारपणाच्या अंतिम पातळीवर असणाऱ्या संस्था आहेत.

४.२७ राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील शेतकऱ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग

महाराष्ट्र शासनाने १९९९-२०००च्या रब्बी हंगामापासून राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेच्या अंमलबजावणीला प्रारंभ केला. सुरवातीला प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जधारक शेतकऱ्यांना राष्ट्रीय कृषी विमा योजना सक्तीची करण्यात आली. याचा परिणाम प्रारंभीच्या कालखंडात राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेला मोठा प्रतिसाद मिळाला. २००४-०५ च्या खरीप हंगामापासून राष्ट्रीय कृषी विमा योजना ऐच्छिक करण्यात आली. पीक विमा योजनेला सुमारे १० वर्षांचा कालखंड लोटलेला असला तरी या योजनेत एकूण शेतकरी कुटुंबांपैकी फक्त १५ टक्के शेतकरी विमा योजनेत सहभागी होतात असे दिसून आले. पीक विमा योजनेबाबत अनेक शंका

शेतकऱ्यांच्या मनात आहेत यामध्ये पीक विमा योजनेतील नुकसान भरपाई मिळवण्यासाठी जो पंचनामा केला जातो. तो मंडल विभागातील विशिष्ट गावे निवडून तेथील विशिष्ट क्षेत्रापुरता मर्यादित असतो व त्यावरून सर्व मंडल विभागाला नुकसान भरपाई लागू होते. एका मंडल विभागात २० ते ३० महसुली गावे असतात व या सर्व गावात एकसारखे हवामान व आपत्तीचे प्रमाण नसते उदा. एखाद्या गावांत गारपीटीने नुकसान झाले तरी मंडल विभागात विमा योजनेच्या दृष्टीने पिकाचे नुकसान नोंदले जात नाही. पुणे जिल्ह्यात पीक विमा योजना जिरायती व बागायती भागात विशिष्ट पिकासाठी लागू आहे. परंतु बिगर भवशाचे व खर्चिक पीक म्हणून द्राक्ष, केळी, डाळींब, संत्रा, जरबेरा, मका, सूर्यफुल इत्यादीना पीक विमा योजना लागू नाही. त्यामुळे पीक विमा योजनेबाबत शेतकऱ्यांत फारशी आत्मीयता नाही असे आढळून आले. संपूर्ण पुणे जिल्ह्यासाठी पीक विम्याचे समान धोरण आढळून आले नाही. पुणे जिल्ह्यातील हवेली तालुक्यात मका व सूर्यफूलास विमा योजना लागू नाही. मात्र जिरायती व बागायती ज्वारी व गहू या पिकांना विमा योजना लागू आहे. मुळशी तालुक्यात बागायत ज्वारी, मका, व सूर्यफूलास विमा योजना लागू नाही. त्याचवेळी जिरायती ज्वारी, गहू या पिकांना विमा योजना लागू आहे. बारामती, शिरूर, दोंड व इंदापूर या तालुक्यात जिरायती बाजरी व मका यांना विमा योजना लागू नाही. परंतु जिरायती ज्वारी, करडई, कांदा तसेच गहू, ज्वारी, उन्हाळी भुईमूग इत्यादीना विमा योजना लागू आहे. थोडक्यात मंडल रचना, पीक विम्यासाठी पिकांची निवड इत्यादीतील विविधतेमुळे शेतकरी या योजनेपासून दूर राहिलेले आढळून येतात. तक्ता ४.२७ मध्ये पीक विमा योजनेची हंगामनिहाय सहभाग दर्शविलेला आहे.

तक्ता ४.२७ मध्ये २००२-०३ या वर्षी खरीप व रब्बी हंगामात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून कर्ज घेतलेल्या १००९७७ शेतकरी सभासदांनी व ५६४४१ बिगर कर्जधारक शेतकऱ्यांनी ४९१८.९९ लाख रुपयांचा विमा उतरवलेला होता. परंतु त्यानंतर सहभागी शेतकरी व त्यांनी उतरवलेली विमा रक्कम यामध्ये घट झालेली दिसून येते. २००६-०७ मध्ये खरीप व रब्बी हंगामात मिळून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून कर्ज घेतलेल्या ३९८९३ शेतकरी सभासदांनी व १३०७४ बिगर कर्जधारक शेतकऱ्यांनी २८०७.०३ लाख रुपयांचा विमा उतरवलेला होता.

२००८-०९ मध्ये खरीप व रब्बी हंगामात मिळून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कडून कर्ज घेतलेल्या ४९७०० शेतकरी सभासदानी व २६६६२ बिगर कर्जधारक शेतकऱ्यांनी ३६९१.७७ लाख रुपयांचा विमा उतरवलेला होता. याचाच अर्थ २००२-०३ ते २००८-०९ या सात वर्षात राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेबाबत पुढील निरीक्षणे दिसून आली.

तक्ता ४.२७: राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील सहभागी शेतकऱ्यांची माहिती

(विमा रक्कम लाख रुपयात)

अ.न.	वर्ष	हंगाम	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कर्जदार शेतकरी सभासद		बिगर कर्जदार शेतकरी सभासद	
			शेतकरी संख्या	विमा रक्कम	शेतकरी संख्या	विमा रक्कम
०१	२००२-०३	खरीप	८७६३४	३३३८.१०	२९००४	४२५.८९
		रब्बी	१३३४३	६९३.९५	२७४३७	४६१.०५
०२	२००३-०४	खरीप	४१०६१	२१६९.८५	१४३४२	२१०.०९
		रब्बी	१२५६०	४७६.०९	१७९२०	५७०.५५
०३	२००४-०५	खरीप	४११७४	२३३२.७०	२१२०६	७८४.२१
		रब्बी	१३७१७	७१४.३८	४६१६	६०.०१
०४	२००५-०६	खरीप	२७६२३	२१३०.६९	११३५२	४४०.६१
		रब्बी	१२५६६	४७६.८०	४५७३	१३०.७७
०५	२००६-०७	खरीप	२६८८१	२०२१.३५	१२०२२	१३३.३९
		रब्बी	१३०१२	६४१.२१	१०५२	११.०८
०६	२००७-०८	खरीप	३२५८२	२३०७.६१	१६९९१	३२०.१६
		रब्बी	१५७१९	६२१.०८	८०१२	१२२.१२
०७	२००८-०९	खरीप	३३७०८	२४०७.३८	१८०२२	४५२.२१
		रब्बी	१५९९२	६६१.१५	८६४०	१७१.०३

स्रोत: जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था, पुणे

पीक विमा योजनेअंतर्गत भुसार पिकांचा विमा उतरवला जातो. धोकादायक व खर्चिक अशा व्यापारी पिकांचा विमा उतरवला जात नाही. पुणे जिल्ह्यात ५३७७०४ इतकी सभासद शेतकऱ्यांची संख्या असताना २००२-०३ मध्ये खरीप व रब्बी मिळून तसेच कर्जधारक व बिगर कर्जदार शेतकरी असे एकूण ९७४१८ (१८.१० टक्के) शेतकरी पीक विमा योजनेत सहभागी झाले होते. २००४-०५ या वर्षापर्यंत कर्जदार शेतकऱ्यांना पीक विमा उतरवणे सक्तीचे होते. त्यामुळे या योजनेत शेतकऱ्यांचा सहभाग तुलनेने अधिक राहिला. परंतु २००५-०६ पासून सर्वच शेतकऱ्यांना पीक विमा योजना ऐच्छिक करण्यात आली आणि त्याचा परिणाम पीक विमा योजनेतील शेतकऱ्यांचा सहभाग लक्षणीय घटला. २००६-०७ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुके आणि १८४४ गावातील १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अंतर्गत ५७१३६५ शेतकरी सभासद असताना खरीप व रब्बी हंगामात मिळून केवळ ५२९६७ शेतकरी म्हणजेच पुणे

जिल्ह्यातील एकूण शेतकरी सभासदांच्या ९.३ टक्के शेतकरी पीक विमा योजनेत सहभागी झालेले दिसून येतात. २००८-०९ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण शेतकरी सभासद ५९९७५७ होते. त्यापैकी राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील सहभागी शेतकऱ्यांची ४९७०० संख्या (८.३ टक्के) होती. याचाच अर्थ राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील सहभागी शेतकऱ्यांची संख्या सातत्याने घटत असताना दिसून येत आहे.

४.२८ पीक विमा योजनेची नुकसान भरपाई मिळालेले शेतकरी व त्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

पुणे जिल्हा भौगोलिक विविधतेसाठी प्रसिध्द आहे. जिल्ह्यातील तेरा तालुके जमीन, पाणी, पीकरचना, उत्पादकता इत्यादी बाबतीत परस्परांशी भिन्न आहेत. याचाच परिणाम प्रत्येक तालुक्यात वेगवेगळ्या पिकांना विमा योजना लागू असून त्यामध्ये खरीप व रब्बी हंगामानुसार विविधता आहे. २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात पीक विमा योजनेत सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांना किती प्रमाणात त्याचे लाभ प्राप्त झाले त्याचा अभ्यास महत्वाचा आहे. कृषी उत्पादकाना शेती उत्पादनातील सुरक्षिततेची हमी म्हणून १९९९-२००० मध्ये पीक विमा योजनेला प्रारंभ झाला. सुरूवातीच्या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेणाऱ्या सर्वाना ही योजना सक्तीची होती. पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पीक विमा योजनेचे शेतकरी, पीक विमा योजने अंतर्गत त्या तालुक्यात असणारी पिके व विमा नुकसानीची रक्कम यांची माहिती तक्ता ४.२८ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ४.२८: पीक विमा योजनेची जुन्नर व आंबेगाव तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	जुन्नर					आंबेगाव		
	ज्वारी जिरायत	काभरा	भुईमूग	भात	एकूण	ज्वारी जिरायत	भात	एकूण
२००२-०३	--	--	--	६७८१६ (८४८)	६७८१६ (८४८)	--	१९३६०४ (३४१२)	१९३६०४ (३४१२)
२००३-०४	२२४६५ (२४३)	३२४०० (३२४)	--	--	५४८६५ (५६७)	५५६२५ (५८३)	--	५५६२५ (५८३)
२००४-०५	--	--	--	४३६५० (३२४)	४३६५० (३२४)	५८४०० (७२०)	--	५८४०० (७२०)
२००५-०६	--	--	६५३२० (८३२)	--	६५३२० (८३२)	--	--	--
२००६-०७	--	--	--	४३५६५ (९३५)	४३५६५ (९३५)	७१०३२ (७१२)	--	७१०३२ (७१२)
२००७-०८	५६४३० (३९५)	--	--	९५६४० (१२०५)	९५२०७० (१६००)	--	४५६३७ (४७९)	४५६३७ (४७९)
२००८-०९	--	--	--	५४३०० (७३०)	५४३०० (७३०)	--	--	--
एकूण	७८८९५ (१६.४ टक्के) (६३८)	३२४०० (६.७ टक्के) (३२४)	६५३२० (१३.६ टक्के) (८३२)	३०४९७९ (६३.३ टक्के) (४०४२)	४८९५८६ (१०० टक्के) (५८३६)	१८५०५७ (४३.६ टक्के) (२०१५)	२३९२४१ (५६.४ टक्के) (३८९१)	४२४२९८ (१०० टक्के) (५९०६)

(विमा नुकसान भरपाई रूपात ; कंसातील आकडे शेतकऱ्यांची संख्या दर्शविताना)

Source : Compiled from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८ वरून दिसून येते की जुन्नर तालुक्यासाठी ज्वारी जिरायत, हरभरा, भुईमूग व भात या पिकांसाठी विमा योजना लागू होती. २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात जुन्नर तालुक्यातील ५८३६ शेतकऱ्यांना ४८१५८६ रूपयाची विमा नुकसान भरपाई मिळाली. भात या पिकासाठी सर्वात अधिक ६३.३ टक्के व त्या खालोखाल ज्वारी जिरायत १६.४ टक्के नुकसान भरपाई मिळाली. हरभरा व भुईमूग या पिकांसाठी अनुक्रमे ६.७ टक्के व १३.६ टक्के नुकसान भरपाई प्राप्त झाली असे दिसून येते. जुन्नर तालुका डोंगर उताराचा व जादा पाऊसमान असणारा तालुका असल्यामुळे भात हे मुख्य पीक आहे. बहुसंख्य शेतकरी भात लागवड करित असल्यामुळे भात पिकासाठी विमा हमी योग्य ठरते. त्याचवेळी अन्य पिकांमध्ये ज्वारी जिरायती क्षेत्रासाठी, भुईमूग व हरभरा या विशिष्ट पिकांसाठी विमा योजना लागू आहे.

आंबेगाव तालुक्यात २००२ ते २००९ या कालखंडात ५९०६ शेतकऱ्यांना ४२४२९८ रूपयांची विमा नुकसान भरपाई मिळाली त्यामध्ये मुख्यतः दोन पिकांचा समावेश होता. भात या पिकासाठी ३८९१ शेतकऱ्यांना २३९२४१ रूपये (५६.४ टक्के) नुकसान भरपाई मिळाली व ज्वारी जिरायत पिकासाठी १८५०५७ रूपये (४३.६ टक्के) नुकसान भरपाई मिळाली.

तक्ता ४.२८.१: पीक विमा योजनेची शिरूर तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	ज्वारी जिरायत	ज्वारी बागायत	गहू बागायत	बाजरी	भुईमूग	मुग	कांदा	एकूण
२००२-०३	--	--	--	--	४४३२१० (१०८१)	--	--	४४३२१० (१०८१)
२००३-०४	७३१२५ (६११)	८७९०३ (३२१)	--	--	--	--	--	१६१०२८ (९३२)
२००४-०५	--	--	४८५९२ (४३८)	६१६०० (७८०)	--	२९६०० (११८०)	--	१३९७९२ (२३९८)
२००५-०६	४०२३३ (७३०)	--	--	९४६६० (१०१२)	--	८८३०० (९८२)	--	२२३१९३ (२७२४)
२००६-०७	--	--	--	--	--	४४३५६ (६९४)	--	४४३५६ (६९४)
२००७-०८	--	--	--	--	--	--	५६४३० (४१५)	५६४३० (४१५)
२००८-०९	६५४८० (७९७)	--	--	--	--	--	--	६५४८० (७९७)
एकूण	१७८८३८ (१५.८८८ टक्के) (२१३८)	८७९०३ (७.८८८ टक्के) (३२१)	४८५९२ (४.३८८ टक्के) (४३८)	१५६२६० (१३.८८८ टक्के) (१७९२)	४४३२१० (३९.१८८ टक्के) (१०८१)	१६२२५६ (१४.३८८ टक्के) (२८५६)	५६४३० (४.९८८ टक्के) (४१५)	११३३४८९ (१०० टक्के) (९०४१)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कंसातील आकडे शेतकऱ्यांची संख्या दर्शवितात)

Source : Compiled from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८.१ वरून दिसून येते की शिरूर तालुक्याला विविध सात प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली १०४१ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ कालखंडात ११३३४८९रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. भुईमूग या पिकासाठी १०८१ शेतकऱ्यांना २००२-०३ मध्ये प्राप्त झालेली ४४३२१० रूपये (३९.१ टक्के) नुकसान भरपाई हीच मोठी नुकसान भरपाई असून त्या खालोखाल ज्वारी जिरायत १५.८ टक्के, मुग १४.३ टक्के, बाजरी १३.८ टक्के, ज्वारी बागायत ७.८ टक्के व गहू बागायत ४.३ टक्के यांचा समावेश होत असताना दिसून येतो.

तक्ता ४.२८.२: पीक विमा योजनेची खेड व मावळ तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	खेड					मावळ	
	हरभरा	करडई	भुईमूग	भात	एकूण	भात	एकूण
२००२-०३	--	--	४४३२१० (१०८१)	--	४४३२१० (१०८१)	३४५६७ (५४३)	३४५६७ (५४३)
२००३-०४	४५६३७ (५९७)	५६४७० (९७३)	--	४३५६० (७६३)	१४५६६७ (२३३३)	--	--
२००४-०५	--	--	६७३५४ (९९४)	--	६७३५४ (९९४)	--	--
२००५-०६	५६७८९ (७८७)	२७६४३ (५६२)	--	--	८४४३२ (१३४९)	--	--
२००६-०७	--	--	--	--	--	८४६७० (१०४५)	८४६७० (१०४५)
२००७-०८	--	--	--	४५६७८ (६३५)	४५६७८ (६३५)	८७२६४ (१२०४)	८७२६४ (१२०४)
२००८-०९	--	--	--	८९७६४ (१०८७)	८९७६४ (१०८७)	--	--
एकूण	१०२४२६ (११.७टक्के) (१३८४)	८४११३ (९.६टक्के) (१५३५)	५१०५६४ (५८.३टक्के) (२०७५)	१७९००२ (२०.४टक्के) (२४८५)	८७६१०५ (१००टक्के) (७४७९)	२०६५०१ (१००टक्के) (२७९२)	२०६५०१ (१००टक्के) (२७९२)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कंसातील आकडे शेतकऱ्यांची संख्या दर्शवितात)

Source : Compiled from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८.२ वरून दिसून येते की खेड तालुक्याला विविध चार प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली ७४७९ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ कालखंडात ८७६१०५ रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. भुईमूग या पिकासाठी २०७५ शेतकऱ्यांना

२००२-०३ व २००४-०५ मध्ये प्राप्त झालेली ५१०५६४ रूपये (५८.३ टक्के) नुकसान भरपाई हीच मोठी नुकसान भरपाई असून त्या खालोखाल भात पिकासाठी २०.४ टक्के, हरभरा ११.७ टक्के व करडई ९.६ टक्के यांचा समावेश होता असे दिसून येते.

मावळ तालुक्याला भात एका पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली २००२ ते २००९ या कालखंडात तीन वर्षे भात या पिकासाठीची आणेवारी कमी भरली व त्याचा परिणाम म्हणून २७९२ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ कालखंडात २०६५०१ रूपये नुकसान भरपाई मिळाली.

तक्ता ४.२८.३: पीक विमा योजनेची मुळशी व हवेली तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	मुळशी		हवेली						
	भात	एकूण	ज्वारी जिरायत	गहू बागायत	हरभरा	करडई	भुईमूग	कांदा	एकूण
२००२-०३	३४५२६ (४५६)	३४५२६ (४५६)	४५६३७ (५६७)	--	३४५६९ (६३९)	--	३५६२९ (५७०)	--	११५८३५ (१७७६)
२००३-०४	३६५४८ (३६४)	३६५४८ (३६४)	--	५६४९० (९७३)	--	३५०६० (९६९)	--	३४२५६ (६५०)	१२५८०६ (२५९२)
२००४-०५	--	--	--	--	--	--	--	४५६३७ (८९५)	४५६३७ (८९५)
२००५-०६	५६७४८ (१०२५)	५६७४८ (१०२५)	४५६७० (९०५)	--	--	--	--	--	४५६७० (९०५)
२००६-०७	--	--	--	--	--	--	--	--	--
२००७-०८	--	--	--	--	--	--	--	५४६७२ (१०२३)	५४६७२ (१०२३)
२००८-०९	४७८३० (९७६)	४७८३० (९७६)	३५६८० (५३०)	--	--	--	--	--	३५६८० (५३०)
एकूण	१७५६५२ (१००टक्के) (२८२१)	१७५६५२ (१००टक्के) (२८२१)	१२६९८७ (३०टक्के) (२००२)	५६४९० (१३.३टक्के) (९७३)	३४५६९ (८.२टक्के) (६३९)	३५०६० (८.३टक्के) (९६९)	३५६२९ (८.४टक्के) (५७०)	१३४५६५ (३१.८टक्के) (२५६८)	४२३३०० (१००टक्के) (७७२९)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कंसातील आकडे शेतकऱ्यांची संख्या दर्शवितात)

Source : Compiled from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८.३ वरून दिसून येते की मुळशी तालुक्याला भात या एका प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली २८२१ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ कालखंडातील चार वर्षात १७५६५२ रूपये नुकसान भरपाई मिळाली असे दिसून येते.

हवेली तालुक्याला विविध सहा प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजने अंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली ७७२१ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ कालखंडात ४२३३०० रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. कांदा या पिकासाठी २५६८ शेतकऱ्यांना २००३-०४, २००४-०५ व २००७-०८ मध्ये प्राप्त झालेली १३४५६५ रूपये (३१.८ टक्के) नुकसान भरपाई हीच अभ्यास कालखंडात

मोठी नुकसान भरपाई असून त्या खालोखाल ज्वारी पिकासाठी ३०.० टक्के, गहू १३.३ टक्के, हरभरा ८.२ टक्के, करडई ८.३ टक्के व भुईमूग ८.४ टक्के यांचा समावेश होता असे दिसून येते.

तक्ता ४.२८.४: पीक विमा योजनेची दौड व भोर तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	दौड							भोर		
	ज्वारी जिरायत	ज्वारी बागायत	गहू बागायत	हरभरा	भुईमूग	कांदा	एकूण	ज्वारी जिरायत	भात	एकूण
२००२- २००३	--	--	--	--	--	६२८६८८ (१९७२)	६२८६८८ (१९७२)	--	५७६८० (४५९)	५७६८० (४५९)
२००३- २००४	--	९२६३९५ (८४१)	३४९१८ (१९५८)	--	--	--	९६१३१३ (१९९९)	४५३६० (८६७)	--	४५३६० (८६७)
२००४- २००५	५०७६०० (७०५)	--	९९७१२ (१४८८)	९४८८ (३१२)	--	--	६९६८०० (२५०५)	--	--	--
२००५- २००६	५१२९६ (७८८)	--	--	--	२७४९१ (३९१)	--	७८७०७ (१९७९)	--	--	--
२००६- २००७	८६६९१ (७८१)	--	--	--	--	७९२७३ (३८१)	१६५९६४ (१९६२)	--	६७८४० (१०२३)	६७८४० (१०२३)
२००७- २००८	९०२३४ (६९८)	--	--	९८७६ (२९७)	--	७६३४२ (३४२)	१७६४५२ (१३३७)	--	--	--
२००८- २००९	--	--	५४३७८ (३१२)	९२५६ (१५६)	--	४४२२२ (११०२)	१०७८५६ (१५७०)	३२६९० (५४०)	--	३२६९० (५४०)
एकूण	७३५८२१ (२६.९टक्के) (२९७२)	९२६३९५ (३३.९टक्के) (८४१)	१८९००८ (६.९टक्के) (२९५८)	२८६२० (१.९टक्के) (७६५)	२७४९१ (१.०टक्के) (३९१)	८२८५२५ (३०.२टक्के) (३७९७)	२७३५७८० (टक्के) (१९७२४)	७८०५० (३८.३टक्के) (१४०७)	१२५५२० (६१.७टक्के) (१४८२)	२०३५७० (१००टक्के) (२८८९)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कसातील आकडे शेतकऱ्यांची संख्या दर्शवितात)

Source : Compiled from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८.४ वरून दिसून येते की दौड तालुक्याला विविध सहा प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली. १९७२४ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ या कालखंडात २७३५७८० रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. ज्वारी बागायत या पिकासाठी ८४१ शेतकऱ्यांना २००३-०४ या एका वर्षामध्ये प्राप्त झालेली ९२६३९५ रूपये (३३.९ टक्के) नुकसान भरपाई मोठी नुकसान भरपाई असून त्याखालोखाल कांदा पिकासाठी ३०.२ टक्के, ज्वारी जिरायत २६.९ टक्के, गहू बागायत ६.९ टक्के, हरभरा १.९ टक्के व भुईमूग १.० टक्के यांचा समावेश होता असे दिसून येते.

भोर तालुक्याला भात व ज्वारी जिरायत दोन प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळालेली दिसून येते. २००२ ते २००९ या कालखंडात २८८९ शेतकऱ्यांना चार वर्षांच्या कालखंडात २०३५७० रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. सर्वाधिक नुकसान भरपाई भात पिकासाठी ६१.७ टक्के व त्याखालोखाल ज्वारी जिरायत पिकासाठी ३८.३ टक्के पीक विमा नुकसान भरपाई मिळाली.

तक्ता ४.२८.५: पीक विमा योजनेची पुरंदर व वेल्हा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	पुरंदर					वेल्हा				
	ज्वारी जिरायत	गहू बागायत	बाजरी	भुईमूग	एकूण	ज्वारी जिरायत	बाजरी	करडई	भात	एकूण
२००२ -०३	६७५४० (१०७०)	--	--	--	६७५४० (१०७०)	६७३८० (९९०)	३७०९० (७५६)	--	--	१०४४७० (१७४६)
२००३ -०४	--	५५८९० (९९५)	--	--	५५८९० (९९५)	--	--	४५५८० (५५९)	--	४५५८० (५५९)
२००४ -०५	--	--	३२९९० (८७५)	--	३२९९० (८७५)	--	--	५५६८० (८६०)	५१०२० (९८८)	१०६७०० (१८४८)
२००५ -०६	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
२००६ -०७	७५६३० (१२०५)	--	--	--	७५६३० (१२०५)	--	--	--	५६४०० (८९०)	५६४०० (८९०)
२००७ -०८	--	--	--	३२८८० (५५३)	३२८८० (५५३)	--	--	--	--	--
२००८ -०९	४६६८० (८८७)	--	--	--	४६६८० (८८७)	--	३४४०० (५६०)	--	--	३४४०० (५६०)
एकूण	१८९८५० (६०.९८८८६) (३१६२)	५५८९० (१७.९८८८६) (९९५)	३२९९० (१०.६८८८६) (८७५)	३२८८० (१०.६८८८६) (५५३)	३११६९० (१०.०८८८६) (५५८५)	६७३८० (१९.४८८८६) (९९०)	७१४९० (२०.६८८८६) (१३१६)	१०१२६० (२९.१८८८६) (१४१९)	१०७४२० (३०.९८८८६) (१८७८)	३४७५५० (१०.०८८८६) (५६०३)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कसातील आकडे शेतकऱ्यांची संख्या दर्शविताने)

Source : Compiled from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८.५ वरून दिसून येते की पुरंदर तालुक्याला विविध चार प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली ५५८५ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ कालखंडात ३११६१० रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. ज्वारी जिरायत या पिकासाठी ३१६२ शेतकऱ्यांना १८९८५० रूपये (६०.९० टक्के) नुकसान भरपाई प्राप्त झाली. त्या खालोखाल गहू बागायत पिकासाठी १७.९ टक्के, बाजरी १०.६ टक्के व भुईमूग १०.६ टक्के यांचा समावेश होता असे दिसून येते.

वेल्हे तालुक्याला चार प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली ५६०३ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ कालखंडातील पाच वर्षात ३४७५५० रूपये नुकसान भरपाई मिळाली असे दिसून येते. सर्वाधिक नुकसान भरपाई भात पिकासाठी ३०.९ टक्के, करडई २९.१ टक्के, बाजरी २०.६ टक्के व ज्वारी जिरायत पिकासाठी १९.४ टक्के पीक विमा नुकसान भरपाई मिळाली.

तक्ता ४.२८.६: पीक विमा योजनेची बारामती तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	ज्वारी जिरायत	ज्वारी बागायत	गहू बागायत	बाजरी	हरभरा	करडई	भुईमूग	कांदा	एकूण
२००२-०३	--	--	६५३९० (९९०)	--	--	--	--	--	६५३९० (९९०)
२००३-०४	--	--	--	--	५६९०२ (८७९)	--	--	--	५६९०२ (८७९)
२००४-०५	--	--	५६९०५ (६७२)	--	--	--	--	६८९०० (१००२)	१२५८०५ (१६७४)
२००५-०६	--	२३०३० (३४०)	--	--	--	--	--	३४०२० (४३२)	५७०५० (७७२)
२००६-०७	--	--	--	--	--	७२३० (१५६)	--	--	७२३० (१५६)
२००७-०८	२२४३० (९८२)	--	--	३२०९० (८७४)	--	--	३४०५३ (९१०)	--	८८५७३ (२७६६)
२००८-०९	--	--	--	--	--	--	--	७५४८० (६८३)	७५४८० (६८३)
एकूण	२२४३० (४.७८८८८) (९८२)	२३०३० (४.८८८८८) (३४०)	१२२२९५ (२५.७८८८८) (१६६२)	३२०९० (६.७८८८८) (८७४)	५६९०२ (११.९८८८८) (८७९)	७२३० (१.५८८८८) (१५६)	३४०५३ (७.९८८८८) (९१०)	१७८४०० (३७.६८८८८) (२९९७)	४७६४३० (१००.८८८८८) (७९२०)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कंसातील आकडे लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या दर्शवितात)

Source : Complied from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८.६ वरून दिसून येते की बारामती तालुक्याला विविध आठ प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली. कांदा या पिकासाठी २११७ शेतकऱ्यांना १७८४०० रूपये (३७.६ टक्के) नुकसान भरपाई मिळाली असून त्याखालोखाल गहू बागायत २५.७ टक्के या पिकाचा क्रमांक लागतो. त्याशिवाय ज्वारी (जिरायत व बागायत), बाजरी, हरभरा, करडई व भुईमूग या पिकांसाठी विमा नुकसान भरपाई मिळालेली दिसून येतो.

तक्ता ४.२८.७: पीक विमा योजनेची इंदापूर तालुक्यातील शेतकऱ्यांना मिळालेली नुकसान भरपाई

वर्ष	ज्वारी जिरायत	ज्वारी बागायत	गहू बागायत	बाजरी	हरभरा	करडई	भुईमूग	कांदा	एकूण
२००२-०३	५५३०५ (६५८)	--	--	३५४०५ (६९५)	--	८३६० (१०२)	--	--	९९०७० (१४५५)
२००३-०४	--	--	--	--	--	--	--	--	--
२००४-०५	--	५४३९० (८६४)	--	--	--	--	--	६५८९० (१०३४)	१२०२८० (१८९८)
२००५-०६	--	--	४५३९० (७९५)	--	--	--	४३०५६ (९२५)	--	८८४४६ (१७२०)
२००६-०७	--	--	--	--	१५५४३ (८७५)	--	--	--	१५५४३ (८७५)
२००७-०८	--	--	५९९०५ (६४९)	--	--	--	--	--	५९९०५ (६४९)
२००८-०९	६५८९० (९६१)	--	--	--	--	--	--	--	६५८९० (९६१)
एकूण	१२११९५ (२७८८८८८) (१६१९)	५४३९० (१२.१८८८८८८) (८६४)	१०५२९५ (२३.४८८८८८८) (१४४४)	३५४०५ (७.९८८८८८८) (६९५)	१५५४३ (३.५८८८८८८) (८७५)	८३६० (१.९८८८८८८) (१०२)	४३०५६ (९.६८८८८८८) (९२५)	६५८९० (१४.६८८८८८८) (१०३४)	४४९१३४ (१००.८८८८८८८) (७५५८)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कंसातील आकडे लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या दर्शवितात)

Source : Complied from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४.२८.७ मध्ये इंदापूर तालुक्यात विविध आठ प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत नुकसान भरपाई मिळाली ७५५८ शेतकऱ्यांना २००२ ते २००९ या कालखंडात ४४९१३४ रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. ज्वारी जिरायत या पिकासाठी १६१९ शेतकऱ्यांना प्राप्त झालेली १२११९५ रूपये (२७ टक्के) नुकसान भरपाई मिळाली असून त्याखालोखाल गहू बागायत २३.४ टक्के या पिकाचा क्रमांक लागतो. त्याशिवाय ज्वारी (बागायत), कांदा, बाजरी, हरभरा, करडई व भुईमूग या पिकांसाठी विमा नुकसान भरपाई मिळालेली दिसून येतो.

तक्ता ४.२९: अभ्यास कालखंडात पुणे जिल्ह्याला प्राप्त झालेली एकूण पीक विमा नुकसान भरपाई

वर्ष	ज्वारी जिरायत	ज्वारी बागायत	गहू बागायत	बाजरी	हरभरा	करडई	भुईमूग	कांदा	भात	एकूण
२००२-०३	२३५८६२ (१०.० टक्के) (३२८५)		६५३९० (३.० टक्के) (९९०)	७२४९५ (३.४ टक्के) (१४५१)	३४५६९ (१.६ टक्के) (६३९)	८३६० (०.४ टक्के) (१०२)	७२२०४९ (२६६२ टक्के) (३३.५)	६२८६८८ (२९.२ टक्के) (१९७२)	३८८१९३ (१८ टक्के) (५७१८)	२१५५६०६ (१०० टक्के) (१६८१९)
२००३-०४	१९६५७५ (११.३ टक्के) (२३०४)	१०१४२९८ (५८.१ टक्के) (११६२)	१४७२९८ (८.४ टक्के) (३१२६)		१३४९३९ (७.७ टक्के) (१८००)	१३७१९० (७.९ टक्के) (२५०१)		३४२५६ (२.० टक्के) (६५०)	८०१०८ (४.६ टक्के) (११२७)	१७४४५८४ (१०० टक्के) (१२६७०)
२००४-०५	५६६००० (४०.६ टक्के) (१४२५)	५४३९० (३.९ टक्के) (८६४)	२०५२०९ (१४.७ टक्के) (२५९८)	९४५९० (६.८ टक्के) (१६५५)	९४८८ (०.७ टक्के) (३१२)	५५६८० (४.० टक्के) (८६०)	१३२६७४ (९.५ टक्के) (१८२६)	१८०४२७ (१३.० टक्के) (२९३१)	९४६७० (६.८ टक्के) (१३१२)	१३९३१२८ (१०० टक्के) (१३७८३)
२००५-०६	१३७१९९ (२५.१ टक्के) (२४२३)	२३०३० (४.२ टक्के) (३४०)	४५३९० (८.३ टक्के) (७९५)	९४६६० (१७.३ टक्के) (१०१२)	५६७८९ (१०.४ टक्के) (७८७)	२७६४३ (५.१ टक्के) (५६२)	७०४६७ (१२.९ टक्के) (१३१६)	३४०२० (६.२ टक्के) (४३२)	५६७४८ (१०.५ टक्के) (१०५५)	५४५९४६ (१०० टक्के) (८६९२)
२००६-०७	२३३३५३ (३९.७ टक्के) (२६९८)				१५५४३ (२.६ टक्के) (८७५)	७२३० (१.२ टक्के) (१५६)		७९२७३ (१३.५ टक्के) (३८१)	२५२४७५ (४३.० टक्के) (३८९३)	५८७८७४ (१०० टक्के) (८००३)
२००७-०८	१६९०९४ (२१.१ टक्के) (२०७५)		५९९०५ (७.५ टक्के) (६४९)	३२०९० (४.० टक्के) (८७४)	९८७६ (१.२ टक्के) (२९७)		६६९३३ (८.४ टक्के) (१४६३)	१८७४४४ (२३.४ टक्के) (१७८०)	२७४२.१९ (३४.४ टक्के) (३५२३)	७९९५६१ (१०० टक्के) (१०६६१)
२००८-०९	२४६४२० (३७.६ टक्के) (३७१५)		५४३७८ (८.३ टक्के) (३१२)	३४४०० (५.२ टक्के) (५६०)	९२५६ (१.४ टक्के) (१५६)		११९७०२ (१८.२ टक्के) (१७८५)	१११८९४ (२९.३ टक्के) (२७९३)	१३३८३०७ (१७.१ टक्के) (१९३९१)	६५६०५० (१०० टक्के) (९३२१)
एकूण	१७८४५०३ (२२.६ टक्के) (१७९२५)	१०९१७१८ (१३.८ टक्के) (२३६६)	५७७५७० (७.३ टक्के) (८४७०)	३२८२३५ (४.२ टक्के) (५५५२)	२७०४६० (३.४ टक्के) (४८६६)	२३६०२३ (३.० टक्के) (४१८१)	९९२१२३ (१२.६ टक्के) (७२६७)	१२६३८१० (१६.० टक्के) (९९३१)	१३३८३०७ (१७.१ टक्के) (१९३९१)	७८८२७४९ (१०० टक्के) (७९९४९)

(विमा नुकसान भरपाई रूपयात ; कंसातील आकडे लाभाधी शेतकऱ्यांची संख्या दर्शविताने)

Source : Compiled from PDCC Banks Statistic Dept

तक्ता ४३.२९ मध्ये २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यांतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेतकरी सभासदांना विविध पिकांच्या नुकसानी बद्दल मिळालेल्या विमा नुकसान भरपाईची माहिती देण्यात आलेली आहे. त्यावरून दिसून येते की अभ्यास कालखंडातील सात वर्षात विविध नऊ पिकांसाठी विमा नुकसान भरपाईपोटी पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ७९९४९ सभासदाना ७८८२७४९ रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. पीक विमा नुकसान भरपाई मध्ये सर्वात अधिक नुकसान भरपाई ज्वारी

(जिरायत) २२.६ टक्के, भात १७.१ टक्के, कांदा १६.० टक्के व ज्वारी (बागायत) १३.८ टक्के या पिकाना उपलब्ध झालेली होती. त्याचबरोबर भुईमूग १२.६ टक्के, गहू (बागायत) ७.३ टक्के, बाजरी ४.२ टक्के, हरभरा ३.४ टक्के, करडई ३.० टक्के यांचा समावेश होता.

२००२-०३ ते २००४-०५ या कालखंडात पीक विमा योजना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सर्व कर्जधारक शेतकऱ्यांना सक्तीची होती व त्याचा परिणाम २००२-०३ मध्ये सर्वाधिक नुकसान भरपाई २१५५६०६ रूपये १६८१९ शेतकऱ्यांना मिळाली त्यामध्ये भुईमूग व कांदा या पिकाना अनुक्रमे ३३.५ टक्के व २९.२ टक्के नुकसान भरपाई मिळाली. २००३-०४ मध्ये १७४४५८४ रूपये १२६७० शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई म्हणून मिळाले. त्यामध्ये ज्वारी (बागायत) ५८.१ टक्के व ज्वारी (जिरायत) ११.३ टक्के यांचा वाटा मोठा होता. तर २००४-०५ मध्ये १३९३१२८ रूपये १३७८३ शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई म्हणून प्राप्त झाले. त्यामध्ये ज्वारी (जिरायत) या पिकासाठी ४०.६ टक्के नुकसान भरपाई मिळाली. त्यानंतरच्या चार वर्षात पीक विमा योजना ऐच्छिक असल्याचा परिणाम सहभागी सभासद व मिळालेली नुकसान भरपाईचे प्रमाण घटलेले दिसून येते. याचाच अर्थ पुणे जिल्ह्यातील भौगोलिक विविधतेमुळे तालुकानिहाय पीक पध्दती वेगवेगळी असल्यामुळे २००२ ते २००९ या अभ्यास कालखंडात पुढील बाबी ठळकपणे दिसून आल्या.

१. पीक विमा योजनेत तालुकानिहाय सहभागी होणाऱ्या शेतकऱ्याची संख्या कमी आहे. तसेच वेल्हा भोर मावळ या तालुक्याबाबत पीक विमा योजनेबाबत फारशी जागृती झालेली नाही.

२. सर्व प्रकारच्या कृषी उत्पादनासाठी विमा उतरवण्याची सोय व संधी उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे पीक विमा पध्दतीला मर्यादा दिसून येतात.

३. बागायती क्षेत्राचा प्रभाव असणाऱ्या बारामती, इंदापूर, दौड, शिरूर, हवेली, आंबेगाव व खेड या तालुक्यातील शेतकरी नगदी पिकांसाठी या योजनेत सहभागी झाले व त्यांना मोठ्या प्रमाणात नुकसान भरपाईचे लाभ प्राप्त झाले.

४. २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात विविध तालुक्यांना नैसर्गिक प्रतिकूलतेचा परिणाम म्हणून जी पीक विमा नुकसान भरपाई मिळाली, त्यामध्ये ज्वारी (जिरायत) साठी २२.६ टक्के नुकसान भरपाई मिळालेली दिसून येते.

५. पीक विमा योजनेत कांदा या नगदी पिकाचा समावेश असून अभ्यास कालखंडाच्या सर्व वर्षात नुकसान भरपाई प्राप्त झालेली दिसून येते याचबरोबर ज्वारी (जिरायत)हरभरा. भात या पिकाना सुध्दा २००२-०३ ते २००८-०९ कालखंडात प्रत्येक वर्षी नुकसान भरपाई प्राप्त झालेली दिसून येते.

४.२९ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांकडून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे विश्लेषण

ग्रामीण आर्थिक विकासातील प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचा सहभाग जाणून घेण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये काम करणाऱ्या सचिवांच्या मुलाखतीद्वारे माहितीचे संकलन करण्यात आले. पुणे जिल्ह्यातील निवडण्यात आलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांची प्रत्यक्ष भेट घेऊन माहिती संकलित करण्यात आली. कृषी व ग्रामीण क्षेत्रे ही अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा मूलभूत स्रोत मानले जात असून ते अत्यंत खोलवर विस्तारलेले आहे. तसेच नैसर्गिक घटकाच्या प्रभावाखाली आणि अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शेती व ग्रामीण क्षेत्रे आपली विकासविषयक वाटचाल करीत आहेत. त्यामुळे त्यांचा विकास दर अत्यल्प आणि बऱ्याच वेळा ऋण दिसून येतो. ग्रामीण व कृषी अर्थकारणाची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- उत्पादनक्षेत्रे ही भौगोलिकदृष्ट्या खोलवर व विखुरलेली दिसून येतात.
- लोकसंख्येच्या निर्वाहाची शेती केंद्रित उत्पादन व्यवस्था आढळते.
- हवामान, सुपिकता इत्यादी नैसर्गिक घटकाचा उत्पादनावर मोठा प्रभाव दिसून येतो त्यामुळे उत्पादनाची अनिश्चितता मोठ्या प्रमाणात आढळते.
- आधुनिक दळणवळणाची साधने, वाहतूक सेवा, शिक्षण, वीजपुरवठा, वित्तीय सेवा इत्यादी रचनात्मक सेवा सुविधांचा मोठ्या प्रमाणात व सार्वत्रिक अभाव दिसून येतो.
- ग्रामीण लोकसंख्येतील निरक्षरता, अज्ञान व दैववादाचे मोठे प्रमाण जाणीव जागृती व कौशल्याचा अभाव निर्माण करणारे असून त्याचा उत्पादन, रोजगार व उत्पन्नावर प्रतिकूल परिणाम करणारा ठरत आहे.

- व्यावसायिक दृष्टिकोनाच्या अभावामुळे उत्पादकता, उत्पादन व उत्पन्न वाढीवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम दिसून येत आहेत.
- दारिद्र्याचे दुष्टचक्र व ते भेदण्यात येणारे अपयश ही ग्रामीण मागासलेपणाबाबतची मूलभूत समस्या दिसून येते.
- शेतीवरील लोकसंख्येचे वाढते अवलंबित्व, लोकसंख्येचा शेतीवरील अतिरिक्त भार, छुपी बेकारी इत्यादी समस्या दिसून येतात.
- ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात धोका व अनिश्चितता मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे जोखीम पत्करणे, नवायोजन इत्यादीबाबत उदासीनता दिसून येते.
- वाढती दैवाधीनता आणि प्राप्त परिस्थितीत आहे त्यात समाधान मानण्याची प्रवृत्ती आढळून येते.
- विकासविषयक कृती योजना आणि उत्पादक धोरणाबाबत अज्ञान दिसून येते.
- कर्जबाजारीपणा, दुःख, दैन्य, कुपोषण इत्यादीची मोठी व्याप्ती आढळून येते.

ग्रामीण व कृषी अर्थकारणाचे सर्वसाधारण स्वरूप लक्षात घेता या क्षेत्रात विकास विषयक प्रवृत्ती गतिमान करण्यास ज्या विविध विकास संस्था सहभागी होतात त्यामध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्यपध्दती महत्वाची आहे. संरचनात्मक घटक व वित्तीय संघटनप्रणाली म्हणून या संस्थांकडे पाहिले जाते. ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सचिव व त्याचे कार्यालय यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीवरून पुढील निरीक्षणे दिसून आली.

१) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील सचिव हा दैनंदिन कामकाज पध्दतीचा प्रमुख कणा आहे.

त्यांच्या जाणीवा, कार्यक्षमता, निर्णयक्षमता, इच्छाशक्ती, संघटन, संचालक मंडळाला योग्य प्रकारे माहितीचे संप्रेक्षण इत्यादी अनेक बाबींवर संस्थेचा कार्यात्मक सहभाग अवलंबून असतो.

२) पुणे जिल्ह्यातील अभ्यासासाठी निवडलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ४२ संस्थाना (३२.१० टक्के) स्वतःच्या मालकीचे कार्यालय, साठवणगृह व खत विक्रीचे दुकान होते परंतु ८९ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना (६७.९ टक्के) स्वतःच्या मालकीचे

कार्यालयसुध्दा नव्हते. ग्रामीण व्यवस्थेत दीर्घकाळ व्यावसायिक कार्यपध्दती राबवूनही अनेक संस्था अपेक्षित उत्पन्नसाधने आणि मालमत्ता धारण करू शकलेल्या नव्हत्या.

- ३) सभासद वाढीसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थाकडून करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नात मुख्यतः संचालक मंडळाकडून सभासद वाढीसाठी होणारे प्रयत्न, स्थानिक सामाजिक कार्यकर्ते, युवक मंडळे इत्यादींचा सहभाग. याबरोबर सभासद संख्येतील वाढीत जमिनीच्या वारसाहक्कानुसार मालकीहक्कात वाढणारा सहभाग, जमिनीच्या खरेदी विक्रीतून नवीन सभासद निर्मिती इत्यादींचे प्रमाण मोठे होते.
- ४) वार्षिक सर्वसाधारण सभेसाठी सभासदांची उपस्थिती आणि त्यांचा सहभाग याबाबत प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचे सचिव फारसे समाधानी नव्हते. वार्षिक सर्वसाधारण सभेसाठी गणसंख्येची अट पूर्ण करणे नेहमीच कठीण असते. सामाजिक व राजकीय गट, सहकारातील कार्यकर्ते इत्यादी विशिष्ट सभासदांची उपस्थिती वार्षिक सर्वसाधारण सभेसाठी असते असे नमूद करण्यात आले.
- ५) बहुसंख्य सचिवांनी कर्जपुरवठा वेळेवर उपलब्ध करून दिला जातो असे नमूद करताना जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडे खरीप हंगामापूर्वीच प्रत्येक संस्थेला कमाल कर्ज मर्यादापत्रके सादर करून सभासदांचे कर्ज मागणी प्रस्ताव मंजूर करून घ्यावयाचे असतात. तसेच कर्जधारक सभासदाना किसान क्रेडीट कार्ड उपलब्ध करून दिले जात असल्यामुळे शेतकरी सभासदांना कर्जे वेळेवर मिळण्यात अडचणी येत नाहीत. खरीप पिकांसाठीचे कर्ज वितरण १ एप्रिल ते ३० सप्टेंबर या कालावधीत व रब्बी पिकांचे कर्जवितरण १ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च या कालावधीत हंगामनिहाय मंजूर कर्जमर्यादेनुसार कर्जाची उचल करता येते.
- ६) कर्जाचा जास्तीत जास्त फायदा मध्यम व मोठ्या शेतकरी सभासदांना होतो. कारण त्यांची कर्ज उचल क्षमता मोठी असते. तसेच विविध कृषी विकासासाठी कर्जमागणी मध्यम व मोठे शेतकरी करतात. त्याचवेळी अल्पभूधारकांसाठी केंद्रशासन, राज्यशासन व नाबार्डच्या विशेष योजनांचा व प्राधान्यक्रमाचा लाभ सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना होत असतो.

- ७) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जाचा योग्य वापराबाबतची भूमिका नमूद करताना सचिव व बँकेचे इन्स्पेक्टर वरचेवर कर्जधारकाकडे भेटी देतात. संचालक मंडळाचे कर्जदारांवर लक्ष असते. असे नमूद करतानाच कर्जरकमेच्या योग्य वापराबाबत आम्ही समाधानी नाही असे १३१ सचिवांपैकी ५८ (४४.३ टक्के) सचिवांनी सांगितले.
- ८) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची ठेवी स्वीकारण्याबाबत ची मते नमूद करताना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे ठेवी ठेवल्या जात नाहीत व याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत.
- प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व शेतकरी यामधील मध्यस्थ / दुवा आहे व केवळ कर्ज रकमेचे हस्तांतरण करते.
 - ग्रामीण लोकांची प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे ठेवी ठेवण्याची प्रवृत्ती नाही.
 - ग्रामीण शेतकरी सभासदांकडे बचतीचा अभाव असल्यामुळे ते ठेवी ठेवू शकत नाहीत.
 - बचत ठेवी गोळा करण्याची पध्दत प्रथम पासूनच अस्तित्वात नाही.
 - बँका व बिगरकृषी पतसंस्थेत लोक ठेवी ठेवतात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे ठेवी ठेवत नाही.
- ९) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या नियमित कर्जवसुलीबाबत ७४.८ टक्के सचिवांनी नकारार्थी मत दिले तर २५.२ टक्के सचिवांनी होकारार्थी मत दिले. मोठ्या प्रमाणात थकबाकी वाढ व कर्ज वसुली न होण्याबाबतच्या समस्या पुढीलप्रमाणे दिसून आल्या.
- कर्जदार शेतकऱ्यांची कर्जफेडविषयक इच्छाशक्तीचा अभाव.
 - अवर्षण, दुष्काळ इत्यादीमुळे कर्जफेडीचा प्रश्न.
 - अयोग्य कर्जप्रकरणांना दिलेली मंजूरी.
 - कर्जमाफीच्या शक्यतेमुळे कर्जफेडीबाबतची उदासीनता.
 - कर्ज रकमेचा अयोग्य कारणांसाठी केलेला वापर.
 - संचालक मंडळाची कर्जे वसुलीबाबतची उदासीनता.

- शेतकऱ्यांचा वाढता कौटुंबिक खर्च, महागाईचे वाढते प्रमाण, शेती आदानावरील वाढते खर्च इत्यादी कारणे कर्ज परतफेडीत अडसर ठरत आहेत असे सांगण्यात आले.
- १०) कर्ज थकबाकीच्या समस्येबाबत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांच्या मते २००२-०३ ते २००६-०७ या कालावधीत संस्थांची कर्ज थकबाकी सतत वाढत गेली आणि थकबाकी वाढण्यास शासनव्यवस्थेतील जबाबदार मंत्री, ज्येष्ठ राजकारणी इत्यादींनी कर्जमाफीचे दिलेले स्पष्ट, अस्पष्ट संकेत कारणीभूत आहेत असे ७६.६ टक्के सचिवांनी सांगितले.
- ११) कर्जाची थकबाकी वाढू नये यासाठी स्वतः संस्थेचे सचिव, संचालक मंडळाचे सदस्य, जिल्हा बँकेचे इन्स्पेक्टर कर्जदार सभासदाकडे जाऊन त्याला वेळोवेळी समज देतात, नवीन कर्जप्रस्ताव स्वीकारले जात नाहीत. तसेच सहकार कायदा कलम १०१ (०१) नुसार कारवाई केली जाते. या विविध बाबींचा परिणाम म्हणून कर्जवसुली काही प्रमाणात साध्य होते.
- १२) सर्वेक्षण कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांकडून संस्थेच्या आर्थिक स्थितीबाबत माहिती घेतली असता ७१ टक्के सचिवांनी आर्थिक तोटा वाढत आहे असे नमूद केले. २६ टक्के सचिवांनी संस्था नफ्यात आहेत. ३ टक्के सचिवांनी संस्था दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर आहे असे नमूद केले. त्यांच्यामते पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था थकीत कर्जाच्या ओझ्याखाली दडपल्या जात आहेत.
- १३) सहकार कायदानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या आर्थिक व्यवहाराच्या नोंदी ठेवल्या जातात. हिशोब पुस्तके व लेखा परीक्षण करून घेतले जाते. याबाबत सर्वच सचिवांनी सकारात्मक विचार मांडले. एप्रिल २००९ पासून वैद्यनाथन समितीच्या शिफारशीनुसार बँकिंग प्रणालीप्रमाणे सर्व प्रकारची हिशोब पुस्तके ठेवली जाणार असून संपूर्ण महाराष्ट्रात हिशोबपत्रकांबाबत एकजिनसीपणा येणार आहे.
- १४) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमुळे गांवाचा आर्थिक विकास झाला आहे असे सर्वच सचिवांनी नमूद केले. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यपध्दतीत आणि वसुली यंत्रणेत दोष असले तरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या विकास संस्था असून ग्रामीण आर्थिक व्यवस्थेत विकासाची गंगा आणण्याची कार्यवाही या संस्थांनी केलेली असून

शेतीतील उत्पादन, उत्पादकता, नवायोजन, तंत्रज्ञान, यांत्रिकीकरण, हरितक्रांती, रोजगारसंधीची निर्मिती, प्रक्रिया उद्योग इत्यादीत वाढ घडवून आणून शेतीला विकासाची गोडी व व्यवसायाचे स्वरूप प्राप्त करून देण्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा वाटा मोठा असल्याचे नमूद केले.

१५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आर्थिकदृष्ट्या भक्कम आणि स्वयंपूर्ण होण्यासाठी सचिवांचा दृष्टिकोन मुख्यतः शासनाने पुढाकार घेऊन कर्जमाफीचे धोरण राबवावे, व्याजदरात मोठी कपात करावी, कर्जवसुलीसाठी संचालक मंडळास जबाबदार धरावे, सचिवपद कायमस्वरूपी करावे इत्यादी विचार मांडले.

१६) शेतकऱ्याची शेतीविषयक एकूण कर्जाची अपेक्षा व त्यांना उपलब्ध होणारा कर्जपुरवठा याबाबत सचिवांनी कर्जविषयक अपक्षित गरजेच्या फारच कमी प्रमाणात कर्जे उपलब्ध होतात असे नमूद केले. ५७ सचिवांनी (४३.५ टक्के) एकूण कर्जमागणीच्या २० टक्के पेक्षा कमी कर्जे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून दिली जातात. ६८ सचिवांनी (५१.९० टक्के) एकूण कर्ज मागणीच्या २५ टक्के ते ४९ टक्के कर्जे दिली जातात. तर ६ सचिवांनी (४.६ टक्के) ५० टक्के ते ७५ टक्के एकूण कर्ज मागणीच्या कर्जे दिली जातात असे नमूद केले. थोडक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां कडून शेतकरी सभासदांच्या कर्जमागणी गरजेची पूर्तता होत नसल्यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्जे शेतीतील उत्पादक बाबींसाठी वापरात येण्याऐवजी बऱ्याचवेळा कर्ज नवे-जुने करणे, मुलांचे विवाह कार्यक्रम, कौटुंबिक स्वरूपाचे खर्च, कौटुंबिक आजारपण, मुलांचे शिक्षणखर्च इत्यादीसाठी वापरली जातात असे दिसून आले. पुणे जिल्ह्यातील १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी नमुना निवडीतील १३१ सचिवांनी प्रश्नावलीला वरील प्रमाणे प्रतिसाद देऊन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची नेमकी भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

४.३० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्ज परतफेडीबाबत शेतकरी कर्जदारांची सर्वसाधारण मानसिकता

संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्याचा उद्देश हा कर्जदाराला उत्पादन व उत्पन्नाची साधने निर्माण करून देणे हा असतो. या उत्पादक गुंतवणुकीतून कर्जफेड करून लाभार्थीने आर्थिक सुदृढतेकडे वाटचाल करावी असे अभिप्रेत असते. स्थूलमानाने पतपुरवठ्याच्या विस्ताराच्या तीन अवस्था आहेत. उदा. कर्जाचा प्रत्यक्ष पुरवठा, कर्जाचा वापर आणि कर्जाची परतफेड. संस्थात्मक कर्जपुरवठ्याची समस्या ही मागणीच्या तुलनेत पुरेसा कर्जपुरवठा उपलब्ध न होणे याचबरोबर कर्जाच्या समाधानकारक वापराबाबतची उदासीनता आहे. कर्जनिधी योग्य त्या प्रमाणात व योग्य त्या उत्पादक कारणासाठी वापरात आल्यास त्यातूनच निश्चित व परिणामकारक कर्ज परतफेड करणे शक्य होते. प्रत्यक्षात बहुसंख्य कर्जदार कर्जनिधीचा अयोग्य आणि सामाजिक गरजपूर्तीसाठी वापर करतात. या उपभोग्य कर्जवापराचा परिणाम कर्जफेडीवर प्रतिकूल परिणाम करणारा दिसून येतो.

■ थकबाकीची समस्या

शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून दिलेल्या कर्जपुरवठ्याचा उपयोग करून उत्पन्ननिर्मिती व त्यातून कर्जाची परतफेड अपेक्षित असते. संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्थांच्या कर्जाचे वाटप आणि कर्जाची वसुली यामध्ये सातत्य व नियमितता टिकून असेल तर वित्तीय संस्थांना भक्कम आर्थिक बळकटी प्राप्त होते. प्रत्यक्षात कृषी व ग्रामीण वित्तपुरवठा संस्थांच्या बाबतीत याबाबत प्रतिकूल परिस्थितीच आढळून येते. स्वातंत्र्योत्तर भारतात शेती व्यवसायातील कर्जबाजारीपणा आणि थकबाकीचे वाढते प्रमाण याबाबत विविध समित्या, आयोग व व्यक्ती पातळीवरील संशोधने इत्यादीतून थकबाकी समस्येबाबत वास्तववादी विश्लेषण मांडलेले दिसून येते.

१) अखिल भारतीय ग्रामीण पत पाहणी समितीने (All India Rural Credit Survey Committee 1954 PP 244 to 268)सर्वप्रथम सर्वकष पाहणीच्या साहाय्याने नमुना निवडीतील ७५ जिल्ह्यांपैकी ३२ जिल्ह्यात सहकारी कर्जपुरवठ्यापैकी २० टक्के कर्जे थकीत होती. तर दहा जिल्ह्यात प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ५० टक्के कर्जे थकीत होती.

- २) अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पुनरावलोकन समितीने (All India Rural Credit Review Committee 1969 PP 141) ग्रामीण पतपुरवठ्याचे पुनरावलोकन करताना प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेला वित्तपुरवठा वाढलेला आहे. त्याचवेळी त्यांची थकीत कर्जे ३०.२ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहेत असे नमूद केले. चौथ्या योजना काळात भारतात ३४४ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका होत्या. त्यापैकी ६७ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेतील थकीत कर्जे ५० टक्के पेक्षा अधिक होती.
- ३) थकबाकीबाबत अभ्यासगटाच्या (Study Team on Overdue 1974 PP10) मते थकबाकीचा प्रश्न गंभीर स्वरूप धारण करित असून भारतातील ८० टक्के जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची थकबाकी त्यांच्या स्वनिधीपेक्षा अधिक झालेली आहे. या बँकांना व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कृषी कर्जे देणे कठीण होत आहे असे नमूद केले.
- ४) शेती व ग्रामीण विकासासाठी संस्थात्मक वित्तपुरवठा प्रणालीबाबत पुनरावलोकन समितीला (Committee on Review the Arrangements of Institutional Credit for Agriculture and Rural Development – CRAFTICARD 1980 PP 65) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत असे दिसून आले की, थकबाकीचे प्रमाण १९७०-७१ मध्ये ३२२.४० कोटी रूपये होते ते वाढून १९७७-७८ मध्ये ८०९.६२ कोटी रूपये म्हणजे ४३.३ टक्क्यांनी वाढले.
- ५) कृषी पतपुरवठा पुनरावलोकन समितीच्या (Agricultural Credit Review Committee – RBI 1989 PP 215) मते प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थेची थकबाकी १९७५-७६ मध्ये ५६०.५ कोटी रूपये वरून १९८५-८६ मध्ये १८०६ कोटी रूपये पर्यंत वाढली असून शेतीक्षेत्रातील थकबाकी ही सार्वत्रिक असून घटक पातळीवर ती तपासणे चुकीचे ठरते.

विविध अभ्यास गट, समित्या,आयोग इत्यादींनी शेती व्यवसायातील थकबाकीबाबत अभ्यास करून थकबाकी निवारणार्थ शिफारशी व मार्ग सूचवलेले असले तरी ग्रामीण व कृषीक्षेत्रात थकबाकीचा प्रश्न गंभीर होत असलेला दिसून येतो. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांची कर्ज थकबाकी १९५०-५१ मध्ये ६ कोटी रु.होती ती वाढून १९७९-८० मध्ये १०८८ कोटी रूपये (प्रणवकुमार चक्रवर्ती १९८३ PP 53) आणि २००१-०२ मध्ये ११०८८.६० कोटी रूपये झाली.

(NCUI : 2004 PP 18) त्यामध्ये २००५-०६ मध्ये १६०५२ कोटी रुपये वाढ झाली. (RBI 05-06 PP 131)

■ अलाभदायी मालमत्ता (Non Performing Assets)

१९९२ मध्ये बँकिंग व वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणाना नरसिंह समितीच्या शिफारशीनुसार सुरुवात झाली. त्यानुसार रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने उत्पन्न गणना आणि मालमत्तेचे वर्गीकरण, अलाभदायी मालमत्ते बाबतची मार्गदर्शक तत्वे निश्चित करून दिली. १९९२-९३ पासून सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना आणि १९९६-९७ पासून राज्य सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सह.बँका यांना मार्गदर्शक तत्वे लागू करण्यात आली. १९९७-९८ पासून कृषी व ग्रामीण विकास बँका, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यांना ही मार्गदर्शक तत्वे लागू झाली. तक्ता ४.३० मध्ये राष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे अलाभदायी मालमत्तेचे प्रमाण दर्शविलेले आहे.

तक्ता ४.३०: राष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे अलाभदायी मालमत्तेचे प्रमाण (कोटी रुपये)

अ. न.	सहकारी संघटन	१९९७-१९९८	१९९८-१९९९	१९९९-२०००	२०००-२००१	२००१-२००२	२००२-२००३	२००३-२००४	२००४-२००५	२००५-२००६	२००६-२००७	२००७-२००८	२००८-२००९
१	प्राथमिक कृषी सह.पतसंस्था	८९३२	१०२४०	१०३०९	१३२६०	१५८३८	१८४३६	२२६४९	२०५९१	१९८८८	२०८७२	१८८९२	१७०४२
२	कृषी व ग्रामीण विकास बँका	२४७०	२७६१	३६७४	४५८५	५४५०	६९७३	८३५२	९४९३	९९४७	१०१३४	९८७९	९२२०
३	जिल्हा मध्य.सह.बँका	४५६५३	५१७१०	६०४०८	६३८८३	७०९०५	६८७८०	६४८९८	५९१६१	५१९४७	५५४०९	५२०७३	५१५१८
४	प्रादेशिक ग्रामीण बँका	३२३८	३१६८	३०४९	२९७८	३०६६	३५०८	१३९४३	२८०४	२६१९	२७०९	२२९४	२०८६

Source : NABARD Annual Report 1998-99 (PP 16), 2001-02 (PP 128), 2002-03 (PP 107), 2006-07 (PP 84), 2009-10 (PP 78-83)

Complied from NABARD – Best Performance Award to Co-operative Banks for 2004-05 PP XXII

तक्ता ४.३० वरून दिसून येते की सहकारी वित्तपुरवठा विषयक सर्व संस्थाना मार्गदर्शक तत्वे लागू केल्या पासून सर्वच संस्थांच्या अलाभदायी मालमत्तेच्या प्रमाणात सतत व मोठी वाढ होत आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अलाभदायी मालमत्तेचे प्रमाण १९९७-९८ मध्ये ८९३२ कोटी रूपये होते ते २००२-०३ पर्यंत सतत वाढते राहिले व त्यानंतर संथ गतीने घटून २००८-०९ मध्ये १७०४२ कोटी रूपये झालेले दिसून येते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अलाभदायी मालमत्तेतील घटीस २००८ च्या अर्थसंकल्पात शेती कर्जमाफीचे धोरण कारणीभूत

असलेले दिसून येते. याचप्रमाणे सहकारी क्षेत्रातील इतर वित्तीय संस्थाबाबत अलाभदायी मालमत्तेचा प्रश्न दिवसेंदिवस गंभीर होत असताना दिसून येत आहे.

■ अलाभदायी मालमत्ता निर्माण होण्याची कारणे

संस्थात्मक वित्तीय संस्थांची कार्यक्षमता ही निर्धारित वेळेत कर्जरकमेचा परतावा व्याजासह प्राप्त होण्यावर अवलंबून असतो. वित्तीय संस्थांची कर्जे वेळेत परतफेड होत असतील तर वित्तीय संस्थाना धोका कमी होतो व जादा जोखीम स्विकारून भांडवली साधनांच्या गुंतवणुकी वाढतात. विकासाची उद्दिष्टे साध्य होण्यात अडचणी उदभवत नाहीत. कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत वित्तीय संघटनांपुढे सर्वात मोठा प्रश्न थकीत कर्जबाकीचा आहे. ग्रामीण अर्थकारणात सहकारी वित्तपुरवठा संस्था गरजे इतका कर्जपुरवठा करू शकत नाहीत त्याची पुढील कारणे दिसून येतात.

- १) कर्जनिधीची थकबाकी वर्षानुवर्षे वाढत आहे.
- २) थकबाकीमुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे आर्थिक आजारपण वाढत आहे.
- ३) वित्तीय भांडवल अनुत्पादक राहिल्यामुळे ग्रामीण व कृषी विकासात अडथळे येत आहेत.
- ४) वित्तीय संस्थांपुढे रोकड पैशाची चणचण निर्माण झालेली आहे.
- ५) नवीन उत्पादनवर्धक गुंतवणुकी करण्याला मर्यादा येत आहेत.
- ६) वित्तीय गुंतवणुकीतील जोखीम स्वीकारण्याबाबत संस्थांची अनास्था वाढत आहे.
- ७) संस्थात्मक क्षेत्राचे कर्जवसुली यंत्रणा, कायदेशीर झगडे, कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, स्टेनशरी इत्यादी स्वरूपाचे खर्च वाढत आहेत.
- ८) कर्जदारांची कर्जे थकवण्याची मानसिकता वाढत असून कर्जपरतफेडीची इच्छा नष्ट होत आहे.
- ९) ग्रामीण व कृषी क्षेत्रात नव्याने येणाऱ्या युवा तसेच जोखीम स्वीकारू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींना पुरेसा भांडवलनिधी उपलब्ध होत नाही.
- १०) संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्था आर्थिक तोट्यात जाऊन त्यांचे आजारपण वाढत आहे.

कृषी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत अलाभदायी मालमत्तेचे प्रमाण स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सातत्याने वाढत गेले. महाराष्ट्र आणि इतर अनेक राज्यात कर्जबाजारीपणाला कंटाळून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढू लागल्या. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखणे आणि संस्थात्मक वित्तीय

संस्थांना बळकटी प्राप्त करून देण्यासाठी केंद्रसरकाने देशातील २ हेक्टर पर्यंत जमीनधारणा असणाऱ्या सर्व शेतकऱ्यांची ३१ डिसेंबर २००७ पर्यंतची सर्व कर्जे माफ केली. तसेच २ हेक्टर वरील जमीनधारणा असणाऱ्या शेतकऱ्यांची २५ टक्के कर्जे माफ केली, त्यामुळे ७१६८० कोटी रुपयांची कर्जे माफ झाली. याशिवाय महाराष्ट्र सरकारने नियमित कर्जफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी एप्रिल २००७ ते २००८ नियमित कर्जफेड केलेल्या रकमेतील २०००० रुपये माफ केले. त्याचवेळी वैद्यनाथन समितीच्या शिफारशीनुसार सहकारी वित्तपुरवठा संस्थांना आर्थिक पॅकेज उपलब्ध करून दिले. सहकारी वित्तपुरवठा संस्था व त्यामध्ये विशेषतः प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्ज थकबाकी सातत्याने वाढत का जाते यांची कारणमीमांसा करताना पुढील विविध कारणे आढळून आली त्यांची मुख्यतः बाह्य कारणे व अंतर्गत कारणे तक्ता ४.३१ मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता ४.३१: ग्रामीण व कृषीक्षेत्रातील थकीत कर्जे वाढण्याची कारणे

	बाह्य कारणे		अंतर्गत कारणे
		अ)	सहकारी पतपुरवठ्याची संबंधित कारणे
१	नैसर्गिक आपत्ती	१	योग्य कर्जदाराच्या निवडीचा अभाव
२	राजकीय हस्तक्षेप	२	मुल्यांकन कौशल्याचा अभाव
३	व्याज व कर्जमाफीची धोरणे	३	कर्जमंजूरी व वाटपातील वेळकाढूपणा
४	भौगोलिक घटकामुळे देण्यात येणाऱ्या सवलती	४	आवश्यतेपेक्षा कमी अथवा जादा पतपुरवठा
५	सततची बदलती धोरणे	५	कर्जपरत फेडीचा अयोग्य/चुकीचा कालखंड निर्धारित करणे.
६	तंत्रज्ञानातील बदल	६	कर्जनिधी वापराबाबतच्या पाठपुराव्याचा अभाव
७	आर्थिक परिस्थितीतील बदल	७	कर्जधारकांशी पुरेश्या संपर्काचा अभाव
८	शासन पुरस्कृत योजनेतील निर्धारित उद्दिष्ट्ये	८	कर्जवसुलीबाबतच्या विश्वासाचा अभाव
९	कायदेशीर प्रक्रियेतील अडचणी	९	अंतर्गत नियंत्रण पध्दतीतील ढिलेपणा
१०	बाजारपेठेतील आंतरजोडणीच्या मर्यादा	१०	निकृष्ट व्यवस्थापन व संदेशवहन पध्दती
११	व्यावसायिक, व्यवस्थापकीय कौशल्याचा अभाव	११	शासकीय यंत्रणेशी पुरेश्या समन्वयाचा अभाव.
१२	वित्तीय रचनेतील असमतोल	१२	कर्मचाऱ्यांचा झोकून देऊन काम करण्याच्या प्रवृत्तीचा अभाव
१३	पारदर्शकतेचा अभाव	१३	धर्मादाय संस्था म्हणून कृषी पतसंस्थाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन
१४	ग्राहक सभासदांच्या निरक्षरतेचे मोठे प्रमाण	१४	संस्थात्मक संबंधाच्या वातावरणाचा अभाव
१५	कर्जनिधीच्या अनुत्पादक वापराचे वाढते प्रमाण.	ब	कर्जधारकांशी संबंधित कारणे
		१	कर्जनिधीचा अनुत्पादक कारणासाठी वापर
		२	कर्जनिधी अन्यत्र वळवणे उदा. जुनीकर्जे फेडणे, विवाह इत्यादी
		३	तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय कौशल्याचा अभाव
		४	मालमत्तेच्या संवर्धनाचा अभाव
		५	स्वखुषीने कर्ज परतावा टाळणे
		६	व्यक्तिगत कारणे उदा. अपघात, आजारपण इ. मोठे खर्च
		७	कर्जधारकाचे अन्यत्र स्थलांतरण

स्रोत: संस्था सचिव, शेतकरी लाभार्थी व सहकारी चळवळीतील तज्ञाकडून संकलित माहितीनुसार

संस्थात्मक वित्तीय संघटनापैकी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, राज्य सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, कृषी व ग्रामीण विकास बँका इत्यादीची कर्ज थकबाकी मोठ्या प्रमाणात वाढण्यास वरील कारणांबरोबर देशभरातील अभ्यासगट व व्यक्तिगत संशोधकांनी थकीत कर्जवाढीची पुढील कारणे नमूद केलेली आढळतात.

१. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्जपुरवठाविषयक चुकीची धोरणे थकबाकी वाढण्यास कारणीभूत ठरत आहे.

२. शेती व ग्रामीण विकास कार्यक्रमाशी जुळवून घेतलेले कर्जपुरवठा धोरण, संबंधित विकास योजनांच्या अपयशाबरोबर कर्जे थकीत होतात.

३. कृषी वित्तपुरवठ्यात वाढता राजकीय हस्तक्षेप थकबाकी वाढण्यास कारणीभूत ठरतो.

४. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवस्थापन मंडळाला राजकीय कोंडीत पकडण्यासाठी केले जाणारे प्रयत्न थकबाकी वाढवणारे ठरतात.

५. सावकारी क्षेत्राच्या मोठ्या प्रभावामुळे सर्वप्रथम सावकारी कर्जाची परतफेड केली जाते. सहकारी संस्थांची थकबाकी वाढते.

६. सहकारविषयक शिक्षणाच्या अभावामुळे शेतकऱ्यांना सहकारी कर्जाचे महत्व माहीत नसते. सहकारी संस्थांची कर्जे थकवणे सोयीचे वाटत.

७. मागणी इतका कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना अपयश येत असल्यामुळे कर्जाची उपयुक्तता नष्ट होऊन थकबाकी वाढते.

८. शेती व्यवसायाबाबतच्या शिक्षण, प्रशिक्षण व ज्ञानाचा अभाव कर्ज थकबाकीवाढीस कारणीभूत ठरतो.

९. उत्पादक गुंतवणुकीत करण्यात येणारी अत्यल्प गुंतवणूक अपेक्षित उत्पन्नवाढ घडवून आणू शकत नाही त्यामुळे थकबाकी वाढते.

१०. सहकारविषयक जाणीवेच्या अभावी अशी कर्जे थकविणे सोयीचे वाटते त्यामुळे थकबाकी वाढते.

११. सहकारी संस्थांचा कर्जपुरवठा अनुत्पादक कारणांसाठी मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो परिणामी थकबाकी वाढते.
१२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जनिधीचा होणारा मोठ्या प्रमाणावरील दुरुपयोग थकबाकी वाढवणारा ठरत आहे.
१३. कर्जधारकांची कर्जे फेडण्याची अनिच्छा कर्ज थकबाकी वाढवणारी ठरत आहे.
१४. शेतीची अल्प उत्पादकता कर्ज परतफेडीला मर्यादा आणणारी ठरत असून त्यामुळे थकित कजाचा प्रश्न गंभीर स्वरूप धारण करित आहे.
१५. शासनाच्या कर्जनिवारण योजनेबाबत कर्जधारकांचा आशावादी दृष्टीकोन व त्यामुळे कर्ज परतफेडीबाबत अनास्था.
१६. शासन व्यवस्थेतील जबाबदार मंत्री व पुढाऱ्यांकडून कर्जमाफीबाबत वारंवार देण्यात येणाऱ्या संकेतामुळे कर्ज परतफेडीबाबत शेतकऱ्यांचा अनुत्साह वाढत आहे.
१७. शेतकरी आत्महत्याविषयक प्रश्नात कर्जबाजारीपणावर दिलेला भर व कर्जमाफीची सामुहिक मागणी थकबाकीस कारणीभूत ठरत आहे.
- वरील कारणांमुळे कर्ज थकबाकी वाढत असून कर्ज परतफेडीबाबत अनिच्छा निर्माण हात आहे. थोडक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आणि सहकारी बँकिंग प्रणालीत ग्रामीण व कृषीविषयक कर्जे थकबाकीत राहण्यास नियोजनाचा अभाव, संवाद व संपर्काचा अभाव, व्यापारी जोखीम व पतजोखमीकडे केलेले दुर्लक्ष, दैनंदिन व्यवहारातील अनियमितपणा इत्यादी अनेक कारणे शासकीय धोरणाव्यतिरिक्त थकीत कर्जे वाढण्यास कारणीभूत ठरत आहेत.

प्रकरण पाचवे

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा शेती व ग्रामीण आर्थिक विकासावरील परिणामाचे विश्लेषण

अ.न.	तपशील	पान नं.
५.१	प्रस्तावना	१८६
५.२	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड	१८८
५.३	नमुना शेतकऱ्यांची जमीनधारणा	१९०
५.४	निवडलेल्या शेतकरी सभासदांना उपलब्ध झालेला वित्तपुरवठा	१९२
५.५	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून विविध कारणांसाठी उपलब्ध झालेला वित्तपुरवठा	१९४
५.६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जपुरवठ्याचा ओलिताखालील धारणक्षेत्रात झालेला बदल	१९७
५.७	नमुना शेतकऱ्यांची पीक रचनाविषयक बदलाची माहिती	१९९
५.८	शेतकऱ्यांची दरहेक्टरी ऊस उत्पादकता व ऊस उत्पादनविषयक वर्गीकरण	२०२
५.९	नमुना शेतकरी सभासदांच्या कांदा पिकाचे उत्पादन व उत्पादकतेचे वर्गीकरण	२०४
५.१०	नमुना शेतकरी सभासदांची अन्नधान्य उत्पादन व उत्पादकता याबाबतची माहिती	२०५
५.११	शेतकरी सभासदांनी शेतीविषयक आदानावर केलेला सरासरी वार्षिक खर्च	२०६
५.१२	पीक रचनेनुसार मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वर्गीकरण	२१०
५.१३	धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतीतील सरासरी हेक्टरी उत्पन्नाचे वर्गीकरण	२१४
५.१४	धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतीपासूनचे निव्वळ सरासरी उत्पन्न	२१५
५.१५	धारणक्षेत्र आकारमानानुसार प्रति शेतकरी वार्षिक खर्चाची माहिती	२१७
५.१६	धारणक्षेत्र आकारमानानुसार कौटुंबिक पातळीवरील बचत प्रवृत्तीचे वर्गीकरण	२२१
५.१७	नमुना शेतकऱ्यांची शैक्षणिक माहिती	२२३
५.१८	शेतकरी सभासदांचे सामाजिक प्रवर्गानुसार वर्गीकरण	२२४
५.१९	शेतकरी सभासदांची प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व स्वीकारण्याबाबतची कारणे	२२७
५.२०	शेतकरी सभासदांचा शेती कसण्याबाबतचा दृष्टिकोन	२२८

५.२१	शिक्षणाचा शेतीविषयक वापराबाबतचा दृष्टिकोन	२३०
५.२२	कृषी पूरक व जोड व्यवसायाबाबत शेतकरी सभासदांचे विचार	२३२
५.२३	नमुना शेतकऱ्यांच्या कृषीपूरक व जोडव्यवसायाचे वर्गीकरण	२३४
५.२४	मागील पिढीतील व वर्तमान कालखंडातील शेती व्यवसायामधील बदलाबाबतची भूमिका	२३५
५.२५	मागील पिढीपेक्षा वर्तमान पिढीत शेती कसण्याच्या पध्दतीतील बदलाची माहिती	२३६
५.२६	पुढील पिढीने शेती करावी किंवा नाही याबाबत शेतकरी सभासदांचे विचार	२३८
५.२७	पीक विमा योजनेतील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२३९
५.२८	किसान क्रेडीट कार्डबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२४१
५.२९	शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या शेतीविषयक कर्ज स्रोताची माहिती	२४२
५.३०	कृषी कर्ज थकबाकीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२४४
५.३१	मित्र, मार्गदर्शक व सहकारी म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२४६
५.३२	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जनिधीतून पुर्ण झालेली विकासकामे	२४७
५.३३	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेती विकासातील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन	२५०
५.३४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यपध्दतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५१
५.३५	विकास संस्था म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५३
५.३६	राजकारणाचा अड्डा या दृष्टिकोनातून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५४
५.३७	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारे कर्ज आणि कर्जाची गरज यामधील तफावतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५५
५.३८	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कृषी कर्जाबरोबर अन्य वित्तपुरवठा स्रोतांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार	२५६

प्रकरण पाचवे

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा शेती व ग्रामीण आर्थिक विकासावरील परिणामाचे विश्लेषण

५.१ प्रस्तावना

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात उपलब्ध करून दिलेल्या अल्प व मध्यम मुदत कर्जांच्या अभ्यासावरून पुणे जिल्हयातील तेरा तालुका क्षेत्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती आणि ग्रामीण आर्थिक क्षेत्राच्या भांडवलविषयक गरजा काही प्रमाणात भागवणे साध्य झालेले आहे. पुणे जिल्हयाचा मोठा भौगोलिक आकार लक्षात घेऊन संशोधन पध्दतीत नमूद केल्यानुसार पुणे जिल्हयातील सर्व तालुक्यात कार्यरत असणाऱ्या १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थापैकी जिरायती क्षेत्र आणि बागायती क्षेत्रातील १० टक्के म्हणजेच १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली. पुणे जिल्हयात एकूण लागवडीखालील जमीनीपैकी २३.९८ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली असून ७६.०२ टक्के क्षेत्र जिरायती क्षेत्र आहे. पुणे जिल्हयात तेरा तालुके समाविष्ट आहेत आणि प्रत्येक तालुक्यातील भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, हवामान आणि मृदाविषयक मोठ्या प्रमाणावरील विविधता लक्षात घेऊन तेरा तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व त्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेतकरी सभासदाची निवड यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीनुसार केलेली आहे.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या ग्रामीण व कृषी विकास विषयक बदलावर प्रभाव टाकणारा घटक आहे असे डॉ.धनंजयराव गाडगीळ यांनी नमूद केलेले आहे. त्यानुसार त्याची सत्यता पडताळून पाहण्याच्या हेतूने पुणे जिल्हयातील सर्व तालुक्यातील निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेतकरी सभासदांकडून मिळालेल्या माहितीच्या साहाय्याने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, शेती आणि ग्रामीण आर्थिक विकासावर काय परिणाम करतात याचा अभ्यास करण्यात आला. प्रश्नावलीद्वारे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांकडून २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडातील माहितीच्या आधारे नमुना शेतकऱ्यांना प्राप्त झालेला वित्तपुरवठा,

सिंचनसोयीत झालेली वाढ, शेतीची उत्पादकता, प्राप्त झालेले चलनी उत्पन्न, कृषी उत्पादनाचा खर्च, शेतकरी सभासदांचा बचतदर इत्यादीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

पुणे जिल्हयातील जिरायती क्षेत्र (७६.०२ टक्के) व बागायती क्षेत्र (२३.९८ टक्के) यांचा साकल्याने विचार करून जिरायती क्षेत्रातील ७६.० टक्के शेतकरी व बागायती क्षेत्रातील २४.० टक्के शेतकरी निवडण्यात आले. त्यांना उपलब्ध झालेला कर्जपुरवठा, शेती विकासासाठी केलेल्या गुंतवणुकी, पीकरचनेतील बदल, उपादकतेतील बदल, उत्पन्न प्रमाणातील बदल इत्यादीबाबत अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांकडून आवश्यक ती माहिती मिळविण्यासाठी विस्तृत प्रश्नावली तयार करण्यात आली. पुणे जिल्हयातील तालुकानिहाय जिरायती व बागायती क्षेत्रातील धारणक्षेत्र आकारमानानुसार निवडण्यात आलेल्या २०९६ शेतकऱ्यांकडून माहिती संकलित करण्यात आली. पुणे जिल्हयातील सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकरी याप्रमाणे प्रत्येक गटात ५२४ शेतकऱ्यांची निवड करण्यात आली. शेतकऱ्यांचे जमिनीच्या आकारमानानुसार पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केलेले आहे.

१. सीमांत शेतकरी : १ हेक्टर किंवा त्यापेक्षा कमी जमीनधारणा असणारे शेतकरी या वर्गवारीत समाविष्ट करण्यात आले.
२. लहान शेतकरी : १.०१ हेक्टरपेक्षा जास्त परंतु २.० हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचा समावेश या वर्गवारीत करण्यात आला.
३. मध्यम शेतकरी : २.०१ हेक्टरपेक्षा अधिक परंतु ४.० हेक्टर इतकी जमीनधारणा असणारे शेतकरी या वर्गवारीत समाविष्ट करण्यात आले.
४. मोठे शेतकरी : ४.०१ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीनधारणा असणाऱ्या शेतकऱ्यांचा समावेश या वर्गवारीत करण्यात आला.

शेतकरी सभासदांच्या वरील वर्गवारीनुसार पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील निवडलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील एकूण सभासद शेतकऱ्यांमधून यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीनुसार प्रत्येकी चार सीमांत, चार लहान, चार मध्यम व चार मोठे शेतकरी सभासद असे

एकूण प्रत्येक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमधून १६ शेतकरी सभासद निवडण्यात आले. १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमधून प्रत्येकी सोळा शेतकरी सभासद याप्रमाणे २०१६ शेतकरी सभासद अभ्यासासाठी निवडण्यात आले. प्रत्येक जमीनधारणक्षेत्र गटातील १३१ गुणिले ४=५२४ शेतकरी सभासद हे धारणक्षेत्र आकारमानानुसार अभ्यासाचा नमूना गट असून पुणे जिल्हयातील २०१६ शेतकरी सभासदांनी २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेल्या उत्पादक भांडवली संसाधनाच्या साहाय्याने शेती संदर्भात केलेल्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यात आले.

प्रश्नावलीच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेली माहिती विविध तक्त्यांच्या साहाय्याने मांडलेली असून ग्रामीण व कृषीविषयक निरीक्षणे, प्रश्नावली भरून घेत असताना झालेली चर्चा आणि माहिती संप्रेषण, शेतकऱ्यांचा शेती आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे पाहाण्याचा दृष्टीकोन, कर्जे आणि त्यांच्या परतफेडी बाबतचे त्यांचे विचार इत्यादीचे आकलन या कालखंडात झाले. त्याचवेळी प्रश्नावलीद्वारे माहिती संकलित करित असताना मर्यादांच्या जाणीवाही झाल्या.

विस्तृत प्रश्नावलीला प्रतिसाद देत असताना सहभागी झालेल्या २०१६ सभासद शेतकऱ्यांनी जी माहिती उपलब्ध करून दिली त्याचे विश्लेषण अभ्यासासाठी उपयुक्त साधन स्रोत ठरलेले आहे.

५.२ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड

ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग (पुणे जिल्हयाचा अभ्यास) या बाबत सखोल अभ्यास करण्यासाठी २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात पुणे जिल्हयातील सर्व तालुक्यातील ग्रामीण व अतिदुर्गम विभागात कार्यरत असणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आणि त्यांचे शेतकरी सभासद यांचा अभ्यास करण्यात आला. संशोधन पध्दतीत नमूद केलेल्या मर्यादेनुसार पुणे जिल्हयाचे मोठे भौगोलिक आकारमान, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मोठी संख्या आणि सहभागी शेतकऱ्यांचे मोठे प्रमाण यामुळे यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीनुसार पुणे जिल्हयातील सर्व तालुके, त्यातील गावे, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व शेतकरी यांची निवड करण्यात आली.

अभ्यास वर्षातील २००६-०७ मध्ये पुणे जिल्हयात पुणे शहर वगळता तेरा तालुके समाविष्ट होते. त्यामध्ये जुन्नर, आंबेगाव, शिरूर, खेड, मावळ, मुळशी, हवेली, दौंड, पुरंदर, वेल्हे, भोर, बारामती व इंदापूर या तालुक्यांचा समावेश होता. या तेरा तालुकाक्षेत्रात २००७ मध्ये १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्यरत होत्या. जिरायती व बागायतीक्षेत्र यांचे तालुकानिहाय प्रमाण व तालुका क्षेत्रातील सिंचनाचे शेकडा प्रमाण यांचा विचार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करताना प्राधान्याने करण्यात आलेला आहे. तालुक्याचे भौगोलिक आकारमान, लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण, ओलिताखालील जमिनीचे जिरायती जमीनीशी असणारे प्रमाण इत्यादीचा विचार केलेला आहे. तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड तक्ता ५.१ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.१: पुणे जिल्हयातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड (वर्ष २००७)

अ.न.	तालुक्याचे नाव	बागायती क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां	जिरायती क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां	एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां
१	जुन्नर	०३	०७	१०
२	आंबेगाव	०३	०७	१०
३	शिरूर	०३	०७	१०
४	खेड	०३	०७	१०
५	मावळ	०२	०८	१०
६	मुळशी	०१	०९	१०
७	हवेली	०३	०७	१०
८	दौंड	०३	०७	१०
९	पुरंदर	०२	०८	१०
१०	वेल्हे	०१	०९	१०
११	भोर	०१	०९	१०
१२	बारामती	०३	०८	११
१३	इंदापूर	०३	०७	१०
	एकूण	३१	१००	१३१

स्रोत: क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता ५.१ नुसार सिंचनविषयक घटकाचा शेती उत्पादनावर होणारा परिणाम व त्याचे जिल्हयातील शेकडा प्रमाण यानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करताना जिरायती व बागायती क्षेत्राचा स्वतंत्रपणे विचार करण्यात आला. पुणे जिल्हयातील सिंचनविषयक विषमतेमुळे बागायती क्षेत्र व जिरायती क्षेत्र आकारमानातील विविधता मोठ्या प्रमाणात आहे. पुणे जिल्हयातील

१३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थापैकी १० टक्के म्हणजेच १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करताना तालुकावार बागायती क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था तसेच जिरायती क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विचार करण्यात आला. पुणे जिल्हयामध्ये बारामती, इंदापूर, दौंड, हवेली, खेड, आंबेगाव, जुन्नर व शिरूर या तालुक्यांत बागायती क्षेत्र इतर तालुक्यांच्या तुलनेत जास्त आहे. त्यामुळे या आठ तालुक्यांतील प्रत्येकी तीन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था बागायती क्षेत्र गटात निवडण्यात आल्या तर उर्वरीत मावळ (२), मुळशी (१), पुरंदर (२), वेल्हा (१), भोर (१) या तालुक्यात बागायती क्षेत्राच्या मर्यादा लक्षात घेऊन तेथील एकूण सात बागायती क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड या गटात करण्यात आली. याप्रमाणे एकूण ३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था बागायती क्षेत्रातील निवडण्यात आल्या.

पुणे जिल्हयात एकूण जिरायती क्षेत्र ७६.०२ टक्के इतके मोठे आहे. त्यामुळे प्रत्येक तालुक्यातील जिरायती क्षेत्राची मोठी व्याप्ती लक्षात घेऊन तालुकावार अनुक्रमे जुन्नर (७), आंबेगाव (७), शिरूर(७), खेड (७), मावळ(८), मुळशी(९), हवेली(७), दौंड (७), पुरंदर(८), वेल्हे (९), भोर(९), बारामती (८), व इंदापूर (७) याप्रमाणे १०० जिरायती क्षेत्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली. १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची नमुना निवड बागायती क्षेत्र व जिरायती क्षेत्र यानुसार तेरा तालुक्यातील सिंचनविषयक वर्गवारीनुसार करण्यात आलेली आहे.

५.३ नमुना शेतकऱ्यांची जमीनधारणा

अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या जिरायती व बागायती क्षेत्रातील अनुक्रमे १०० व ३१ अशा एकूण १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील सभासदांची निवड करण्यासाठी यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार प्रत्येकी चार सभासद शेतकरी याप्रमाणे प्रत्येक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेतील १६ शेतकरी सभासद निश्चित करण्यात आले. पुणे जिल्हयातील १३१ नमुना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील प्रत्येकी १६ शेतकरी सभासद

याप्रमाणे २०१६ सभासद अभ्यासासाठी निवडण्यात आले. त्याचा तपशील तक्ता ५.२ मध्ये दर्शविलेला आहे.

तक्ता ५.२: निवडलेले सभासद शेतकरी व त्यांची जमीनधारणा याबाबतचे वर्गीकरण (वर्ष २००७)

शेतकरी गट	निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील वर्गवारीनुसार सभासद संख्या	निवड केलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या	निवड केलेल्या शेतकऱ्यांची एकूण जमीन (हेक्टर)	सरासरी जमीन धारणा
सीमांत शेतकरी	१३१	१०११५	५२४ (५.२)	४२६.१०	०.८०
लहान शेतकरी	१३१	७४८५	५२४ (७.०)	८४८.३०	१.६०
मध्यम शेतकरी	१३१	६७०६	५२४ (७.८)	१६९७.७०	३.२०
मोठे शेतकरी	१३१	४६३२	५२४ (११.३)	२२२६.७०	४.२०
		२८९३८	२०९६ (७.२)	५१९८.८०	२.५०

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दाखवतात)

तक्ता ५.२ मध्ये असे दिसून येते की, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील एकूण शेतकरी सभासदांपैकी सीमांत शेतकरी, लहान शेतकरी, मध्यम शेतकरी व मोठे शेतकरी या वर्गवारीनुसार प्रत्येक गटातील चार शेतकरी सभासद याप्रमाणे प्रत्येकी १६ सभासदांची निवड करण्यात आली.पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील निवडण्यात आलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामध्ये अनुक्रमे सीमांत शेतकरी १०११५, लहान शेतकरी ७४८५, मध्यम शेतकरी ६७०६ व मोठे शेतकरी ४६३२ इतके होते. १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामध्ये २८९३८ सभासद शेतकरी होते. प्रत्येक गटातील एका प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेमधून धारणक्षेत्र आकारमानानुसार चार सभासद याप्रमाणे सीमांत शेतकरी सभासद ५२४, लहान शेतकरी सभासद ५२४, मध्यम शेतकरी सभासद ५२४ व मोठे शेतकरी सभासद ५२४ असे एकूण २०९६ शेतकरी सभासद अभ्यासासाठी निवडण्यात आले. एकूण २८९३८ सभासदांपैकी २०९६ म्हणजेच ७.२ टक्के सभासद अभ्यासासाठी निवडण्यात आले.

निवडलेल्या शेतकरी सभासदांची एकूण जमीनधारणा अनुक्रमे सीमांत शेतकरी ४२६.१ हेक्टर, लहान शेतकरी ८४८.३ हेक्टर, मध्यम शेतकरी १६९७.७ हेक्टर व मोठे शेतकरी २२२६.७ हेक्टर इतकी होती. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्व सभासद शेतकऱ्यांची एकूण जमीनधारणा ५१९८.८ हेक्टर इतकी होती. अभ्यासासाठी निवडलेल्या जमीनधारणा गटातील ५२४ शेतकरी व त्यांची एकूण जमीनधारणा यावरून प्रत्येक गटाची सरासरी जमीनधारणा अनुक्रमे सीमांत शेतकरी ०.८० हेक्टर, लहान शेतकरी १.६० हेक्टर, मध्यम शेतकरी ३.२० हेक्टर व मोठे शेतकरी ४.२० हेक्टर होती. त्याचवेळी २०१६ नमुना शेतकरी सभासदांची सरासरी जमीनधारणा २.५० हेक्टर होती असे दिसून आले.

५.४ निवडलेल्या शेतकरी सभासदांना उपलब्ध झालेला वित्तपुरवठा

२००२-०३ ते २००६-०७ या अभ्यास कालखंडात निवडलेल्या सभासद शेतकऱ्यांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व इतर बिगरसंस्थात्मक घटक यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या कर्जपुरवठ्यांची माहिती प्रश्नावलीच्या साहाय्याने मिळवण्यात आली. शेतकरी सभासदांच्या वर्गवारीनुसार २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात कर्जविषयक संस्थात्मक तसेच बिगरसंस्थात्मक घटकाकडून प्राप्त झालेल्या कर्जस्रोताच्या वर्गीकरणातून कृषीविषयक कर्जाची एकूण मागणी आणि संस्थात्मक घटक पध्दतीत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून उपलब्ध होणारा कर्जपुरवठा यांचे प्रमाण तसेच बिगरसंस्थात्मक घटक म्हणजेच सावकार, सराफी पेढीवाले, जमीनदार, व्यापारी व आडते इत्यादीवरील शेतकऱ्यांचे अवलंबित्व याची माहिती तक्ता ५.३ मध्ये दर्शविली आहे.

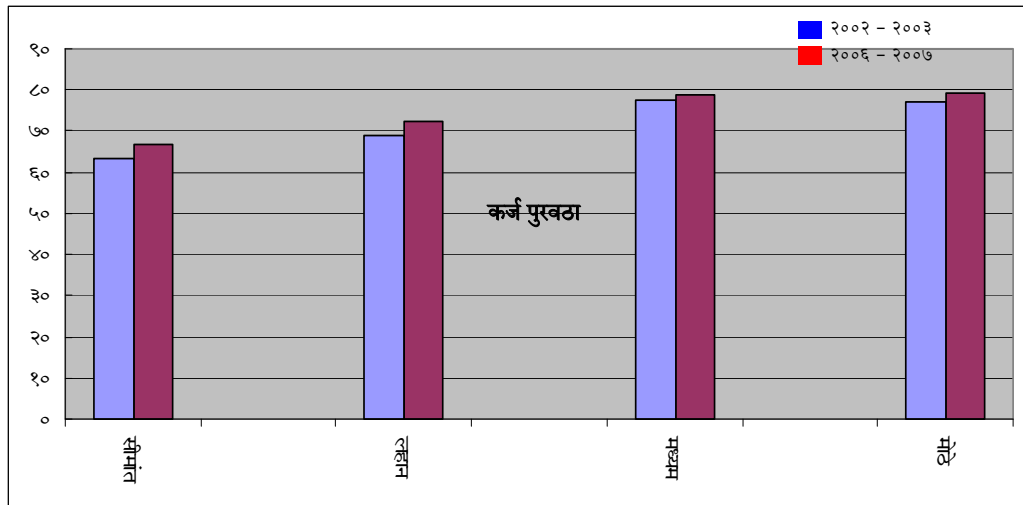
तक्ता ५.३ मध्ये अभ्यासासाठी निवडलेल्या सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना २००२-०३ व २००६-०७ या आर्थिक वर्षात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व बिगरसंस्थात्मक म्हणजेच सावकार, जमीनदार, दलाल, आडते इत्यादी घटकांकडून प्राप्त झालेल्या कर्जपुरवठ्याचे वर्गीकरण दिलेले आहे. त्यानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून उपलब्ध झालेल्या कर्जपुरवठ्यात मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या कर्जविषयक मागणीच्या अनुक्रमे ७७.५ टक्के व ७६.९ टक्के इतका कर्जपुरवठा २००२-०३ मध्ये झाला होता. हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये ७९

टक्के व ७९.२ टक्के इतका वाढलेला दिसून येतो. त्याचवेळी सीमांत व लहान शेतकरी सभासदाना २००२-०३ मध्ये ६३.१ टक्के व ६८.८ टक्के कर्जपुरवठा प्राप्त झालेला होता हे प्रमाण २००६-०७ मध्ये ६६.७ टक्के व ७२.२ टक्के इतके वाढले.

तक्ता ५.३: नमुना शेतकऱ्यांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व बिगर संस्थात्मक घटकांकडून प्राप्त झालेल्या सरासरी वित्तपुरवठ्याचे वर्गीकरण (आकडे रूपयामध्ये)

शेतकरी गट	प्राथमिक कृषी सह पतसंस्थेकडून सरासरी प्राप्त झालेला कर्जपुरवठा		बिगर संस्थात्मक घटकांकडून प्राप्त झालेला सरासरी कर्जपुरवठा		संस्थात्मक व बिगर संस्थात्मक एकूण सरासरी कर्जपुरवठा	
	२००२-०३	२००६-०७	२००२-०३	२००६-०७	२००२-०३	२००६-०७
सीमांत शेतकरी	६५९० (६३.१)	८१९० (६६.७)	३८५० (३६.९)	४०९० (३३.३)	१०४४० (१००)	१२२८० (१००)
लहान शेतकरी	११४०० (६८.८)	१४१७० (७२.२)	५१७० (३१.२)	५४६० (२७.८)	१६५७० (१००)	१९६३० (१००)
मध्यम शेतकरी	३२६५० (७७.५)	३८५५० (७९.०)	९५०० (२२.५)	१०२७० (२१.०)	४२१५० (१००)	४८८२० (१००)
मोठे शेतकरी	४१५०० (७६.९)	५१६५० (७९.२)	१२५०० (२३.१)	१३५४० (२०.८)	५४००० (१००)	६५१९० (१००)
सरासरी प्रति शेतकरी कर्ज पुरवठा	२३०३५ (७४.८)	२८१४० (७७.१)	७७५५ (२५.२)	८३४० (२२.९)	३०७९० (१००)	३६४८० (१००)

स्त्रोत: क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

बिगर संस्थात्मक क्षेत्रातील कर्जपुरवठ्याचे आजही मोठे प्राबल्य असून २००२-०३ मध्ये सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना अनुक्रमे ३६.९ टक्के व ३१.२ टक्के कर्जे सावकार, व्यापारी इत्यादीकडून घ्यावी लागत होती. २००६-०७ मध्ये हे प्रमाण ३३.३ टक्के व २७.८ टक्के इतके घटले हीच परिस्थिती मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत दिसून आली. पुणे जिल्हयातील शेतकऱ्यांना २००६-०७ मध्ये त्यांच्या कृषी कर्जविषयक मागणीच्या ७७.१ टक्के कर्जे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून मिळालेली होती. तर २२.९ टक्के कर्जपुरवठा बिगरसंस्थात्मक घटकाकडून झालेला होता. तक्ता ५.३ च्या अभ्यासावरून पुढील बाबी दिसून आल्या.

महाराष्ट्र राज्य व पुणे जिल्हा हे भौगोलिक परिसर आर्थिकदृष्ट्या प्रगत म्हणून ओळखले जात असेल तरी ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात बिगर संस्थात्मक घटकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात टिकून आहे. २००२-०३ मध्ये ७४.८ टक्के वित्तपुरवठा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून झाला. हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये ७७.१ टक्के इतके वाढलेले आढळते. त्याचवेळी बिगर संस्थात्मक वित्तपुरवठा २५.२ टक्क्यावरून २२.९ टक्के घटला असला तरी त्याचे प्रमाण मोठे आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना होणारा कर्जपुरवठा मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेत कमी आहे. त्यामुळे सीमांत व लहान शेतकरी सावकारी कर्जावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहेत. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सर्व आर्थिक स्तरातील शेतकऱ्यांना एकसारखा आर्थिक व सामाजिक न्याय देत नाहीत असे दिसून येते.

५.५ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून विविध कारणांसाठी उपलब्ध झालेला वित्तपुरवठा

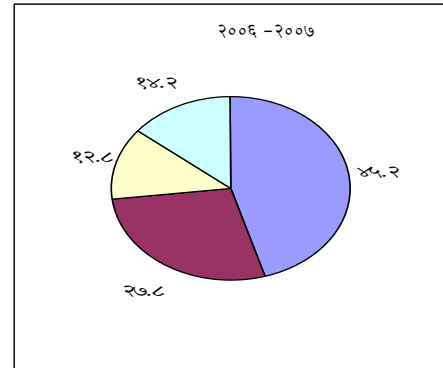
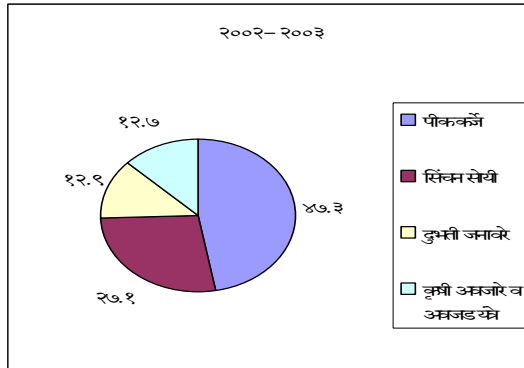
पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील २०९६ शेतकरी सभासदानी उपलब्ध करून दिलेल्या माहितीनुसार अभ्यास कालखंडात (२००२-०३ ते २००६-०७) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून ज्या विविध कारणांसाठी कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्यात आला त्यावरून शेतकरी सभासदांचा कर्जविषयक मागणीचा सर्वसाधारण दृष्टिकोन समजतो. शेतकरी सभासदांच्या जमीनधारणा प्रमाणानुसार जी वर्गवारी करण्यात आली त्यातील सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकरी सभासदांची विविध कारणांसाठी असणारी कर्ज मागणी व त्यातील विविधता प्रकर्षाने दिसून येते.

ग्रामीण व कृषी अर्थव्यवस्थेत ज्या प्रमुख बाबींसाठी भांडवलाची मागणी करण्यात येते. त्यामध्ये शेतीसाठी गणारी अल्प मुदतीची पीक कर्जे आणि त्यांच्या जोडीला सिंचन, दुग्ध व्यवसाय व यांत्रिक अवजारांसाठी मध्यम मुदतीच्या कर्जांचा प्रामुख्याने समावेश होतो असे शेतकऱ्यांकडून उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून स्पष्ट झाले. तक्ता ५.४ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून विविध कारणासाठी उपलब्ध झालेला वित्तपुरवठा दर्शविलेला आहे.

तक्ता ५.४: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून विविध उपयोगासाठी दिलेल्या सरासरी कर्जपुरवठ्याचे वर्गीकरण (आकडे रुपयामध्ये)

कर्जपुरवठ्याची वर्गवारी	सीमांत शेतकरी		लहान शेती		मध्यम शेतकरी		मोठे शेतकरी		सरासरी प्रति शेतकरी कर्ज	सरासरी प्रति शेतकरी कर्ज
	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७
पीक कर्जे	४३७० (६६.३)	५४८७ (६७.०)	५९७४ (५२.४)	७१९८ (५०.८)	१५५७४ (४७.७)	१६९६३ (४४.०)	१७६३८ (४२.५)	२१२८० (४१.२)	१०८८९ (४७.३)	१२७३२ (४५.२)
सिंचन सोयी	१४८३ (२२.५)	१९८२ (२४.२)	२७४७ (२४.१)	३५२८ (२४.९)	८५५४ (२६.२)	१०१९० (२६.४)	१२२०१ (२९.४)	१५५४७ (३०.१)	६२४६ (२७.१)	७८१२ (२७.८)
दुग्धती जनावरे	७३७ (११.२)	७२१ (८.८)	१९९५ (१७.५)	२५०८ (१७.७)	४०१६ (१२.३)	४९८८ (१२.९)	५१८७ (१२.५)	६२५० (१२.१)	२९८४ (१२.९)	३६१७ (१२.८)
कृषी अवजारे व अवजड यंत्रे	-	-	६८४ (६.०)	९३६ (६.६)	४५०६ (१३.८)	६४०९ (१६.७)	६४७४ (१५.६)	८५७३ (१६.६)	२९१६ (१२.७)	३९७९ (१४.२)
एकूण	६५९० (१००)	८१९० (१००)	११४०० (१००)	१४१७० (१००)	३२६५० (१००)	३८५५० (१००)	४१५०० (१००)	५१६५० (१००)	२३०३५ (१००)	२८१४० (१००)

स्त्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.४ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून २००२-०३ व २००६-०७ या अभ्यास वर्षांच्या प्रारंभीच्या वर्षी व अखेरच्या वर्षी देण्यात आलेल्या विविध उपयोगासाठीच्या कर्ज

पुरवठ्याचे वर्गीकरण मांडण्यात आलेले आहे. पुणे जिल्हयातील १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमधून २०१६ शेतकऱ्यांना जे कर्जवाटप करण्यात आले त्यांचे धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वर्गीकरण केलेले आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून देण्यात येणाऱ्या वित्तपुरवठ्यात सर्वात महत्वाचा आणि अधिक प्रमाणात होणारा वित्तपुरवठा हा अल्पमुदतीचा म्हणजेच पीक कर्जे स्वरूपात उपलब्ध होतो. २००२-०३ मध्ये सर्व प्रकारच्या शेतकरी सभासदांना झालेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यात सरासरी ४१.२ टक्के पीक कर्जे उपलब्ध झाली. हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये ४७.३ टक्के होते. त्याखालोखालसिंचनासाठी केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा समावेश आढळतो. २००२-०३ मध्ये २७.१ टक्के सिंचनासाठी कर्जपुरवठा करण्यात आला.त्यामध्ये २००६-०७ या वर्षी २७.८ टक्के पर्यंत वाढ झालेली आढळते. दुभत्या जनावरांची खरेदी आणि कृषीविषयक अवजारांची खरेदी इत्यादीबाबत शेतकरी सभासदात जागरूकता असून या दोन्ही कारणांसाठी २००२-०३ मध्ये अनुक्रमे १२.९ टक्के व १२.७ टक्के तर २००६-०७ या आर्थिक वर्षात १२.८ टक्के व १४.२ टक्के वित्तपुरवठा झालेला दिसून आला. पुणे जिल्हयातील ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात शेती विकासातील प्रमुख घटक म्हणून जसे पीक कर्जाला महत्व आहे, तसेच सिंचनखाली जमीन आणणे व त्यासाठी उपसा जलसिंचन, विंधनविहिरी, पाईपलाईन इत्यादीसाठी कर्जाची मागणी वाढत असताना आढळते. शेती सुधारणांमध्ये शेतीतील यांत्रिकीकरणाचे महत्व शेतकऱ्यांच्या लक्षात आलेले असून मध्यम मुदतीच्या कर्जांच्या साहाय्याने ट्रॅक्टर, ट्रॉली, मळणीयंत्र, औषध फवारणी पंप, वीज पंप आणि लहान मोठी कृषी अवजारे इत्यादीची मागणी वाढत असताना दिसून येते. शेतीच्या जोडीला जोड व्यवसाय म्हणून पुणे जिल्हयात दुग्धव्यवसायाचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झालेला दिसून येतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून वाटप करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात दुग्ध व्यवसायासाठी सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांनी कर्जे घेतलेली दिसून आली. यामध्ये संकरीत गाई, म्हशी याच बरोबर शेळीपालन यासाठीच्या कर्जांचा अंतर्भाव झालेला आहे.

याचाच अर्थ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जपुरवठ्यावरून निर्दर्शनास येते की अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मुख्यतः चार कारणांसाठी वित्तपुरवठा

उपलब्ध करून दिलेला होता त्यामध्ये अनुक्रमे पीक कर्जे, सिंचन सोयींसाठी कर्जे, दुभत्या जनावरांच्या खरेदीसाठी कर्जे व शेती उपयोगी अवजड आणि यांत्रिक अवजारांच्या खरेदीसाठी कर्जे यांचा समावेश होता.

शेतीसाठी उपलब्ध होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यात अल्प मुदतीची कर्जे घेण्याचे प्रमाण सर्वच शेतकरी सभासदांच्या गटात अधिक होते. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी अभ्यास वर्षाच्या प्रारंभी व अखेरीच्या वर्षात अनुक्रमे ६६.३ टक्के व ६७ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात पीक कर्जे घेत होते हे प्रमाण लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत क्रमशः घटत जाणारे होते. मोठे शेतकरी त्यांच्या एकूण कर्जाच्या ४२.५ टक्के व ४१.२ टक्के इतक्या तुलनेने कमी प्रमाणात पीक कर्जे घेत होते असे दिसून आले.

शेतीला जोड व्यवसाय उपलब्ध व्हावा या उद्देशाने दुभती जनावरे खरेदी करण्याबाबत सीमांत, लहान, मध्यम व मोठे शेतकरी जागरूक होते असे दिसून आले. परंतु त्यामध्ये लहान शेतकऱ्यांनी अभ्यासवर्षाच्या प्रारंभी १७.५ टक्के कर्जे दुभत्या जनावरांच्या खरेदीसाठी घेतली होती हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये १७.७ टक्के इतके वाढलेले दिसून आले.

कृषी अवजारांची खरेदी आणि शेतीतील यांत्रिकीकरण इत्यादीची गरज शेतकऱ्यांनी ओळखलेली असली तरी सीमांत शेतकरी गटाकडून कृषी अवजारे व अवजड यंत्रासाठी कोणतीही कर्ज मागणी नोंदवण्यात आलेली नव्हती. लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांनी अनुक्रमे २००६-०७ मध्ये ६.६ टक्के, १६.७ टक्के, १६.६ टक्के कर्जाची मागणी केली.

प्रति शेतकरी सभासदांच्या कर्ज मागणीच्या शेकडेवारीत पुढील प्रकारचे बदल दिसून आले. पीक कर्जाच्या मागणीत ४७.३ टक्क्यावरून ४५.२ टक्के घट झाली. दुभत्या जनावरांच्या कर्जात १२.९ टक्क्यावरून १२.८ टक्के किंचित घट होत असताना सिंचन व शेती अवजारांच्या कर्ज मागणीत वाढ झाली.

५.६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जपुरवठ्याचा ओलिताखालील धारणक्षेत्रात झालेला बदल

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून प्राप्त होणाऱ्या सिंचनविषयक वित्तपुरवठ्याचा परिणाम म्हणून अभ्यास कालखंडात नमुना शेतकरी सभासदांच्या जमीनी किती प्रमाणात

सिंचनाखाली आल्या याचा अभ्यास करण्यात आला. शेतीला कृत्रिम पाणी पुरवठा उपलब्ध करून दिल्यास शेतीची उत्पादकता, उत्पादन आणि बारमाही रोजगारसंधी वाढते, पीकरचनेत बदल करून शेतीला व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त होते. तक्ता ५.५ मध्ये ओलिताखालील धारणक्षेत्रावर झालेला परिणाम दर्शविलेला आहे.

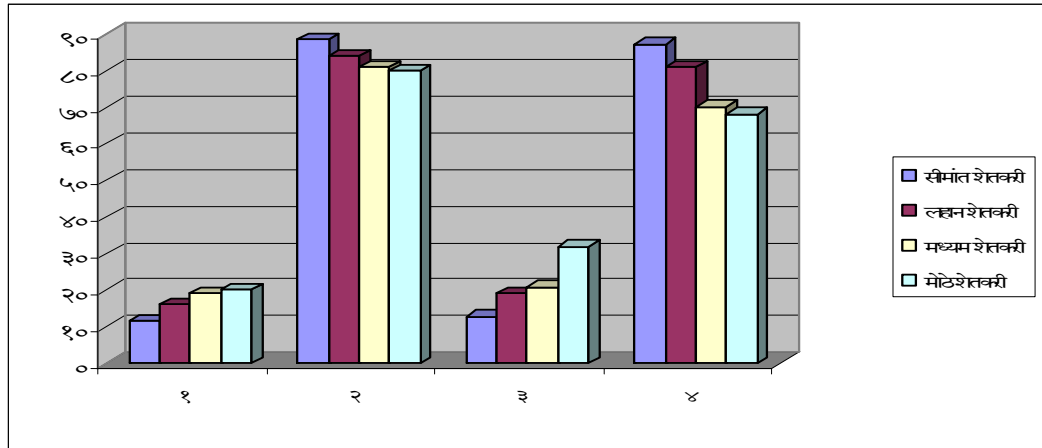
तक्ता ५.५: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या पतपुरवठ्याचा धारणक्षेत्र आकारमानानुसार ओलिताखालील धारणक्षेत्रावर झालेला परिणाम (धारणक्षेत्र हेक्टरमध्ये)

अ.न.	शेतकरी गट	२००२-०३ ची परिस्थिती			२००६-०७ ची परिस्थिती		
		ओलिताखालील क्षेत्र	कोरडवाहू क्षेत्र	एकूण क्षेत्र	ओलिताखालील क्षेत्र	कोरडवाहू क्षेत्र	एकूण क्षेत्र
१	सीमांत शेतकरी	४९.१० (११.५)	३७७.०० (८८.५०)	४२६.१० (१००)	५४.५० (१२.८)	३७१.६ (८७.२)	४२६.१० (१००)
२	लहान शेतकरी	१३७.४ (१६.२)	७१०.९ (८३.८)	८४८.३ (१००)	१६२.९ (१९.२)	६८५.४ (८०.८)	८४८.३ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	३२४.२ (१९.१)	१३७३.५ (८०.९)	१६९७.७ (१००)	३५६.६ (२१.०)	१३४१.१ (७०.०)	१६९७.७ (१००)
४	मोठे शेतकरी	४५०.४ (२०.२)	१७७६.२ (७९.८)	२२२६.६ (१००)	७०९ (३२.०)	१५१७.६ (६८.०)	२२२६.६ (१००)
	एकूण	९६१.१ (१८.५)	४२३७.६ (८१.५)	५१९८.७ (१००)	१२८३.० (२४.७)	३९१५.७ (७५.३)	५१९८.७ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

ओलिताखालील व कोरडवाहू जमीनीचे शेकडा प्रमाण

तक्ता ५.५ मध्ये धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतकऱ्यांच्या चारही गटात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेऊन जमीन ओलिताखाली आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आले.

२००२-०३ मध्ये सीमांत शेतकऱ्यांकडे असणाऱ्या ४२६.१ हेक्टर जमीनीपैकी ४९.१ हेक्टर जमीन म्हणजेच ११.५ टक्के जमीन ओलिताखाली होती. हे प्रमाण २००६-०७ मध्ये ५४.५ हेक्टर (१२.८ टक्के) इतके वाढले. हीच परिस्थिती लहान शेतकऱ्यांच्या एकूण जमीनीपैकी २००२-०३ मध्ये १६.२ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली होते ते नंतरच्या पाच वर्षात वाढून १९.२ टक्के इतके झाले. नमुना निवड केलेल्या सर्व शेतकऱ्यांचे सरासरी ओलिताखालील क्षेत्र २००२-०३ मध्ये १८.५ टक्के होते, ते २००६-०७ मध्ये २४.७ टक्के झाले. या सरासरीपेक्षा कमी ओलिताखालील क्षेत्र सीमांत, लहान व मध्यम शेतकऱ्यांकडे होते. त्याचवेळी मोठ्या शेतकऱ्यांनी कर्जाऊ निधीचा उपयोग करून २००२-०३ मध्ये ४५०.४ हेक्टर (२०.२ टक्के) जमीन सिंचनाखाली होती. ती नंतरच्या पाच वर्षात वाढून ७०९ हेक्टर (३२ टक्के) इतकी झाली.

२००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात ओलिताखालील जमिनीच्या धारणक्षेत्रात वाढ घडून आली असून सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या धारणक्षेत्र आकारमानाच्या शेतकरी सभासदांनी सिंचनसोयीत वाढ घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून आले.

पुणे जिल्ह्यात एकूण लागवडीतील क्षेत्रापैकी सिंचनाखालील जमिनीचे प्रमाण २३.९८ टक्के आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या नमुना शेतकऱ्यांच्या एकूण लागवडीखालील जमीनीपैकी ओलिताखालील जमिनीचे प्रमाण २४.७ टक्के आहे असे दिसून आले.

५.७ नमुना शेतकऱ्यांची पीकरचना विषयक बदलाची माहिती

२००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्ज पुरवठ्याच्या साहाय्याने शेती उत्पादन घेणाऱ्या नमुना शेतकरी सभासदांचा पीकरचना विषयक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करताना सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांनी पीक पध्दतीविषयक दिलेल्या माहितीवरून एकूण सात प्रकारची पीकरचना दिसून आली. शेतकरी सभासद विविध पीक पध्दतीसाठी किती जमीन लागवडीखाली आणतात यावरून पुणे जिल्ह्यातील पीकरचनेचा अभ्यास केलेला आहे. सिंचनाच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबर नगदी पिकांच्या लागवडीमध्ये ऊस व कांदा यांचे लागवडीचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. तक्ता ५.६ मध्ये शेतकऱ्यांची पीकरचना विषयक माहिती दर्शविलेली आहे.

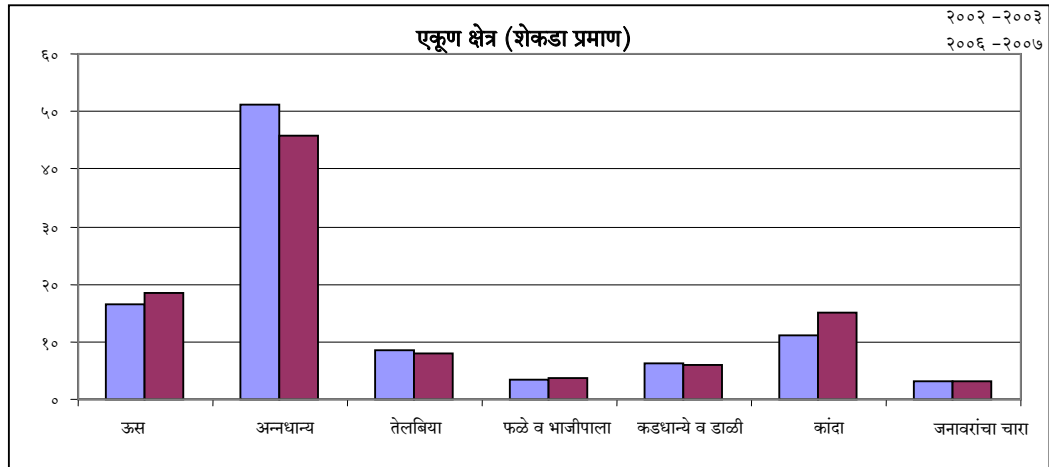
तक्ता ५.६: २००२-०३ व २००६-०७ या कालखंडातील नमुना शेतकऱ्यांच्या पीकरचनाविषयक

माहितीचे वर्गीकरण (क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

पिके	सीमांत शेतकरी		लहान शेती		मध्यम शेतकरी		मोठे शेतकरी		एकूण क्षेत्र	
	२००२ २००३	२००६ २००७	२००२ २००३	२००६ २००७	२००६ २००७	२००६ २००७	२००२ २००३	२००६ २००७	२००२ २००३	२००६ २००७
ऊस	४४.१ (९.७)	४८.८ (१०.०)	९७.१ (११.१)	१०७.४ (११.८)	३०७.७ (१९.६)	३५०.१ (१९.१)	४४०.७ (१९.३)	५२९.५ (२२.१)	८८९.६ (१६.६)	१०३५.७ (१८.४)
अन्नधान्य	२८२.० (६१.२)	२९४.६ (६०.४)	५३३.८ (६१.००)	५२१.३ (५७.३६)	८६२.० (४९.३)	८५०.३ (४६.४)	१०७३.१ (४७.०)	९१०.४ (३८.०)	२७५०.९ (५१.२)	२५७६.६ (४५.८)
तेलबिया	४३.९ (९.५)	४५.५ (९.३)	८२.३ (९.४)	८७.३ (९.६)	१४८.६ (८.५)	१४८.९ (८.९)	१८०.४ (७.९)	१६२.९ (६.८)	४५५.१ (८.५)	४४४.७ (७.९)
फळे व भाजीपाला	१७.० (३.७)	१७.९ (३.७)	३०.६ (३.५)	३३.७ (३.७)	६१.२ (३.५)	५६.८ (३.१)	६८.५ (३.०)	९८.२ (४.१)	१७७.४ (३.३)	२०६.६ (३.७)
कडधान्ये व डाळी	२९.० (६.३)	३३.३ (६.८)	६२.२ (७.१)	६७.३ (७.४)	१२०.६ (६.९)	१०६.३ (५.८)	१२७.९ (५.६)	१२९.४ (५.४)	३३९.६ (६.३)	३३६.३ (६.०)
कांदा	३४.५ (७.५)	३७.० (७.६)	५३.५ (६.१)	७३.७ (८.१)	१९५.८ (११.२)	२५८.५ (१४.१)	३१२.८ (१३.७)	४७४.४ (१९.८)	५९६.६ (११.१)	८४३.६ (१५.०)
जनावरांचा चारा (अन्नधान्येतर पिके)	१०.५ (२.१)	१०.६ (२.२)	१५.९ (१.९)	१९.१ (२.१)	५२.४ (३.०)	६२.४ (३.४)	७९.९ (३.५)	९०.० (३.८)	१५८.७ (३.०)	१८३.० (३.२)
एकूण	४६.१ (१००)	४८७.७ (१००)	८७५.४ (१००)	९०९.८ (१००)	१७४८.३ (१००)	१८३३.३ (१००)	२२८३.३ (१००)	२३९५.८ (१००)	५३६७.९ (१००)	५६२६.५ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.६ मध्ये खरीप व रब्बी कालखंडात विविध पिकांसाठी वापरात येणाऱ्या धारणक्षेत्राची माहिती दिलेली असून शेतकरी सभासदांच्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार

पीकरचनेतील बदल नमूद केलेले आहेत. सिंचनसोयीच्या उपलब्धतेवर नगदी पिकांची लागवड अवलंबून असते. त्यामुळे २००२-०३ च्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये ऊस व कांदा या नगदी पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्र सर्वच प्रकारच्या धारणक्षेत्र गटात वाढलेले दिसून येते.

सीमांत व लहान शेतकरी सभासद गटातील अन्नधान्यविषयक पिकांच्या लागवडीखालील धारणक्षेत्र मोठे होते. २००२-०३ मध्ये सीमांत शेतकऱ्यांची अन्नधान्य पिकाखालील एकूण जमीन सर्वाधिक म्हणजे ६१.२ टक्के होती ती २००६-०७ मध्ये ६०.४ टक्के इतकी अत्यल्प कमी झाली. हेच प्रमाण लहान शेतकऱ्यांबाबत अनुक्रमे ६१ टक्के व ५७.३ टक्के होते. याच कालखंडात मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांची अन्नधान्याखालील जमीनधारणा अनुक्रमे ४९.३ टक्के व ४६.४ टक्के आणि ४७ टक्के व ३८ टक्के इतकी होती. नगदी पीक म्हणून ऊस व कांदा उत्पादनाखालील जमीनीत मात्र अभ्यास कालखंडात वाढ झालेली दिसून येते. तेलबिया, फळे व भाजीपाला, कडधान्ये व डाळी या वस्तूंच्या उत्पादनाबाबत मात्र धारणक्षेत्राच्या आकारमानात सर्वच विभागात धारणक्षेत्र स्थिर अथवा धारणक्षेत्र काही प्रमाणात घटल्याचे दिसून आले.

अन्नधान्येतर पीकरचनेत मुख्यतः जनावरांसाठी चारा, घास, मका, कडवळ इत्यादीचा समावेश असून दुग्ध व्यवसायाबाबतच्या जागरूकतेमुळे सर्वच प्रकारातील शेतकऱ्यांनी आपल्या जमीनधारणपैकी किमान दोन ते तीन टक्के जमीन जनावरांच्या खाद्य उत्पादनासाठी राखून ठेवलेली दिसून आली. मध्यम व मोठ्या शेतकरी कुटुंबात अन्नधान्येतर कारणासाठी म्हणजेच जनावरांच्या चाऱ्यासाठी ३ टक्क्यापेक्षा जास्त जमीन दिसून आली.

अन्नधान्य उदा. ज्वारी, बाजरी, गहू (जिरायती व बागायती) इत्यादी पिकाखालील जमीनधारणा सीमांत व लहान शेतकऱ्यांकडे सुमारे ६० टक्के किंवा त्यापेक्षा अधिक आहे. तसेच २००२-०३ व २००६-०७ या कालखंडात अन्नधान्य पिकाखालील जमिनीचे क्षेत्र ५१.२ टक्क्यावरून ४५.८ टक्के इतके संधर्गातीने कमी होत असताना दिसून येते. मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांची अन्नधान्याखालील जमिनीचे क्षेत्र एकूण लागवडीच्या ५० टक्के पेक्षा कमी असून त्यामध्ये घट घडून येत आहे.

वाढत्या ओलिताखालील क्षेत्रबरोबर सर्वच प्रकारच्या शेतकरी कुटुंबांच्या ऊस लागवड क्षेत्रात अभ्यास कालखंडात १६.६ टक्क्यांवरून १८.४ टक्के इतकी वाढ झालेली दिसून येते. नगदी पीक म्हणून ऊस लागवडीकडे शेतकऱ्यांचा कल अधिक आहे.

पुणे जिल्ह्यातील खेड, बारामती, दौंड, इंदापूर, शिरूर, आंबेगाव व हवेली या तालुक्यात शेतकऱ्यांची कांदा लागवडीबाबतची मानसिकता वाढत असून नगदी पीक म्हणून सर्वच प्रकारच्या गटात कांदा लागवड होत असताना दिसते. तसेच त्याखालील जमिनीचे क्षेत्रही ११.१ टक्क्यावरून १५.० टक्के इतके वाढल्याचे दिसून आले.

तेलबिया, फळे व भाजीपाला, कडधान्ये व डाळी पिकाबाबत सर्व गटातील शेतकरी सहभागी होत असून त्यामध्ये हरभरा, तूर, मूग, उडीद, कुलीथ, चवळी, मसूर, वाल, वाटाणा, तीळ, सूर्यफुल, करडई, मोहरी, जवस, कारळे, भुईमूग इत्यादी पिकाबरोबर फळे, भाजीपाला इत्यादी पिकांचा समावेश आढळतो. या सर्व प्रकारच्या पिकाखालील धारणक्षेत्र अनुक्रमे तेलबिया ८.५ टक्क्यावरून घटून ७.९ टक्के झाले. फळे व भाजीपाला ३.३ टक्क्यावरून ३.७ टक्के वाढ झाली. कडधान्ये व डाळीत ६.३ टक्क्यांवरून ६.० टक्के इतकी घट झाली. थोडक्यात सर्वच गटातील शेतकऱ्यांत या पीकरचनेबाबत स्थिरता दिसून आली.

पुणे जिल्ह्यात शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून दुग्धव्यवसाय सार्वत्रिक असून शेतीसाठी आवश्यक पशुधन व दुधासाठीची जनावरे इत्यादींना चारा उपलब्ध व्हावा म्हणून घास, मका, कडवळ इत्यादीसाठी क्षेत्र राखून ठेवले जाते. अन्नधान्येतर पिकाखालील धारणक्षेत्रात अभ्यास कालखंडात ३ टक्क्यावरून ३.२ टक्के इतकी अल्प वाढ दिसून येते.

५.८ शेतकऱ्यांची दरहेक्टरी ऊस उत्पादकता व ऊस उत्पादनविषयक वर्गीकरण

शेतकरी सभासदांचा पीक लागवडीबाबतच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करताना सिंचनाच्या वाढत्या सोयी बरोबर ऊसाखालील धारणक्षेत्र वाढल्याचे दिसून आले. ऊसाचे प्रत्येक धारणक्षेत्र गटातील एकूण उत्पादन व सरासरी दरहेक्टरी उत्पादकता यांचा अभ्यास करण्यात आला. शेतकऱ्यांच्या चारही गटांत ऊस लागवड आणि त्यातून २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये प्राप्त झालेले उत्पादन यांची माहिती तक्ता ५.७ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.७: नमुना शेतकऱ्यांची सरासरी दरहेक्टरी ऊस उत्पादन व ऊस उत्पादकता याबाबतच्या
माहितीचे वर्गीकरण (उत्पादन टनामध्ये व उत्पादकता दर हेक्टरी टनामध्ये)

शेतकरी गट	२००२-०३		२००६-०७		उत्पादकतेतील शेकडा वाढ
	एकूण उत्पादन	उत्पादकता	एकूण उत्पादन	उत्पादकता	
सीमांत शेतकरी	४५२०.३	१०२.५	५१४८.४	१०५.५	+२.९
लहान शेतकरी	१००६९.३	१०३.७	११७२८.०	१०९.२	+५.३
मध्यम शेतकरी	३२३०८.५	१०५.०	३९४९१.३	११२.८	+७.४
मोठे शेतकरी	४५६१२.५	१०३.५	५६४९७.७	१०६.७	+३.१
एकूण सरासरी	९२५१०.६	१०३.७	११२८६५.४	१०८.६	+४.७

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.७ मध्ये २००२-०३ मध्ये १०३.७ टन दर हेक्टरी ऊसाची सरासरी उत्पादकता होती ती सीमांत व मोठ्या धारणक्षेत्र धारकाच्या उत्पादकते पेक्षा अधिक होती तर २००६-०७ मध्ये सरासरी उत्पादकते पेक्षा (१०८.६ टन) सीमांत व लहान शेतकऱ्यांची उत्पादकता कमी दिसून आली. ऊस उत्पादकतेतील सरासरी शेकडा वाढ मध्यम शेतकरी +७.४ टक्के व लहान शेतकरी +५.३ टक्के ही एकूण सरासरी वाढीपेक्षा अधिक होती.ऊस उत्पादकतेतील वरील विशिष्ट बदलाची कारणे तपासताना सीमांत शेतकऱ्यांना ऊस उत्पादनासाठी अपेक्षित खते, कीटकनाशके इत्यादी आदानातील खर्चाला मर्यादा होती तर मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत ऊस उत्पादनाची उत्पादकता दिवसेंदिवस संथ गतीने कमी होत होती. कारण जमिनीची क्षारता वाढत असून क्षारपट जमिनीची उत्पादकता घटत आहे. याचाच अर्थ सीमांत (+२.९ टक्के) व मोठ्या (+३.९ टक्के) शेतकऱ्यांची ऊस उत्पादकता सरासरी शेकडा वाढीपेक्षा (+४.७ टक्के) कमी आहे. लहान (५.३ टक्के) व मध्यम (७.४ टक्के) शेतकऱ्यांची ऊस उत्पादकता इतर गटापेक्षा अधिक दर्शविते . सीमांत शेतकरी कुटुंबे आवश्यक आदानांवर खर्च करू शकत नाहीत. तसेच यांत्रिक अवजारांच्या वापराला त्यांना मर्यादा होत्या तर मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत ऊस उत्पादनाची उत्पादकता दिवसेंदिवस जमिनीची क्षारता वाढल्याने घटत आहे.

मोठ्या शेतकऱ्यांकडे आदानावर खर्च करण्याची परिस्थिती आहे. परंतु ऊस उत्पादनासाठी पाण्याचा अतिरेकी वापर होत असून त्याबाबतच्या अज्ञानामुळे शेतीच्या उत्पादकता वाढीवर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. लहान व मध्यम शेतकऱ्यांकडून आदानावरील खर्चासाठीच्या अपेक्षित

तरतुदीचा परिणाम त्यांची ऊस उत्पादनाची उत्पादकता व उत्पादकेतील निव्वळ वाढ इत्यादीत अनुकूल बदल जाणवतात.

५.१ नमुना शेतकऱ्यांच्या कांदा पिकाचे उत्पादन व उत्पादकतेचे वर्गीकरण

कांदा हे पुणे जिल्हयातील महत्वाचे नगदी पीक म्हणून ओळखले जाते. सिंचन सोयी उपलब्ध असणाऱ्या क्षेत्रात ऊस पिकासारखे कांदा पीक घेणे शेतकरी पसंत करतात.कमी कालखंडात बाजारपेठ साधल्यास चांगले उत्पादन देणारे पीक म्हणूनही कांदा लागवडीला महत्त्व आहे. तक्ता ५.८ मध्ये विविध धारणक्षेत्र आकारमानाच्या गटामध्ये कांद्याचे उत्पादन व दरहेक्टरी उत्पादकता यांची माहिती दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.८: नमुना शेतकऱ्यांचे दरहेक्टरी सरासरी कांदा उत्पादन व उत्पादकता याबाबतचे वर्गीकरण

(उत्पादन टनामध्ये उत्पादकता दर हेक्टरी टनामध्ये)

शेतकरी गट	२००२-०३		२००६-०७		उत्पादकतेतील शेकडा वाढ
	एकूण उत्पादन	उत्पादकता	एकूण उत्पादन	उत्पादकता	
सीमांत शेतकरी	८००.००	२३.२०	८७६.९०	२३.७०	+२.१५
लहान शेतकरी	१२६७.९०	२३.७०	१७९०.९०	२४.३०	+२.५३
मध्यम शेतकरी	४८३६.३०	२४.७०	६५६५.९०	२५.४०	+२.८३
मोठे शेतकरी	७७८८.७०	२४.९०	१२०९७.२०	२५.५०	+२.४०
एकूण सरासरी	१४६९२.९०	२४.१०	२१३३०.९०	२४.७०	+२.४०

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता ५.८ नुसार २००२-०३ व २००६-०७ या कालखंडात चार प्रकारच्या धारणक्षेत्र आकारमानाच्या गटात कांदा उत्पादन घेण्याबाबत जागरूकता दिसून आली. कांदा उत्पादनात सीमांत व लहान शेतकऱ्यांची दरहेक्टरी कांद्याची उत्पादकता कमी होती तर मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत ही उत्पादकता अधिक होती. थोडक्यात जमिनीच्या वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार कांद्याची उत्पादकता वाढत जाणारी आढळून आली. कांदा उत्पादनाची दरहेक्टरी उत्पादकता आणि उत्पादकतेतील शेकडा वाढ याबाबत मात्र वेगळेपणा दृष्टीस पडला. कारण अभ्यास कालखंडात एकूण उत्पादकतेत २.४० टक्के वाढ झाली त्यामध्ये लहान व मध्यम धारणक्षेत्र धारकांची उत्पादकतेतील निव्वळ वाढ अनुक्रमे २.५३ टक्के व २.८३ टक्के इतकी सरासरी पेक्षा अधिक होती. हे प्रमाण सीमांत व मोठ्या शेतकऱ्यांपेक्षा अधिक होते असे दिसून आले. उपरोक्त तक्ता ५.८ वरून पुढील निरीक्षणे दिसून आली.कांदा उत्पादनाबाबत सर्वच धारणक्षेत्र धारकामध्ये जागरूकता आहे. सिंचनसोयीचा प्रभाव कांदा उत्पादन व लागवडीवर अनुकूल

होत असताना दिसून येत आहे. कांद्याची दर हेक्टरी उत्पादकता सर्वच शेतकरी गटात वाढत असताना दिसून आली. धारणक्षेत्र आकारमान जसजसे वाढत जाते तसतसे कांद्याची दरहेक्टरी उत्पादकता सीमांत शेतकरी २३.७० टन, लहान शेतकरी २४.३० टन, मध्यम शेतकरी २५.४० टन व मोठे शेतकरी २५.५ टन याप्रमाणे वाढलेली दिसून आली. मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांची उत्पादकता अधिक असण्यास खते, कीटकनाशके, पाण्याचा वेळेवर व आवश्यक त्या प्रमाणात पुरवठा, श्रमबळाचा योग्य वापर, आदानांवर खर्च करण्याची या गटाची मोठी क्षमता जबाबदार असल्याचे निदर्शनास आले. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वाढत्या जमीनधारणा गटात कांदा पिकाखालील जमिनीचे धारणक्षेत्र वाढत गेलेले दिसून येते.

५.१० नमुना शेतकऱ्यांची अन्नधान्य उत्पादन व उत्पादकता याबाबतची माहिती

शेती उत्पादनात महत्वाचे व सार्वत्रिक मान्यता आहे असे उत्पादनक्षेत्र म्हणून अन्नधान्य उत्पादनाला महत्व आहे. अन्नधान्य उत्पादन ही व्यापक अर्थाने संकल्पना घेतलेली असून त्यामध्ये गहू, ज्वारी, बाजरी, मका, (जिरायती व बागायती /रब्बी व खरीप) या अन्नधान्य पिकाबरोबर तेलबिया, फळे व भाजीपाला, कडधान्ये व डाळी यांचा समावेश अन्नधान्य म्हणून केलेला आहे. नमुना शेतकरी सभासदांनी दिलेल्या माहितीच्या आधारे अन्नधान्य व इतर कृषी उत्पादनाची सरासरी उत्पादकता काढण्यात आलेली आहे. ती माहिती तक्ता ५.९ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.९: नमुना शेतकऱ्यांची अन्नधान्य व इतर कृषी उत्पादने याबाबत हेक्टरी उत्पादन व उत्पादकता विषयक वर्गीकरण (उत्पादकता - कि.ग्रॅ., उत्पादन-टनामध्ये)

शेतकरी गट	२००२-०३		२००६-०७		उत्पादकतेतील निव्वळ वाढ (कि.ग्रॅ)
	उत्पादन (टन)	उत्पादकता (किलो)	उत्पादन (टन)	उत्पादकता किलो)	
सीमांत शेतकरी	३९.८०	१०७०.००	४२.१०	१०७५.००	+०.४६
लहान शेतकरी	७६.१०	१०७४.००	७६.५०	१०७८.००	+०.३७
मध्यम शेतकरी	१२८.५०	१०७८.००	१२५.९०	१०८३.००	+०.४६
मोठे शेतकरी	१५७.७०	१०८८.००	१४२.६०	१०९६.००	+०.७३
एकूण	४०२.१०	१०७७.५०	३८७.१०	१०८३.००	+०.५०

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता ५.९ मध्ये शेती क्षेत्रातील सर्वात मोठे धारणक्षेत्र अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पिकांच्या लागवडीखाली आहे व यामध्ये अनेक प्रकारच्या पीक पध्दतीचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे त्यांची सरासरी उत्पादकता व उत्पादन काढण्यात आलेले आहे. वरील उत्पादन व उत्पादकता कोणत्याही

एका पिकासाठीची नाही. यावरून असे निदर्शनास आले की अन्नधान्याची दर हेक्टरी उत्पादकता धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वाढत्या गटाबरोबर (उदा.सीमांत, लहान, मध्यम व मोठे) वाढत जाणारी आहे. सिंचनविषयक वाढत्या सोयीमुळे एकाच जमिनीचा दुबार वापर शक्य होत असल्याने आकारमानदृष्ट्या अन्नधान्याखालील जमिनीचे क्षेत्र वाढलेले दिसून येते.

तक्ता ५.९ वरून २००२-०३ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन ४०२.१ टन व उत्पादकता १०७७.५ कि.ग्रॅ. असून २००६-०७ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन ३८७.१० टन व उत्पादकता १०८३ कि.ग्र. दिसते. याचाच अर्थ पाच वर्षांच्या कालखंडात अन्नधान्य उत्पादनात १५ टन इतकी घट झाली, असून हेक्टरी उत्पादकता मात्र ५.५ कि.ग्रॅ.ने वाढलेली दिसून दिसून आली. सीमांत व लहान शेतकरी गटात अन्नधान्याचे उत्पादन अनुक्रमे ३९.८ टनावरून ४२.१ टन व ७६.१ टनावरून ७६.५ टना पर्यंत वाढले. त्याचवेळी नगदी पिकाकडे वाढता कल मध्यम शेतकरी गटात अन्नधान्याचे उत्पादन १२८.५ टनावरून १२५.९ टन तर मोठ्या शेतकरी गटात १५७.५ टनावरून १४२.६ टन इतके घटण्यात दिसून आला. अन्नधान्याची दर हेक्टरी उत्पादकता व उत्पादकतेतील निव्वळ वाढ सर्वच धारणक्षेत्र गटात वाढलेली दिसून आली.

नगदी पिकांपेक्षा अन्नधान्य पिकांची दरहेक्टरी उत्पादकता कमी आहे. या शिवाय उत्पादकतेतील पाच वर्षांच्या कालखंडातील निव्वळ वाढ सुध्दा कमी आहे. जिरायती शेती मान्सूनवर अवलंबून असल्याने व नमुना अभ्यासात ७५.३ टक्के क्षेत्र जिरायती व २४.७ टक्के क्षेत्र बागायती असल्यामुळे अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादकतेला मर्यादा आल्याचे दिसून येते. मध्यम व मोठ्या धारणक्षेत्र धारकाकडे सिंचनसोयी असल्यामुळे त्यांचे अन्नधान्याखालील जमिनीचे धारणक्षेत्र कमी झालेले दिसून येते.

५.११ शेतकऱ्यांनी शेतीविषयक आदानावर केलेला सरासरी वार्षिक खर्च

आर्थिक वर्षांच्या कालखंडात शेतकऱ्यांला शेतीतील उत्पादन मिळवण्यासाठी जो खर्च करावा लागतो त्याबाबत कराव्या लागणाऱ्या कृषीविषयक आदानांचे दहा प्रकार दिसून आले. यामध्ये व्यक्त आणि अव्यक्त आदानांचा समावेश आहे. शेतीतील व्यावसायिक दृष्टिकोन वाढीस लावण्यासाठी प्रति हेक्टरी आदानांवरील होणारा खर्च अभ्यासणे महत्वाचे ठरते. आदानांवरील

व्यक्त खर्च म्हणजे शेतकरी कुटुंबाने प्रत्यक्षात व रोकड पैशात केलेला खर्च असून, काही आदानावरील खर्च अव्यक्त म्हणजेच शेतकरी कुटुंबाने रोकड पैशात खर्च केलेला नसला तरी संबंधित आदाने इतरत्र वापरली असता त्याला मूल्य प्राप्त झाले असते उदा. कौटुंबिक श्रमबळाचा स्वतःच्या शेतजमीनीत केलेला वापर इत्यादी. व्यक्त व अव्यक्त आदानावरील खर्चाचे वर्गीकरण तक्ता ५.१० मध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता ५.१०: नमुना शेतकऱ्यांनी सरासरी हेक्टरी आदानांवर केलेल्या खर्चाचे वर्गीकरण (आकडे रूपयात)

अ.न.	आदाने	वर्ष	सीमांत	लाहान	मध्यम	मोठे
१.	कुटुंबातील श्रमिक	२००२-०३	९८८० (४३.१)	९८८० (३७.३)	९६४० (२८.०)	९१४० (२३.३)
		२००६-०७	१४८२० (४५.४)	१५५६० (४०.१)	१४३३० (३०.७)	१३५९० (२६.२)
२.	वेतनावरील श्रमिक	२००२-०३	२४७० (१०.७)	३४६० (१३.०)	६६७० (१९.४)	८६५० (२२.०)
		२००६-०७	३७०० (११.३)	५१९० (१३.४)	८४०० (१८.०)	१०१०० (१९.३)
३.	घरागुंती बी बीयाणे	२००२-०३	१३६० (५.९)	१३६० (५.१)	१११० (३.२)	९९० (२.५)
		२००६-०७	१७३० (५.३)	१८५० (४.८)	१६०० (३.४)	१५०० (२.८)
४.	विकत घेतलेली बी-बियाणे	२००२-०३	१२४० (५.४)	१६०० (६.०)	१९८० (५.७)	२३५० (६.०)
		२००६-०७	१८५० (५.८)	२४७० (६.४)	२७२० (५.८)	३०९० (६.०)
५.	कंपोस्ट खत	२००२-०३	२४७० (१०.८)	२६०० (९.८)	२२५० (६.५)	२२०० (५.६)
		२००६-०७	२८५० (८.७)	३०९० (८.१)	२८५० (६.१)	२८०० (५.४)
६.	रासायनिक खते	२००२-०३	११०० (४.८)	१५०० (५.७)	२६०० (७.६)	३००० (७.६)
		२००६-०७	१६०० (४.९)	२१०० (५.४)	३२०० (६.९)	३७०० (७.२)
७.	क्रीटकनाशके	२००२-०३	१००० (४.३)	११०० (४.२)	१४५० (४.२)	१७५० (४.५)
		२००६-०७	१४०० (४.३)	१६०० (४.१)	२०५० (४.४)	२४५० (४.७)
८.	बैलगाडी/ट्रॅक्टर - ट्राली	२००२-०३	१५०० (६.५)	२०५० (७.७)	३२०० (९.३)	४००० (१०.१)
		२००६-०७	२००० (६.१)	३१०० (८.०)	४५०० (९.६)	५५५० (१०.७)
९.	इलेक्ट्रीकल्स व इतर	२००२-०३	६०० (२.६)	७५० (२.८)	१००० (२.९)	१४०० (३.६)
		२००६-०७	८०० (२.४)	१००० (२.६)	१५०० (३.२)	२००० (३.८)
१०.	कर्जे /व्याज परत फेड	२००२-०३	१३५० (५.९)	२२०० (८.४)	४५०० (१३.२)	५८०० (१४.८)
		२००६-०७	१८५० (५.८)	२८०० (७.३)	५५०० (११.३)	७२०० (१३.९)
	एकूण	२००२-०३	२२९७० (१००)	२६५०० (१००)	३४४०० (१००)	३९२८० (१००)
		२००६-०७	३२६०० (१००)	३८७६० (१००)	४६६५० (१००)	५१९८० (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

तक्ता ५.१० मध्ये सर्व धारणक्षेत्र गटांना शेती उत्पादन मिळवण्यासाठी दहा प्रकारची आदाने उपलब्ध करून द्यावी लागतात असे दिसून आले. त्यामध्ये कुटुंबातील श्रमबळ, वेतनावरील श्रमबळ, घरगुती व विकत घेतलेले बी-बियाणे, कंपोस्ट व रासायनिक खते, कीटकनाशके, बैलगाडी, ट्रॅक्टर व ट्रॉली, वीज व कर्जावरील व्याज व मुद्दल हप्ते इत्यादींचा समावेश होता. धारणक्षेत्र गटानुसार उपलब्ध झालेल्या माहितीनुसार दिसून आले की धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतीत वापरात येणारे कौटुंबिक श्रम व त्यांचे मूल्य २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये सीमांत शेतकरी (४३ टक्के व ४५.४ टक्के), लहान शेतकऱ्यांबाबत ३७.३ टक्के व ४०.१ टक्के इतके अधिक होते. कुटुंबातील श्रमबळाचा जास्तीत जास्त वापर करून सीमांत व लहान शेतकरी शेती करतात. त्याचवेळी मध्यम व मोठे शेतकरी २००२-०३ मध्ये २८.० टक्के व २३.३ टक्के तर २००६-०७ मध्ये ३०.७ टक्के व २६.२ टक्के इतका तुलनेने कमी प्रमाणात कौटुंबिक श्रमशक्तीचा वापर करतात.

शेतीसाठी वापरात येणारे श्रमबळ (कौटुंबिक व वेतनावरील) यावर सर्वात अधिक खर्च होतो असे दिसून आले. २००६-०७ मध्ये सीमांत शेतकरी ५६.७ टक्के, लहान शेतकरी ५३.५ टक्के, मध्यम शेतकरी ४८.७ टक्के व मोठे शेतकरी ४५.५ टक्के इतका मोठा खर्च श्रमबळावर करित होते. वेतनावरील श्रमिक वापरण्याबाबत २००६-०७ मध्ये सीमांत शेतकरी (११.३ टक्के), लहान शेतकरी (१३.४ टक्के), मध्यम शेतकरी (१८.० टक्के) व मोठे शेतकरी (१९.३ टक्के) या वाढत्या प्रमाणात खर्च करित होते. अभ्यास कालखंडाच्या प्रारंभी व अखेरीस वेतनावरील श्रमिकांच्या वापराबाबतचा दृष्टिकोन एकसारखा राहिलेला दिसून आला.

आदान खर्चाच्या वर्गीकरणात श्रम खर्चानंतर करावा लागणारा मोठा खर्च कंपोस्ट व सेंद्रिय खते व रासायनिक खतांवर दिसून येतो. २००६-०७ मध्ये सीमांत शेतकऱ्यांनी कंपोस्ट व रासायनिक खतांवर दर हेक्टर १३.६ टक्के खर्च केला होता. हेच प्रमाण लहान शेतकरी (१३.३ टक्के), मध्यम शेतकरी (१३.० टक्के) व मोठे शेतकरी (१२.६ टक्के) होते. धारणक्षेत्र आकारमान वाढेल त्या प्रमाणात दर हेक्टर खतावरील शेकडा खर्च क्रमशः घटत असताना दिसून येतो. याच वेळी कंपोस्ट व सेंद्रिय खते वापरण्याची मानसिकता सर्वच शेतकरी गटात टिकून होती. रासायनिक खतांचा वापर

सर्वच धारणक्षेत्र गटात दिसून येतो परंतु मध्यम व मोठे शेतकरी रासायनिक खतांच्या वापरावर दरहेक्टरी मोठा खर्च करीत असताना दिसून येतात.

बैलगाडी, ट्रॅक्टर व ट्रॉली इत्यादीवरील दरहेक्टरी खर्चाचे प्रमाण २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे सीमांत शेतकरी (६.१ टक्के), लहान शेतकरी (८.० टक्के), मध्यम शेतकरी (९.६ टक्के) व मोठे शेतकरी (१०.७ टक्के) होते. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वाढी बरोबर यावरील खर्च वाढताना दिसून येतो.

कर्जावरील व्याज व मुद्दलाची परतफेड यासाठी दर हेक्टरी येणारा खर्च २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे सीमांत शेतकरी (५.८ टक्के), लहान शेतकरी (७.३ टक्के), मध्यम शेतकरी (११.९ टक्के) व मोठे शेतकरी (१३.९ टक्के) होता. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वाढत्या जमीनधारणेनुसार कर्जावरील व्याज व मुद्दलविषयक खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढत असलेला दिसून आला.

बी-बियाणावरील खर्चाबाबत २००६-०७ मध्ये घरगुती व ब्रँडेड बी-बियाणावरील दरहेक्टरी करण्यात आलेला खर्च अनुक्रमे सीमांत शेतकरी (११.१ टक्के), लहान शेतकरी (११.२ टक्के), मध्यम शेतकरी (९.२ टक्के) व मोठे शेतकरी (८.८ टक्के) होता. सीमांत व लहान धारणक्षेत्र धारकांचा दरहेक्टरी बी-बियाणावरील खर्च मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांपेक्षा अधिक होता असे दिसून येते.

कीटकनाशकांच्या वापराबाबत सर्वच शेतकरी कुटुंबात जागरूकता होती. वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार कीटकनाशकावरील दर हेक्टरी खर्च २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे सीमांत शेतकरी (४.३ टक्के), लहान शेतकरी (४.१ टक्के), मध्यम शेतकरी (४.४ टक्के) व मोठे शेतकरी (४.४ टक्के) इतका दिसून आला.

वीज व इंधनावरील खर्च वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर वाढत असताना दिसून आला. २००६-०७ मध्ये दर हेक्टरी वीज व इंधनावरील खर्च अनुक्रमे सीमांत शेतकरी (२.४ टक्के), लहान शेतकरी (२.६ टक्के), मध्यम शेतकरी (३.२ टक्के) व मोठे शेतकरी (३.८ टक्के) इतका होता.

दरहेक्टरी आदानावर करण्यात येणाऱ्या खर्च विश्लेषणावरून दिसून येते की सीमांत धारणक्षेत्र धारकांचा दर हेक्टरी खर्च २००६-०७ मध्ये ३२६०० रुपये होता. हेच प्रमाण लहान शेतकरी ३८७६० रुपये, मध्यम शेतकरी ४६६५० रुपये व मोठे शेतकरी ५१९८० रुपये होता. याचाच अर्थ वाढत्या जमीन धारणेबरोबर आदानावरील दर हेक्टरी खर्च वाढत असताना दिसून येतो.

शेतीत श्रमिकांच्या वेतनावरील (व्यक्त व अव्यक्त) खर्च सर्वात मोठा असून धारणक्षेत्र आकारमानानुसार तो कमी होतो. २००६-०७ मध्ये यासाठीचा खर्च अनुक्रमे सीमांत शेतकरी (५६.७ टक्के), लहान शेतकरी (५३.५ टक्के), मध्यम शेतकरी (४८.७ टक्के) व मोठे शेतकरी (४५.५ टक्के) होता.

कीटकनाशकांबाबत शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता होती. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार केलेल्या वर्गवारीत मोठे शेतकरी दरहेक्टरी अधिक प्रमाणात कीटकनाशकांचा वापर करित होते आणि हेच प्रमाण क्रमशः मध्यम, लहान व सीमांत शेतकऱ्यांबाबत घटत जाणारे होते.

शेतीत बैल व बैलगाडी तसेच ट्रॅक्टर-ट्रॉली याना अनन्यसाधारण महत्व आहे हे जाणून त्याबाबतचा वापर आणि आदानविषयक खर्चाचा अभ्यास करताना शेती व्यवसायात मोठे धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करित होते व क्रमशः मध्यम, लहान व सीमांत धारणक्षेत्रधारक शेतकरी कमी प्रमाणात बैलगाडी, ट्रॅक्टर, ट्रॉली इत्यादीवर खर्च करित होते.

वीज वापर आणि इंधनविषयक, आदानाबाबत मध्यम व मोठे धारणक्षेत्र असणारी शेतकरी अधिक खर्च करित होते तर लहान व सीमांत शेतकरी कमी खर्च करित होते. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार या प्रकारचा खर्च वाढत्या धारणक्षेत्रानुसार वाढत असताना दिसून आला.

कर्ज मुद्दलांचे हप्ते आणि कर्ज रकमेवरील व्याज या प्रकारावर शेती व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. प्रत्यक्षात भांडवली खर्चावरील आदानाबाबत मध्यम व मोठे शेतकरी जादा परतफेडीवरील खर्च करित होते. तर सीमांत व लहान शेतकऱ्यांची परतफेडीवरील प्रवृत्ती कमी होती. शेती व्यवसायातील अनिश्चिततेमुळे कर्ज परतफेडीला मर्यादा होत्या असे दिसून आले.

५.१२ पीकरचनेनुसार मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वर्गीकरण

२००२-०३ व २००६-०७ या कालखंडातील शेती उत्पन्नात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करताना या कालखंडातील पीकरचना व त्यापासून विविध धारणक्षेत्र गटाना प्राप्त झालेले प्रतिहेक्टरी रोकड पैशातील उत्पन्न यांचा अभ्यास करण्यात आला. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार विविध वर्गवारीतील शेतकऱ्यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या माहितीच्या साहाय्याने जी पीकरचना निदर्शनास आली त्याचे तीन विभागात वर्गीकरण करण्यात आले त्यामध्ये ऊस व कांदा ही व्यापारी पिके स्वतंत्रपणे आणि अन्नधान्यविषयक पिके यांचा समावेश केलेला आहे. तक्ता ५.११ मध्ये पीकरचनेनुसार मिळणाऱ्या दर हेक्टरी उत्पन्नाची माहिती दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.११: नमुना शेतकऱ्यांना पीकरचनेनुसार मिळणाऱ्या दर हेक्टरी उत्पन्नाचे वर्गीकरण

(आकडे रुपयांमध्ये)

अ.न.	शेतकरी गट	पिके	वर्ष	हेक्टरी उत्पादन	सरासरी (किंमत)	एकूण
१.	सीमांत शेतकरी	ऊस	२००२-०३	१०२.५	७२०	७३८००
			२००६-०७	१०५.५	८७०	९१७८५
		कांदा	२००२-०३	२३.२	३५००	८१२००
			२००६-०७	२३.७	५५००	१३०३५०
		अन्नधान्य व इतर पिके	२००२-०३	१०.७०	९५०	१०१६५
			२००६-०७	१०.७५	११५०	१२३६३
२.	लहान शेतकरी	ऊस	२००२-०३	१०३.७	७५०	७७७७५
			२००६-०७	१०९.२	९५०	१०३७४०
		कांदा	२००२-०३	२३.७	३५००	८२९५०
			२००६-०७	२४.३	५५००	१३३६५०
		अन्नधान्य व इतर पिके	२००२-०३	१०.७४	९५०	१०२०३
			२००६-०७	१०.७८	११५०	१२३९७
३.	मध्यम शेतकरी	ऊस	२००२-०३	१०५.०	७५०	७८७५०
			२००६-०७	११२.८	९५०	१०७१६०
		कांदा	२००२-०३	२४.७	३८००	९३८६०
			२००६-०७	२५.४	६०००	१५२४००
		अन्नधान्य व इतर पिके	२००२-०३	१०.७८	९५०	१०२४१
			२००६-०७	१०.८३	११५०	१२४५५
४.	मोठे शेतकरी	ऊस	२००२-०३	१०३.५	७५०	७७६२५
			२००६-०७	१०६.७	९५०	१०१३६५
		कांदा	२००२-०३	२४.९	३८००	९४६२०
			२००६-०७	२५.५	६०००	१५३०००
		अन्नधान्य व इतर पिके	२००२-०३	१०.८८	९५०	१०३३६
			२००६-०७	१०.९६	११५०	१२६०४

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी (ऊस व कांदा उत्पादकता टनांमध्ये व अन्नधान्य व इतर पिके क्विंटलमध्ये)

तक्ता ५.११ मध्ये शेती उत्पादनाचे अ) ऊस ब) कांदा क) अन्नधान्य उत्पादने असे वर्गीकरण करण्यात आलेले असून अन्नधान्य उत्पादने यामध्ये ज्वारी, बाजरी, गहू, तांदूळ इत्यादी अन्नधान्य पिके त्याचबरोबर तेलबिया, फळे व भाजीपाला, कडधान्ये व डाळी इत्यादी सर्व मानवी उपभोग्य तसेच अन्नधान्य प्रकारात समाविष्ट होणाऱ्या उत्पादनांचा समावेश केलेला आहे.

धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार उपलब्ध झालेल्या माहितीनुसार सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेती उत्पादकतेनुसार किती उत्पादन प्राप्त झाले त्याचे वर्गीकरण तक्ता ५.७, तक्ता ५.८ व तक्ता ५.९ मध्ये केलेले आहे. त्या आधारे सीमांत शेतकऱ्यांचा आदानावर खर्च करण्याच्या मर्यादामुळे उत्पादकतेवर होणारा परिणाम व त्याउलट लहान, मध्यम शेतकऱ्यांची वाढती उत्पादकता तसेच पुणे जिल्हयात कार्यरत असणाऱ्या १२ साखर कारखान्यांचे ऊस दर विषयक वेगवेगळे धोरण लहान, मध्यम, मोठ्या शेतकऱ्यांकडून काही ऊस गेटकेनच्या माध्यमातून इतरत्र देण्याची क्षमता इत्यादीचा परिणाम ऊसापासूनच प्राप्त झालेल्या उत्पन्नात प्रकर्षाने दिसून आलेला आढळतो. ऊस उत्पन्नात मध्यम व मोठे धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी अधिक उत्पन्न मिळवणारे होते. मोठ्या धारणक्षेत्र आकारमानाच्या शेतकऱ्यांची दर हेक्टरी ऊस उत्पादकता कमी झाल्यामुळे त्यांच्या दर हेक्टरी ऊस उत्पन्नावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

कांदा उत्पादनाबाबत मात्र धारणक्षेत्र आकारमानानुसार दरहेक्टरी कांदयापासून मिळणारे उत्पन्न क्रमशः सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना वाढत्या स्वरूपात प्राप्त झालेले आढळते. कांदयाच्या मूल्य निर्धारणातील विविधता, कांदा साठवून ठेवण्याच्या क्षमता, कांदयासाठी जवळची व राज्यस्तरावरील मोठ्या तसेच राज्याबाहेरील बाजारपेठा मिळविण्याची क्षमता इत्यादीमुळे कांदयाच्या दरात विविधता दृष्टीस पडली.

अन्नधान्य व इतर पिके याबाबतही उत्पादकतेत धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीत विविधता होती. अन्नधान्य पीक पध्दतीत खरीप, रब्बी, बागायती इत्यादी पीक पध्दतीचा समावेश होत असल्याने तसेच उत्पादनवर्धक बी-बियाणे, रासायनिक खते, यांत्रिक अवजारे इत्यादी वापराबरोबर उत्पादकतेत भिन्नता आढळून आली. त्याचाच परिणाम अन्नधान्यापासून प्राप्त

होणाऱ्या उत्पन्नातही धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार मोठ्या आकारमानाच्या धारणक्षेत्र धारकाला अधिक उत्पन्न प्राप्त झालेले दिसून येते.

धारणक्षेत्र आकारमानानुसार सर्वच प्रकारच्या धारणक्षेत्र वर्गवारीत ऊस उत्पादन व त्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण मोठे आहे. २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये विविध धारणक्षेत्रधारक शेतकऱ्यांना ऊसा पासून सीमांत शेतकऱ्यांना ७३८०० रुपये व ९१७८५ रुपये दर हेक्टर उत्पन्न मिळाले हेच प्रमाण अनुक्रमे लहान शेतकरी ७७७७५ रुपये व १०३७४० रुपये, मध्यम शेतकरी ७८७५० रुपये व १०७१६० रुपये व मोठे शेतकरी ७७६२५ रुपये व १०१३६५ रुपये होते .

पुणे जिल्ह्यात नव्याने नगदी पीक म्हणून कांदा उत्पादनाचे महत्व वाढत असून सर्व प्रकारच्या धारणक्षेत्र वर्गवारीतील शेती व शेतकरी सभासदांच्या वर्गवारीत कांदा उत्पादनाबाबत जाणीवा वाढत आहेत. कांदा पिकाची उत्पादकता वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर वाढत जाणारी दिसून आली. कांद्याच्या किमती सुद्धा मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना अधिक प्रमाणात प्राप्त होत असताना दिसून येतात. २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये कांद्यापासून दर हेक्टर विविध धारणक्षेत्र धारकांना अनुक्रमे सीमांत शेतकरी ८१२०० रुपये व १३०३५० रुपये, लहान शेतकरी ८२९५० रुपये व १३३६५० रुपये, मध्यम शेतकरी ९३८६० रुपये व १५२४०० रुपये व मोठे शेतकरी ९४६२० रुपये व १५३००० रुपये उत्पन्न मिळालेले दिसून येते.

अन्नधान्य पिकांबाबतची दर हेक्टर उत्पादकता वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर वाढत गेलेली दिसून येते. अन्नधान्य व इतर पिकांमध्ये विविधता असल्यामुळे त्यांच्या उत्पादकतेतील बदल मर्यादित स्वरूपाचे आढळून आले. तसेच या प्रकारातील उत्पादनाच्या किंमती आधारभूत किंमतीच्या साहाय्याने व नियंत्रित असल्यामुळे अन्नधान्य पिकांपासूनचे सरासरी उत्पन्न विशिष्ट मर्यादित राहिलेले दिसून येते. अन्नधान्य पिके मोठ्या प्रमाणात जिरायती शेतीतून प्राप्त होत होती व मान्सूनच्या अस्थिरतेमुळे नगदी पिकां एवढी उत्पादकता दिसून येत नव्हती. २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये अन्नधान्य पिकापासून दरहेक्टर पुढीलप्रमाणे उत्पन्न प्राप्त झाले. सीमांत शेतकरी १०१६५ रुपये व १२३६३ रुपये, लहान शेतकरी १०२०३ रुपये व १२३९७ रुपये, मध्यम शेतकरी १०२४१ रुपये व १२४५५ रुपये व मोठे शेतकरी १०३३६ रुपये व १२६०४ रुपये उत्पन्न प्राप्त झाले.

५.१३ धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतीतील सरासरी हेक्टरी उत्पन्नाचे वर्गीकरण

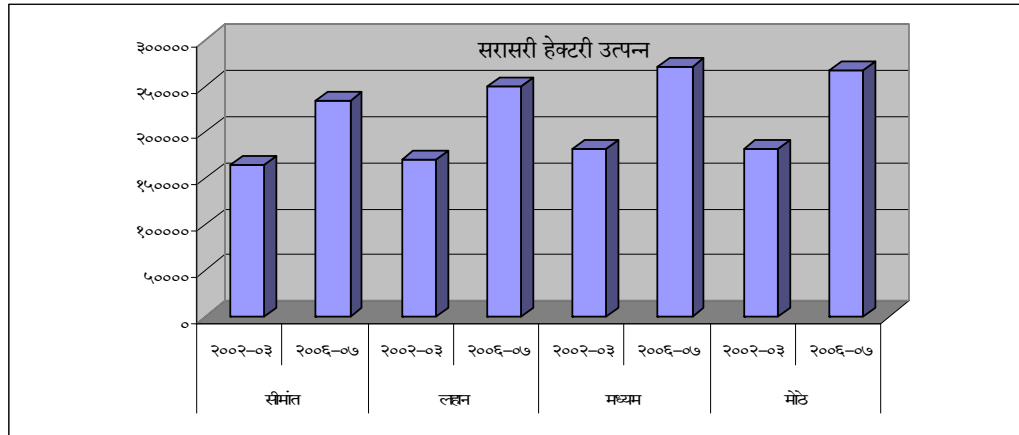
ग्रामीण व कृषी विकासाचा अभ्यास करताना ग्रामीण क्षेत्रातील सर्वात मोठे आर्थिक क्षेत्र असणाऱ्या शेतीतून किती प्रमाणात उत्पन्न स्रोत उपलब्ध होतो तसेच धारणक्षेत्र आकारमानानुसार उत्पन्न स्रोत जाणून घेण्यासाठी माहिती संकलित करण्यात आली.

शेतीतील उत्पादनाचे तीन प्रकार व त्यांच्या वर्गीकरणानुसार तक्ता ५.११ मध्ये सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना अभ्यास कालखंडातील प्रारंभी व अखेरच्या वर्षी रोकड पैशाच्या स्वरूपात किती उत्पन्न प्राप्त झाले त्याची सरासरी नमूद करण्यात आलेली आहे. तक्ता ५.१२ मध्ये धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेती पासून मिळालेले उत्पन्न दर्शविलेले आहे.

तक्ता ५.१२: नमुना शेतकऱ्यांचे शेतीपासूनचे सरासरी हेक्टरी उत्पन्न (उत्पन्न रुपयात)

अ.न.	शेतकरी गट	वर्ष	ऊस	कांदा	अन्नधान्य	एकूण उत्पन्न	सरासरी हेक्टरी उत्पन्न
१.	सीमांत शेतकरी	२००२-०३	७३८००	८१२००	१०१६५	१६५१६५	५५०५५
		२००६-०७	९१७८५	१३०३५०	१२३६३	२३४४९८	७८१६६
२.	लहान शेतकरी	२००२-०३	७७७७५	८२९५०	१०२०३	१७०९२८	५६९७६
		२००६-०७	१०३७४०	१३३६५०	१२३९७	२४९७८७	८३२६२
३.	मध्यम शेतकरी	२००२-०३	७८७५०	९३८६०	१०२४१	१८२८५१	६०९५०
		२००६-०७	१०७१६०	१५२४००	१२४५५	२७२०१५	९०६७२
४.	मोठे शेतकरी	२००२-०३	७७६२५	९४६२०	१०३३६	१८२५८१	६०८६०
		२००६-०७	१०१३६५	१५३०००	१२६०४	२६६९६९	८८९९०

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता ५.१२ वरून असे दिसून येते की २००२-०३ या आर्थिक वर्षापेक्षा २००६-०७ या आर्थिक वर्षात सरासरी दरहेक्टरी पैशातील उत्पन्नात वाढ झालेली दिसून येते. अभ्यास कालखंडाच्या प्रारंभी व अखेरच्या वर्षी सीमांत शेतकऱ्यांना दरहेक्टरी ५५०५५ रुपये व ७८१६६

रुपये उत्पन्न मिळाले. हेच प्रमाण लहान शेतकरी ५६९७६ रुपये व ८३२६२ रुपये, मध्यम शेतकरी ६०९५० रुपये व ९०६७२ रुपये व मोठे शेतकरी ६०८६० रुपये व ८८९९० रुपये उत्पन्न मिळाले. याचाच अर्थ वाढत्या धारणक्षेत्राच्या आकारमानानुसार दर हेक्टरी उत्पन्न वाढत गेल्याचे दिसून येते.

शेतीतून उत्पन्न मिळवताना जमिनीचे धारणक्षेत्र व त्याचे आकारमान हा महत्वाचा घटक दर हेक्टरी उत्पादनावर व उत्पन्नावर परिणाम करणारा होता असे दिसून आले. सीमांत शेतकरी कुटुंबांकडे भांडवल व धारणक्षेत्र याना मर्यादा असल्यामुळे उत्पादन, उत्पादकता व उत्पन्न स्रोत इत्यादीत अपेक्षित वाढ झाली नाही. त्याचवेळी लहान व मध्यम धारणक्षेत्रे असणारे शेतकरी उपलब्ध उत्पादक साधनांच्या पर्याप्त वापराबाबत जागरूक होते. त्यामुळे दर हेक्टरी उत्पादन, उत्पादकता व उत्पन्न यामध्ये वाढ घडून आली. मोठे धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी याबाबतीत मागे राहिलेले दिसून आले.

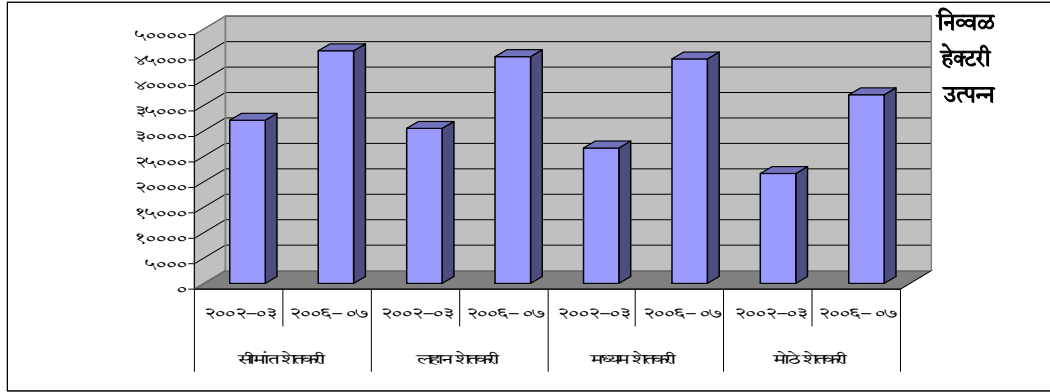
५.१४ धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतीपासूनचे निव्वळ सरासरी उत्पन्न

ग्रामीण अर्थकारणाचा केंद्रबिंदू म्हणून शेती व शेतीतून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाला महत्त्व आहे. शेतातील उत्पादन, उत्पन्न चांगल्या प्रमाणात प्राप्त झाले, तर ग्रामीण अर्थकारण गतिमान होते व विकासप्रक्रिया सुरु होत असे मानले जाते. देशांची अर्थव्यवस्था ही मान्सूनची प्रगती, शेतातील उत्पादन व उत्पन्न यावर अवलंबून आहे. यामुळे नमुना शेतकऱ्यांच्या विविध धारणक्षेत्र आकारमानाच्या गटांना, शेतीतून प्राप्त होणारे उत्पन्न स्रोत यांची माहिती संकलित करण्यात आली. त्यामध्ये कर्जनिधीची उपलब्धता, सिंचन सोयीतील बदल, पीकरचनेतील बदल, उत्पादन व उत्पादकतेतील बदल इत्यादीच्या आधारे विविध पिकांची उत्पादकता, उत्पादनप्रमाण, सरासरी किंमत पातळी आणि शेती उत्पादनासाठी वापरात येणारी आदाने, आदानांवरील खर्च इत्यादीतून निव्वळ हेक्टरी उत्पन्न जाणून घेणे शक्य झाले. तक्ता ५.१२ व तक्ता ५.१० यावरून शेतीतील विविध धारणक्षेत्र गटांचे दरहेक्टरी उत्पन्न व दर हेक्टरी कृषी आदानावरील खर्च यांच्या साहाय्याने निव्वळ हेक्टरी उत्पन्न काढलेले आहे.

तक्ता ५.१३: नमुना शेतकऱ्यांचे शेतीपासूनचे निव्वळ सरासरी उत्पन्न (आकडे रुपयात)

शेतकरी गट	वर्ष	दर हेक्टरी सरासरी उत्पन्न	दर हेक्टरी सरासरी खर्च	निव्वळ हेक्टरी उत्पन्न
सीमांत शेतकरी	२००२-०३	५५०५५	२२९७०	३२०८५
	२००६-०७	७८१६६	३२६००	४५५६६
लहान शेतकरी	२००२-०३	५६९७६	२६५००	३०४७६
	२००६-०७	८३२६२	३८७६०	४४५०२
मध्यम शेतकरी	२००२-०३	६०९५०	३४४००	२६५५०
	२००६-०७	९०६७२	४६६५०	४४०२२
मोठे शेतकरी	२००२-०३	६०८६०	३९२८०	२१५८०
	२००६-०७	८८९९०	५१९८०	३७०१०

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता ५.१३ मध्ये सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांचे अभ्यास कालखंडाच्या प्रारंभी (२००२-०३) व अखेरच्या वर्षी (२००६-०७) शेतीतील विविध पिकांपासून प्राप्त झालेल्या सरासरी उत्पन्नाचे व शेती उत्पादनासाठी कराव्या लागलेल्या खर्चाचे वर्गीकरण मांडलेले आहे. दर हेक्टरी उत्पन्न व दरहेक्टरी खर्चाच्या वजाबाकीतून सीमांत गटातील शेतकऱ्यांना २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे ३२०८५ रुपये व ४५५६६ रुपये शेतीतून निव्वळ उत्पन्न प्राप्त होत होते हे उत्पन्न लहान शेतकरी (३०४७६ रुपये व ४४५०२ रुपये), मध्यम शेतकरी (२६५५० रुपये व ४४०२२ रुपये) व मोठ्या शेतकरी कुटुंबांना (२१५८० रुपये व ३७०१० रुपये) प्राप्त झालेले होते. वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार दर हेक्टरी सरासरी उत्पन्न वाढत जात असलेले दिसून आले तरी त्याचवेळी दर हेक्टरी सरासरी खर्च वाढत गेल्यामुळे निव्वळ हेक्टरी उत्पन्न वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर कमी झालेले दिसून येते.

याचाच अर्थ जमीन धारणक्षेत्र आकारमानानुसार जसजसे धारणक्षेत्र वाढत जाते तसतसे सरासरी दर हेक्टरी उत्पन्न वाढते. त्यामुळे सीमांत शेतकरी कुटुंबापेक्षा लहान शेतकरी, मध्यम शेतकरी व मोठ्या शेतकऱ्यांचे सरासरी उत्पन्न क्रमशः वाढत गेलेले दिसून आले.

सरासरी हेक्टरी खर्चाचे प्रमाण वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर वाढत जाणारे दिसून आले. अभ्यास वर्षाच्या प्रारंभी व अखेरच्या वर्षात सर्वात कमी प्रती हेक्टरी उत्पादन खर्च सीमांत शेतकऱ्यांचा होता व सरासरी खर्चात वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वाढ झालेली दिसून आली.

धारणक्षेत्र आकारमानावर आधारित सरासरी दर हेक्टरी उत्पन्न व सरासरी दर हेक्टरी खर्च वाढत जाणारा असल्यामुळे निव्वळ हेक्टरी उत्पन्नाबाबत धारणक्षेत्राच्या वाढत्या आकारमानाबरोबर निव्वळ हेक्टरी उत्पन्न घटत्या प्रवृत्तीचे दिसून आले. सीमांत शेतकऱ्यांना दरहेक्टरी निव्वळ उत्पन्न २००२-०३ मध्ये ३२०८५ रूपये व २००६-०७ मध्ये ४५५६६ रूपये मिळाल्याचे दिसून आले.

५.१५ धारणक्षेत्र आकारमानानुसार प्रति शेतकरी वार्षिक खर्चाची माहिती

शेतकरी कुटुंबाच्या जीवनमान पातळीचा अभ्यास करण्यासाठी सर्वसाधारण खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यास केला जातो. अन्नधान्यासारख्या जीवनावश्यक गोष्टींवर शेकडा खर्च मोठ्या प्रमाणात केला जात असेल तर त्या कुटुंबाची जीवनमान पातळी निकृष्ट असते. याउलट अन्नधान्यासारख्या जीवनावश्यक बाबींवरील शेकडा खर्च जेवढा कमी राहिल तेवढे ते कुटुंब वरच्या पातळीवरील राहणीमानाचा उपभोग घेते. या अर्थशास्त्रातील सिध्दांतानुसार धारणक्षेत्र आकारमानानुसार प्रति शेतकरी वार्षिक खर्चाचा अभ्यास करण्यात आला. त्याचबरोबर शिक्षणविषयक खर्चाबाबत शेतकरी कुटुंबाची सर्वसाधारण मानसिकता, वैद्यकियखर्च, करमणूक विषयक खर्च, प्रवास खर्च, उत्सव, सण व समारंभ इत्यादी खर्चाचा अभ्यास केलेला आहे. निवडलेल्या सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकरी सभासदांच्या प्रत्येक धारणक्षेत्र गटातील शेतकऱ्यांना विविध प्रकारच्या बाबींसाठी किती खर्च करावा लागतो. त्याची माहिती घेण्यात आली. तक्ता ५.१४ मध्ये धारणक्षेत्र गटानुसार कौटुंबिक खर्चाची माहिती दिलेली आहे.

तक्ता ५.१४: धारणक्षेत्र गटानुसार प्रति शेतकरी सरासरी वार्षिक कौटुंबिक खर्चाच्या माहितीचे वर्गीकरण
(खर्च रुपयात)

अ.न.	खर्चाचा तपशील	सीमांत शेतकरी		लहान शेतकरी		मध्यम शेतकरी		मोठे शेतकरी	
		२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७
१	अन्नधान्य व किराणा /भुसार	१७५०० (६४.१)	२२५०० (६०.२)	२५३०० (६१.३)	३२००० (५७.७)	३७००० (४९.७)	४८००० (४६.८)	३७५०० (४६.९)	५०००० (४१.०)
२	कपडे	१८०० (६.६)	२५०० (६.७)	३५०० (८.५)	५००० (९.०)	६००० (८.०)	९५०० (९.३)	६५०० (८.१)	१०५०० (८.६)
३	शिक्षण	५०० (१.८)	१००० (२.७)	१५०० (३.६)	३००० (५.४)	४००० (५.४)	६५०० (६.३)	५००० (६.३)	९५०० (७.८)
४	वीज/इंधन	१००० (३.७)	१५०० (४.०)	१५०० (३.६)	२००० (३.६)	५००० (६.७)	९५०० (९.३)	६००० (७.५)	१२६०० (१०.३)
५	वैद्यकीय	१००० (३.७)	१२०० (३.२)	१५०० (३.६)	२००० (३.६)	३५०० (४.७)	५००० (४.९)	३५०० (४.४)	७५०० (६.१)
६	प्रवास	१२०० (४.४)	२००० (५.३)	२००० (४.८)	२५०० (४.५)	४००० (५.४)	५५०० (५.४)	४००० (५.०)	७५०० (६.१)
७	करमणूक	६०० (२.२)	१२०० (३.२)	१००० (२.४)	१५०० (२.७)	३००० (४.०)	४५०० (४.४)	३५०० (४.३)	५५०० (४.५)
८	उत्सव/सण/समारंभ	२५०० (९.१)	३५०० (९.४)	३००० (७.४)	४००० (७.२)	७५०० (१०.०)	८५०० (८.३)	८००० (१०.०)	१०५०० (८.६)
९	इतर खर्च	१२०० (४.४)	२००० (५.३)	२००० (४.८)	३५०० (६.३)	४५०० (६.१)	५५०० (५.३)	६००० (७.५)	८५०० (७.०)
	एकूण	२७३०० (१००)	३७४०० (१००)	४१३०० (१००)	५५५०० (१००)	७४५०० (१००)	१०२५०० (१००)	८०००० (१००)	१२२१०० (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतकरी कुटुंबाला मुख्यतः नऊ प्रकारच्या बाबींवर खर्च करावा लागतो असे दिसून आले. त्यामध्ये अन्नधान्य, किराणा व भूसार इत्यादीवरील खर्च मोठा होता. तर अन्य बाबींवरील खर्च धारणक्षेत्र आकारामानुसार बदलत्या आर्थिक स्तरानुसार वेगवेगळा दिसून आला. शेतकरी कुटुंबाचा अन्नधान्य व किराणाविषयक खर्चात शेतीतून प्राप्त होणाऱ्या उत्पादनाचा उपभोगविषयक वापर मोठ्या प्रमाणात होत असला तरी बाजारमूल्यानुसार कृषी उत्पादनांच्या किंमती विचारात घेऊन कौटुंबिक उपभोगासाठी बाजूस काढून ठेवलेल्या वस्तुंचे मूल्य मोजण्यात आले आहे.

तक्ता ५.१४ मध्ये अन्नधान्य,किराणा सामान इत्यादीवरील खर्च कौटुंबिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात होता. सीमांत शेतकऱ्यांबाबत असा शेकडा खर्च सर्वात अधिक म्हणजे २००२-०३ मध्ये ६४.१ टक्के व २००६-०७ मध्ये ६०.२ टक्के होता. हेच प्रमाण धारणक्षेत्र आकारमान

वर्गवारीनुसार लहान शेतकरी (६१.३ टक्के व ५७.७ टक्के), मध्यम शेतकरी (४९.७ टक्के व ४६.८ टक्के), मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत (४६.९ टक्के व ४१.० टक्के) घटत गेलेले दिसून आले. धारणक्षेत्राच्या वर्गवारीनुसार अन्नधान्यावरील एकूण रुपयातील खर्च वाढत जाणारा असून एकूण उत्पन्नाशी शेकडा खर्चाचे प्रमाण घटत जाणारे दिसून आले.

शेतकरी कुटुंबासाठी कपड्यावरील खर्च महत्वाचा असून यासाठी एकूण रुपयातील खर्च धारणक्षेत्र आकारमानानुसार २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये सीमांत शेतकरी (६.६ टक्के व ६.७ टक्के), लहान शेतकरी (८.५ टक्के व ९.० टक्के), मध्यम शेतकरी (८.० टक्के व ९.३ टक्के) व मोठे शेतकरी (८.१ टक्के व ८.६ टक्के) खर्च केलेला दिसून आला. लहान व मध्यम शेतकऱ्यांबाबत कपड्यावरील खर्च वाढत जाणारा असून मोठ्या शेतकऱ्यांचा कपड्यावरील शेकडा खर्च कमी दिसून आला.

शिक्षणावरील खर्चाच्या बाबतीत सर्वच शेतकरी गटात जागरूकता असून २००२-०३ या वर्षापेक्षा २००६-०७ या वर्षी सर्वच शेतकरी गटात शिक्षणावरील खर्च वाढलेला दिसून आला. सीमांत शेतकऱ्यांचा शिक्षणावरील शेकडा खर्च अनुक्रमे १.८ टक्के व २.७ टक्के इतका सर्वात कमी असून लहान शेतकरी (३.६ टक्के व ५.४ टक्के), मध्यम शेतकरी (५.४ टक्के व ६.३ टक्के) व मोठ्या शेतकऱ्यांच्या बाबतीत (६.३ टक्के व ७.८ टक्के) शिक्षणावरील खर्चाचे शेकडा प्रमाण क्रमशः वाढलेले दिसून आले. वीज व इंधन खर्चाबाबत वाढत्या धारणक्षेत्र आकारामानाबरोबर खर्च वाढत जाणारा दिसून आला.

वैद्यकीय खर्चाबाबत ग्रामीण लोकसंख्येत जागरूकता वाढत असून सीमांत व लहान शेतकरी कुटुंबे वैद्यकीय कारणासाठी मर्यादित खर्च करित होती. त्या तुलनेत मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांचा वैद्यकीय खर्च अधिक आढळला. फॅमिली डॉक्टर ही संकल्पना, उच्च विद्याविभूषित डॉक्टर, विविध प्रकारच्या तज्ज्ञ डॉक्टराकडून औषधोपचार घेणे इत्यादीबाबतचे विचार मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत दिसून आले.

शेतकरी कुटुंबातील सर्वसाधारण खर्च प्रकारात प्रवास खर्चाचे प्रमाण मोठे आहे. वाढत्या धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार प्रवास खर्च वाढलेला दिसून आला. २००२-०३ व २००६-०७ या दोन

वर्षात प्रवासावरील खर्च अनुक्रमे सीमांत शेतकरी (४.४ टक्के व ५.३ टक्के), लहान शेतकरी (४.८ टक्के व ४.५ टक्के), मध्यम शेतकरी (५.४ टक्के व ५.४ टक्के) व मोठे शेतकरी (५.० टक्के व ६.१ टक्के) या प्रमाणात वाढत गेलेला दिसून येतो.

ग्रामीण अर्थकारणात करमणूक खर्चाला महत्व आहे. ग्रामीण लोकांना जेव्हा जेव्हा संधी मिळेल तेव्हा गाड्यांची स्पर्धा, लोकनाटय, तमाशा, यात्रा, व्हिडीओ इत्यादीद्वारे करमणुकीवर खर्च केला जातो. करमणूक खर्च वाढत्या उत्पन्न पातळीबरोबर वाढत जाणारा दिसून आला. एकूण उत्पन्नाच्या २.२ टक्के ते ४.५ टक्के इतका खर्च वाढत्या धारणक्षेत्राबरोबर वाढत गेलेला दिसून येतो.

सण, उत्सव, समारंभ व यात्रा हा ग्रामीण अर्थकारणाचा महत्वाचा दुवा असून कर्जे काढून मोठा खर्च करण्याची सर्वसाधारण मानसिकता दिसते. सीमांत ते मोठ्या शेतकऱ्यांपर्यंत एकूण वार्षिक उत्पन्नाच्या ७.५ टक्के ते ९.४ टक्के इतका मोठा खर्च याकारणासाठी केलेला दिसून येतो.

इतर खर्च याप्रकारात विविध प्रकारच्या सवर्ग्यांमुळे होणारा खर्च तसेच कौटुंबिक देणीघेणी, आर्थिक सण, वर्गणी, फी, वाहनाची दुरुस्ती इत्यादी खर्चाचा समावेश आहे. सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांचा या प्रकारातील खर्च २००६-०७ मध्ये एकूण वार्षिक उत्पन्नाच्या ५.३ टक्के ते ७.५ टक्क्यांपर्यंत झालेला दिसून आला.

याचाच अर्थ धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार सरासरी खर्चाचा अभ्यास करित असताना अन्नधान्यावरील शेकडा खर्च वाढत्या राहणीमान पातळी बरोबर घटत जात असताना दिसून आला. कपड्यासाठी शेकडा खर्च सीमांत शेतकऱ्याबाबत अधिक व त्यानंतरच्या धारणक्षेत्र गटाबाबत क्रमशः कमी होत गेलेला दिसून आला. शिक्षणावरील खर्चाबाबत सर्वच शेतकरी कुटुंबात जाणीव जागृती होत असून वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शिक्षणावरील खर्चाचे शेकडा प्रमाण वाढत गेलेले दिसून आले. करमणूक खर्च, सण, उत्सव व इतर खर्च, वीज व इंधनखर्च, प्रवास खर्च, वैद्यकीय खर्चाबाबतही वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार खर्चाचे शेकडा प्रमाण वाढत गेलेले दिसून आले.

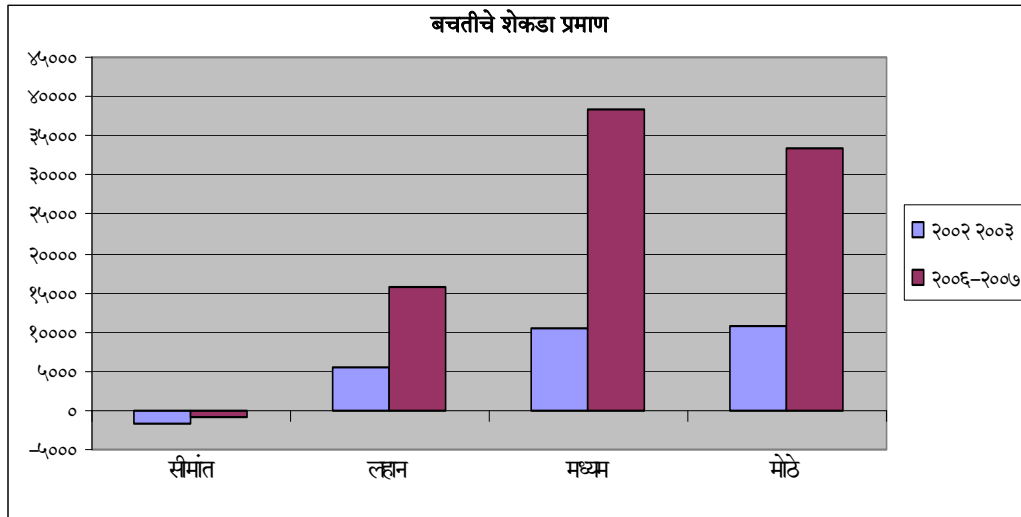
५.१६ धारणक्षेत्र आकारमानानुसार कौटुंबिक पातळीवरील बचत प्रवृत्तीचे वर्गीकरण

शेतीपासून प्राप्त होणारे निव्वळ उत्पन्न आणि कौटुंबिक उपभोग विषयक खर्च यांच्या अभ्यासावरून ग्रामीण व कृषी क्षेत्रातील राहणीमान विषयक दर्जाचा अभ्यास करणे शक्य होते. नमुना लाभार्थीच्या अभ्यासावरून त्यांची जमीनधारणा, कर्ज निधीची उपलब्धता, पीकरचना, उत्पादन व उत्पादकता, सरासरी व निव्वळ उत्पन्न, कृषी आदानावरील खर्च, कौटुंबिक उपभोग विषयक खर्च इत्यादीची माहिती प्राप्त झाली व त्यांच्या साहाय्याने पुणे जिल्हयातील नमुना लाभार्थीच्या बचत प्रवृत्तीचा अभ्यास करण्यात आला. बचतदराच्या पातळीवरून शेतकरी कुटुंबाच्या राहणीमान दर्जाची माहिती मिळते. तक्ता ५.१५ मध्ये धारणक्षेत्र आकारमानानुसार बचतप्रवृत्ती दर्शविली आहे.

तक्ता ५.१५: नमुना शेतकऱ्यांच्या बचत प्रवृत्तीचे वर्गीकरण (आकडे रुपयात)

शेतकरी गट	शेतीपासूनचे उत्पन्न		उपभोग खर्च		बचत		उत्पन्नाशी बचतीचे शेकडा प्रमाण	
	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७	२००२-२००३	२००६-२००७
सीमांत शेतकरी	२५६६८	३६४५३	२७३००	३७४००	-१६३२	-९४७	-६.४	-२.६
लहान शेतकरी	४८७६२	७१२०३	४३३००	५५५००	+५४६२	+१५७०३	+११.२	+२२.०
मध्यम शेतकरी	८४८६०	१४०८७०	७४५००	१०२५००	+१०३६०	+३८३७०	+१२.२	+२७.२
मोठे शेतकरी	९०६३६	१५५४४२	८००००	१२२१००	+१०६३६	+३३३४२	+११.७	+२१.४

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता ५.१५ मध्ये विविध धारणक्षेत्र धारकांच्या गटानुसार त्यांना शेतीपासून मिळणारे उत्पन्न नमूद केलेले आहे. तक्ता ५.१३ मध्ये प्रत्येक धारणक्षेत्र धारकाला दर हेक्टरी निव्वळ उत्पन्नाची माहिती दिलेली आहे. धारणक्षेत्र गटाची सरासरी जमीनधारणा तक्ता ५.२ मध्ये आहे. त्यानुसार प्रत्येक गटाला मिळणारे शेतीपासूनचे सरासरी उत्पन्न दाखवलेले आहे. जसे सीमांत शेतकऱ्यांना २००२-०३ मध्ये दरहेक्टरी ३२०८५ रुपये निव्वळ उत्पन्न मिळत होते. (तक्ता ५.१३) व त्यांची सरासरी जमीनधारणा ०.८० हेक्टर आहे. (तक्ता ५.२) तर सीमांत शेतकऱ्यांचे २००२-०३ मध्ये शेती पासूनचे निव्वळ उत्पन्न २५६६८ रुपये होते. त्याच प्रमाणे लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांचे २००२-०३ व २००६-०७ या वर्षातील प्रत्यक्ष उत्पन्नपातळी त्यांच्या सरासरी जमीनधारणेनुसार दिसून येते. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार उत्पन्न व खर्च यातील फरकावरून बचतप्रवृत्ती दाखवली आहे. बचतदराच्या माहितीवरून पुढील निरीक्षणे दिसून आली.

सीमांत शेतकऱ्यांबाबत शेतीपासूनचे उत्पन्न २००२-०३ व २००६-०७ या अभ्यास कालखंडाच्या प्रारंभी व अखेरीस उपभोग खर्चापेक्षा कमी होते. त्यामुळे या दोन्ही वर्षी सीमांत शेतकऱ्यांचा बचत दर उणे होता. २००२-०३ मध्ये तो उणे १६३२ रुपये असून नंतरच्या पाच वर्षात कमी होऊन उणे ९४७ रुपये झाला.

लहान शेतकऱ्यांबाबत २००२-०३ व २००६-०७ या दोन्ही वर्षी शेतीपासूनचे उत्पन्न उपभोग खर्चापेक्षा जास्त होते. त्यामुळे लहान शेतकरी अनुक्रमे +११.२ टक्के व +२२.० टक्के बचत करीत होते.

मध्यम शेतकऱ्यांच्या बाबतीत उपभोग खर्चापेक्षा त्यांचे शेतीपासूनचे उत्पन्न अधिक असल्यामुळे मध्यम शेतकऱ्यांचा एकूण उत्पन्नाशी बचत प्रवृत्तीचा दर २००२-०३ व २००६-०७ यावर्षी अनुक्रमे +१२.२ टक्के वरून २७.२ टक्के वाढलेला दिसून आला.

मोठ्या शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढत गेले तरी त्यांचा उपभोगविषयक खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे त्यांचा सरासरी बचतदरावर परिणाम झालेला दिसून येतो. मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत बचतदर २००२-०३ मध्ये +११.७ टक्के होता. तो २००६-०७ मध्ये +२१.४ टक्के इतका म्हणजेच लहान व मध्यम शेतकऱ्यांच्या बचत प्रवृत्ती दरापेक्षा कमी राहिलेला दिसून येतो.

५.१७ नमुना शेतकऱ्यांची शैक्षणिक माहिती

आर्थिक विकासाच्या संकल्पनेत साक्षरतेच्या प्रमाणाला महत्व असते. विकासाचा निर्देशक म्हणूनही साक्षरतेचा अभ्यास केला जातो. पुणे जिल्हा आर्थिक, आद्योगिक व संस्थात्मक संरचनेच्या दृष्टीने पुढारलेला जिल्हा म्हणून ओळखला जात असला तरी पुणे जिल्हयातील खोलवर विखुरलेली ग्रामीण क्षेत्रे व त्यांचा विकास प्रक्रियेतील सहभाग जाणून घेण्यासाठी सभासदांची शैक्षणिक माहिती मिळवण्यात आली. शेतकरी सभासदांचे धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शैक्षणिक अर्हतेबाबतची माहिती तक्ता ५.१६ मध्ये दर्शविलेली आहे.

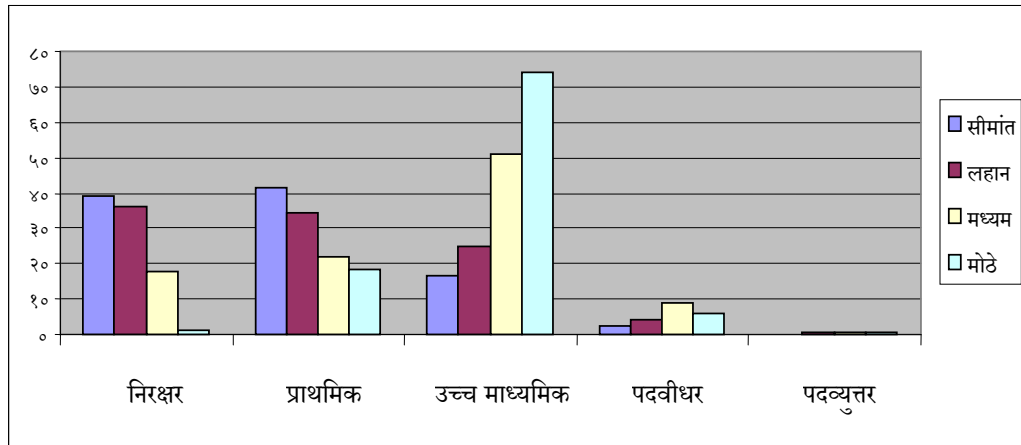
तक्ता ५.१६: नमुना शेतकऱ्यांच्या शैक्षणिक माहितीचे वर्गीकरण

अ.न.	शेतकरी गट	निरक्षर	प्राथमिक	उच्च माध्यमिक	पदवीधर	पदव्युत्तर	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	२०६ (३९.३)	२१७ (४१.४)	८८ (१६.८)	१३ (२.५)	--	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	१८८ (३५.९)	१८१ (३४.५)	१३१ (२५.०)	२१ (४.०)	०३ (०.६)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	९२ (१७.५)	११४ (२१.८)	२६७ (५१.०)	४७ (९.०)	०४ (०.७)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	०६ (१.१)	९६ (१८.३)	३८८ (७४.००)	३२ (६.१)	०२ (०.५)	५२४ (१००)
	एकूण	४९२ (२३.५)	६०८ (२९.०)	८७४ (४१.७)	११३ (५.४)	०९ (०.४)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकड शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

शैक्षणिक माहितीचे वर्गीकरण

तक्ता ५.१६ मध्ये धारणक्षेत्र आकारमानाप्रमाणे कमी धारणक्षेत्रे असणाऱ्या शेतकरी कुटुंबात निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक असलेले आढळून आले. शेती व्यवसायात उच्च शिक्षित व्यक्तीचे प्रमाण कमी आढळून आले. चारही धारणक्षेत्र आकारमान गटांचा अभ्यास करताना २००६-०७ मध्ये २३.५ टक्के शेतकरी सभासद निरक्षर होते. २९ टक्के शेतकरी सभासद प्राथमिक शिक्षण घेतलेले, ४१.७ टक्के शेतकरी सभासद उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेले तर अनुक्रमे ५.४ टक्के व ०.४ टक्के शेतकरी सभासद पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले होते. शैक्षणिक माहितीच्या वर्गीकरणावरून पुढील निरीक्षणे दिसून आली.

धारणक्षेत्राच्या आकारमानानुसार शेतकऱ्यांच्या वर्गवारीत सीमांत शेतकरी मोठ्या प्रमाणात (३९.३ टक्के) निरक्षर होते. त्याखालोखाल लहान (३५.९ टक्के), मध्यम (१७.५ टक्के), मोठे शेतकरी (१.१ टक्के) यांचा क्रमांक लागतो. दारिद्र्य, गरिबीचे मोठे प्रमाण, कुटुंबातील सर्वांनाच उत्पन्न मिळवण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी व्हावे लागणे इत्यादी कारणामुळे सीमांत व लहान शेतकरी कुटुंबात निरीक्षरतेचे मोठे प्रमाण दिसून आले.

उच्च माध्यमिक व पदवीपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या शेतकऱ्यांत मध्यम व मोठ्या धारणक्षेत्र आकारमानाचे शेतकरी सहभागी होते. कुटुंबात शिक्षणाबाबतच्या जाणीवा व त्यासाठी खर्च करण्याची मानसिकता धारणक्षेत्र आकारमानाच्या मध्यम व मोठ्या गटात दिसून आली.

उच्च शिक्षण घेऊन शेती व्यवसाय करण्याची सर्वसाधारण मानसिकता आढळून आली नाही. उच्च शिक्षण घेतलेल्या कुटुंबातील व्यक्ती नोकरी व्यवसायानिमित्त गाव व शेतीपासून दूर राहिलेल्या दिसून आल्या.

५.१८ शेतकऱ्यांचे सामाजिक प्रवर्गानुसार वर्गीकरण

ग्रामीण व कृषीक्षेत्रातील आर्थिक प्रगतीवर ज्या अनेक घटकांच्या मोठा प्रभाव असतो त्यामध्ये भौगोलिक व हवामानविषयक परिस्थिती, राजकीय व सांस्कृतिक घटक इत्यादीबरोबर सामाजिक घटकांचा प्रभाव असतो. सामाजिकदृष्ट्या लोकसंख्येचे सर्वसाधारण वर्गीकरण कसे आहे यावरून सामाजिक न्याय, सामाजिक पत प्रतिष्ठा इत्यादीबाबतचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यांची भौगोलिक आणि सामाजिक रचना भिन्न असल्यामुळे नमुना निवड

केलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील सभासद शेतकऱ्यांची धारणक्षेत्र आकारमानानुसार सामाजिक वर्गवारीची माहिती घेण्यात आली. तक्ता ५.१७ मध्ये पुणे जिल्हयातील सामाजिक गटांची वर्गवारी दर्शविण्यात आलेली आहे.

तक्ता ५.१७: नमुना शेतकऱ्यांचे सामाजिक प्रवर्गानुसार वर्गीकरण

अ.न.	शेतकरी गट	खुला वर्ग	इतर मागास	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	भटक्या विमुक्त जाती	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	१६५ (३१.४)	१४८ (२८.२)	११७ (२२.३)	५१ (९.८)	४३ (८.३)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	२४८ (४७.३)	१२७ (२४.३)	१०३ (१९.७)	१४ (२.७)	३२ (६.०)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	२५७ (४९.१)	११७ (२२.३)	९३ (१७.८)	०९ (१.८)	४८ (९.०)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	३२७ (६२.४)	१०३ (१९.७)	६४ (१२.३)	०३ (०.६)	२७ (५.१)	५२४ (१००)
	एकूण	९९७ (४७.६)	४९५ (२३.६)	३७७ (१८)	७७ (३.७)	१५० (७.१)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकड शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.१७ मध्ये पुणे जिल्हयातील धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार निवडलेल्या शेतकरी सभासदांच्या सामाजिक वर्गवारीचे मुख्यतः पाच प्रकार होते. तेरा तालुक्यातील भौगोलिक विविधतेमुळे सर्वच प्रकारचे सामाजिक गट दिसून आले. निवडलेल्या शेतकरी सभासदांमध्ये सर्वाधिक शेतकरी सभासद खुल्या गटातील होते. तर सर्वात कमी अनुसूचित जाती -जमातीतील शेतकरी सभासद होते. २०१६ नमुना सभासद शेतकऱ्यांमध्ये अनुक्रमे खुल्या प्रवर्गातील (४७.६ टक्के) सभासद, इतर मागास वर्ग (२३.६ टक्के), अनुसूचित जाती (१८.० टक्के), भटक्या जमाती प्रवर्गातील (७.१ टक्के) सभासद शेतकरी तसेच अनुसूचित प्रवर्गातील (३.७ टक्के) शेतकऱ्यांचा समावेश होता.

नमुना निवडीतील सभासद शेतकऱ्यांपैकी खुल्या प्रवर्गातील शेतकऱ्यांचे धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वाढत्या धारणक्षेत्राबरोबर खुल्या प्रवर्गातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण वाढत जाणारे होते. खुल्या प्रवर्गातील ६२.४ टक्के शेतकरी मोठ्या धारणक्षेत्र वर्गवारीतील होते.

त्याखालोखालमध्यम शेतकरी (४९.१ टक्के), लहान शेतकरी (४७.३ टक्के) व सीमांत शेतकरी (३१.४ टक्के) होते. सर्वच गटात खुल्या प्रवर्गातील शेतकऱ्यांची संख्या मोठी होती.

इतर मागास प्रवर्गात एकूण २३.६ टक्के शेतकरी सभासद होते. सीमांत शेतकरी गटात २८.२ टक्के इतर मागास प्रवर्गातील शेतकरी होते. व लहान शेतकरी गटात २४.३ टक्के, मध्यम शेतकरी गटात २२.३ टक्के, मोठे शेतकरी गटात १९.७ टक्के शेतकरी होते. इतर मागास गटातील सभासद शेतकऱ्यांचे प्रमाण जसजसे धारणक्षेत्र आकारमान कमी होत जात होते तसतसे त्यांचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसून आले.

अनुसूचित जाती प्रवर्गात एकूण १८ टक्के सभासद शेतकरी होते. या प्रवर्गाच्या बाबतीत धारणक्षेत्र कमी असणाऱ्या शेतकरी सभासदात अनुसूचित जाती प्रवर्गातील शेतकरी सभासदांची संख्या अधिक होती. जसे सीमांत शेतकरी गटात २२.३ टक्के शेतकरी अनुसूचित जाती प्रवर्गातील होते. लहान, मध्यम व मोठ्या धारणक्षेत्र गटात हेच प्रमाण अनुक्रम १९.७ टक्के, १७.८ टक्के, १२.३ टक्के होते.

अनुसूचित जाती जमाती प्रवर्गात ३.७ टक्के शेतकरी सभासद होते या प्रवर्गातील शेतकरी सभासद मुख्यतः आंबेगाव व भोर तालुक्यात अधिक दिसून आले. सीमांत शेतकरी गटात या प्रवर्गातील सर्वात जास्त म्हणजे ९.८ टक्के शेतकरी सभासद आढळले. धारणक्षेत्र आकारमान वाढीबरोबर हे प्रमाण घटत गेल्याचे दिसून आले. मोठ्या शेतकरी गटात केवळ ०.६ टक्के शेतकरी सभासद होते.

भटक्या विमुक्त प्रवर्गात ७.१ टक्के शेतकरी सभासद होते. या प्रवर्गातील सर्वात जास्त सभासद मध्यम शेतकरी गटात ९.० टक्के होते. त्याखालोखालसीमांत शेतकरी गटात ८.३ टक्के, लहान शेतकरी गटात ६.० टक्के व मोठे शेतकरी गटात ५.१ टक्के इतके शेतकरी होते.

शेतकऱ्यांच्या सामाजिक वर्गवारीनुसार खुल्या गटातील शेतकरी सभासद सर्वच गटात अधिक होते. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर त्यांचे प्रमाण वाढत जात होते. याउलट इतर सर्व प्रकारच्या प्रवर्गातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण धारणक्षेत्रवाढीबरोबर घटत जाणारे होते.

५.१९ शेतकरी सभासदांची प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व स्वीकारण्याबाबतची कारणे

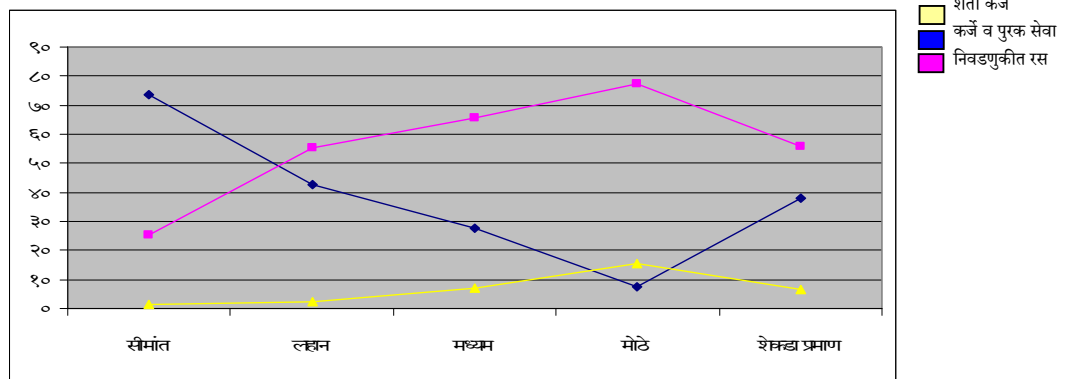
प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा प्रतिनिधी म्हणून ओळखली जाते. तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील विकास संस्था म्हणूनही प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेकडे पाहिले जाते. अशा या संस्थेचे सभासदत्व घेण्यामागील कारणांची माहिती घेत असताना जी कारणे पुढे आली त्यांचे तीन गट दिसून आले. तक्ता ५.१८ मध्ये सभासदत्व स्वीकारण्याची कारणे दर्शविलेली आहेत.

तक्ता ५.१८: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व स्वीकारण्यामागील कारणांचे वर्गीकरण

अ.न.	शेतकरी गट	अ	अ+ब	अ+ब+क	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	३८६ (७३.६)	१३२ (२५.२)	६ (१.२)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	२२३ (४२.६)	२८९ (५५.२)	१२ (२.२)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	१४४ (२७.५)	३४४ (६५.७)	३६ (६.८)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	३९ (७.४)	४०५ (७७.३)	८० (१५.३)	५२४ (१००)
	एकूण शेतकरी प्रमाण	७९२ (३७.८)	११७० (५५.८)	१३४ (६.४)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेतकरी प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.१८ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद होण्यामागील कारणे नमूद केलेली आहेत. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद होण्यास अ)शेतीसाठी कर्जे उपलब्ध

होतात ब) कर्जाबरोबर खते, बी-बियाणे इत्यादी पूरक बाबी मिळतात क) निवडणुकीत रस आहे या कारणांचा समावेश होता.

सीमांत शेतकरी(७३.६ टक्के) व लहान शेतकरी(४२.६ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद होण्यास प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारे कर्ज हे प्रमुख कारण होते. अल्प व अत्यल्प शेतीचे धारणक्षेत्र आकारमान आणि आर्थिक दुरवस्था यामुळे या प्रकारातील शेतकऱ्यांची आर्थिक पत कमी असल्यामुळे तसेच शासनाच्या या धारणक्षेत्र गटासाठी असणाऱ्या विशेष योजनांचा लाभ मिळावा म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व स्वीकारल्याचे दिसून आले. त्याचवेळी मध्यम २७.५ टक्के व मोठे शेतकरी ७.४ टक्के यानी कर्ज मिळवणे हे प्रमुख कारण नमूद केलेले दिसून आले.

सवलतीच्या कर्जाबरोबर खते, कीटकनाशके इत्यादी पूरक सोयी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळतात म्हणून सभासदत्व स्वीकारले आहे असे विचार ११७० (५५.८ टक्के) शेतकऱ्यांनी व्यक्त केले. मोठे शेतकरी (७७.३ टक्के) कर्जे व पूरक सोयी या सेवांबाबत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेच्या सदस्यत्वास महत्व देतात हेच प्रमाण मध्यम (६५.७ टक्के), लहान (५५.२ टक्के) व सीमांत (२५.२ टक्के) शेतकऱ्यांचे दिसून आले.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व घेण्यास सवलतीच्या दरातील कर्जे, पूरक सोयी सुविधा याबरोबर निवडणुकीत रस म्हणून सहभागी झाल्याचे सांगणारे शेतकरी मुख्यतः मोठे धारणक्षेत्र धारक शेतकरी होते त्यांचे प्रमाण १५.३ टक्के होते व त्याखालोखाल मध्यम शेतकरी ६.८ टक्के, लहान शेतकरी २.२ टक्के तर सीमांत शेतकरी १.२ टक्के होते. याचाच अर्थ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व घेण्याची कारणे नमूद करताना शेती कर्जे मिळवण्याबरोबर शेतीपूरक सेवा सुविधा उदा. खते, कीटकनाशके इत्यादी सेवा सहजपणे मिळवणे हा उद्देश होता असे दिसून आले.

५.२० शेतकऱ्यांचा शेती कसण्याबाबतचा दृष्टिकोन

ग्रामीण व कृषी विकासाचा अभ्यास करताना शेती कसणाऱ्या शेतकऱ्यांचा शेतीकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन जाणून घेणे महत्वाचे असते. शेतकरी आपल्या शेतीकडे कोणत्या हेतूने पहातो

त्यावरून त्याची जोखीम स्विकारण्याची मानसिकता व भविष्यात काही वेगळे करून दाखवण्याची धडपड समजते. यादृष्टीने धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार शेतकऱ्यांना शेती कसण्याबाबतचा त्यांचा विचार व मानसिकता तपासून घेताना पुढील चार प्रकारचे दृष्टिकोन पुढे आले. अ) शेती हे उपजिविकेचे साधन आहे. म्हणून शेती कसली जाते. ब) शेती शेतकऱ्याला व त्याच्या कुटुंबाला रोजगार उपलब्ध करून देते क) शेती हा एक उद्योग व्यवसाय आहे. किंवा शेतीकडे उद्योगधंदा म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन ड) नाईलाज म्हणून शेती केली जाते. सीमांत शेतकऱ्यांपासून मोठ्या शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वांनीच वरील दृष्टिकोनाचा विचार मांडला परंतु धारणक्षेत्र आकारमानानुसार या दृष्टिकोनामध्ये भेद दिसून आले. तक्ता ५.१९ मध्ये शेती कसण्याबाबतचा दृष्टिकोन दर्शविलेला आहे.

तक्ता ५.१९: शेतकऱ्यांचा शेती कसण्याबाबतच्या दृष्टिकोनाचे वर्गीकरण

अ) उपजिविकेचे साधन ब) रोजगाराचे साधन क) शेती एक व्यवसाय स्रोत ड) नाईलाजास्तव

अ.न.	शेतकरी गट	अ	अ+ब	क	ड	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	१८२ (३४.७)	२२६ (४३.२)	०५ (१.००)	१११ (२१.१)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	१५८ (३०.२)	२३४ (४४.६)	८५ (१६.३)	४७ (८.९)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	१५६ (२९.८)	१२९ (२४.६)	२१६ (४१.२)	२३ (४.४)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	१३७ (२६.१)	१५४ (२९.३)	२२३ (४२.५)	१० (२.१)	५२४ (१००)
	एकूण शेकडा प्रमाण	६३३ (३०.२)	७४३ (३५.४)	५२९ (२५.२)	१९१ (९.२)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.१९ मध्ये शेतकऱ्यांचा शेती कसण्याबाबतचा दृष्टिकोन एकूण चार प्रकारात व्यक्त केलेला आहे. त्यावरून दिसून येते की धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार केवळ उपजिविकेचे साधन म्हणून शेती कसणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण एकूण नमुना शेतकऱ्यांच्या बाबतीत ६३३ (३०.२ टक्के) होते. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी ३४.७ टक्के, लहान शेतकरी ३०.२ टक्के, मध्यम शेतकरी २९.८ टक्के तर मोठे शेतकरी २६.१ टक्के होते. याचाच अर्थ सर्वच धारणक्षेत्र गटात शेतीला उपजिविकेचे साधन मानण्याच्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण मोठे होते.

उपजिविकेचे साधन व रोजगाराचे साधन म्हणून शेती कसण्याचा विचार ७४३ शेतकऱ्यांनी व्यक्त केला त्यामध्ये सीमांत शेतकरी ४३.२ टक्के, लहान शेतकरी ४४.६ टक्के, मध्यम शेतकरी २४.६ टक्के व मोठे शेतकरी २९.३ टक्के होते. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार कमी धारणक्षेत्र आकारमान असणाऱ्या शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात शेती हे रोजगाराचे साधन वाटत होते व वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर हा दृष्टिकोन घटत गेलेला दिसून आला.

शेती एक व्यवसाय आहे असे मानणाऱ्यामध्ये मोठे शेतकरी ४२.५ टक्के व मध्यम शेतकरी ४१.२ टक्के होते. त्याचवेळी लहान व सीमांत शेतकरी कुटुंबात अनुक्रमे १६.३ टक्के व १ टक्के शेतकरी शेतीकडे उद्योग म्हणून पहात होते. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेती एक व्यवसाय किंवा उद्योग म्हणून मानणाऱ्यामध्ये मोठे व मध्यम शेतकऱ्यांचे प्रमाण अधिक दिसून आले.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या एकूण शेतकरी सभासदांपैकी १९१ शेतकरी (९.२ टक्के) नाईलाज म्हणून शेती करीत होते. यामध्येचारही लाभार्थी गटातील शेतकऱ्यांचा समावेश होता. यामध्ये सीमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण २१.१ टक्के अधिक होते त्याखालोखाल लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकरी सभासदांचा सहभाग होता. धारणक्षेत्राच्या आकारमानानुसार शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत असताना दिसून आला.

५.२१ शिक्षणाचा शेतीविषयक वापराबाबतचा दृष्टिकोन

मानवी संसाधन निर्मितीत शिक्षणाचा वाटा मोठा असतो. शिक्षण-प्रशिक्षणामुळे कुशल श्रमबळाची निर्मिती, जाणीव जागृती, उत्पादन व उत्पादकेत वाढ होते. शिक्षण ही मनुष्यातील गुंतवणूक असल्यामुळे शिक्षणाचा सहभाग सर्वच आर्थिक क्षेत्राच्या उन्नतीत आणि विकास कार्यात घडून येत असताना दिसून येतो. शिक्षणाच्या अर्थशास्त्राचे विविध पैलू हे शिक्षणामुळे होणारे फायदे व्यक्त करीत असले तरी कृषिक्षेत्राचा आणि ग्रामीण अर्थकारणाचा अभ्यास करताना शिक्षणाचा शेतीतील उपयोगाबाबत विविध मत-मतांतरे दिसून आली. अभ्यास कालखंडात सर्वच धारणक्षेत्र गटात, सामाजिक गट तसेच ग्रामीण क्षेत्राच्या खोलवर भागात मुलांच्या शिक्षणाबाबत सर्वसाधारण जागरूकता दिसून आली. तक्ता ५.२० मध्ये शिक्षणाचा शेतीसाठी होणारा उपयोग याबाबत शेतकऱ्यांचे विचार दर्शविलेले आहेत.

तक्ता ५.२०: शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या शिक्षणाचा शेतीसाठीच्या उपयोगाबाबतचे वर्गीकरण

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	३५७(६८.१)	१६७(३१.९)	५२४(१००)
२	लहान शेतकरी	३८०(७२.६)	१४४(२७.४)	५२४(१००)
३	मध्यम शेतकरी	४१५(७९.२)	१०९(२०.८)	५२४(१००)
४	मोठे शेतकरी	४४१(८४.१)	८३(१५.९)	५२४(१००)
	एकूण	१५९३(७६.००)	५०३(२४.०)	२०९६(१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.२० मध्ये १५९३ (७६ टक्के) शेतकरी सभासद शिक्षणाचा उपयोग शेती विकासासाठी होतो असे मानणारे होते तर ५०३ (२४ टक्के) शेतकरी सभासद शेती कसण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता नसते असे मानणारे होते. शिक्षणाची उपयुक्तता व त्याबाबतच्या जाणीवा सर्वाधिक मोठ्या धारणक्षेत्र धारकांना अधिक वाटत होत्या त्यांचे प्रमाण ८४.१ टक्के इतके मोठे होते. त्या पाठोपाठ मध्यम शेतकरी सभासद ७९.२ टक्के, लहान शेतकरी सभासद ७२.६ टक्के व सीमांत शेतकरी सभासद ६८.१ टक्के होते. शिक्षणाच्या उपयुक्ततेच्या जाणीवा सर्वच शेतकरी सभासद गटातील बहुसंख्य शेतकऱ्यांना होत्या. त्याचवेळी शिक्षणाची उपयुक्तता सांगणाऱ्या शेतकरी सभासदात सीमांत शेतकरी कुटुंबातील १६७ शेतकरी (३१.९ टक्के) होते व हे प्रमाण लहान, मध्यम व मोठ्या गटात घटत जाणारे होते. शिक्षणाचा शेतीत कसा उपयोग होतो याबाबत स्पष्टीकरणे देत असताना शेतकरी सभासदांनी पुढील कारणे दिली.

- शेतीतील आदानांचा योग्य वापर करण्यासाठी तसेच खते, बी-बियाणे, कीटकनाशके इत्यादी वापरांची माहिती समजते.
- शेतमाल विक्रीसाठी बाजारपेठा शोधणे आणि शेतमाल पोहोचवणे इत्यादीसाठी शिक्षण सहाय्यभूत ठरते.
- विविध बाजारपेठातील किंमती, किंमतीतील चढउतार इत्यादींची माहिती होते. शिक्षणामुळे शेतमाल किंमतीचे महत्व समजते.
- शेती पध्दती व पीक रचना इत्यादीतील बदलाचे धाडस निर्माण होते.
- ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, ग्रीन हाऊस, जैव तंत्रज्ञान इत्यादी माहिती प्राप्त होते.

- कृषिपूरक व जोड व्यवसाय व त्यांची आधुनिकतेशी जोड देणे साध्य होते.
- बी-बियाणांच्या नवनवीन जाती व शेतीतील प्रयोग इत्यादीचा अभ्यास करता येतो.
- शेतीबाबतची विविध मासिके, भित्तिपत्रके, वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दुरदर्शनवरील कार्यक्रम, संगणक व वेबसाईट वरून माहिती मिळविता आली व त्याबाबतची आवड निर्माण झाली.
- शेतीबाबत घडून येणारे संशोधन, सॅट्रिय व गांडूळ खताचे महत्व, कीटकनाशकां ऐवजी इतर जैविक साधनांचा वापर, आंतर पीकपध्दती इत्यादींची माहिती झाली.
- कृषी महोत्सव व त्यातून देश विदेशात शेतीत होणारे प्रयोग, यांत्रिक अवजारे आणि त्यांची उपयुक्तता इत्यादीबाबतच्या जाणीवा वाढल्या.

शिक्षणाचा शेतीत उपयोग होण्याबाबत शेतकऱ्यांच्या जाणीवा प्रगल्भ होत्या व त्यांनी दिलेल्या माहितीवरून निदर्शनास आले की शेती व्यवसायात शिक्षणाला महत्व असते असे मानणारे शेतकरी सभासद संख्येने अधिक होते. शेतीतील शिक्षणाचा उपयोग विशद करताना शिक्षणामुळे शेतीतील उत्पादन, उत्पादकता, यांत्रिकीकरण, तंत्रज्ञान इत्यादी विषयांच्या जाणीवा प्रगल्भ होतात. नवीन बाजारपेठांची माहिती, शेतमालाच्या किंमतीची माहिती मिळते इत्यादी विचार व्यक्त केले.

५.२२ कृषीपूरक व जोडव्यवसायाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

शेतीच्या जोडीला उत्पन्न साधने मिळवून देण्यासाठी जोडव्यवसाय व शेती पूरक व्यवसायाबाबत शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन सकारात्मक दिसून आला. शेतीच्या जोडीला दुसरे उत्पन्न साधन आवश्यक असते. तक्ता ५.२१ मध्ये कृषीपूरक व जोडव्यवसायाबाबत शेतकरी सभासदांचा दृष्टिकोन दर्शविलेला आहे.

तक्ता ५.२१: कृषीपूरक व जोडव्यवसायाबाबत शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	२७५(५२.४)	२४९(४७.६)	५२४(१००)
२	लहान शेतकरी	३२१(६१.३)	२०३(३८.७)	५२४(१००)
३	मध्यम शेतकरी	४३९(८३.८)	८५(१६.२)	५२४(१००)
४	मोठे शेतकरी	४३३(८२.६)	९१(१७.४)	५२४(१००)
	एकूण	१४६८(७०.००)	६२८(३०.००)	२०९६(१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.२१ वरून असे निदर्शनास येते की एकूण नमुना शेतकऱ्यांपैकी १४६८ (७० टक्के) शेतकरी जोड व पूरक व्यवसायाची आवश्यकता व्यक्त करीत होते तर ६२८ (३० टक्के) शेतकरी शेती बरोबर जोड व पूरक व्यवसाय करण्यास असमर्थता व्यक्त करीत होते. जोड व पूरक व्यवसाय करतो असे म्हणणाऱ्या धारणक्षेत्र धारकामध्ये मध्यम धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी (८३.८ टक्के) अधिक होते हेच प्रमाण मोठे शेतकरी ८२.६ टक्के, लहान शेतकरी ६१.३ टक्के व सीमांत शेतकरी ५२.४ टक्के दिसून आले.

जोड व पूरक व्यवसायाबाबत नकारात्मक दृष्टिकोन असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३० टक्के होते. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी (४७.६ टक्के), लहान शेतकरी (३८.७ टक्के), मध्यम शेतकरी (१६.२ टक्के) व मोठे शेतकरी (१७.४ टक्के) होते.

शेतीपूरक व जोड व्यवसाय करीत नाही असे म्हणणाऱ्या शेतकरी सभासदांनी पुढील कारणे व्यक्त केली.

अ) पूरक व जोड व्यवसायासाठी भांडवलाचा अभाव आहे. ब) कर्जबाजारीपणामुळे शेती व्यतिरिक्त इतर गुंतवणुकी करणे कठीण होते. क) कुटुंबात जादा मनुष्यबळ नाही ड) महागाईमुळे म्हैस पालन/ शेळी पालन अवघड झाले आहे इत्यादी शेतीपूरक व जोड व्यवसाय करणे आवश्यक आहे असे म्हणणाऱ्या शेतकरी सभासदांनी अ) जोड व पूरक व्यवसायामुळे उत्पन्नात वाढ होते ब) शेतीला जोड व्यवसाय हवाच क) शेतीत वर्षभर काम नसते अशावेळी जोड व्यवसायातून रोजगार मिळतो. ड) कुटुंबातील जादा मनुष्यबळ वापरात येते. इ) शेतीला आवश्यक आदाने उपलब्ध होतात. ई) शेतीतील टाकावू घटक व जोडव्यवसायातील टाकाऊ घटक परस्परांना फायदेशीर आहेत. फ) घरखर्च भागविण्यासाठी जोड व्यवसाय फायदेशीर आहे. ग) कुटुंबाची क्रयशक्ती टिकवून ठेवण्यास जोड व्यवसाय फायदेशीर ठरतो. म) कुटुंबात मोठे खर्च उदभवल्यास उदा. उच्चशिक्षण, लग्नकार्य, वैद्यकीयसेवा इत्यादीसाठी पूरक व जोड व्यवसायातील गुंतवणूक चांगली तरल मालमत्ता असते. य) शेतीसाठी भांडवल गुंतवणूक उपलब्ध करून देणे, शेतीची उत्पादकता वाढीस मदत, राहणीमान दर्जात सुधारणा इत्यादीसाठी जोड व्यवसाय फायदेशीर ठरतो असे विचार

मांडले. याचाच अर्थ सर्व प्रकारच्या धारणक्षेत्र धारकामध्ये जोड व पूरक व्यवसायाबाबत अनुकूल दृष्टिकोन होते असे दिसून आले.

५.२३ नमुना शेतकऱ्यांच्या कृषीपूरक व जोडव्यवसायाचे वर्गीकरण

शेतीच्या जोडीला उत्पन्न व रोजगार उपलब्ध करून देणाऱ्या व्यवसायाचे महत्व सर्वच प्रकारच्या शेतकरी कुटुंबांना होते. २००६-०७ मध्ये शेतकरी सभासदांचा अभ्यास करित असताना शेतकऱ्यांकडून पुढील सहा प्रकारचे पूरक व जोड व्यवसाय केले जात असताना दिसून आले. तक्ता ५.२२ मध्ये जोड व्यवसायाचे वर्गीकरण दर्शविले आहे.

तक्ता ५.२२: शेतकऱ्यांच्या कृषीपूरक व जोडव्यवसायाबाबतचे वर्गीकरण

अ.न.	शेतकरी गट	दुग्ध व्यवसाय	कुक्कुट पालन	प्रवासी वाहतूक	हॉटेल /किराणा दुकान	फळबागा व फुलशेती	इतर	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	२६८ (९७.४)	०७ (२.६)	--	--	--	--	२७५ (१००)
२	लहान शेतकरी	२७९ (८६.९)	२८ (८.७)	०८ (२.५)	०२ (०.६)	०४ (१.३)		३२१ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	३६६ (८३.४)	२१ (४.८)	१६ (३.६)	१२ (२.७)	२१ (४.८)	०३ (०.७)	४३९ (१००)
४	मोठे शेतकरी	२९९ (६९.०)	४९ (११.३)	२१ (४.८)	२३ (५.३)	२९ (६.७)	१२ (२.९)	४३३ (१००)
	एकूण शेकडा प्रमाण	१२१२ (८२.६)	१०५ (७.२)	४५ (३.०)	३७ (२.५)	५४ (३.७)	१५ (१.००)	१४६८ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.२२ मध्ये जोड व पूरक व्यवसाय करणाऱ्या १४६८ नमुना शेतकरी कुटुंबांपैकी १२१२ (८२.६ टक्के) शेतकरी दुग्धव्यवसाय करित होते. त्याखालोखाल १०५ (७.२ टक्के) कुक्कुट पालन व्यवसाय, ४५ (३ टक्के) प्रवासी व माल वाहतूक करणारी जीप, पॅगोच्या साहाय्याने प्रवासी वाहतूक व्यवसाय करित होते. ३७ (२.५ टक्के) ग्रामीण भागात चहा, वडापाव इत्यादी विक्री करणारी उपहारगृहे व किराणा दुकान चालवतात, ५४ (३.७ टक्के) फळबाग व फुलशेती तर १५ (१ टक्के) इतर व्यवसाय यामध्ये आठवडे बाजारातील विक्रेते, विटभट्टी, मळणीयंत्र, टॅक्टर, ट्रॉली, जेसीपी इत्यादी भाडेतत्वावर उपलब्ध करून देणे या स्वरूपाचे व्यवसाय करित होते.

पुणे जिल्हयातील २०१६ शेतकऱ्यांच्या अभ्यासानुसार शेतीच्या जोडीला उत्पन्न साधने व रोजगार संधी उपलब्ध करण्याच्या उद्देशाने जोड व्यवसाय व पूरक व्यवसाय करणाऱ्या १४६८ शेतकरी कुटुंबे होती. त्यामध्ये दुग्ध व्यवसायात सहभागी असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या सर्वच धारणक्षेत्र गटात मोठी होती.

कौटुंबिक पातळीवर कुक्कुटपालन बहुतेक शेतकरी कुटुंबात आढळून आले. व्यावसायिक दृष्टिकोनातून कुक्कुटपालन व्यवसायात चारही धारणक्षेत्र आकारमानातील शेतकरी आढळून आले. त्याचवेळी प्रवासी व माल वाहतूक करणारी जीप, पॅंगो इत्यादी वाहने व त्यातून प्रवासी वाहतूक सेवा उपलब्ध करून देण्याचे काम शेतकरी कुटुंबांकडून केले जात होते. यामध्ये लहान, मध्यम, व मोठ्या शेतकऱ्यांचा समावेश होता. ग्रामीण भागात हॉटेल, किराणा माल उपलब्ध करून देणारी दुकाने चालवणारे शेतकरी होते. फळबाग व फुलशेती करणाऱ्या मध्ये मोठे, मध्यम, व लहान शेतकऱ्यांचा समावेश दिसून आला. नमुना शेतकऱ्यांपैकी (१.० टक्के) शेतकरी इतर व्यवसाय उदा. आठवडेबाजारात विक्रेते व वाहतूक सेवा पुरवणे, विटभट्टी चालवणे, मळणीयंत्र, ट्रॅक्टर-ट्रॉली, जेसीबी भाडेतत्वावर उपलब्ध करून देणे याप्रकारची कामे करित होते. याचाच अर्थ ग्रामीण अर्थकारणात शेतीला पूरक व जोड व्यवसाय म्हणून दुग्धव्यवसाय मोठ्या प्रमाणात केला जातो. कुक्कुटपालन, फळबाग लागवड, प्रवासी वाहतूक सेवा पुरवणे, हॉटेल व किराणा दुकानाच्या साहाय्याने सेवा उपलब्ध करणे या व्यवसायाबरोबर आठवडेबाजार भाडेतत्वावर मळणीयंत्र, ट्रॅक्टर ट्रॉली उपलब्ध करून देणे इत्यादी व्यवसाय शेतकरी करित होते.

५.२४ मागील पिढीतील व वर्तमान कालखंडातील शेती व्यवसायामधील बदलाबाबतची भूमिका

शेती व्यवसाय परंपरागत व पिढ्यांपिढ्या केला जाणारा व्यवसाय असून कृषीविषयक ज्ञान व माहितीचे कौटुंबिक पातळीवर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरण होत असते. या दृष्टिकोनातून माहिती घेत असताना मागील पिढीतील शेती व वर्तमान काळातील शेती यातील बदल तक्ता ५.२३ मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता ५.२३: मागील पिढीतील शेती व वर्तमान शेती यामधील बदलाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	३९८(७६.०)	१२६(२४.०)	५२४(१००)
२	लहान शेतकरी	४३८(८३.६)	८६(१६.४)	५२४(१००)
३	मध्यम शेतकरी	४६१(८८.०)	६३(१२)	५२४(१००)
४	मोठे शेतकरी	४९७(९४.८)	२७(५.२)	५२४(१००)
	एकूण	१७९४(८५.६)	३०२(१४.४)	२०९६(१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.२३ नुसार ३०२ शेतकऱ्यांनी (१४.४ टक्के) मागील पिढीतील शेती व आजची शेती यात कोणताही बदल झाला नाही असे मत नोंदवले. १७९४ (८५.६ टक्के) शेतकऱ्यांच्या मते मागील पिढीपेक्षा वर्तमान कालखंडात शेतीत बदल जाणवतो. सकारात्मक मते नोंदवणाऱ्या शेतकऱ्यांनी त्याबाबतची जी कारणे नमूद केली. त्यामध्ये पीकरचना पध्दतीत मोठे बदल झाले असून यापूर्वीच्या पीक पध्दतीपेक्षा वर्तमान पीक पध्दती अनेक कारणामुळे बदलली उदा. सिंचन सुविधेतील वाढ, भांडवली खर्चातील वाढ, शेतीच्या दरहेक्टरी उत्पादकतेतील वाढ, बागायती क्षेत्राचे वाढते प्रमाण, जोड व्यवसाय पध्दतीतील बदल इत्यादी बदलाबाबत स्पष्टीकरणे दिली.

कृषीविषयक बदलाचे सकारात्मक मत नोंदवण्यामध्ये मोठे शेतकरी ९४.८ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाले हे प्रमाण मध्यम शेतकरी ८८ टक्के, लहान शेतकरी ८३.६ टक्के व सीमांत शेतकरी ७६ टक्के होते. त्याचाच अर्थ शेतकऱ्यांच्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर शेतीतील बदलाची प्रवृत्ती वाढत असताना दिसून येते.

शेती पध्दतीत दोन पिढ्यांच्या कालखंडात कोणतेही बदल झाले नाहीत असे म्हणणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये सीमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण २४ टक्के इतके मोठे होते आणि हे प्रमाण मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत ५.२ टक्के होते. त्याचाच अर्थ वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर बदल झाले नाहीत असे म्हणणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण घटत जाणारे होते.

५.२५ मागील पिढीपेक्षा वर्तमान पिढीत शेती करण्याच्या पध्दतीतील बदलांची माहिती

पिढीजात पध्दतीने चालणाऱ्या शेती व्यवसायात नजीकच्या कालखंडातील शेती होत असलेल्या बदलाची माहिती संकलित करण्यात आली. नजीकच्या दोन पिढ्यांतील शेती करण्याच्या

पध्दतीत कोणते बदल झाले त्याची कारणे नमूद करताना सर्वच धारणक्षेत्र गटातील शेतकऱ्यांनी आधुनिक शेतीची सर्वसाधारण प्रवृत्ती विशद केली. शेतकरी सभासदांच्या मते मागील पिढीपेक्षा आजच्या शेती कसण्याच्या पध्दतीत ठळक बदल दिसून येत आहेत. याबाबत शेतकऱ्यांनी जी कारणे दिली ती तक्ता ५.२४ मध्ये दर्शविलेली आहेत.

तक्ता ५.२४: मागील पिढीपेक्षा वर्तमान पिढीत शेती कसण्याच्या पध्दतीतील बदलाची माहिती

अ.न.	शेती कसण्याच्या पध्दतीतील फरक	शेतकऱ्यांची संख्या
१	पीकरचनेत बदल झाले	१७४ (९.७)
२	शेतीतील भांडवली खर्च वाढला	२२१ (१२.३)
३	कर्जाच्या साहाय्याने शेती गुंतवणुकी त वाढ	३१२ (१७.४)
४	शेतीची उत्पादकता वाढली	३८० (२१.२)
५	बागायती क्षेत्रात वाढ झाली.	२६५ (१४.८)
६	यांत्रिक अवजारे /अवजड यंत्रे इ.वाढ.	११२ (६.२)
७	जमीनसुधारणा सपाटीकरण ,पाईपलाईन ग्रीन हाऊस इ.वाढ	२३८ (१३.३)
८	पूरक व जोड व्यवसायात सुधारणा	९२ (५.१)
	एकूण	१७९४ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

तक्ता ५.२४ नुसार दोन पिढीतील शेती पध्दतीत आढळून आलेल्या बदलामध्ये २१.२ टक्के शेतकऱ्यांच्या मते शेतीतील उत्पादकतेत वाढ घडून आली. तर कर्जाच्या साहाय्याने शेतीतील गुंतवणुकीत वाढ झाली असे १७.४ टक्के शेतकऱ्यांचे म्हणणे होते. याशिवाय पीकरचनेतील बदल (९.७ टक्के), शेतीतील भांडवली खर्चात वाढ झाली (१२.३ टक्के), बागायती क्षेत्रात वाढ झाली (१४.८ टक्के), यांत्रिक अवजारे व अवजड यंत्रे यांच्या वापरात वाढ झाली (६.२ टक्के), जमीनीत सुधारणा घडून आल्या (१३.३ टक्के), पूरक व जोड व्यवसायात वाढ झाली (५.१ टक्के) असे बदल नमूद करण्यात आले. त्याचाच अर्थ मागील पिढी पेक्षा आजच्या पिढीत मोठ्या प्रमाणातील

बदल दृष्टीस पडतात असे शेतकऱ्यांनी नमूद केले. वर्तमान शेतीतील बदल आठ प्रकारचे आहेत असे दिसून आले.

शेती व्यवसायात विविध स्रोतापासून प्राप्त होणारी भांडवली साधने आणि त्याचा परिणाम म्हणून बागायती क्षेत्रातील वाढ, यांत्रिकीकरण, शेतीची उत्पादकता व त्यातील वाढ, जमीनसुधारणा, पूरक व जोड व्यवसायातील वाढ इत्यादी बदलांबाबत शेतकरी जागरूक असल्याचे दिसून आले.

शेती करण्याच्या पध्दतीवर परिसरातील आर्थिक, औद्योगिक घटकांचा प्रभाव असतो आणि सिंचन सोयीतील वाढी बरोबर अथवा साखर कारखान्याच्या स्थापने बरोबर पीकरचना बदलते, बाजारपेठातील किंमत रचनेचा पीकरचनेसाठी विचार शेतकरी करतात इत्यादी बदल दिसून आले.

५.२६ पुढील पिढीने शेती करावी किंवा नाही याबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

शेती करण्याच्या परंपरागत दृष्टिकोनाचा विचार करित असताना शेतीत सुधारणा घडून येत असतात आणि सुधारणांचे स्वरूप मुख्यतः भांडवली गुंतवणूकीवरून ठरते इत्यादी विचार मांडण्यात आले. त्याला अनुसरून पुढील पिढीने शेती हा व्यवसाय उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून स्विकारावा किंवा नाही याबाबत शेतकऱ्यांकडून माहिती घेण्यात आली. तक्ता ५.२५ मध्ये पुढील पिढीने शेती व्यवसायात रहावे अथवा नाही याबाबतचे विचार दर्शविलेले आहेत.

तक्ता ५.२५: पुढील पिढीने शेती करावी किंवा नाही याबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	१४१(२६.९)	३८३(७३.१)	५२४(१००)
२	लहान शेतकरी	१७९(३४.२)	३४५(६५.८)	५२४(१००)
३	मध्यम शेतकरी	२७४(५२.३)	२५०(४७.७)	५२४(१००)
४	मोठे शेतकरी	२६८(५१.१)	२५६(४८.९)	५२४(१००)
	एकूण	८६२(४१.१)	१२३४(५८.९)	२०९६(१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.२५ नुसार पुढील पिढीने शेती व्यवसायाला उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून स्वीकार नये असे मानणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १२३४ (५८.९ टक्के) होते तर पुढील पिढीने शेती करावी असे म्हणणारे ८६२ (४१.१ टक्के) शेतकरी होते.

पुढील पिढीने शेती व्यवसायाला उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून स्वीकार नये असे म्हणणाऱ्या शेतकऱ्यांत सीमांत शेतकरी ७३.१ टक्के, लहान शेतकरी ६५.८ टक्के, मध्यम शेतकरी ४७.७ टक्के

व मोठे शेतकरी ४८.९ टक्के होते. सीमांत व लहान शेतकऱ्यांचा शेतीकडे पहाण्याचा नकारात्मक दृष्टिकोन खूपच मोठ्या प्रमाणात होता असे दिसून आले. याउलट पुढील पिढीने शेती करावी असे म्हणणाऱ्यात मध्यम व मोठे शेतकरी मोठ्या संख्येने होते.

पुढील पिढीने शेती करावी असे सर्वच धारणक्षेत्र गटातील शेतकऱ्यांना वाटत नाही त्याची कारणे मुख्यतः शेती खर्चिक होत असून ती परवडत नाही, नोकरीतून निश्चित उत्पनाची हमी असते, शेतीत खूप कष्ट करावे लागतात, मुलांना असे कष्ट झेपणार नाहीत, शेती करणाऱ्यास समाजात पुरेसा मान सन्मान मिळत नाही, शिक्षणामुळे मुलांचे शहराकडे आकर्षण वाढत आहे इत्यादी कारणे देण्यात आली.

५.२७ पीक विमा योजनेतील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

शासकीय पातळीवरून राबवली जाणारी पीक विमा योजना ही प्रारंभीच्या कालखंडात क्रांतिकारक योजना म्हणून ओळखली जात होती. सुरुवातीच्या कालखंडात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्थाकडून कर्जे घेणाऱ्या शेतकरी सभासदांना पीक विमा घेणे बंधनकारक करण्यात येत असे. २००५ मध्ये पीक विमा योजना ऐच्छिक करण्यात आली. तक्ता ५.२६ मध्ये पीक विमा योजनेतील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार दर्शविलेले आहेत.

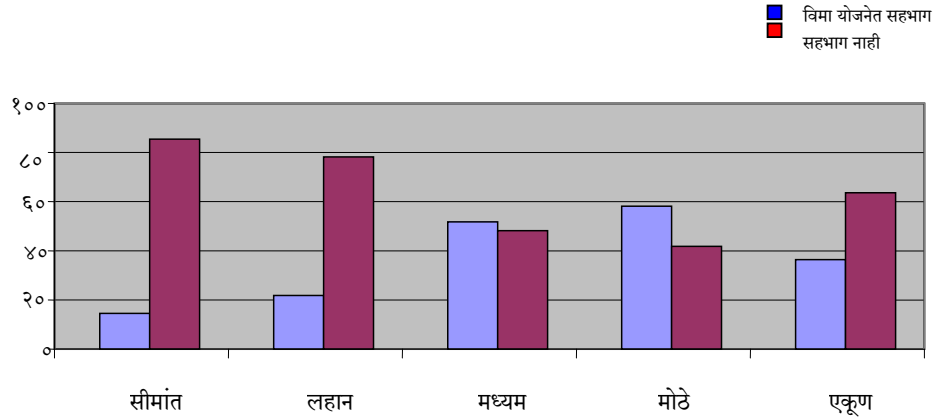
तक्ता ५.२६ नुसार शेतकरी सभासदांच्या पीक विमा योजनेतील सहभाग याबाबत पीक विमा योजनेत सहभागी होत नाही असे म्हणणारे शेतकरी १३२७ (६२.३ टक्के) होते तर पीक विमा योजनेत सहभागी होतो असे ७६९ (३६.७ टक्के) शेतकऱ्यांनी नमूद केले. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार धारणक्षेत्र कमी असणारे शेतकरी या योजनेत सहभागी होण्यास अनुत्सूक होते. सीमांत शेतकऱ्यांमध्ये ८५.१ टक्के शेतकरी पीक विमा योजनेत सहभागी होऊ इच्छित नव्हते हेच प्रमाण लहान शेतकऱ्यांमध्ये ७८.१ टक्के होते. मध्यम व मोठे शेतकरी अनुक्रमे ४८.१ टक्के व ४२ टक्के इतक्या प्रमाणात पीक विमा योजनेत सहभागी नव्हते.

तक्ता ५.२६: पीक विमा योजनेतील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	सहभागी होतो	सहभागी नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	७८ (१४.९)	४४६ (८५.१)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	११५ (२१.९)	४०९ (७८.१)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	२७२ (५१.९)	२५२ (४८.१)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	३०४ (५८.०)	२२० (४२.०)	५२४ (१००)
	एकूण	७६९ (३६.७)	१३२७ (६३.३)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

पीक विमा योजनेत सहभागी न होण्यास विमा हप्ता भरणे खर्चिक आहे, विशिष्ट पिकांचाच विमा उतरवला जातो, पीक विमा योजनेचे फायदे मोठ्या शेतकऱ्यांना मिळतात, पीक विमा योजनेची नुकसान भरपाई अतिशय नगण्य असते, नुकसान भरपाई मोजण्याची पध्दती अयोग्य आहे, अज्ञानीपणा व माहितीचा अभाव, पीक कर्जातच पीक विमा समाविष्ट करावा, क्रयशक्तीचा अभाव पीक विमा उतरवण्यावर प्रतिकूल परिणाम करित असतो इत्यादी कारणे सांगण्यात आली.

याचाच अर्थ धारणक्षेत्र आकारमानानुसार कमी धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी पीक विमा योजनेपासून मोठ्या प्रमाणात दूर राहिलेले. त्याचवेळी मध्यम व मोठे शेतकरी मर्यादित प्रमाणात पीक विमा योजनेत ऐच्छिकपणे सहभागी झाले. २००५ पर्यंत सक्तीची असणारी पीक विमा योजना

काही प्रमाणात शेतीमध्ये रूजू लागलेली असतानाच ही योजना ऐच्छिक केल्यामुळे या योजनेत केवळ ३६.७ टक्के शेतकरी समाविष्ट झालेले दिसून येतात.

५.२८ किसान क्रेडीट कार्डबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

शेतकऱ्यांना हंगामानुसार कर्ज रकमेची उचल सुलभ व्हावी आणि मंजूर कर्ज रकमेचा गरजेनुसार वापर करता यावा, सभासद शेतकऱ्यांना प्राथमिक शेती सहकारी संस्थेच्या कार्यालयात तसेच बँकशाखेत कर्ज मिळविण्यासाठी वेळ द्यावा लागू नये इत्यादी उद्देशाने किसान क्रेडीट कार्ड योजना राबविण्यात येते. क्रेडीट कार्डावर शेती हंगामासाठी सभासद शेतकऱ्यांना हंगाम निहाय जेवढे कर्ज मंजूर असेल तेवढ्या कर्ज रकमेची उचल आवश्यकतेनुसार उपलब्ध होते. खरीप पिकासाठीचे कर्ज वितरण १ एप्रिल ते ३० सप्टेंबर व रब्बी पिकांच्या कर्जाचे वितरण १ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च या कालावधीत केले जाते. खरीप पिकांची विक्री होईपर्यंत तसेच खरीप कर्जाची देणेबाकी असली तरी शेतकऱ्यांना रब्बी पिकांसाठी मंजूर रकमेची उचल क्रेडीट कार्डच्या साहाय्याने करता येते. ३१ मे पर्यंत शेतकऱ्यांना कर्ज रकमेचा परतावा करणे बंधनकारक असते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून आपल्या सभासद शेतकऱ्यांसाठी मागणीनुसार किसान क्रेडीट कार्ड उपलब्ध करून दिले जाते. सभासद शेतकरी कर्जमागणी अर्ज करतात तेव्हाच किसान क्रेडीट कार्ड विषयक मागणी केली जाते. किसान क्रेडीट कार्डबाबत शेतकरी सभासदांचे विचार तक्ता ५.२७ मध्ये दर्शविलेले आहेत.

तक्ता ५.२७: किसान क्रेडीट कार्डबाबतच्या अनुभवाची माहिती

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	३४८(६६.४)	१७६(३३.७)	५२४(१००)
२	लहान शेतकरी	४०२(७६.७)	१२२(२३.३)	५२४(१००)
३	मध्यम शेतकरी	४७६(९०.८)	४८(९.२)	५२४(१००)
४	मोठे शेतकरी	५०५(९६.४)	१९(३.६)	५२४(१००)
	एकूण	१७३१(८२.६)	३६५(१७.४)	२०९६(१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.२७ नुसार किसान क्रेडीट कार्डाचा अनुभव चांगला आहे असे म्हणणारे १७३१ शेतकरी (८२.६ टक्के) होते तर अनुभव चांगला नाही असे म्हणणारे ३६५ शेतकरी (१७.४ टक्के) होते. क्रेडीट कार्डच्या अनुभवाबाबत अनुकूल मते नोंदवण्यात धारणक्षेत्र आकारमानानुसारच्या

वर्गवारीतील मोठे शेतकरी ९६.४ टक्के होते तर सीमांत शेतकरी ६६.४ टक्के होते. त्याचवेळी क्रेडीट कार्डचा अनुभव चांगला नाही असे म्हणणाऱ्यांमध्ये सीमांत शेतकरी (३३.७ टक्के) व लहान शेतकरी (२३.३ टक्के) यांचे प्रमाण अधिक होते. क्रेडीट कार्डच्या उपयुक्ततेची कारणे पुढीलप्रमाणे नमूद करण्यात आली. शेती संबंधित खर्चाच्या गरजेनुसार पैसे मिळण्याची सोय उपलब्ध झाली, सोसायटीचे सचिव व बँक कर्मचारी यांच्याकडे कर्ज मिळविण्यासाठी हेलपाटे मारणे टळले, शेती कर्ज वितरणाची अतिशय चांगली पध्दती असून गरजेनुसार कर्ज उचल करणे शक्य झाले, खरीप व रब्बी हंगाम काळात आवश्यकतेनुसार कृषीविषयक खर्च भागवणे शक्य झाले, स्वतःजवळ रोकड रकमेच्या अभाव असताना सुध्दा क्रेडीट कार्डमुळे क्रयशक्ती असल्याचे समाधान मिळते, कर्ज उचल करण्यासाठी अनावश्यक कागदपत्राची जमवाजमव व त्यासाठीचे खर्च वाचले इत्यादी मते व्यक्त करण्यात आली.

क्रेडीट कार्डबाबतच्या शेतकरी सभासदांच्या विचारावरून दिसून येते की किसान क्रेडीट कार्ड कृषी कर्ज मिळविण्यासाठी उपयुक्त साधन आहे. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार मोठे शेतकरी क्रेडीट कार्डबाबत सर्वात अधिक समाधानी होते. त्याखालोखालमध्यम शेतकरी, लहान शेतकरी व सीमांत शेतकरी समाधानी होते.

सभासद शेतकऱ्यांपैकी १७.४ टक्के शेतकरी किसान क्रेडीट कार्डबाबत असमाधानी होते. त्यामध्ये धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार सीमांत शेतकरी सर्वात मोठ्या प्रमाणात असमाधान व्यक्त करीत होते हेच प्रमाण वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर घटत जाणारे होते.

५.२९ शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या शेतीविषयक कर्ज स्रोताची माहिती

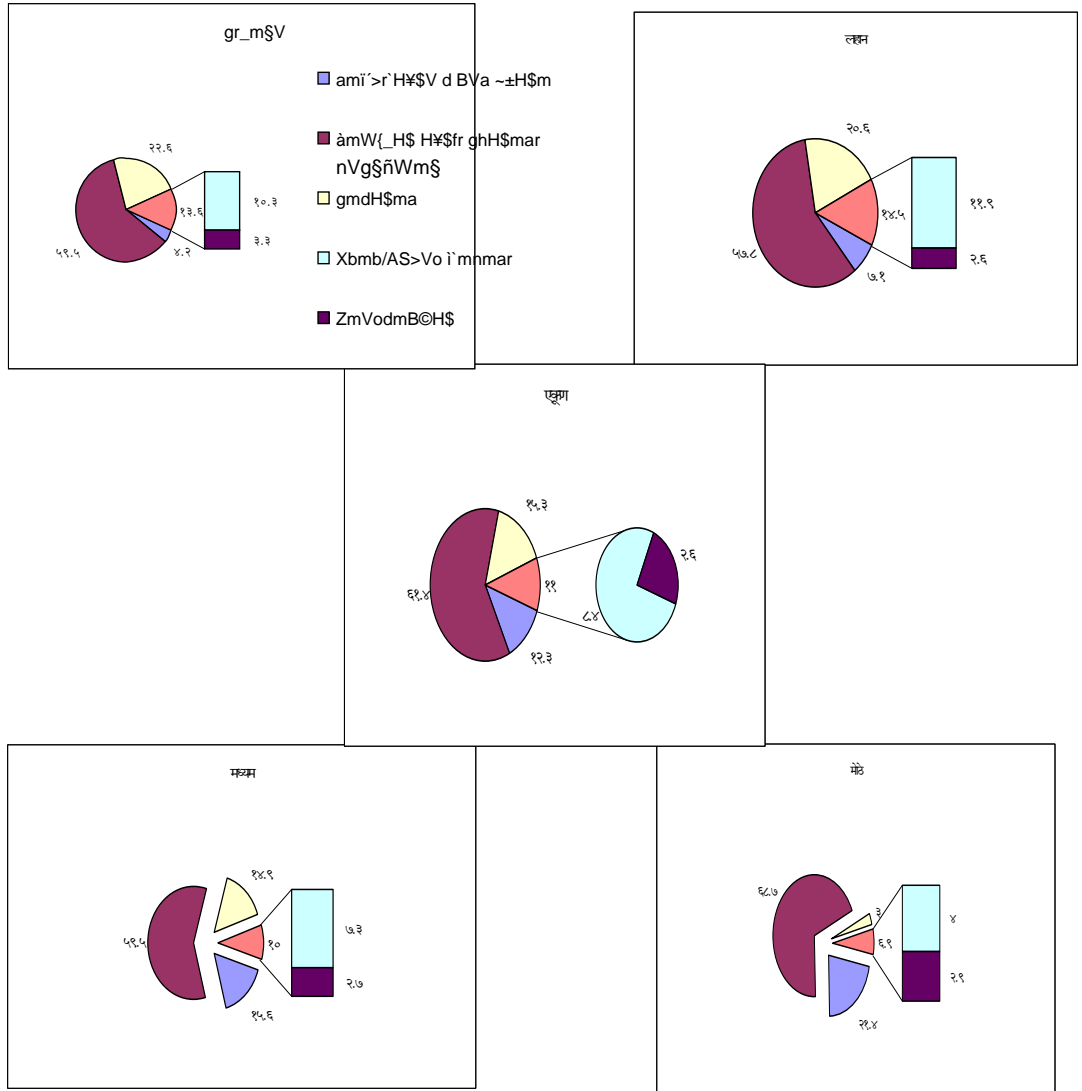
शेतीसाठी वित्तपुरवठ्याची मागणी आणि त्याचे संख्यात्मक प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. मागणीच्या प्रमाणात संस्थात्मक कृषी वित्तपुरवठा कमी पडत असून शेतकऱ्यांना भांडवलविषयक गरजा भागविण्यासाठी संस्थात्मक व बिगर संस्थात्मक कर्जपुरवठा स्रोतावर विसंबून रहावे लागते. तक्ता ५.२८ मध्ये कर्ज स्रोताची माहिती व त्यातील शेतकरी सभासदांचा सहभाग दर्शविलेला आहे.

तक्ता ५.२८: शेतकऱ्यांकडून शेतीसाठी घेतल्या जाणाऱ्या विविध कर्ज स्रोताची माहिती

अ.न.	शेतकरी गट	राष्ट्रीयकृत व इतर बँका	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां	सावकार	दलाल/अडते व्यापारी	नातेवाईक	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	२२ (४.२)	३१२ (५९.५)	११८ (२२.६)	५४ (१०.३)	१८ (३.३)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	४१ (७.१)	३०३ (५७.८)	१०८ (२०.६)	६२ (११.९)	१० (२.६)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	८२ (१५.६)	३१२ (५९.५)	७८ (१४.९)	४० (७.३)	१२ (२.७)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	११२ (२१.४)	३६० (६८.७)	१६ (३.०)	२१ (४.०)	१५ (२.९)	५२४ (१००)
	एकूण	२५७ (१२.३)	१२८७ (६१.४)	३२० (१५.३)	१७७ (८.४)	५५ (२.६)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितेत)

तक्ता ५.२८ मध्ये शेतकऱ्यांकडून ज्या विविध कर्जस्त्रोतांकडून कर्जे घेतली जातात, त्याबाबतची माहिती दिलेली आहे. धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार कृषी वित्तपुरवठ्याचे स्त्रोत व त्यामध्ये सहभागी झालेले शेतकरी यांची वर्गवारी करण्यात आली. त्यामध्ये १२६७ शेतकरी (६१.४ टक्के) कर्जे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेत होते तर २५७ शेतकरी (१२.३ टक्के) जिल्हा मध्यवर्ती बँक, राष्ट्रीयीकृत बँका व इतर बँकांकडून कर्जे घेत होते. याचाच अर्थ संस्थात्मक वित्तपुरवठा स्रोताकडून घेण्यात येणारी कर्जे ७३.७ टक्के होती. त्याचवेळी बिगरसंस्थात्मक घटकांपैकी सावकाराकडून कर्जे घेणाऱ्यांचे प्रमाण ३२० शेतकरी (१५.३ टक्के), दलाल, अडते, व्यापारी यांच्या कडून कर्जे घेणाऱ्यांचे प्रमाण १७७ शेतकरी (८.४ टक्के), नातेवाईकाकडील कर्जे ५५ शेतकरी (२.६ टक्के) होते. बिगरसंस्थात्मक घटकाकडून म्हणजेच सावकार, व्यापारी, दलाल, अडते इत्यादी कडून कर्जाची मागणी करणाऱ्यात सीमांत शेतकरी, लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण मोठे होते. सीमांत शेतकऱ्यांपैकी सावकार, दलाल, अडते, व्यापारी व नातेवाईक यांच्याकडून ३६.२ टक्के कर्जे घेतली होती. हेच प्रमाण लहान शेतकऱ्यांच्या बाबतीत अनुक्रमे ३५.१ टक्के होते. मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांनाही बिगर संस्थात्मक घटकांपैकी सावकार, व्यापारी, दलाल, अडते, नातेवाईक यांच्याकडून अनुक्रमे २४.९ टक्के व ९.९ टक्के कर्जासाठी विसंबून रहावे लागले होते. याचाच अर्थ कृषी कर्जासाठी वर्तमान कालखंडातसुध्दा संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्थांचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार होऊन सुध्दा बिगर संस्थात्मक वित्तपुरवठ्यावर शेतकऱ्यांना विसंबून रहावे लागते.

ग्रामीण अर्थकारणात बँका, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था इत्यादीचा कार्य विस्तार वाढलेला असला तरी मागणी इतकी कर्जे देण्यास संस्थात्मक वित्तपुरवठा स्रोत असमर्थ ठरत आहेत त्यामुळे अद्यापही सावकार, व्यापारी, दलाल, अडते, जमीनदार इत्यादीचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात टिकून आहे.

५.३० कृषी कर्ज थकबाकीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

नैसर्गिक घटकांची अनियमितता, आदानांच्या वाढत्या किंमती, शेतमाल किंमतीची अनिश्चितता, उत्पादकतेची समस्या इत्यादी अनेक कारणांमुळे शेती व्यवसाय जोखमीचा ठरत असून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याविषयक संकटे दिवसेंदिवस गंभीर स्वरूप धारण करित आहे. कृषीविषयक

कर्जाची थकबाकी वाढण्याची कारणे जाणून घेण्याच्या हेतूने माहिती घेण्यात आली व प्राप्त झालेली माहिती तक्ता ५.२९ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.२९: कृषी कर्ज थकबाकी वाढण्याबाबतची कारणे

अ.न.	थकबाकीची कारणे	सीमांत	लहान	मध्यम	मोठे	एकूण
१	दुष्काळ /अतिवर्षण	१६६ (३१.७)	१९१ (३६.५)	११९ (२२.७)	१०२ (१९.५)	५७८ (२७.६)
२	सण/उत्सव	४८ (९.२)	६३ (१२.०)	३३ (६.३)	२९ (५.५)	१७३ (८.३)
३	कर्जमाफीची शक्यता	२५२ (४८.१)	२११ (४०.३)	२८२ (५३.८)	३२१ (६१.३)	१०६६ (५०.९)
४	विवाह समारंभ	४२ (८.०)	३९ (७.४)	५१ (९.७)	४९ (९.४)	१८१ (८.६)
५	इतर कारणे	१६ (३.०)	२० (३.८)	३९ (७.५)	२३ (४.३)	९८ (४.६)
	एकूण	५२४ (१००)	५२४ (१००)	५२४ (१००)	५२४ (१००)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.२९ मध्ये २००६-०७ मध्ये संकलित करण्यात आलेल्या माहितीनुसार कृषी कर्ज थकबाकीबाबत धारणक्षेत्र आकारमानानुसार ५७८ (२७.६ टक्के) शेतकऱ्यांनी दुष्काळ व अतिवर्षण हे कर्जे थकबाकीत जाण्याची कारणे असल्याचे नमूद केले. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी १६६ (३१.७ टक्के), लहान शेतकरी १९१ (३६.५ टक्के), मध्यम शेतकरी ११९(२२.७ टक्के) व मोठे शेतकरी १०२ (१९.५ टक्के) होते. कर्ज थकबाकीस सर्वात महत्वाचे कारण म्हणून कर्ज थकबाकी माफ होण्याची शक्यता असे ५०.९ टक्के शेतकऱ्यांकडून देण्यात आले. यामध्ये मोठे शेतकरी ३२१ (६१.३ टक्के), मध्यम शेतकरी २८२ (५३.८ टक्के), लहान शेतकरी २११ (४०.३ टक्के) सीमांत शेतकरी २५२ (४८.१ टक्के) यांचा समावेश होता. कर्ज थकबाकी निर्माण होण्याच्या अन्य कारणांमध्ये सण व उत्सव विषयक खर्च, कौटुंबिक पातळीवरील मुलामुलींचे विवाह समारंभ, मुलांचे शिक्षण खर्च, कौटुंबिक आजारपण व त्यावरील खर्च इत्यादींच्या समावेश होता.याचाच अर्थ नमुना अभ्यासामध्ये निवडलेल्या शेतकरी सभासदांची कर्जे मोठ्या प्रमाणात थकीत होती. कर्ज

थकबाकी वाढण्यास शेतकऱ्यांनी दिलेल्या कारणामध्ये कर्ज थकबाकी माफ होण्याची शक्यता हे सर्वात महत्वाचे कारण दिसून आले. विदर्भ, मराठवाडयातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि विविध अभ्यासगट, समित्या आणि राजकीय पुढाऱ्यांनी कर्जमाफी बाबत केलेली मागणी, सरकार मधील जबाबदार मंत्र्यांनी कर्जमाफीचे दिलेले संकेत इत्यादी अनेक कारणामुळे कर्जफेड करण्याबाबत शेतकरी उदासीन होते.

कर्ज थकबाकी निर्माण होण्यास पुणे जिल्हयाच्या तेरा तालुक्यातील हवामानाची विविधता कारणीभूत असलेले दिसून येते. अनेक तालुक्यात अवर्षण तर काही भागात अतिवर्षण, कृषी उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम करणारे ठरले परिणामी २७.६ टक्के शेतकऱ्यांनी अवर्षण व अतिवर्षण थकबाकी वाढण्याचे कारण नमूद केले.

ग्रामीण अर्थकारणात सण, उत्सव, यात्रा यांना असाधारण महत्व असून त्यासाठी शेतकरी कुटुंबे मोठ्या प्रमाणात खर्च करतात. ८.३ टक्के शेतकऱ्यांनी सण, यात्रा, जत्रा, उत्सव इत्यादी खर्चातील वाढीमुळे कर्जहप्ते व व्याज भरण्यात अडचणी निर्माण झाल्याचे सांगितले.

कर्ज थकबाकी निर्माण होण्यास कुटुंबातील लग्न कार्ये कारणीभूत आहेत असे म्हणणाऱ्यांचे प्रमाण ८.६ टक्के होते. मुला-मुलींच्या लग्नाच्या निमित्ताने करावा लागणारा मोठा खर्च थकबाकी वाढवणारा ठरतो असे दिसून येते. ४.६ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्ज थकबाकी होण्यास मुलांच्या शिक्षणावरील मोठा खर्च, कुटुंबातील आजारपण व त्यामुळे झालेला खर्च, बाजारभावातील घसरणीमुळे झालेले नुकसान, कौटुंबिक व शेतीविषयक नवीन वस्तुंची खरेदी इत्यादी कारणे नमूद केली.

५.३१ मित्र, मार्गदर्शक व सहकारी म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे

विचार

ग्रामीण व कृषीविषयक आर्थिक घडामोडींवर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा मोठा प्रभाव असतो. या दृष्टीने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या सभासदांना अतिशय

जवळच्या म्हणजेच मित्र, मार्गदर्शक, हितचिंतक आणि सहकारी असतात किंवा नाही याबाबत शेतकरी सभासदांची मते तक्ता ५.३० मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.३०: मित्र, मार्गदर्शक व सहकारी म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाबाबत

शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	१९१(३६.५)	३३३(६३.५)	५२४(१००)
२	लहान शेतकरी	२१७(४१.४)	३०७(५८.६)	५२४(१००)
३	मध्यम शेतकरी	३०८(५८.८)	२१६(४१.२)	५२४(१००)
४	मोठे शेतकरी	३४९(६६.६)	१७५(३३.४)	५२४(१००)
	एकूण	१०६५(५०.८)	१०३१(४९.२)	२०९६(१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

तक्ता ५.३० मध्ये धारणक्षेत्र वर्गवारानुसार शेतकरी सभासद प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना आपला मित्र, मार्गदर्शक, सहकारी वाटते असे १०६५ शेतकऱ्यांनी (५०.८ टक्के) सकारात्मक उत्तर दिले त्याचवेळी १०३१(४९.२ टक्के) शेतकऱ्यांनी नकारात्मक मत नोंदवताना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मित्र, मार्गदर्शक, सहकारी वाटत नाही असे नमूद केले. याचाच अर्थ शेतकरी सभासदांच्या मध्ये याबाबत आंतरविरोध दिसून येतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मित्र, मार्गदर्शक व सहकारी वाटणाऱ्यामध्ये धारणक्षेत्र आकारमानानुसार अधिक जमीन असणारे मोठे शेतकरी ६६.६ टक्के, मध्यम शेतकरी ३०८ (५८.८ टक्के) होते. त्याचवेळी नकारात्मक दृष्टिकोन मांडणारे सीमांत शेतकरी ६३.५ टक्के व मध्यम शेतकरी ५८.६ टक्के होते. यावरून दिसून येते की धारणक्षेत्र आकारमानानुसार शेतकरी सभासदांचे विचार बदलत होते.

५.३२ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जनिधीतून पुर्ण झालेली विकास कामे

ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात विकाससंस्था म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे पाहिले जाते. शेतकरी सभासद अल्प व मध्यम मुदतीची कर्जे या संस्थांकडून घेऊन शेती व शेती संबंधित विकासकामे करतात. २००२-०३ ते २००६-०७ या आर्थिक वर्षांच्या कालखंडात पुणे

जिल्हयातील नमुना शेतकऱ्यांनी शेती उत्पादन विषयक कार्यपध्दतीबरोबर ११ प्रकारची २००२ विकास कामे पूर्ण केलेली होती. तक्ता ५.३१ मध्ये विकास कामातील शेतकरी सभासदांचा सहभाग दर्शविलेला आहे.

तक्ता ५.३१: अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जातून पूर्ण झालेली विकास कामे

अ.न.	विकास कामे	सीमांत शेतकरी	लहान शेतकरी	मध्यम शेतकरी	मोठे शेतकरी	एकूण
१	जमीनसुधारणा (समतल/ बांधबंदिस्ती इ.)	१८ (४४१००)	३३ (८१०१५)	१४१ (३६०२५५)	१५८ (३८९६३०)	३५० (८७५०००)
२	पाईपलाईन	०८ (२०२४००)	५१ (१२९७९५०)	१२८ (३२७०४००)	१६७ (४२५६२५०)	३५४ (९०२७०००)
३	ठिबक सिंचन	-	०७ (८७५००)	४१ (५२४८००)	५९ (७५७३००)	१०७ (१३६९६००)
४	ग्रीन हाऊस	-	-	०२ (१२४६००)	०७ (४३७९००)	०९ (५६२५००)
५	ट्रॅक्टर/ट्रॉली	-	-	०९ (१९८२७००)	२२ (४८३७३००)	३१ (६८२००००)
६	शेतघर	-	-	०७ (१६८००००)	३१ (७८२००००)	३८ (९५०००००)
७	शेळीपालन	८७ (३१३२००)	११२ (५०४०००)	३८ (१९०३८०)	०९ (२२२४२०)	२४६ (१२३००००)
८	बैलगाडी/बैलजोडी खरेदी	६८ (४११४००)	७९ (४८९८००)	१०८ (६९४४४०)	८२ (५९४८६०)	३३७ (२१९०५००)
९	गाय/म्हैस खरेदी	२२ (१२१००)	४२ (२३१०००)	७४ (४१४४००)	६१ (४५६९००)	१९९ (१११४४००)
१०	फळबाग लागवड	-	-	१८ (१२९६००)	२९ (११६२९००)	४७ (१२९२५००)
११	विद्युत पंप	०३ (२१६००)	२१ (१५२२५०)	१०८ (८०४६००)	१५२ (११५१५५०)	२८४ (२१३००००)
	एकूण	२०६ (१००४८००)	३४५ (२८४३५१५)	६७४ (१०१७६१७५)	७७७ (२२०८७०१०)	२००२ (३६१११५००)

स्त्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे रूपयातील खर्च दर्शवितात)

तक्ता ५.३१ मध्ये २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेऊन नमुना शेतकऱ्यांनी विविध प्रकारची २००२ विकास कामे पूर्ण केलेली

होती. या विकास कामांची एकूण ११ प्रकारात विभागणी झालेली दिसून येते. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार सर्वात कमी विकासकामे २०६ सीमांत शेतकऱ्यांनी केलेली होती तर ७७७ विकास कामे मोठ्या शेतकऱ्यांनी पूर्ण केलेली होती. नमुना लाभार्थींनी अभ्यास कालखंडात ३,६१,११५०० रूपयांची विकास कामे पूर्ण केलेली होती. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी २०६ (१००४८०० रूपये), लहान शेतकरी ३४३(२८४३५१५ रूपये), मध्यम शेतकरी ६७४ (१०१७६१७५ रूपये) व मोठे शेतकरी ७७७ (२२०८७०१० रूपये) यानी विकास कामे पूर्ण केलेली होती.

२००२-०३ ते २००६-०७ या पाच आर्थिक वर्षांच्या कालखंडात नमुना शेतकऱ्यांनी जमीन सपाटीकरण, पाईपलाईन, ठिबक सिंचन, ग्रीनहाऊस, ट्रॅक्टर-ट्राली, शेतघर, शेळीपालन, बैलगाडी व बैलजोडी, गाय/म्हैस खरेदी, फळबाग लागवड, विद्युतपंप असे एकूण ११ प्रकारच्या विकास विषयक बाबीत गुंतवूणक केलेली होती. अभ्यास कालखंडात एकूण अकरा प्रकारच्या विकास कामाच्या वर्गवारीत सीमांत, लहान, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांनी मिळून २००२ इतकी विकास कामे पूर्ण केली.

धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार मोठ्या शेतकऱ्यांनी सर्वाधिक म्हणजे ७७७ विकास कामे पूर्ण केली त्याचवेळी मध्यम शेतकऱ्यांनी ६७४ विकास कामे, लहान शेतकऱ्यांनी ३४५ कामे तर सीमांत शेतकऱ्यांनी २०६ विकास कामे पूर्ण केलेली दिसून येतात. याचाच अर्थ जसजसे धारणक्षेत्र आकारमान वाढत जाते तसतसे विकास कामे करण्याची क्षमता वाढत गेलेली दिसून येते व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोठ्या व मध्यम धारणक्षेत्र धारकांना वित्त पुरवठ्यात प्राधान्य दिलेले दिसून येते.

विकास कार्यामध्ये पाईप लाईन ३५४, जमीन सपाटीकरण ३५०, बैलगाडी व बैलजोडी खरेदी ३३७, विद्युत पंप २८४, शेळी पालन २४६, गाय/म्हैस खरेदी १९९, ठिबक सिंचन १०७, फळबाग लागवड ४७, शेतघर ३८, ट्रॅक्टर, ट्रॉली ३१ व ग्रीन हाऊस ०९ या प्रकारची कामे झाली. ग्रीन हाऊस, ट्रॅक्टर ट्रॉली, शेतघर व फळबाग लागवड या चार प्रकारची विकास कामे फक्त मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांनी केलेली होती. शेळी पालनासाठी कर्जे घेणाऱ्या शेतकरी सभासदांत सीमांत व

लहान शेतकऱ्यांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात होता. शेतीला पूरक व जोड व्यवसाय म्हणून उत्पन्न साधने मिळवण्याचा प्रयत्न या प्रकारातील शेतकऱ्यांनी केलेला दिसून येतो.

५.३३ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेती विकासातील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचा

दृष्टिकोन

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ही ग्रामीण व कृषी क्षेत्रासाठी भांडवल पुरवठा करणारी विकास संस्था आहे. शेतकरी सभासद या संस्थेच्या साहाय्याने विविध विकास कामे पूर्ण करित असतात. शेतीत कायमस्वरूपी सुधारणा करणे यांत्रिक अवजारांची खरेदी पुरक व जोड व्यवसाय सुरू करणे इत्यादी विकास कामांचा यामध्ये समावेश होत असतो. तक्ता ५.३२ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासातील सहभागाबाबत शेतकरी सभासदांचे विचार दर्शविलेले आहेत.

तक्ता ५.३२: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेती विकासातील सहभागाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	१६८ (३२.०)	३५६ (६८.०)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	२८२ (५३.८)	२४२ (४६.२)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	३४८ (६६.४)	१७६ (३३.६)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	२९१ (५५.५)	२३३ (४४.५)	५२४ (१००)
	एकूण	१०८९ (५२.०)	१००७ (४८.०)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकड शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

तक्ता ५.३२ मध्ये १०८९ (५२ टक्के) शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था विकासकार्यात मोठ्या प्रमाणात भागीदार असतात अशी होकारात्मक उत्तरे दिली. त्याचवेळी १००७ शेतकऱ्यांनी (४८ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या विकास कार्यात भागीदार नसतात असे मत मांडले. शेतकरी सभासदांच्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबतच्या विचारात धारणक्षेत्र आकारमानानुसार मोठा फरक दिसून येतो. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार मध्यम शेतकरी ३४८ (६६.४ टक्के), मोठे शेतकरी २९१ (५५.५ टक्के) व लहान शेतकरी २८२ (५३.४ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ही आर्थिक व शेती विकासातील भागीदार आहे असे मत व्यक्त करतात. याचाच अर्थ धारणक्षेत्र आकारमान अधिक असेल तर लाभार्थीना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विकास कार्यात मोठ्या प्रमाणात मदत मिळते. त्याचवेळी प्राथमिक कृषी

सहकारी पतसंस्थांच्या बाबत प्रतिकूलमते नोदविण्याच्यामध्ये सीमांत शेतकरी ३५६ (६८.० टक्के), लहान शेतकरी २४२(४६.२ टक्के), मोठे शेतकरी २३३(४४.५ टक्के) व मध्यम शेतकरी १७६ (३३.६ टक्के) आढळतात. यावरून पुढील बाबी निदर्शनास येतात.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या ग्रामीण व कृषी विकासाच्या बाबतीत विकास संस्था म्हणून ओळखल्या जातात याबाबत नमुना लाभार्थी अधिक प्रमाणात सकारात्मक विचार व्यक्त करतात. धारणक्षेत्र आकारमानाचा सकारात्मक मतांवर प्रभाव असून धारणक्षेत्र आकारमान मोठे असेल तर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबतची मते अनुकूल दिसून येतात. त्याचवेळी धारणक्षेत्र आकारमान लहान व सीमांत असेल तर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबतची मते दिसून आली.

सीमांत शेतकरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकास कार्याबाबत समाधानी नाहीत असे दिसून आले. या वर्गवारीतील ६८ टक्के शेतकरी असमाधानी होते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सीमांत धारणक्षेत्र धारकांबाबत सापत्नभावाची वागणूक मिळते असे दिसून आले.

५.३४ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यपध्दतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्यपध्दती ही शेतकरी आणि ग्रामीण व कृषी विकासाला कशा प्रकारे सहाय्यभूत ठरणारी आहे याबाबत नमुना शेतकऱ्यांनी एकूण सहा प्रकारात आपले विचार मांडले. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार विविध धारणक्षेत्र धारकांनी व्यक्त केलेल्या विचारात मोठी विविधता दिसून आली. तक्ता ५.३३ मध्ये लाभार्थींचे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबतचे विचार दर्शविलेले आहेत.

तक्ता ५.३३ मध्ये दिसून येते की ७९३ शेतकरी सभासदांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्ये विकासाला चालना देणारी आहेत असे विचार मांडले त्यामध्ये त्यामध्ये सीमांत व लहान शेतकरी अनुक्रमे २८.८ टक्के व २६.७ टक्के होते. हेच प्रमाण मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत २३.७ टक्के व २०.८ टक्के आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बहुउद्देशीय कार्यामुळे शेती व शेतकऱ्यांचे हितसंवर्धन होते असे २३१ शेतकऱ्यांनी मत व्यक्त केले.

यामध्ये सीमांत शेतकरी (९.० टक्के), लहान शेतकरी (११.७ टक्के), मध्यम शेतकरी (३१.२ टक्के) व मोठे शेतकरी (४८.१ टक्के) होते.

तक्ता ५.३३: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यपध्दतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी सभासदांची मते	सीमांत शेतकरी	लहान शेतकरी	मध्यम शेतकरी	मोठे शेतकरी	एकूण शेतकरी
१	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कामे कृषी विकासाला उपयुक्त आहेत	२२८ (२८.८)	२१२ (२६.७)	१८८ (२३.७)	१६५ (२०.८)	७९३ (१००)
२	प्राथमिक कृषी सह. पतसंस्थांच्या बहुउद्देशीय कार्यामुळे शेती व शेतकऱ्यांचे हितसंवर्धन होते.	२१ (९.०)	२७ (११.७)	७२ (३१.२)	१११ (४८.१)	२३१ (१००)
३	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यामुळे कृषी विकास होत नाही	९७ (१७.४)	११२ (२०.१)	१५८ (२८.४)	१९० (३४.१)	५५७ (१००)
४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्ये केवळ नावापुरती आहे.	१२० (१८.४)	१५२ (२३.३)	१८२ (२७.९)	१९८ (३०.४)	६५२ (१००)
५	बागायतदार,पुढारी, मोठे शेतकरी यांनाच कर्ज सुविधा मिळतात	१४२ (५६.१)	८२ (३२.४)	११ (४.३)	१८ (७.२)	२५३ (१००)
६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अर्थकारणापेक्षा राजकीय घडामोडीचे ठिकाण आहे.	२२७ (३६.८)	१९३ (३१.३)	१०२ (१६.५)	९५ (१५.४)	६१७ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची बहुउद्देशीय कार्ये कृषी विकासास मदतनीस ठरणारी नाहीत तसेच या संस्थांमुळे कृषी विकास होत नाही असे ५५७ शेतकरी सभासदांनी व्यक्त केले. त्यामध्ये धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वाढ झालेली दिसून येते. मोठे शेतकरी सभासद १९०(३४.१ टक्के), मध्यम शेतकरी सभासद १५८(२८.४ टक्के), लहान शेतकरी सभासद ११२(२०.१ टक्के) व सीमांत शेतकरी सभासद ९७(१७.४ टक्के) यांचा समावेश होता. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सेवा कार्ये केवळ कागदावर व नावापुरतीच आहेत प्रत्यक्षात या संस्था कर्जपुरवठ्या व्यतिरिक्त अन्य सेवा उपलब्ध करून देत नाहीत असे ६५२ शेतकऱ्यांनी नमूद केले. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी १८.४ टक्के, लहान शेतकरी २३.३ टक्के, मध्यम शेतकरी २७.९ टक्के व मोठे शेतकरी ३०.४ टक्के याप्रमाणे धारणक्षेत्र आकारमानानुसार वाढ झालेली दिसून येते.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांवर घेण्यात येणारा आक्षेप म्हणजे या संस्था मोठे पुढारी, जमीनदार, बागायतदार यांच्या हातातील बाहुले आहेत आणि त्यांनाच सर्व सेवांचा लाभ प्राप्त होतो असे २५३ शेतकऱ्यांनी म्हटले. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी १४२(५६.१ टक्के), लहान शेतकरी ८२ (३२.४ टक्के) होते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या आर्थिक स्वरूपाच्या कार्याचे केंद्र ठरण्यापेक्षा राजकीय घडामोडीचे प्रमुख ठिकाण अथवा अड्डा आहे असे म्हणणाऱ्या ६१७ शेतकरी सभासदांपैकी सीमांत शेतकरी २२७ (३६.८ टक्के), लहान शेतकरी १९३ (३१.३ टक्के), मध्यम शेतकरी १०२(१६.५ टक्के) व मोठे शेतकरी ९५(१५.४ टक्के) होते. ग्रामीण, आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या राजकीय घडामोडी व त्याबाबतच्या जडणघडणीचे केंद्र ठरत आहे. याबाबत सर्वच वर्गावारीतील शेतकरी सहमत असल्याचे दिसून येते.

५.३५ विकास संस्था म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

कृषी अर्थशास्त्रात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेला विकास संस्था व बदलाचा प्रवर्तक म्हणून संबोधले जाते. प्रत्यक्षात शेतकऱ्यांचा याबाबतचा दृष्टिकोन जाणून घेण्याच्या हेतूने माहिती संकलित करण्यात आली ती तक्ता ५.३४ मध्ये माहिती दर्शविण्यात आलेली आहे.

तक्ता ५.३४: विकास संस्था म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	४२८ (८१.७)	९६ (१८.३)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	३६२ (६९.०)	१६२ (३१.०)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	३२८ (६२.६)	१९६ (३७.४)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	३८१ (७२.७)	१४३ (२७.३)	५२४ (१००)
	एकूण	१४९९ (७१.५)	५९७ (२८.५)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकड शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.३४ मध्ये धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गावारीनुसार चारही गटातील १०४९९ (७१.५ टक्के) शेतकरी सभासदानी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या गावाची विकास संस्था आहे असे मान्य केले. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आमच्या गावाची विकास संस्था आहे असे विचार मांडताना ४२८ (८१.७ टक्के) सीमांत शेतकरी हे मुख्यतः कर्जव्यवहारासाठी प्राथमिक कृषी

सहकारी पतसंस्थांवर अवलंबून होते व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या विकास संस्था आहेत असे विचार मांडले. लहान, मध्यम व मोठे शेतकरी बहुसंख्येने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या विकास संस्था आहेत असे म्हणत होते.त्यामध्ये लहान शेतकरी ६९ टक्के, मध्यम शेतकरी ६२.६ टक्के व मोठे शेतकरी ७२.७ टक्के यांचा समावेश होता. त्याचवेळी ५९७(२८.५टक्के) शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ही गावची विकास संस्था नाही असे मत व्यक्त केले. याचाच अर्थ बहुसंख्य (७१.५ टक्के) सभासद प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत सकारात्मक मत नोंदवणारे होते.

५.३६ राजकारणाचा अड्डा या दृष्टिकोनातून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत आपेक्ष घेण्यात येतो की या संस्था विकास संस्था असण्यापेक्षा राजकारणाचा अड्डा ठरत आहेत.ग्रामीण राजकारणाचे केंद्र म्हणून ही या संस्थाकडे पाहिले जाते. या दृष्टिकोनातून शेतकऱ्यांनी व्यक्त केलेले विचार तक्ता ५.३५ मध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता ५.३५: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था राजकारणाचा अड्डा आहेत याबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	४६२ (८८.२)	६२ (११.८)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	३५३ (६७.४)	१७१ (३२.६)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	३९२ (७४.८)	१३२ (२५.२)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	३७१ (७०.८)	१५३ (२९.२)	५२४ (१००)
	एकूण	१५७८ (७५.३)	५१८ (२४.७)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शविताने)

तक्ता ५.३५ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या राजकारणाचा अड्डा आहेत असे १५७८ (७५.३ टक्के) शेतकऱ्यांनी नमूद केले. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी ४६२ (८८.२ टक्के), मध्यम शेतकरी ३९२ (७४.८ टक्के), मोठे शेतकरी ३७१ (७०.८ टक्के) व लहान शेतकरी ३५३ (६७.४ टक्के) होते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था राजकारणाचा अड्डा नाहीत असे म्हणणाऱ्या शेतकरी सभासदांची संख्या ५१८२४.७ टक्के होती. त्यामध्ये लहान शेतकरी १७१ (३२.६ टक्के), मोठे शेतकरी १५३ (२९.२ टक्के) व मध्यम शेतकरी १३२ (२५.२ टक्के) व सीमांत शेतकरी ६२ (११.८ टक्के) होते. याचाच अर्थ ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये मोठे राजकारण असल्याचे दिसून येते.

५.३७ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारे कर्ज आणि कर्जाची गरज यामधील तफावतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारे कर्ज आणि शेतकरी सभासदांची कर्ज रकमेची आवश्यकता यामध्ये मोठे अंतर असते. शेती व्यवसायात भांडवली गुंतवणूकीची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. शेतकऱ्यांना त्यांच्या गरजेपेक्षा संस्थात्मक कर्जे कमी उपलब्ध झाल्यामुळे शेतकरी सावकारी कर्ज सापळ्यात अडकतात असे दिसून येते. याबाबत शेतकऱ्यांकडून प्राप्त झालेली माहिती तक्ता ५.३६ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.३६: प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारे प्रत्यक्ष कर्ज आणि कर्जाची गरज यामधील तफावतीबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	३८९ (७४.२)	१३५ (२५.८)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	३३८ (६४.५)	१८६ (३५.५)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	३१० (५९.२)	२१४ (४०.८)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	३२६ (६२.२)	१९८ (३७.८)	५२४ (१००)
	एकूण	१३६३ (६५.०)	७३३ (३५.०)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी
(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.३६ मध्ये शेतकऱ्यांना प्रत्यक्षात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारा प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा आणि कर्जरकमेची गरज यामधील तफावतीबाबत माहिती घेतली असता १३६३ शेतकऱ्यांनी (६५ टक्के) गरजेपेक्षा कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कमी कर्जे मिळतात असे सांगितले. त्याचवेळी ७३३ शेतकरी सभासदानी (३५ टक्के) कर्ज पुरवठा व कर्जाची आवश्यकता यात तफावत नसते असे मत मांडले. बहुसंख्य शेतकरी कर्जाची उपलब्धता आणि आवश्यकता यामध्ये मोठे अंतर असते व त्याचा कृषी उत्पादन व विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो असे मानतात. धारणक्षेत्र आकारमानानुसार प्रत्यक्ष कर्ज पुरवठा व कर्जाची गरज याबाबत पुढील निरीक्षणे दिसून आली.

धारणक्षेत्र आकारमानानुसार ३८९ सीमांत शेतकऱ्यांनी (७४.२ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा कर्जपुरवठा व प्रत्यक्ष कर्जाची आवश्यकता यात तफावत असल्याचे नमूद केले. हेच प्रमाण लहान शेतकऱ्यांचे बाबतीत ६४.५ टक्के, मध्यम शेतकरी ५९.२ टक्के व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत ६२.२ टक्के आहे. धारणक्षेत्र आकारमानाचा कर्ज उपलब्धता आणि कर्जाची आवश्यकता यामध्ये अंतर असण्याशी संबंध असतो असे दिसून येते. कर्जाची गरज व उपलब्धता यामध्ये अंतर नसते असे ३५ टक्के लाभार्थींनी सांगितले यामध्ये धारणक्षेत्र आकारमानानुसार प्रत्येक गटातील शेतकऱ्यांचा सहभाग होता. मध्यम व मोठे शेतकरी सभासद यामध्ये संख्येने अधिक होते.

५.३८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कृषी कर्जाबरोबर अन्य वित्तपुरवठा स्रोतांबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

शेतीतील भांडवलाची गरज दिवसेंदिवस वाढत आहे. शेतीच्या मागणीच्या तुलनेत संस्थात्मक क्षेत्रातून उदा. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, सहकारी बँका, राष्ट्रीयकृत बँका इत्यादीतून होणारा वित्तपुरवठा मागणीच्या तुलनेत कमी असतो असे बहुसंख्य शेतकऱ्यांचे मत आहे. आर्थिक सुधरकांच्या काळखंडात सहकारी व नवीन व्यापारी व राष्ट्रीयकृत बँकांना नफा ही कार्यक्षमतेची कसोटी ठरवण्याता आल्यामुळे संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याबाबत उदासिनता वाढू लागलेली दिसून येते. त्यासंदर्भात शेतकऱ्यांनी दिलेली माहिती तक्ता ५.३७ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता ५.३७: कृषी कर्जासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबरोबर इतर वित्तपुरवठा स्रोतांच्या उपयोगाबाबत शेतकऱ्यांचे विचार

अ.न.	शेतकरी गट	होय	नाही	एकूण
१	सीमांत शेतकरी	४५२ (८६.३)	७२ (१३.७)	५२४ (१००)
२	लहान शेतकरी	३८९ (७४.२)	१३५ (२५.८)	५२४ (१००)
३	मध्यम शेतकरी	३६१ (६८.९)	१६३ (३१.१०)	५२४ (१००)
४	मोठे शेतकरी	३९२ (७४.८)	१३२ (२५.२)	५२४ (१००)
	एकूण	१५९४ (७६.०)	५०२ (२४.०)	२०९६ (१००)

स्रोत : क्षेत्रीय पाहणी

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

तक्ता ५.३७ वरून असे दिसून येते की १५९४ शेतकऱ्यांनी (७६ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जाबरोबर इतर बिगर संस्थात्मक कर्ज स्रोतांचा उपयोग करतात. याचाच अर्थ शेतीची कर्जविषयक गरज भागविण्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अपयशी ठरलेल्या आहेत. ५०२ शेतकऱ्यांनी (२४ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां व्यतिरिक्त इतर स्रोतांचा कर्जासाठी वापर करित नाही असे नमूद केले. यावरून पुढील निरीक्षणे दिसून आली.

शेतीची भांडवल विषयक गरज दिवसेंदिवस वाढत असून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मागणी इतका कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्यात अपयशी ठरत आहेत. त्यामुळे कर्जपुरवठा करणाऱ्या अन्य बिगर संस्थात्मक कर्ज घटकाकडे वळणे क्रमप्राप्त ठरते.

धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार सर्वच वर्गवारीतील शेतकरी सभासदांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व्यतिरिक्त इतर कर्ज मिळवण्याचे स्रोत वापरावे लागतात असे दिसून आले. यामध्ये सीमांत शेतकरी ८६.३ टक्के, लहान शेतकरी ७४.२ टक्के, मध्यम शेतकरी ६८.९ टक्के व मोठे शेतकरी ७४.८ टक्के इतके होते.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व्यतिरिक्त इतर बिगर संस्थात्मक स्रोतांकडे कर्जे मिळवण्यासाठी जाण्याची कारणे नमूद करताना पुढील कारणे नमूद केलेली दिसून आली.

(अ) पीकवार, दरहेकटरी कमाल पीक कर्ज वाटपाचे प्रमाण जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने ठरवून दिलेले असतात व असे कर्ज दर कमी असतात.

(ब) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्जाची थकबाकी वाढत असून त्यामुळे अन्य कर्जाचे स्रोत शोधणे आवश्यक ठरते.

(क) शेती हंगाम सुरु होतो त्यावेळी मुलांची शाळा, कॉलेज व त्यासंबंधीचे खर्च निर्माण होतात त्यामुळे कर्ज मागणीवर ताण येतो म्हणून इतर घटकांकडून कर्जे घेणे आवश्यक ठरते

(ड) शेतीची भांडवल विषयक गरज प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था भागवू शकत नाही. सावकरी कर्जावरील अवलंबित्व अटळ ठरते.

(इ) आर्थिक अडचणीत कर्जे देणारे हमखास ठिकाण असावे म्हणून इतर कर्ज स्रोत व तेथील कर्ज व्यवहार चालू ठेवणे आवश्यक ठरते.

शेतकरी सभासदांच्या वरील कारणांचा विचार कर्ज धोरण ठरवितांना करणे आवश्यक आहे असे दिसून आले.

प्रकरण सहावे
सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

अ.न.	तपशील	पान नं.
६.१	प्रास्ताविक	२५९
६.२	विषयाची निवड	२६१
६.३	अभ्यास पध्दती	२६३
६.४	सारांश	२६४
६.४.१	पुणे जिल्हयातील ग्रामीण भागाची सामाजिक व आर्थिक स्थिती	२६४
६.४.२	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेली कर्जे	२६७
६.४.३	शेती क्षेत्राचा विकास	२६९
६.४.४	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान	२७२
६.४.५	कर्जमागणी आणि कर्जपुरवठ्यातील तफावत	२७४
६.४.६	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे वित्तीय आरोग्य	२७५
६.५	गृहितकृत्यांची चाचणी	२७७
६.६	सर्वसाधारण निष्कर्ष	२८४
६.७	शिफारशी	३०१

प्रकरण सहावे

सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

६.१ प्रास्ताविक

भारतीय अर्थव्यवस्थेला ग्रामीण व शेतीक्षेत्राचे अधिष्ठान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेची जडणघडण आणि विचारधारा सर्वस्वी भिन्न आहे. सहकार म्हणजे अनेक दुर्बल घटकांनी एकत्र येऊन आपले राहणीमान सुधारण्यासाठी केलेला एकत्रित प्रयत्न असतो. एकमेकास मदत करण्याची मानवी भावना हा आपल्या संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे. सहकारी तत्वज्ञान हे भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे वाढलेल्या विषमते विरुद्धची एक प्रतिक्रिया म्हणून विकसित झालेले आहे. सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा उदय जर्मनीमध्ये झाला. कामगार, शेतकरी, सर्वसामान्य गरीब व दुर्बल घटकांना भांडवलदार व सावकाराविरुद्ध लढण्यासाठी एक उपयुक्त साधन म्हणून सहकाराकडे पाहिले जाऊ लागले. अल्पावधीतच सहकारी चळवळ उत्पादन, व्यापार, बँकिंग व वाहतूक क्षेत्रात वेगाने विकसित झाली. संपूर्ण युरोप आणि जगभर सहकारी चळवळ वाढीस लागली. भारतात सहकारी चळवळीचा उदय शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणातून झाला व सहकारी क्षेत्राने भारतात सर्वदूर आपला विस्तार घडवून आणलेला दिसून येतो. जागतिक स्तरावरील विविध प्रादेशिक गटातील पतपुरवठा संघांचे प्रमाण व सभासदांची संख्या यावरून दिसून येते की, आशिया विभागात १६५८६ लाख पतपुरवठा संघ असून त्यांची सभासदांची संख्या १०.८९ कोटी आहे. तर सर्वात कमी पतपुरवठा संघ ऑस्ट्रेलिया विभागात असून त्यांची संख्या ३४८ लाख आहे. त्याचवेळी सर्वात कमी सभासद १.४३ कोटी कॅरेबियन गटात आहेत.

भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम व विकासाच्या इतिहासाचा शोध घेताना दिसून येते की, जगातील इतर देशांप्रमाणे भारतातील सहकारी चळवळीचा प्रारंभ ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व शोषणातून झालेला आहे. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचे दुष्परिणाम भारतातील खेड्यापाड्यातून, घराघरांतून चालणाऱ्या लहान मोठ्या उद्योगधंद्यावर झाले. इंग्लंडमधील कारखान्यातून भारतात येणाऱ्या वस्तूमुळे भारतातील लघु व कुटीरोद्योग बंद पडले. या व्यवसायातील कारागीर व कामगार

बेकार झाले. उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून ते शेती व्यवसायाकडे वळले. त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या वाढली. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांवरील कर्जाचा बोझ वाढत गेला व शेतकरी पूर्णपणे सावकारी कर्जात अडकले, कारण सावकार शेतकऱ्यांना जमिनीच्या तारणावर कर्जे देत असत. कर्ज न फिटल्यास त्याच्या मोबदल्यात सावकार शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेवू लागले व त्यामुळे आपल्याच जमिनीवर शेतकऱ्यांना शेतमजूर म्हणून राबावे लागू लागले. १८७५ च्या दरम्यान पुणे व नगर जिल्हयातील शेतकऱ्यांनी सावकारांची घरे जाळण्याचा प्रयत्न केला. याचा परिणाम म्हणून सरकारचे लक्ष शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे वेधले गेले. सरकारने कायदा करून शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला. १९०४ मध्ये पहिला सहकारविषयक कायदा संमत करण्यात आला व सहकाराची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. सहकाराला आता शंभर वर्षांपेक्षा अधिक कालावधी लोटलेला आहे. सहकारी चळवळीच्या विकासाचे विविध टप्पे व पंचवार्षिक योजना काळात सहकारी चळवळीचा विकास विविध चढउताराच्या साहाय्याने झालेला दिसून येतो. भारतात सुरु झालेली सहकारी चळवळ शेतकऱ्यांचे व ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांचे प्रश्न सोडविण्यात मोठ्या प्रमाणावर यशस्वी झालेली आहे. आज १०० टक्के खेडी, ७६ टक्के लोकसंख्या व ७९ टक्के शेतकरी कुटुंबे या चळवळीच्या प्रभावाखाली आहेत.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी चळवळीतील अग्रेसर राज्य म्हणून ओळखले जाते. भारतातील एकूण सहकारी संस्थांपैकी महाराष्ट्रात १,८३,६६६ (२३.३० टक्के) सहकारी संस्था आहेत. भारतातील एकूण सहकारी सभासदांपैकी महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या सभासदांची संख्या ४.८४ लाख (१४.७९ टक्के) आहे. महाराष्ट्रातील सर्व सहकारी संस्थांची आर्थिक उलाढाल १ लाख ८७ हजार कोटी रुपयांपेक्षा अधिक आहे. देशातील ४० महिला सहकारी बँकांपैकी महाराष्ट्रात २२ महिला सहकारी बँका (५५ टक्के) आहेत. तर एकूण २०८५ नागरी सहकारी बँकांपैकी ६५८ नागरी सहकारी बँका (३१.५ टक्के) महाराष्ट्र राज्यात आहेत. सैनिकांनी चालवलेली एकमेव सहकारी बँक सातारा येथे आहे. तर देशातील सर्वात मोठी सहकारी तत्वावरील औद्योगिक वसाहत इचलकरंजी येथे आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीत काम करणाऱ्या एकूण

कर्मचाऱ्यांची संख्या ४.८५ लाख इतकी आहे. यावरून सहकारी चळवळीने महाराष्ट्रात अर्थकारण, समाजकल्याण व राजकारणात स्वतःचा असा ठसा उमटविल्याचे दिसून होते.

पुणे जिल्हयाचे भौगोलिक क्षेत्र १५६२१०० हेक्टर असून ७२.३ लाख लोकसंख्या आहे. साक्षरता (८०.५ टक्के) व घनतेबाबत (४६२) पुणे जिल्हा महाराष्ट्रात अग्रेसर आहे. पुणे जिल्हयात तेरा तालुके असून १८४४ गावे व १४६६ ग्रामपंचायती आहेत. एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी ११.९ टक्के जमीन जंगलाखाली आहे. ६४.३५ टक्के जमीन लागवडीखाली असून त्यापैकी २३.९८ टक्के ओलीताखाली आहे. पशुधन, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, दळणवळण, वृत्तपत्रे, साखर कारखाने इत्यादीबाबत पुणे जिल्हा आघाडीवर आहे. पुणे जिल्हयासाठी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या साहाय्याने आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीस शेती वित्तपुरवठा धोरण निश्चित करते. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, केंद्रसरकार, राज्यसरकार व नाबार्ड यांच्याकडून वेळोवेळी जाहीर करण्यात येणाऱ्या ग्रामीण व कृषी विकासासंबंधीच्या योजना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून राबविल्या जातात. केंद्र व राज्यशासनाचा ग्रामीण अर्थकारणातील प्रतिनिधी म्हणून विविध विकास योजना सर्वसामान्य शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था करित असतात.

६.२ विषयाची निवड

महाराष्ट्रात मार्च, २००९ अखेर २१३१६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्य करित होत्या. त्यांची एकूण सभासद संख्या ११५.७४ लाख व भाग भांडवल १२७१४७ लाख रुपये होते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाची थकीत कर्जे २७८२४३ लाख रुपये होती. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थापैकी ३०९६ संस्था नफ्यात तर १३५०५ सोसायट्या तोटयात होत्या आणि ४७१५ संस्थांचे लेखापरीक्षण झालेले नव्हते.

पुणे जिल्हयात मार्च, २००७ मध्ये १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्य करित होत्या. त्यापैकी ६६७ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नफ्यात तर ५९० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था तोटयात होत्या. त्यांना अनुक्रमे १६५०११ रुपये नफा व २२७४८४ रुपये तोटा झालेला होता.

पुणे जिल्हयात निव्वळ शेतीच्या साहाय्याने उपजिविका करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ४८.२८ टक्के इतके मोठे आहे. जिल्हयात धारणक्षेत्राच्या आकारमाबाबत १ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३८.९२ टक्के असून त्याखालोखाल १.०१ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २४.९४ टक्के, २.०१ ते ४ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २१.५९ टक्के, ४.०१ ते १० हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १२.२५ टक्के तर १० हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २.३० टक्के दिसून येते. पुणे जिल्हयातील पीकरचनेचा विशिष्ट आकृतीबंध असून त्यानुसार जमीनीचा वापर मुख्यतः बाजरी (१८.४४ टक्के), ज्वारी (१६.९३ टक्के), भुईमूग (१२.२२ टक्के), तांदूळ (११.६९ टक्के), ऊस (९.०९ टक्के), गहू (७.८४ टक्के) व कांदा (६.७३ टक्के) या पिकांच्या लागवडीसाठी होतो. भाजीपाला ३.७२ टक्के व जनावरांचा चारा २.७३ टक्के या कारणांसाठीही मोठ्या प्रमाणात जमीन वापरात येत आहे. सिंचनसोयीच्या बाबतीत दोंड तालुका (४६.१४ टक्के) प्रथम क्रमांकावर असून त्याखालोखाल बारामती (४३.८६ टक्के), इंदापूर (३४.०६ टक्के) या तालुक्यांचा समावेश होतो. सिंचनसोयीचे अत्यल्प प्रमाण असणाऱ्या तालुक्यात वेलहे (०.५२ टक्के) व मावळ (०.९५ टक्के) तालुक्यांचा समावेश होतो. पुणे जिल्हयात सर्वात अधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था बारामती तालुक्यात असून त्यांची संख्या १९० आहे व त्याखालोखाल इंदापूर मध्ये १७०, शिरूरमध्ये १२७ कृषी पतसंस्था आहेत. त्याचवेळी सर्वात कमी प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांची संख्या वेलहे तालुक्यात (३६) आहे. सभासद संख्येचा विचार करताना बारामती तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्थांची सभासद संख्या ३२४९० इतकी मोठी तर वेलहे तालुक्यात सभासद संख्या कमी म्हणजे ५८८८ इतकी दिसून येते.

पुणे जिल्हा तेरा तालुक्यांमध्ये विभागलेला असून आर्थिक, भौगोलिक व पीकरचनेबाबत मोठी विविधता असणारा हा जिल्हा आहे. डोंगराळ प्रदेश, पठारी प्रदेश व आदिवासी क्षेत्राबरोबर, मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडणारा मावळ, भोर, मुळशी इत्यादी तालुके आहेत. तर सतत अवर्षण प्रवणक्षेत्र म्हणून ओळखला जाणारा शिरूर तालुका हा या जिल्हयात आहे. पुणे व पिंपरी, चिंचवड ही शहरे वगळता सर्वच गावे निमशहरी व ग्रामीण खेडी आहेत. जमिनीच्या सुपिकतेतील विविधता,

ग्रामीण क्षेत्राचे मोठे प्रमाण, जिरायत व बागायत क्षेत्रातील विषमता, सहकारी चळवळ खोलवर रुजलेला परिसर या स्वरूपाची रचना आहे. यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विकासातील भूमिका महत्वाची ठरत असल्यामुळे 'ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग' हा विषय अभ्यासासाठी निवडलेला असून त्यात विशेषतः पुणे जिल्हयाच्या संदर्भात अभ्यास केला आहे. या अभ्यासाची उद्दिष्टे व गृहितकृत्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

उद्दिष्टे

१. पुणे जिल्हयातील ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेली कर्जे व शेती संबंधित क्षेत्राचा विकास यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
३. एकूण ग्रामीण कर्जातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
४. कर्जमागणी आणि कर्जपुरवठ्यातील तफावतीचा अभ्यास करणे.
५. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे वित्तीय आरोग्य तपासणे.

गृहितकृत्ये

१. अलीकडे ग्रामीण कृषी वित्तपुरवठ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान वाढत आहे.
२. स्थानिक राजकारणामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी वाढत असून त्या आर्थिक आरिष्टांच्या उंबरठयावर आहेत.

६.३ अभ्यास पध्दती

पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील बागायती व जिरायती धारणक्षेत्रानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अभ्यासासाठी निवड केलेली आहे. पुणे जिल्हयातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्र ११६६५०० हेक्टर आहे. त्यापैकी ८८६७७४ हेक्टर क्षेत्र (७६.०२ टक्के) जिरायती आहे व २७९७२६ हेक्टर क्षेत्र (२३.९८ टक्के) बागायती आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची पुणे जिल्हयातील विभागणी जिरायती क्षेत्रातील ९६७ (७४.३ टक्के) व बागायती क्षेत्रात ३३४ (२५.७

टक्के) आहेत. जिरायती व बागायती धारणक्षेत्र मध्यवर्ती मानून पुणे जिल्हयातील नमुना अभ्यासासाठी जिरायती क्षेत्रातील १०० (१०.३ टक्के) व बागायती क्षेत्रातील ३१ (९.३ टक्के) अशा एकूण १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था निवडण्यात आल्या.

निवडलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी लेखा परीक्षण वर्गानुसार जिरायत क्षेत्रातील 'अ' वर्गातील ०३, 'ब' वर्गातील ५० व 'क' वर्गातील ४७ अशा एकूण १०० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली. त्याचवेळी बागायती क्षेत्रातील ३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी अ वर्गातील ०४, ब वर्गातील १९ व क वर्गातील ०८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली.

नमुना निवड करण्यात आलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील शेतकरी सभासदांच्या एकूण जमीन धारणक्षेत्र आकारमानानुसार प्रत्येक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेतील १ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेले ०४ सीमांत शेतकरी, १.०१ हेक्टर ते २ हेक्टर जमीनधारणा असलेले ०४ लहान शेतकरी, २.०१ ते ४ हेक्टर जमीनधारणा असलेले ०४ मध्यम शेतकरी व ४.०१ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीनधारणा असलेले ०४ मोठे शेतकरी सभासद असे प्रत्येकी एका प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेतील १६ याप्रमाणे १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील मिळून २०९६ शेतकरी सभासद निवडण्यात आले. शेतकरी सभासद निवडतांना नियमित अंकन (Regular Marking) पध्दतीने निवड करण्यात आली. १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेचे सचिव मुलाखतीसाठी नमुना म्हणून निवडले. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अभ्यासासाठी माहिती व आकडेवारी संकलित करण्यासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित अशा दुय्यम स्रोताचा उपयोग केला.

६.४ सारांश

६.४.१ पुणे जिल्हयातील ग्रामीण भागाची सामाजिक व आर्थिक स्थिती

पुणे जिल्हयाच्या आर्थिक, सामाजिक व भौगोलिक माहितीवरून महाराष्ट्रातील उद्योग, सहकार, शिक्षण, दळणवळण इत्यादीत अग्रेसर असणाऱ्या पुणे जिल्हयात शहरी विकास व ग्रामीण विकास यामध्ये मोठी विषमता होती. जिल्हयाचे प्रमुख केंद्र असणारे पुणे शहर आणि जिल्हयातील

चिंचवड, पिंपरी, बारामती, रांजणगाव, चाकण, हिंजवडी इत्यादी गांवामध्ये असणाऱ्या औद्योगिक वसाहती उत्पादन, उत्पन्न व रोजगार निर्मितीत सहभागी आहेत. परंतू त्याचवेळी पुणे जिल्हयातील ग्रामीण भाग शेतीप्रधान असून, औद्योगिक विकास व पायाभूत सुविधा अभावी विकास प्रक्रियेत मागे आहेत. पुणे जिल्हयात शेती व शेतीसंबंधीत व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ४८.४८ टक्के आहेत व निव्वळ शेतीच्या साहाय्याने उपजिविका करणाऱ्या या लोकसंख्येत शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण कारागीरांचा समावेश आहे.

पुणे जिल्हयातील धारणक्षेत्राच्या आकारमाबाबत असे दिसून आले की, १ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३८.९२ टक्के असून, त्याखालोखाल १.०१ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २४.९४ टक्के, २.०१ ते ४ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २१.५९ टक्के, ४.०१ ते १० हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १२.२५ टक्के व १० हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २.३० टक्के दिसून येते. याचाच अर्थ सीमांत व लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ६३.८६ टक्के आहे. हंगामनिहाय खरीप हंगामातील लागवडीखालील क्षेत्र ६४ टक्के व रब्बी हंगामातील क्षेत्र ३६ टक्के आहे.

पुणे जिल्हयातील धारणक्षेत्र वर्गवारीनुसार शेतकरी सभासदांच्या सामाजिक वर्गवारीचे मुख्यतः पाच प्रकार दिसून आले. सभासद शेतकऱ्यांमध्ये अनुक्रमे खुल्या प्रवर्गातील (४७.६ टक्के) सभासद, इतर मागास वर्ग (२३.६ टक्के), अनुसूचित जाती (१८.० टक्के), भटक्या जमाती प्रवर्गातील (७.१ टक्के) सभासद शेतकरी तसेच अनुसूचित प्रवर्गातील (३.७ टक्के) शेतकऱ्यांचा समावेश होता. सामाजिक वर्गवारीनुसार खुल्या गटातील शेतकरी सर्वच गटात अधिक होते. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर त्यांचे प्रमाण वाढत जात असल्याचे दिसून आले.

पीकरचनेच्या आकृतीबंधावरून बाजरी या पिकाखाली १८.४४ टक्के जमीन असून, त्याखालोखाल ज्वारी पिकाखाली १६.९३ टक्के जमीन लागवडीखाली आलेली दिसून येते. या मुख्य पिकांबरोबर भुईमूग १२.२२ टक्के, तांदूळ ११.६९ टक्के, ऊस ९.०९ टक्के, गहू ७.८४ टक्के

व कांदा ६.७३ टक्के या पिकांच्या लागवडीचे प्रमाण आहे. भाजीपाला ३.७२ टक्के व जनावरांचा चारा २.७३ टक्के या कारणांसाठी जमीन लागवडीखाली येत असल्याचे दिसून आले. व्यापारी पीक पध्दतीपेक्षा अन्नधान्याची पिके मोठ्या प्रमाणात घेतली जात होती असे दिसून आले.

भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने शिरूर तालुका मोठा असून, वेल्हे तालुका सर्वात लहान तालुका आहे. सिंचनसोयीच्या दृष्टीने दौंड तालुक्यात एकूण लागवड योग्य क्षेत्रापैकी ४६.१४ टक्के जमीन सिंचनाखाली असून त्याखालोखाल बारामती तालुक्यात ४३.८६ टक्के जमीन सिंचनाखाली आहे. सिंचनसोयीचे अत्यल्प प्रमाण असणाऱ्या तालुक्यात वेल्हे व मावळ तालुक्यांचा समावेश होतो. पुणे जिल्हयातील सरासरी सिंचनसोयीपेक्षा कमी सरासरी असणाऱ्या तालुक्यात वेल्हे, मावळ, मुळशी, भोर, पुरंदर, शिरूर, आंबेगाव व खेड या आठ तालुक्यांचा समावेश होतो. तर हवेली, जुन्नर, दौंड, इंदापूर व बारामती हे पाच तालुके सिंचनसोयीच्या बाबतीत पुढे असलेले तालुके दिसून येतात.

पुणे जिल्हयातील सहकारी संस्थांच्या कार्यानुसार पाच प्रकारात वर्गीकरण असून त्यांची एकूण संख्या २००३ मध्ये १९७६१ होती ती २००९ मध्ये २१८६१ इतकी वाढलेली दिसून येते. त्यामध्ये कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था, बिगर कृषी सहकारी पतसंस्था व सहकारी बँका, सहकारी पणन संस्था, उत्पादक सहकारी संस्था व सामाजिक सेवा सहकारी संस्था अशी वर्गवारी आहे. गृहनिर्माण संस्था, दुग्ध व्यवसाय संस्था, बिगरकृषी सहकारी पतसंस्था व बँकिंग व्यवसायाने पुणे जिल्हयात भक्कम स्थान निर्माण केलेले आहे.

सहकारी संस्थांचा नफा व तोटा विषयक अभ्यास महत्वाचा ठरतो. २००२-०३ मध्ये १०६१२ सहकारी संस्था नफ्यात होत्या. ३००४ सहकारी संस्था तोट्यात तर ना नफा ना तोटा संस्थांची संख्या ६१४५ होती. २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १०५२० संस्था नफ्यात, ३८२० सहकारी संस्था तोट्यात व ७५२१ संस्था ना नफा ना तोटा दाखवत होत्या. २००२-०३ मध्ये सहकारी संस्थांचा नफा २३८५५.७७ लाख रुपयांवरून २००८-०९ मध्ये २२०८९.१४ लाख रुपयापर्यंत घटला. तर त्याचवेळी सहकारी संस्थांचा तोटा ९७७.१६ लाख रुपयावरून ११४४.०२ लाख रुपये

वाढलेला दिसून आला. सहकारी क्षेत्रात नफा तोटा निकषामध्ये सहकारी संघटना आर्थिक आजारपणाकडे वाटचाल करताना दिसून येतात.

२००२ ते २००९ कालखंडात पुणे जिल्ह्यात ११५ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नव्याने स्थापन झाल्या. २००३-०४ या वर्षात ४५ (३.५१ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नव्याने स्थापन झाल्या. त्यानंतरच्या कालखंडात नवीन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या स्थापनेचे प्रमाण वेगाने घटले. २००५ ते २००९ या कालखंडात अनुक्रमे १३ (१.० टक्के), ०४ (०.३१ टक्के), ०३ (०.२३ टक्के), १२ (०.९२ टक्के) व १५ (१.१४ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था स्थापन झाल्या.

२००६-०७ मध्ये २३.५ टक्के शेतकरी निरक्षर होते, २९ टक्के शेतकरी प्राथमिक शिक्षण घेतलेले, ४१.७ टक्के शेतकरी उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेले तर अनुक्रमे ५.४ टक्के व ०.४ टक्के शेतकरी पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले होते. शैक्षणिक माहितीच्या वर्गीकरणावरून दिसून येते की, ग्रामीण व कृषीक्षेत्रात शिक्षणाबाबत उदासीनता होती. शिक्षणामुळे श्रम कौशल्यात व जाणीव जागृतीत वाढ होत असली तरी व शिक्षण हे मानवी साधनसंपत्तीतील गुंतवणूक म्हणून ओळखले जात असले तरी शेती कसण्यासाठी त्याचा गांभीर्याने विचार होत नाही असे दिसून आले.

६.४.२ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेली कर्जे

१९५१-५२ ते २००८-०९ या कालखंडात भारतातील कृषी वित्तपुरवठ्यातील विविध वित्तीय घटकांच्या सहभागाची माहिती वरून बिगर संस्थात्मक घटकांचा कृषी वित्तपुरवठ्यातील सहभाग ९२.७ टक्क्यांवरून घटून २००८-०९ मध्ये ४२.९ टक्के दिसून आला. संस्थात्मक क्षेत्रातील कर्जपुरवठा विकासप्रेरक असताना या क्षेत्राचा ग्रामीण व कृषी वित्तपुरवठ्यातील सहभाग १९५१-५२ मध्ये ७.३ टक्के इतक्या अल्प प्रमाणातून १९९१-९२ मध्ये ६९.४ टक्के वाढला व २००८-०९ मध्ये ५७.१ टक्के इतका घटला. याचाच अर्थ १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यामुळे ग्रामीण व कृषी वित्तपुरवठ्याबाबत सरकार, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व व्यापारी बँका यानी जोखीमभारीत कर्ज पुरवठ्याबाबत उदासीनता दाखवली असे दिसून आले.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेला अल्पमुदत पीक कर्जपुरवठा २००२-०३ मध्ये ४.९ टक्क्यांनी वाढला परंतु २००३-०४ या वर्षात पीक कर्जात २१.८ टक्क्यांनी घट घडून आली. कारण अवर्षणाच्या या कालखंडात अनेक तालुक्यातील आणेवारी कमी असल्यामुळे पीक कर्जाची थकबाकी वाढली नवीन कर्ज वाटपाला मर्यादा आल्याचे दिसून आले. त्यानंतरच्या सलग तीन वर्षात पीक कर्जात प्रत्येक वर्षी अनुक्रमे ११.५ टक्के, २४.३ टक्के, २५.३ टक्के इतकी वाढ झालेली दिसून आली. पीक कर्जाच्या वाढीचा हा दर २००७-०८ मध्ये पुन्हा कमी होऊन ९.४ टक्के झाला. कारण कर्जमाफीचे वारे सर्व देशात वेगाने वाहू लागले वाढत्या थकबाकीमुळे नवीन कर्ज वाटपाला मर्यादा आल्या. कर्जमाफी घोषणेनंतर ००८-०९ मध्ये अल्पमुदत कर्जात २०.५ टक्के वाढ दिसून आली.

पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी २००२-०३ मध्ये १३९१३३ सभासदांना ३६४३२.१८ लाख रुपये अल्प मुदतीचा कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिलेला होता. तो वाढून २००६-०७ मध्ये १६७२९० सभासदांना ५२०९१.३४ लाख रुपये होते. २००८-०९ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा १९१११६ सभासदाना ५९४५५.११ लाख रूपये इतका वाढलेला दिसून आला. २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात २३०२२.९३ लाख रुपयांनी कर्जपुरवठा वाढला व त्याचवेळी कर्जदार सभासदांची संख्या ५१९८३ इतकी वाढली.

२००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ५९२४९.०३ लाख रूपये इतका मध्यम मुदत कर्ज पुरवठा केला. यामध्ये मळणी यंत्र (०.०७ टक्के), इलेक्ट्रीक मोटार व ऑईल इंजिन (०.२ टक्के), ट्रॅक्टर व ट्रॉली (९.० टक्के), बैलजोडी व बैलगाडी (०.३ टक्के), उपसा जलसिंचन (६१.६ टक्के), पाईप लाईन (७.४ टक्के), ठिबक व तुषार सिंचन (३.२ टक्के), गाय व म्हैस (४.९ टक्के), शेळी (०.१ टक्के) व वराह पालनासाठी (०.०३ टक्के) कर्जे उपलब्ध करून देण्यात आली. शेतीपूरक व्यवसाय म्हणून कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योगासाठी (०.५ टक्के) व (०.०१ टक्के), ग्रीन व पॉली हाऊससाठी (०.४ टक्के), कांदा चाळी बांधण्यासाठी (०.०६ टक्के), शेतघर (४.२ टक्के) कर्जपुरवठा करण्यात आला. ग्रामीण विकासाचा

निर्देशक म्हणून ग्रामीण स्वच्छता, ग्रामीण आरोग्य, सांडपाणी व्यवस्था, शौचालयाच्या सोयी इत्यादीचे महत्व ओळखून (४.७ टक्के) कर्जपुरवठा करण्यात आला. सभासदांना गांडुळखत निर्मिती प्रकल्प, फलोद्यान लागवड प्रकल्प, शेततळी व गोडया पाण्यातील कोळंबी, रोहू इत्यादी मत्स्य उत्पादन प्रकल्प, फुलशेती प्रकल्प इत्यादीसाठी कर्जपुरवठा केलेला दिसून आला.

२००६-०७ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून उपलब्ध झालेल्या कर्जपुरवठ्यात मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या कर्जविषयक मागणीच्या अनुक्रमे ७९ टक्के व ७९.२ टक्के इतका कर्जपुरवठा झाला होता. तर सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना ६६.७ टक्के व ७२.२ टक्के इतका कर्जपुरवठा झाला होता असे दिसून आले. बिगर संस्थात्मक क्षेत्रातील कर्जपुरवठ्याचे प्राबल्य आजही मोठे असून २००२-०३ मध्ये सीमांत व लहान शेतकऱ्यांनी अनुक्रमे ३६.९ टक्के व ३१.२ टक्के कर्जे सावकार, व्यापारी इत्यादी बिगर संस्थात्मक घटकाकडून घेतलेले होते. २००६-०७ मध्ये हे प्रमाण ३३.३ टक्के व २७.८ टक्के इतके घटलेले दिसून आले. पुणे जिल्हयातील शेतकऱ्यांना २००६-०७ मध्ये त्यांच्या कृषी कर्जविषयक मागणीच्या ७७.१ टक्के कर्जे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून मिळालेली होती. तर २२.९ टक्के कर्जपुरवठा बिगरसंस्थात्मक घटकाकडून झालेला होता असे दिसून आले.

६.४.३ शेती क्षेत्राचा विकास

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा शेतीक्षेत्राच्या विकासावरील परिणामांचा अभ्यास करताना दिसून आले की, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ग्रामीण व शेती विकासासाठी भांडवल पुरवठा करणारा प्रमुख वित्तीय घटक आहे. भांडवली सहभागामुळे शेतीचा विकास घडून येण्यास अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाल्याचे निश्चितपणे दिसून आले.

अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मुख्यतः चार प्रकारच्या शेती विकास कार्यासाठी वित्तपुरवठा उपलब्ध करून दिलेला होता त्यामध्ये पीक कर्जे, सिंचन सोयीसाठी कर्जे, दुभत्या जनावरांच्या खरेदीसाठी कर्जे व शेती उपयोगी अवजड आणि यांत्रिक अवजारांच्या खरेदीसाठी कर्जे यांचा समावेश होता. शेतीसाठी अल्प मुदतीची कर्जे घेण्याचे प्रमाण सर्वच शेतकरी गटात मोठे होते. अभ्यास कालखंडात सरासरी प्रत्येक शेतकऱ्यांने घेतलेले कर्ज १०८८९

रूपयांवरून १२७३२ रूपये इतके वाढलेले दिसून आले. सिंचन सोयीत वाढ करण्यासाठी २७.८ टक्के प्रति शेतकरी कर्जे घेण्यात आली तर दुग्ध व्यवसायासाठी १२.८ टक्के प्रति शेतकरी कर्जे घेतलेली दिसून येतात. कृषी अवजारांची खरेदी आणि शेतीतील यांत्रिकीकरण इत्यादीची गरज शेतकऱ्यांनी ओळखलेली दिसून आली. १४.२ टक्के कर्जे कृषी अवजारांसाठी अभ्यास कालखंडात दिलेली दिसून येतात.

अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जाच्या साहाय्याने शेतीतील उत्पादनप्रमाण व उत्पादकतेतील बदलावरून शेती व ग्रामीण विकासाचा अभ्यास केला जातो. यानुसार २००२-०३ मध्ये नमुना शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या प्रमुख पिकांपैकी ऊसाचे एकूण उत्पादन ९२५१०.६ टन होते ते २००६-०७ मध्ये ११२८६५.४ टन इतके वाढले. कांदा उत्पादनातील ही वाढ १४६९२.९ टनावरून २१३३०.९ टन इतकी झाली. तर पीकरचनेतील बदलामुळे अन्नधान्य उत्पादन याच कालखंडात ४०२.१ टनावरून वरून ३८७.१ टन इतके घटले. शेतकऱ्यांचा कल नगदी पिके घेण्याकडे बदलेला दिसून आला. यावरून निश्चितपणे दिसून येते की प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सहभागामुळे शेतीच्या उत्पादनात व उत्पादन रचनेत होणारे बदल शेती विकासाला अनुकूल ठरणारे आहेत.

शेतीच्या उत्पादकतेबाबतही सकारात्मक बदल दिसून आले. अभ्यास कालखंडात ऊसाची उत्पादकता दर हेक्टरी १०३.७ टनावरून वाढून ती दर हेक्टरी १०८.६ टन इतकी झाली. कांदा उत्पादनाबाबत हेच प्रमाण दर हेक्टरी २४.१ टनावरून वाढून दर हेक्टरी २४.७ टन तर अन्नधान्याची उत्पादकता दर हेक्टरी १०७७.५ कि.ग्र. वरून वाढून दर हेक्टरी १०८३ कि. ग्र. झाली. यावरून निश्चितपणे दिसून येते की प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सहभागामुळे शेतीच्या उत्पादकतेमध्ये होणारी वाढ शेती विकासाला अनुकूल ठरणारी आहे.

२००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेऊन शेतकऱ्यांनी विविध प्रकारची २००२ प्रकारची विकास कामे पूर्ण केलेली होती. या विकास कामांची एकूण ११ प्रकारात विभागणी झालेली दिसून आली. धारणक्षेत्र आकारमान वर्गवारीनुसार सर्वात कमी विकास कामे सीमांत शेतकऱ्यांनी केलेली होती. तर सर्वात जास्त विकास कामे मोठ्या

शेतकऱ्यांनी पूर्ण केलेली होती. या कालखंडात ३,६१,११५०० रूपयांची विकास कामे पुर्ण झालेली होती. त्यामध्ये सीमांत शेतकरी २०६ (१००४८०० रूपये), लहान शेतकरी ३४३ (२८,४३५१५ रूपये), मध्यम शेतकरी ६७४ (१,०१,७६१७५ रूपये) व मोठे शेतकरी ७७७ (२,२०,८७०१० रूपये) इतकी विकास कामे व त्यावर खर्च झालेला दिसून आला. विकास कामे व त्यातील गुंतवणूकीतून शेती विकासाची दिशा स्पष्ट होते.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेऊन सिंचनाच्या सोयी वाढविणे व जमीन ओलिताखाली आणण्याचे प्रयत्न शेती व ग्रामीण विकासाचे निर्देशक म्हणून ओळखले जाते. २००२-०३ या कालखंडात ९६१.१ हेक्टर (१८.५ टक्के) जमीन ओलिताखाली होती. ते प्रमाण २००६-०७ मध्ये १२८३ हेक्टर (२४.७ टक्के) इतके वाढले. अभ्यास कालखंडातील सिंचनाखालील जमीनीतील ही वाढ निश्चितपणे शेती विकास दर्शविते.

पीकरचनेतील बदल शेती विकासाचा निर्देशक मानला जातो. अभ्यास कालखंडात ऊस लागवड क्षेत्रात १६.६ टक्क्यांवरून १८.४ टक्के इतकी वाढ झाली. कांदा लागवडीखालील जमिनीचे क्षेत्र ११.१ टक्क्यांवरून १५.० टक्के इतके वाढल्याचे दिसून आले. नगदी पीक म्हणून ऊस व कांदा लागवडीकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढल्याचे दिसून आले. याचवेळी अन्नधान्य पिकाखालील जमिनीचे क्षेत्र ५१.२ टक्क्यांवरून ४५.८ टक्के इतके कमी झालेले दिसून आले. तेलबिया, फळे व भाजीपाला, कडधान्ये व डाळी, भुईमूग इत्यादी पिकाबरोबर फळे, भाजीपाला इत्यादी पिकाखालील धारणक्षेत्रात अनुक्रमे तेलबिया ८.५ टक्क्यांवरून घटून ७.९ टक्के झाले. फळे व भाजीपाला ३.३ टक्क्यांवरून ३.७ टक्के वाढ झाली. कडधान्ये व डाळीत ६.३ टक्क्यांवरून ६.० टक्के इतकी घट झाली. पुणे जिल्ह्यात शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय वेगाने वाढत असून पशुधन व दुधासाठीची जनावरे इत्यादीना चारा उपलब्ध व्हावा म्हणून घास, मका, कडवळ इत्यादीच्या धारणक्षेत्र आकारमानात ३ टक्क्यांवरून ३.२ टक्के वाढ दिसून आली.

धारणक्षेत्राच्या आकारमानानुसार शेतकऱ्यांना प्राप्त झालेले प्रति हेक्टरी रोख पैशातील उत्पन्नाचा अभ्यास करताना असे दिसून आले की अभ्यास कालखंडात सर्वच धारणक्षेत्र गटातील शेतकऱ्यांच्या सरासरी दरहेक्टरी उत्पन्नात वाढ झाली. २००२-०३ या सुरवातीच्या वर्षी सीमांत

शेतकऱ्यांना दरहेक्टरी ५५०५५ रुपये व २००६-०७ या व अखेरच्या वर्षी सीमांत शेतकऱ्यांना ७८१६६ रुपये उत्पन्न मिळाले. हेच प्रमाण लहान शेतकरी ५६९७६ रुपये व ८३२६२ रुपये, मध्यम शेतकरी ६०९५० रुपये व ९०६७२ रुपये व मोठे शेतकरी ६०८६० रुपये व ८८९९० रुपये उत्पन्न मिळाले असे दिसून आले. याचाच अर्थ मध्यम शेतकऱ्यांचा अपवाद वगळता वाढत्या धारणक्षेत्राच्या आकारमानानुसार दर हेक्टरी उत्पन्न वाढत गेल्याचे दिसून आले.

अभ्यास कालखंडात आधुनिक शेती पध्दतीला पुरक ठरणाऱ्या ग्रीन व पॉली हाऊससाठीच्या कर्ज मागणीत वाढ झालेली दिसून आली. यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी २००२-०३ ते २००६-०७ या कालखंडात १५७.२६ लाख रुपयांचा कर्जपुरवठा केलेला दिसून आला. शेती व्यवसायात आधुनिक विचारांना प्रारंभ झाल्याचे दिसून आले.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या सभासदांना गांडुळखत निर्मिती, फलोद्यान लागवड, शेततळी व गोडया पाण्यातील कोळंबी, रोहू इत्यादी मत्स्य उत्पादन प्रकल्प, फुलशेती प्रकल्प इत्यादीसाठी कर्ज पुरवठा उपलब्ध करून देतात. नाबार्ड, भारत सरकार, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम व स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना इत्यादीनी ठरवून दिलेल्या उद्देश व अनुदानास पात्र असणाऱ्या सभासदाना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून कर्जपुरवठा केला जातो. अभ्यास कालखंडात या योजनेअंतर्गत १०३.७६ लाख रुपयांची कर्जे दिलेली दिसून आली.

६.४.४ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान

सहकार हे रोजगार निर्मितीचे महत्वाचे क्षेत्र असून, सहकारी क्षेत्रात २०००-२००१ मध्ये १.०७ दशलक्ष एवढ्या प्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण झालेल्या हात्या. २००८-०९ मध्ये १.९२ दशलक्ष इतका प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध झाला. या कालखंडात ०.८५ दशलक्ष (७.९ टक्के) इतका नवीन रोजगार उपलब्ध झाला. रोजगारवाढीचा हा दर इतर आर्थिक क्षेत्रातील रोजगारवाढीच्या तुलनेत बराच वरचा दिसून आला.

२००१ ते २००९ मध्ये भारतीय ग्रामीण व कृषी अर्थव्यवस्थेत सहकाराचे स्थान खूपच मोठे आणि वाढत्या स्वरूपाचे राहिलेले दिसते. अन्य आर्थिक क्षेत्राच्या तुलनेत सहकारी क्षेत्राचा शेकडा

वाटा पुढीलप्रमाणे दिसून आला. कृषी वित्तपुरवठा (४९.१ टक्के), खत निर्मिती व वितरण (३८.४१ टक्के), साखर उत्पादन (५९.७ टक्के), पशुखाद्यनिर्मिती व विक्री (५२.३ टक्के), ग्राहक सहकारी संस्था (२२ टक्के), दुग्ध उत्पादन (७.८ टक्के), आईस्क्रिम उत्पादन (४५.५ टक्के), तेलघाणी व विक्री (४८.२ टक्के), सुतनिर्मिती व हातमाग व्यवसाय (२३.८ टक्के), मासेमारी (२३.२ टक्के), ग्रामीण शेतमाल साठवण सोयी (६६.२ टक्के), रबर प्रक्रिया व विक्री (९६.२ टक्के), मीठ उत्पादन व विक्री (७९ टक्के), गहू उत्पादन व विक्री (३२.६ टक्के) इत्यादीत उल्लेखनीय वाटा उचललेला दिसून येतो.

अभ्यास कालखंडाच्या प्रारंभी २००२-०३ मध्ये सर्व प्रकारच्या शेतकरी सभासदांना झालेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यात सरासरी ४१.२ टक्के पीक कर्जे उपलब्ध झाली. हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये ४७.३ टक्के होते. त्याखालोखाल सिंचनासाठी केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा समावेश आढळतो. २००२-०३ मध्ये २७.१ टक्के सिंचनासाठी कर्जपुरवठा करण्यात आला. त्यामध्ये २००६-०७ या वर्षी २७.८ टक्के पर्यंत वाढ झालेली दिसते. दुभत्या जनावरांची खरेदी आणि कृषीविषयक अवजारांची खरेदी याबाबत शेतकरी सभासदात जागरूकता असून या दोन्ही कारणांसाठी २००२-०३ मध्ये अनुक्रमे १२.९ टक्के व १२.७ टक्के तर २००६-०७ या आर्थिक वर्षात १२.८ टक्के व १४.२ टक्के वित्तपुरवठा झालेला दिसून आला.

ग्रामीण व कृषीक्षेत्रासाठी संस्थात्मक वित्तपुरवठा उपलब्ध करून देणाऱ्या संस्थामध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाबरोबर व्यापारी बँकाचा समावेश होता. अभ्यास कालखंडात संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा वाटा मोठा असल्याचे दिसून आले. या कालखंडात नमुना शेतकऱ्यांकडून ज्या विविध कर्जस्त्रोताकडून कर्जे घेतली गेलेली होती, त्यामध्ये १२६७ (६१.४ टक्के) शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेतलेली होती. तर २५७ (१२.३ टक्के) शेतकऱ्यांनी जिल्हा मध्यवर्ती बँक, राष्ट्रीयीकृत बँका व इतर बँकांकडून कर्जे घेतलेली होती. याचाच अर्थ संस्थात्मक वित्तपुरवठा स्रोताकडून घेण्यात येणारी कर्जे ७३.७ टक्के होती व त्यामध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग मोठा होता असे दिसून आले.

अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्ये विकासाला चालना देणारी आहेत असे शेतकऱ्यांनी नमूद केले. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार चारही गटातील ७१.५ टक्के शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ही विकास संस्था आहे असे नमूद केले होते. यामध्ये सीमांत शेतकरी (८१.७ टक्के), लहान शेतकरी (६९ टक्के), मध्यम शेतकरी (६२.६ टक्के) व मोठे शेतकरी (७२.७ टक्के) यांचा समावेश होता.

ग्रामीण कृषी वित्तपुरवठ्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग सतत वाढता आहे. २००२-०३ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून ७४.८ टक्के वित्तपुरवठा झाला. हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये ७७.१ टक्के इतके वाढलेले असे दिसून आले. त्याचवेळी बिगर संस्थात्मक वित्तपुरवठा २५.२ टक्क्यांवरून २२.९ टक्के इतका घटला असला तरी त्याचे प्रमाण अद्यापही मोठे आहे असे दिसून येते.

सवलतीच्या कर्जाबरोबर खते, कीटकनाशके इत्यादी पूरक सोयी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळतात म्हणून सभासदत्व स्वीकारले असे ५५.८ टक्के शेतकऱ्यांनी मत व्यक्त केल्याचे दिसून आले. याचाच अर्थ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व घेण्याची कारणे नमूद करताना शेती कर्जे मिळवण्याबरोबर शेतीपूरक सेवासुविधा उदा. खते, कीटकनाशके इत्यादी सेवा सहजपणे मिळवणे हा उद्देश होता असे दिसून आले.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा ग्रामीण विकासातील योगदानाचा अभ्यास करताना महाराष्ट्रात संत गाडगेबाबा ग्रामीण स्वच्छता अभियाना अंतर्गत अल्प व्याजदरात कर्ज पुरवठ्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले. ग्रामीण विकासाचा निर्देशक म्हणून ग्रामीण स्वच्छता, ग्रामीण आरोग्य, सांडपाणी व्यवस्था, शौचालयाच्या सोयी यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यास कालखंडात आपल्या सभासदांना अल्प व्याजदराने व तीन वर्षे मुदतीसाठी ८८९.९२ लाख रुपयांची कर्जे दिलेली दिसून आली.

६.४.५ कर्जमागणी आणि कर्जपुरवठ्यातील तफावत

शेती विकासातील भांडवली गुंतवणुकीचे महत्व सर्वच प्रकारच्या धारणक्षेत्र धारकांनी मान्य केलेले असून शेती व्यवसायातील कर्जविषयक मागणी सातत्याने वाढत आहे. शेतीचे मोठे क्षेत्र,

शेती कसणाऱ्यांची मोठी संख्या, शेतीसाठी कर्जाची मोठी मागणी, संस्थात्मक घटकांच्या वित्तपुरवठ्याच्या मर्यादा इत्यादी अनेक कारणामुळे ग्रामीण व कृषी क्षेत्राची कर्जविषयक मागणी व प्रत्यक्ष उपलब्ध होणारा कर्ज पुरवठा यामध्ये तफावत दिसून आली.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विस्तारामुळे ग्रामीण कृषी वित्तपुरवठ्यातील त्यांचा सहभाग सतत वाढत आहे असे अभ्यास कालखंडात नमुना शेतकऱ्यांच्या अभ्यासावरून दिसून आले. २००२-०३ मध्ये ७४.८ टक्के वित्तपुरवठा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून झाला. हेच प्रमाण २००६-०७ मध्ये ७७.१ टक्के इतके वाढलेले दिसून आले. त्याचवेळी बिगर संस्थात्मक वित्तपुरवठा २५.२ टक्क्यावरून २२.९ टक्के घटला असला तरी त्याचे प्रमाण मोठे आहे. शेतकऱ्यांच्या मागणी इतका कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यशस्वी ठरलेल्या नाहीत असे दिसून आले.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारा वित्तपुरवठा आणि कर्जरकमेची शेतकऱ्यांची गरज याबाबत ६५ टक्के शेतकऱ्यांनी गरजेपेक्षा कमी कर्जे मिळतात असे मत मांडले. याचाच अर्थ बहुसंख्य शेतकरी, कर्जाची उपलब्धता आणि कर्जाची आवश्यकता यामध्ये मोठे अंतर असते असे नमूद करताना दिसून आले.

शेतीची भांडवलविषयक गरज दिवसेंदिवस वाढत आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मागणी इतका कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देण्यात अपयशी ठरत असून कर्ज देणाऱ्या अन्य घटकांकडे वळणे शेतकऱ्यांना क्रमप्राप्त ठरते असे ७६ टक्के शेतकऱ्यांनी नमूद केले. यामध्ये सीमांत शेतकरी ८६.३ टक्के, लहान शेतकरी ७४.२ टक्के, मध्यम शेतकरी ६८.९ टक्के व मोठे शेतकरी ७४.८ टक्के होते. याचाच अर्थ सर्वच प्रकारच्या धारणक्षेत्र गटांना बिगर संस्थात्मक कर्जे घेणे अपरिहार्य ठरत आहे असे दिसून आले.

६.४.६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे वित्तीय आरोग्य

१९९७-९८ मध्ये उत्पन्नगणना निकष कार्यवाहीत आल्यानंतर महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण १८.६ टक्क्यांवरून, २००६-०७ मध्ये ३०.३ टक्के

इतके वाढले. केंद्र सरकारच्या कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून २००८-०९ मध्ये महाराष्ट्रातील थकीत कर्जाचे प्रमाण २४.३ टक्के इतके घटले असे दिसून आले.

पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण १९९७-९८ मध्ये २१.३ टक्के होते ते वाढून २००६-०७ मध्ये ३७.७ टक्के झाले. २००८-०९ मध्ये थकीत कर्जाचे प्रमाण घटून ३०.१ टक्के झाले. थकीत कर्जाची ही पातळी धोकादायक असून त्यामुळे पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आर्थिक आरिष्ट्याच्या उंबरठयावर आहेत असे दिसून आले.

पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ताळेबंदात २००२-०३ या कालखंडात थकीत कर्जाच्या तालुकानिहाय वर्गीकरणानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकीत कर्जे १२१३७.२८ लाख रुपये होती. त्यात सुमारे तीन पटीने वाढ होवून ती २००६-०७ मध्ये ३४७१४.२७ लाख रुपये झाली. कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून थकीत कर्जाची रक्कम ६०२२.८९ लाख रुपयांनी कमी झाली. तरीही थकीत कर्जाचे प्रमाण २८६९१.३८ लाख रुपये इतके मोठे दिसून आले. पुणे जिल्हयातील हवेली (४०.२ टक्के), खेड (४०.१ टक्के), इंदापूर (४०.१ टक्के), शिरूर (३९.९ टक्के), दौंड (३९.९ टक्के), भोर (३८.३ टक्के) या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण इतर तालुक्यांपेक्षा खुपच अधिक होते असे दिसून आले.

२००२-०३ मध्ये पुणे जिल्हयातील ५७ टक्के प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नफ्यात होत्या व ४३ टक्के संस्था तोट्यात होत्या. २००६-०७ मध्ये १३०१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ४६.३ टक्के संस्था नफ्यात होत्या तर ५३.७ टक्के संस्था तोट्यात होत्या. २००८-०९ मध्ये केंद्र सरकारच्या कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून १३२८ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ९७० (७३ टक्के) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था नफ्यात आल्या व ३५८ (२७ टक्के) तोट्यात दिसून आल्या.

लेखापरीक्षण वर्गाबाबत असे दिसून आले की, २००२-०३ मध्ये पुणे जिल्हयात अ वर्ग मिळवणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ५.६ टक्के होती ती २००८-०९ मध्ये

८.१ टक्के इतकी अल्प वाढली. त्याचवेळी ब वर्गातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ५३.५ टक्क्यांवरून ६५ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आणि क वर्गातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ४०.५ टक्क्यांवरून २६.८ टक्के घटलेली दिसून आली. याचाच अर्थ ब व क लेखापरीक्षण वर्ग असणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या मोठी होती. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे घटते वित्तीय आरोग्य यातून स्पष्ट होत होते.

६.५ गृहितकृत्यांची चाचणी

प्रस्तुत अभ्यासात गृहितकृत्ये निश्चित करण्यात आलेली होती. अभ्यास कालखंडात प्राप्त झालेल्या प्राथमिक व द्वितीय माहितीच्या आधारे गृहितकृत्यांबाबत अभ्यास करण्यात आला. त्यावरून गृहितकृत्यांच्या चाचणीचे पुढील निष्कर्ष दिसून आले.

अ) अलीकडे ग्रामीण कृषी वित्तपुरवठ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान वाढत आहे.

ग्रामीण आर्थिक विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सहभाग (पुणे जिल्हयाचा नमुना अभ्यास) या अभ्यासासाठी जी प्राथमिक आणि दुय्यम साधन सामुग्री संकलित करण्यात आली आणि या साधनसामुग्रीच्या विश्लेषणाच्या साहाय्याने जी तथ्ये संकलित झाली त्यावरून गृहितकृत्यांचे परीक्षण केलेले आहे.

१) भारतात २००१ नंतर सर्वच प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत गेली. कृषी वित्तपुरवठा प्रमाणातही वाढ झाली. २००१-०२ मध्ये अल्प, मध्यम, दीर्घमुदत कृषी वित्तपुरवठा सहकारी संस्थांच्या साहाय्याने २६६७५०.६० कोटी रुपये झाला. त्यामध्ये २००८-०९ मध्ये ३२६२७९.२० कोटी रुपये वाढ झाली. भारतात मार्च २००९ अखेर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या प्रभावाखाली ७९ टक्के ग्रामीण कुटुंबे तर १०० टक्के गावे होती.

२) सहकारी क्षेत्राचा भारतीय अर्थकारणातील वाटयानुसार कृषी क्षेत्राला आवश्यक असणाऱ्या एकूण कर्जपुरवठ्याच्या मागणीपैकी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी शेतीला उपलब्ध करून दिलेला पतपुरवठा ३१ मार्च २००१ मध्ये ४६.१५ टक्के होता व तो मार्च २००९ मध्ये ४९.१ टक्के इतका वाढलेला दिसून आला.

३) महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आढावा घेत असताना एकूण सहकारी संस्थांची संख्या १९६१ मध्ये ३१५६५ इतकी होती ती २००९ मध्ये १९३२८५ इतकी वाढली. सहकारी संस्थांच्या संख्यात्मक वाढीबरोबर सहकारी संस्थातून वितरीत करण्यात आलेली कर्जे १९६० मध्ये ९५ कोटी रुपयांची होती ती २००१ मध्ये ४३३९२ कोटी रुपये व २००९ मध्ये ९९४४३ कोटी रुपये इतकी वाढली. २००१ ते २००९ या कालखंडात सहकारी क्षेत्रातील कर्जपुरवठा ५६०५१ कोटी रुपयांनी वाढला आणि कर्जपुरवठ्यात होणारी सततची वाढ ग्रामीण व कृषी अर्थव्यवस्थेला चालना देणारी आहे.

४) पुणे जिल्हा हा शैक्षणिक, औद्योगिक व सहकार क्षेत्रात आघाडीवर असणारा जिल्हा आहे. २००२ ते २००९ या कालखंडात सहकारी संस्थांच्या संख्येत सातत्याने वाढ घडून आली. २००२-०३ या आर्थिक वर्षात विविध प्रकारच्या १९७६१ सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. त्यामध्ये २००८-०९ मध्ये २१८६१ म्हणजेच २१०० नवीन सहकारी संस्थांची भर पडलेली आढळते.

५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी उपलब्ध करून दिलेला एकूण अल्पमुदत कर्जपुरवठा २००२-०३ मध्ये २६०१७.३८ लाख रुपये होता. त्यामध्ये २००६-०७ मध्ये ४७२३१.८३ लाख रुपये व २००८-०९ मध्ये ५६९२२.९८ लाख रुपयांपर्यंत वाढ झाली. अलीकडील काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कृषी कर्ज पुरवठ्यात ३०९०५.६ लाख रुपयांनी वाढ झालेली दिसून येते.

६) पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ग्रामीण व कृषी विकासासाठी २००२-०३ ते २००८-०९ या कालखंडात ५९२४९.०३ लाख रुपये मध्यम मुदत कर्ज दिले. मध्यम मुदत कर्जपुरवठा प्रामुख्याने उपसा जलसिंचन, ट्रॅक्टर, ट्रॉली, पाईपलाईन, ठिबक व तुषार सिंचन, शेतघर, प्रकल्प खर्च, गाय व म्हैसपालन, रेशीम व कुक्कुटपालन, ग्रीन व पॉली हाऊस इत्यादी १८ प्रकारच्या विकास कामांसाठी उपलब्ध करून दिलेला दिसून येतो.

७) पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व शेतकरी सभासद यांच्यातील दुवा असतात. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने २००२-०३ मध्ये ८९७०६.९२ लाख रुपये पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कर्जाऊ दिले ते

२००८-०९ मध्ये ११८७०५.३७ लाख रुपये होते. याचाच अर्थ ग्रामीण व कृषी विकासविषयक गुंतवणुकीत २८९९८.४५ (३२.३ टक्के) लाख रुपयांनी वाढ झाली.

८) पुणे जिल्ह्यात २००२-०३ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या १,३९,१३३ सभासदांना ३६,४३२.१८ लाख रुपये इतके कर्ज उपलब्ध करून दिलेले होते. तर २००६-०७ मध्ये १,६७,२९० सभासदांना ५२,०९१.३४ लाख रुपये व २००८-०९ मध्ये १,९१,११६ सभासदांना ५९,४५५.११ लाख रुपये इतके होते. या कालखंडात कर्जे घेणाऱ्या सभासदांमध्ये ५१,९५३ व कर्ज रकमेत २३,०२२.९३ लाख रुपयांनी वाढ झालेली दिसून येते.

९) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण सभासद आणि कर्जदार सभासद यांचा अभ्यास करताना २००२-०३ मध्ये १२३६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये ५३७७०४ इतके सभासद होते व त्यापैकी १३९१३३ सभासदांना प्रत्यक्ष कर्जवाटप करण्यात आले. एकूण सभासदांशी कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण २५.९ टक्के होते. २००८-०९ मध्ये हेच प्रमाण १३२८ संस्थांमध्ये ५९९७५७ सभासदांपैकी १९१११६ (३१.९ टक्के) सभासदांना कर्जे दिलेली होती. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेणाऱ्या सभासदांच्या प्रमाणात वाढ होत असताना दिसून येते.

१०) सचिवांकडून प्राप्त झालेल्या माहिती वरून दिसून आले की, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील कर्जाचा जास्तीत जास्त फायदा मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना झाला. कारण त्यांची कर्जे उचल क्षमता मोठी होती. त्याचवेळी लहान व सीमांत शेतकरी सभासदांना केंद्रशासन, राज्यशासन व नाबार्डच्या विशेष योजनांचा व प्राधान्यक्रमाचा लाभ झाला.

११) नमुना शेतकऱ्यांनी ज्या विविध कर्जस्रोताकडून कर्जे घेतली त्यामध्ये ६१.४ टक्के कर्जे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून घेतली होती. तर १२.३ टक्के शेतकऱ्यांनी जिल्हा मध्यवर्ती बँक, राष्ट्रीयीकृत बँका व इतर बँकांकडून कर्जे घेतली होती. याचाच अर्थ संस्थात्मक वित्तपुरवठा स्रोताकडून ७३.७ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्जे घेतली होती. त्याचवेळी बिगर संस्थात्मक घटकांपैकी सावकाराकडून कर्जे घेणाऱ्यांचे प्रमाण १५.३ टक्के, दलाल,अडते,व्यापारी यांच्याकडून ८.४ टक्के, नातेवाईकांकडील कर्जे २.६ टक्के होते. हे प्रमाण एकूण कर्जाच्या २६.३ टक्के होते. यावरून असे दिसून येते की संस्थात्मक कर्जाकडे शेतकरी मोठ्या प्रमाणात वळत आहेत.

१२) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाच्या शेती विकासातील सहभागाबाबत ५२ टक्के शेतकऱ्यांचे विचार सकारात्मक होते. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार लहान शेतकरी ५३.८ टक्के, मध्यम शेतकरी ५८.८ टक्के, मोठे शेतकरी ६६.६ टक्के यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा वित्तपुरवठा विषयक शेती विकासातील सहभाग उल्लेखनीय असल्याचे मत नोंदवले. बहुसंख्य शेतकरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेती व ग्रामीण विकासविषयक सहभागाबाबत समाधानी दिसून आले.

१३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या विकास संस्था आहेत, याबाबत ७१.५ टक्के सभासदांनी होकारात्मक उत्तरे दिली. बहुसंख्य शेतकरी सभासद प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेला आपल्या गावाचा तसेच शेती विकासाचा आधार म्हणून पाहत होते. शेतीसाठीची दिवसेंदिवस वाढती भांडवलाची मागणी व त्याबाबत सातत्याने पुढाकार घेणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या त्यांना आपला आधार, मित्र व मार्गदर्शक वाटत होत्या असे दिसून आले.

अभ्यास कालखंडात प्राप्त झालेली दुय्यम माहिती आणि प्रत्यक्ष क्षेत्रीय पाहणीच्या साहाय्याने प्राप्त झालेली प्राथमिक माहिती यावरून अलीकडे ग्रामीण कृषी वित्तपुरवठ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान वाढत आहे हे गृहितकृत्य सत्य ठरते असे दिसून आले.

ब) स्थानिक राजकारणामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी वाढत असून त्या आर्थिक आरिष्टाच्या उंबरठ्यावर आहेत.

प्राथमिक व दुय्यम माहितीच्या विश्लेषणावरून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबतच्या गृहितकृत्याबाबत पुढील तथ्ये दिसून आली.

१) संदर्भ साहित्याचा आढावा घेत असताना भोसले जे.पी. यांनी केलेल्या पीएच्.डी. साठीच्या अभ्यासात राजकीय कारणामुळे थकीत कर्जाचे प्रमाण वाढत असल्याच निष्कर्ष मांडलेला आहे. असाच निष्कर्ष पाटील एस.जी.(१९९१), दातीर आर.के. (२००६), टाकळकर जे.डी.(१९८४), भिरडीकर(२०००), हिरगुडे(१९९८), वाळुंज एस.आर. (२०००) यानी आपल्या प्रबंधात मांडलेला आहे. संशोधन निबंधाचा अभ्यास करताना थकीत कर्जाची कारणमीमांसा अनेक अर्थतज्ज्ञांनी मांडली व त्यामध्ये स्थानिक व उच्चस्तरीय राजकीय व्यक्ती, व राजकीय धोरणे

थकबाकी वाढीस कारणीभूत ठरत आहेत याबाबत स्पष्टीकरण मांडलेली दिसून आली. यामध्ये जुल्का व अरोरा(२००५), दत्ता एस.के.(१९९१), खुशो ए.एम.(१९८९), सी.रंगराजन(१९९७), वेंकटाचारी के.टी.(१९७८) यांनी राजकीय कारणे हीच थकीत कर्जे वाढण्यास कारणीभूत ठरतात असे म्हटलेले आहे. तज्ञ अभ्यासकानी त्यांच्या अभ्यासावरून मांडलेली मते ही थकीत कर्जांची कारणे नेमकेपणानी स्पष्ट करणारी आहेत असे दिसून येते.

२) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जांच्या परतफेडीबाबत कर्जदाराची मानसिकता जाणून घेत असताना असे दिसून आले की, विविध समित्या, अभ्यासगट इत्यादीनी अलाभदायी मालमत्ता वाढीची जी कारणामीमांसा मांडलेली आहे त्यामध्ये शेतीची अल्प उत्पादकता, दुष्काळ, पूर इत्यादी नैसर्गिक कारणे, गरिबी व दारिद्र्याचे मोठे प्रमाण इत्यादी अंतर्गत व बाह्य कारणांचे विश्लेषण करून राजकीय हस्तक्षेप व सहभागामुळे थकीत कर्जांचे प्रमाण सातत्याने वाढत असल्याच्या नोंदी केलेल्या आहेत.

३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांच्या मते, कर्ज थकबाकी मोठ्या प्रमाणात वाढली त्याची विविध कारणे नमूद करताना शासन व्यवस्थेतील जबाबदार मंत्री, ज्येष्ठ राजकारणी, स्थानिक पुढारी व कार्यकर्ते इत्यादीनी कर्जमाफीचे दिलेले स्पष्ट व अस्पष्ट संकेत कर्ज थकबाकी वाढण्यास कारणीभूत आहेत.

४) पुणे जिल्हयातील शेती कर्जांच्या थकबाकीची कारणामीमांसा नमूद करताना बहुसंख्य शेतकऱ्यांच्या मनात कृषी कर्जमाफीची शक्यता हा विचार पक्का होता. कर्जफेडीची पात्रता असूनही राजकीय नेते व राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी कर्जमाफीची शक्यता ठामपणे व्यक्त करित होते व त्यामुळे कर्जफेडीबाबत नकारात्मक दृष्टिकोन आढळून आला. कर्जे थकल्यास कर्जमाफीची शक्यता आहे असे म्हणणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या ५०.९ टक्के होती. धारणक्षेत्र आकारमानानुसारच्या वर्गवारीत मोठे शेतकरी ६१.३ टक्के, मध्यम शेतकरी ५३.८ टक्के, सीमांत शेतकरी ४८.१ टक्के, लहान शेतकरी ४०.३ टक्के शेतकरी कर्ज परतफेडीसाठी अनुत्सुक होते.

५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था राजकारणाचा अड्डा आहेत असे ७५.३ टक्के शेतकऱ्यांचे मत होते. यामध्ये सीमांत शेतकरी ८८.२० टक्के, लहान शेतकरी ६७.४ टक्के, मध्यम शेतकरी ७८.८

टक्के, मोठे शेतकरी ७०.८ टक्के होते. नमुना शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबाबत व्यक्त केलेली मते थकीत कर्जाची कारणे स्पष्ट करतात असे दिसून येते.

६) लेखा परीक्षणाची वर्गवारी ही मुख्यतः पुढील घटकावरून ठरते यामध्ये (अ) सहकारी संस्थांची आर्थिक स्थिती यामध्ये संस्थेचे भाग भांडवल, खेळते भांडवल व जोखीम कर्जे व गुंतवणुकी इत्यादी (ब) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेची कर्ज वसुली (क) कर्ज थकबाकीचे प्रमाण (ड) नफा व तोटा विषयक स्थिती (इ) व्यवस्थापन मंडळाची कार्यपध्दती यांचा समावेश होतो. पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असून अनेक संस्था तोटयात आहेत.

७) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्जे घेणारे शेतकरी सभासद व कर्ज थकबाकीदार शेतकरी सभासद यांचा तुलनात्मक अभ्यास करताना पुणे जिल्हयात २००२-०३ मध्ये १,३९,१३३ कर्जधारक शेतकरी सभासद होते व त्याचवर्षी थकबाकीदार शेतकरी सभासद ८७,२८५ होते. २००६-०७ व २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १,६७,२९० व १,९१,११६ सभासदांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेतली त्याचवेळी १,००५०९ व ९५,२७५ सभासद थकबाकीदारांच्या यादीत समाविष्ट होते. थकीत कर्जाच्या रकमेत २००६-०७ मध्ये मोठी वाढ दिसून आली. २००८-०९ मध्ये केंद्रसरकारने २ हेक्टर पर्यंतच्या शेतकऱ्यांना संपुर्ण कर्जमाफीचे धोरण राबविल्यामुळे थकबाकीदारांची संख्या काही प्रमाणात घटलेली दिसून आली.

८) पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ताळेबंदात थकबाकी असणाऱ्या कर्जाची रक्कम २००२-०३ मध्ये ५२०९१.३४ लाख रुपये होती. २००६-०७ मध्ये त्यात वाढ होऊन ९२०८०.२९ लाख रुपये झाली. थकीत कर्जाच्या प्रमाणात पाच वर्षांच्या कालखंडात ३९९८८.९५ लाख रुपये वाढ झाली. कर्जमाफीचे धोरणामुळे २००८-०९ थकबाकीचे प्रमाण ९७५४.६७ लाख रूपयानी घटले तरीही पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ताळेबंदात ८२३२५.६२ लाख रुपये इतकी मोठी येणेबाकी दिसून आली. याचे कारण मुख्यतः मध्यम व मोठया शेतकऱ्यांना अजूनही कर्जमाफी योजनेत समावेशाची वाटणारी शक्यता व नियमित

कर्जफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना कर्ज परतफेडीबाबत सवलती देण्याबाबत शासनाचा सकारात्मक दृष्टिकोन कारणीभूत असल्याचे दिसून आले.

९) पुणे जिल्ह्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील एकूण सभासद शेतकऱ्यांशी थकबाकीदार शेतकरी सभासदांचे प्रमाण २००२-०३ मध्ये १६.२ टक्के होते. २००६-०७ मध्ये त्यात १७.६ टक्के इतकी वाढ झाली व २००८-०९ मध्ये कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण घटून १५.९ टक्के इतके झाले. राजकीय पातळीवरील कर्जमाफीचे संकेत हेच थकबाकीदारांची संख्या वाढवण्यास कारणीभूत होते असे दिसून येते.

१०) बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्रात थकीत कर्जाचे प्रमाण २० टक्के व त्यापेक्षा अधिक असणे हे आजारपणाचे निदर्शक असून अशा संस्था दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावरील संस्था ठरतात. महाराष्ट्र राज्यात हे प्रमाण १९९७-९८ मध्ये १८.६ टक्के होते ते २००६-०७ मध्ये ३०.३ टक्के तर पुणे जिल्ह्यात १९९७-९८ मध्ये २१.३ टक्के व २००६-०७ मध्ये ३७.७ टक्के होते. महाराष्ट्र देशातील अग्रेसर राज्य व पुणे जिल्हा महाराष्ट्रातील अग्रेसर जिल्हा असताना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण अतिधोकादायक पातळीच्या वर होते, त्यामुळेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था प्रणाली आर्थिक आरिष्टात आहे असे दिसून येते.

११) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकीत कर्जाचा प्रश्न आणि त्यांची आर्थिक दिवाळखोरीच्या दिशेने होणारी वाटचाल लक्षात घेऊन ऑगस्ट २००४ मध्ये वैद्यनाथन समितीची नियुक्ती करून त्यांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सबलीकरणाबाबत उपाययोजना सूचविण्यास सांगण्यात आले होते. या समितीने आपल्या अहवालात प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या निरोगी आणि आर्थिक सबलीकरणासाठी विविध उपायांबरोबर थकीत कर्जे शासनाने भरून द्यावीत अशी शिफारस केली. त्यानुसार २००७ पर्यंत अ लेखा परीक्षणातील वर्गातील १५६ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना २.१५ कोटी रुपये अर्थसहाय्य उपलब्ध झाले असून ब व क वर्गातील ३०४ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे लेखा परीक्षण पूर्ण झाले असून त्या आर्थिक मदतीच्या प्रतिक्षेत आहेत.

यावरून निश्चितपणे असे दिसून येते की ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचे योगदान वाढत असताना स्थानिक, तसेच राज्य व केंद्रस्तरावरील राजकीय पुढारी तात्कालिक राजकीय लाभासाठी सभासद शेतकऱ्यांना त्यांच्या सर्वसाधारण कर्ज परतफेडविषयक विचारापासून विचलित करताना दिसून येतात. याचाच परिणाम प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अलाभदायी मालमत्ता धोकादायक पातळीपेक्षा अधिक वाढलेली असून त्यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आर्थिक दिवाळखोरीच्या उंबरठ्याकडे वाटचाल करताना दिसून येत आहेत.

६.६ सर्वसाधारण निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा ग्रामीण आर्थिक विकासातील सहभागाचा अभ्यास केलेला आहे. शेती व ग्रामीण आर्थिक विकास यांचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीय साधनसामुग्रीच्या सहाय्याने उपलब्ध झालेली माहिती व प्राथमिक माहितीचा आधार घेण्यात आला. पुणे जिल्हयातील तेरा तालुके आणि जिरायती व बागायती क्षेत्रातील १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील धारणक्षेत्र आकारमान गटानुसार २०१६ शेतकरी सभासदांचा व्यष्टीपातळीवर अभ्यास करण्यात आला. त्यामध्ये नमुना क्षेत्रातील आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती, भांडवल संसाधनाचे स्रोत, विविध मुदतीचा व उपयोगासाठीचा कर्ज पुरवठा, शेतीची उत्पादकता, शेतीचे उत्पादन व उत्पन्न, शेतकरी कुटूंबाचा खर्च, सर्वसाधारण बचतीचा दर, पीकरचनेतील बदल, सिंचनासोयीतील वाढ, पीकरचनेतील बदल, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे आर्थिक आरोग्य व त्यामध्ये होत असलेले बदल, बदलाची कारणमीमांसा इत्यादीचा अभ्यास केलेला आहे. या अभ्यासातून मिळालेले निष्कर्ष थोडक्यात पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१) जागतिक पातळीवर सहकारी पतपुरवठा प्रणाली सर्वच विकसित व अल्पविकसित देशात महत्वाची ठरलेली असून ग्रामीण व कृषी विकासासाठी संस्थात्मक वित्तपुरवठा वाढीत या सहकारी संघटन प्रणालीचा मोठा सहभाग आहे असे दिसून येते.

२) दहाव्या याजना कालखंडात भारतातील राज्य सहकारी बँकाची सभासद संख्या, एकूण भांडवल, एकूण ठेवी, दिलेली कर्जे इत्यादीत समाधानकारक बदल होत असतानाच राज्य सहकारी बँकाच्या

थकबाकीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन या बँका आजारपणाकडे वाटचाल करित होत्या असे दिसून आले.

३) भारतात १९९८ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती बँकाची संख्या ३६७ होती. २००९ अखेर या बँकाची संख्या ३७१ पर्यंत वाढली. त्याचवेळी सभासदांची संख्या १७,४२,२३१ वरून ३२,६४,८४९ पर्यंत वाढली. या कालावधीत बँकांच्या वसूल भांडवल व स्वनिधीमध्ये वाढ झाली. तसेच बँकेतील ठेवी, बँकेने दिलेली कर्जे, कर्मचाऱ्यांची संख्या व थकबाकीचे प्रमाणही वाढत गेले असे दिसून आले.

४) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत व सभासदांच्या संख्येत १९९७-९८ ते २००३-०४ पर्यंत सतत वाढ झालेली दिसून येते. २००४-०५ नंतर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या (७२.६ टक्के), भांडवल (४४.७ टक्के), एकूण ठेवी (४४.२ टक्के), दिलेली कर्जे (२६१.५ टक्के), थकबाकी (२४२.४ टक्के) इत्यादीत मोठी वाढ झालेली दिसून आली. थकबाकीचे वाढते प्रमाण हा या संस्थांच्या चिंतेचा विषय दिसून आला.

५) १९६० ते २००९ या कालखंडात महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या एकूण वसूल भाग भांडवलातील निव्वळ वृद्धी ४८४ टक्के एवढी झाली. १९६१ मध्ये एकूण वसूल भाग भांडवलापैकी शासनाचा वसूल भागभांडवलातील वाटा १५.०९ टक्के होता तो २००९ मध्ये १४.४० टक्के घटला. याचाच अर्थ खुले आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर शासनाचा सहकार क्षेत्रातील वाटा घटलेला दिसून आला.

६) महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या आर्थिक उलाढालीवरून दिसून येते की महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून म्हणजे १९६१-२००९ या कालखंडात सहकारी संस्थांच्या स्वनिधीतीलवाढ ९८१ पट, खेळते भांडवल ६४० पट, निव्वळ कर्ज वाटप १०५० पटीने वाढलेले आहे.

७) महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून कृषी व ग्रामीण विकास बँकशाखाच्या संख्येत पाच पट वाढ घडून आली. त्याचवेळी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत १०.६ पट, प्राथमिक सहकारी बँका ४.१ पट, पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था ७.५ पट, नागरी सहकारी पतसंस्था ७२.६ पट, सहकारी दूध उत्पादक संघ ३.८ पट व मच्छीमार सहकारी संस्था १५ पट इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते त्याचवेळी ग्राहक सहकारी संस्था (१८१ पट), महिला

सहकारी संस्था (५१.३ पट), सहकारी दूध संस्था (५१.५ पट), उपसा जलसिंचन सहकारी संस्था (५० पट), सहकारी औद्योगिक वसाहती (६.२ पट), मजूर सहकारी संस्था (२५.४ पट), सहकारी साखर कारखाने (१३.४ पट), सहकारी सूत गिरण्या (१०९ पट) व यंत्रमाग सहकारी संस्था (८.५ पट) इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून आली.

८) पुणे जिल्ह्यातील पीकरचनेच्या आकृतीबंधावरून दिसून येते की, बाजरी पिकाखाली १८.४४ टक्के, ज्वारी पिकाखाली १६.९३ टक्के जमीन लागवडीखाली आलेली दिसून येते. या मुख्य पिकांबरोबर भुईमूग १२.२२ टक्के, तांदूळ ११.६९ टक्के, ऊस ९.०९ टक्के, गहू ७.८४ टक्के व कांदा ६.७३ टक्के, भाजीपाला ३.७२ टक्के व जनावरांचा चारा २.७३ टक्के असे पिकांच्या लागवडीचे प्रमाण आहे. याचाच अर्थ शेती पीकरचनेबाबत पुणे जिल्ह्यात मोठी विविधता आहे. बहुतेक सर्व प्रकारची कृषी उत्पादने घेण्यासाठीच्या हवामानाची अनुकूलता दिसून येते.

९) २००७-०८ मध्ये भारताच्या ग्रामीण प्रभाव क्षेत्रातील सहकाराचा वाटा १०० टक्के, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या साहाय्याने कृषी कर्जपुरवठा ४९.१ टक्के, खते उत्पादन व वितरण, सहकारी साखर उत्पादन, पशुखाद्य निर्मिती, ग्राहक भांडारे, तेलघाणी, आईस्क्रिम निर्मिती, कापड उत्पादन, गोदाम सोयी, रबर, सुपारी, मीठ, गहू इत्यादी उत्पादनात सहकारी क्षेत्राचा वाटा खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा मोठा दिसून आला. याचाच अर्थ सहकारी चळवळीच्या शताब्दी बरोबर सहकारी क्षेत्राने अनेक आर्थिक क्षेत्रात आपले वर्चस्व निर्माण केलेले दिसून येते.

१०) १९६१ मध्ये महाराष्ट्र राज्यात ३१,५६५ सहकारी संस्था होत्या त्यामध्ये मार्च २००७ मध्ये १,९३,२८५ इतकी वाढ झाली. याच कालखंडात एकूण सभासद संख्या ४२ लाखावरून ५५२ लाखापर्यंत वाढली. सहकारी चळवळीने महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक संरचनेत महत्वाचे स्थान निर्माण केलेले असून बँकिंग, गृहनिर्माण, साखर उद्योग, हातमाग उद्योग इत्यादीत सहकारी चळवळ अग्रेसर असल्याचे दिसून येते.

११) पुणे जिल्ह्यात २००२ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या १२१३ होती ती २००९ मध्ये वाढून १३२८ इतकी झाली. पुणे जिल्ह्यात तेरा तालुक्यात मिळून १८४४ गावे असून अद्यापही अनेक गावे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या प्रभावक्षेत्राखाली दिसून येत नाहीत.

१२) महाराष्ट्र शासनाची पीक विमा योजना ही प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्जे घेणाऱ्या शेतकरी सभासदांना सक्तीची होती. २००४-०५ च्या खरीप हंगामापासून ही योजना ऐच्छिक करण्यात आली. त्यामुळे पीक विमा योजनेचा प्रतिसाद कमी झालेला दिसून येतो. पुणे जिल्हयातील एकूण शेतकरी कुटुंबांपैकी १५ टक्के शेतकरी या योजनेचे सभासद दिसून आले.

१३) कृषी सहकारी पतसंस्था प्रकारात पाच प्रकारच्या पतसंस्थांचा समावेश असून, त्यामध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था, शेतकरी सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था, धान्य सहकारी बँका यांचा समावेश दिसून आला.

१४) पुणे जिल्हयातील सहकारी संस्थांची सभासद संख्या अभ्यास कालखंडात ३८,३०,००० वरून ४,१६,१०,००० पर्यंत वाढली तसेच भाग भांडवल, शासकीय भाग भांडवल, स्वनिधी, ठेवी व खेळते भांडवल यामध्ये अभ्यास कालखंडात वाढ दिसून आली. सहकारी संस्थांपैकी पतसंस्था व सहकारी बँकांकडून २००२-०३ या आर्थिक वर्षात पुणे जिल्हयासाठी ४२,६३६.५३ लाख रुपये कर्जवाटप केलेले होते. त्यामध्ये २००८-०९ मध्ये ६१,१२,७११ लाख रुपये वाढ झालेली दिसून आली.

१५) २००२-०३ मध्ये १०६१२ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां नफ्यात व ३००४ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था तोटयात होत्या. २००८-०९ मध्ये त्यात बदल होऊन अनुक्रमे १०५२० संस्था नफ्यात, ३८२० सहकारी संस्था तोटयात दिसून आल्या. नफा रक्कम व नफ्यातील संस्थांचे प्रमाण घटत असताना तोट्याची रक्कम व तोट्यातील संस्थांची संख्या वाढत असताना दिसून आली.

१६) पुणे जिल्हयात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सर्वाधिक सभासद दौंड तालुक्यात असून २००६-०७ मध्ये ७४८६२ इतकी सभासद संख्या होती. त्याचवेळी सर्वात कमी सभासद संख्या १०५३३ वेल्हे तालुक्यात दिसून आली.

१७) पुणे जिल्हयातील धारणक्षेत्राच्या आकारमानाबाबत असे दिसून आले की, १ हेक्टरपर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३८.९२ टक्के असून त्याखालोखाल १.०१ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २४.९४ टक्के, २.०१ ते ४ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २१.५९ टक्के, ४.०१ ते १० हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण

१२.२५ टक्के, तर १० हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २.३० टक्के दिसून येते. याचाच अर्थ १ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या म्हणजेच सीमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ३८.९२ टक्के आहे. त्याखालोखाल लहान गटातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण २४.९४ टक्के होते.

१८) अभ्यासकालखंडात पुणे जिल्ह्यातील तेरा तालुक्यापैकी दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भागभांडवल २५.५ टक्के होते. त्याखालोखाल इंदापूर, बारामती व शिरूर तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोठ्या प्रमाणात भाग भांडवल मिळविण्यात यश मिळविलेले दिसून येते. सर्वात कमी भाग भांडवल वेल्हा, मावळ, खेड व मुळशी या तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे दिसून आले.

१९) अभ्यास कालखंडात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ३२९५.३५ लाख रुपयापर्यंत राखीव व इतर निधीत वाढ झाली ही निव्वळ वाढ ११३.५७ लाख रुपये म्हणजेच ३.४ टक्के होती. या कालखंडात मुळशी तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोठ्या प्रमाणात म्हणजे ४.९ टक्के इतक्या दराने राखीव निधीत वाढ केली. इंदापूर, वेल्हे व भोर या तालुक्यात हेच प्रमाण अतिशय अल्प म्हणजे २ टक्के व त्यापेक्षा कमी दिसून आले.

२०) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून कर्जविषयक मागणी प्रतिवर्षी मोठ्या प्रमाणात वाढत असताना दिसून येते. २००२-०३ मध्ये ८९७०६.९२ लाख रुपये रकमेची कर्जे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून मिळालेली होती ती २००६-०७ मध्ये ११५६०१.८९ लाख रुपये व २००८-०९ मध्ये ११८७०५.३७ लाख रुपये इतकी वाढली. कर्ज रकमेतील ही वाढ ३२.३ टक्के दिसून आली. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून सर्वाधिक कर्जे मिळवण्यात इंदापूर, बारामती व दौंड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था यशस्वी ठरल्या. सिंचनाच्या कमाल सोयी याच तालुक्यात असल्यामुळे अधिकाधिक कर्ज मागणी या तालुक्यात झालेली दिसून येते.

२१) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या खेळत्या भांडवलाच्या प्रमाणात १०१९१४.५१ लाख रुपयांवरून २००६-०७ मध्ये ११८२६१.१५ लाख रुपये व २००८-०९ मध्ये १२०३२०.८५ लाख

रूपये (१५.३ टक्के) इतकी वाढ झालेली दिसून येते. खेळत्या भांडवलातील शेकडा वाढ खेड तालुक्यात सर्वाधिक १९.२ टक्के, मुळशी १८.६ टक्के, आंबेगाव १८.४ टक्के व भोर १८.० टक्के दिसून आली.

२२) पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण सभासद २००२-०३ मध्ये ५३७७०४ इतके होते. २००६-०७ मध्ये ५७१३६५ व २००८-०९ मध्ये ५९९७५७ इतकी सभासद संख्येत वाढ झाली. त्याचवेळी नव्याने ९२ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत वाढ झाली. जिल्हा स्तरावर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येतील वाढीबरोबर जास्तीत जास्त शेतकरी कुटूंबाना सहकारी वित्तीय सेवा पुरविण्यासाठीचे प्रयत्न दिसून आले.

२३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी प्रत्यक्ष कर्ज घेणारे सभासद यांचा अभ्यास करताना २००२-०३ मध्ये १,३९,१३३(२५.९ टक्के) सभासदांनी कर्ज घेतली होती. २००८-०९ मध्ये १,९१,११६ (३१.९ टक्के) सभासदांनी कर्ज घेतलेली होती. अभ्यास कालखंडात कर्ज मिळवणाऱ्या सभासदांची संख्या ५१९८३(८.७ टक्के) इतकी वाढली.

२४) एकूण सभासदांशी कर्ज मागणी करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण तालुकानिहाय २००८-०९ मध्ये सर्वात कमी मावळ तालुक्यात (१३.३ टक्के), हवेली(१७.९ टक्के), शिरूर (२१.४ टक्के), पुरंदर (१८ टक्के) व भोर (१८.४ टक्के) या तालुक्यात दिसून येते. तर कर्ज मागणी करणाऱ्या सभासदांचे एकूण सभासदांशी असणारे मोठे प्रमाण दोंड (४७.४ टक्के), इंदापूर (४२.९ टक्के) व बारामती (४२.६ टक्के) या तालुक्यात होते असे दिसून आले.

२५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे आर्थिक वर्षातील थकबाकीदार सभासद संख्येबाबत दिसून आले की २००२-०३ मध्ये ८७२८५ शेतकरी सभासद थकबाकीदार सभासदांच्या यादीत समाविष्ट होते. हेच प्रमाण २००६-०७ व २००८-०९ मध्ये अनुक्रमे १,००,५०९ व ९५,२७५ सभासद थकीत कर्जदार सभासद होते. एकूण सभासद शेतकऱ्यांशी थकबाकीदार शेतकरी सभासदांचे प्रमाण २००२-०३ मध्ये १६.२ टक्के होते. २००६-०७ मध्ये त्यात १७.६ टक्के इतकी वाढ झाली व २००८-०९ मध्ये कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण घटून १५.९ टक्के इतके झालेले दिसून येते.

२६) २००२-०३ मध्ये पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ताळेबंदात थकबाकी असणारी कर्जे ५२,०९१.३४ लाख रुपये होती. ती वाढत जाऊन २००६-०७ मध्ये ९२,०८०.२९ लाख रुपये झाली. २००८-०९ मध्ये कर्जमाफीचा परिणाम म्हणून कर्ज थकबाकी कमी होऊन ८२,३२५.६२ लाख रुपये झाली. थकीत कर्जांच्या प्रमाणात पाच वर्षांच्या कालखंडात ३९,९८८.९५ लाख रुपयानी वाढ झाली असे दिसून आले.

२७) पुणे जिल्हयातील तालुकानिहाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या नफा-तोटा विषयक विवरणावरून दिसून येते की २००२-०३ मध्ये तालुकानिहाय नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या सर्वात अधिक आंबेगाव ६७.९ टक्के होती तर याच कालखंडात खेड तालुक्यातील नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ५५.१ टक्के इतकी होती. शिरूर तालुक्यातील नफ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ३४.६ टक्के होते.

२८) लेखा परीक्षण अ वर्ग प्राप्त झालेल्या पुणे जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या २००२-०३ मध्ये ६९ (५.६ टक्के) इतकी होती ती २००८-०९ मध्ये वाढून १०७ (८.१ टक्के) इतकी झाली. पुणे जिल्हयातील बारामती, मुळशी, खेड व हवेली या तालुक्यात इतर तालुक्यांच्या तुलनेत अधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अ वर्गात होत्या. अ वर्गातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण कमी असण्यास मुख्यतः थकीत कर्जांचे मोठे प्रमाण आणि प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे वाढते आजारपण कारणीभूत आहे असे दिसून आले.

२९) पुणे जिल्हयातील लेखा परीक्षणात ब वर्गातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण २००२-०३ मध्ये ५३.५ टक्के होते. ते २००८-०९ मध्ये ६५ टक्के इतके वाढलेले दिसून आले. लेखा परीक्षण क वर्गवारीतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या अभ्यास कालखंडात घटत गेलेली दिसून आली. २००२-०३ मध्ये ४०.५ टक्के प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था क वर्गवारीत होत्या. त्यामध्ये २००८-०९ मध्ये घट होऊन २६.८ टक्के प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था क वर्गवारीत होत्या. नफा-तोटा तसेच थकीत कर्जे आणि आर्थिक व्यवहारातील नियमितता यावरून लेखा परीक्षणाची वर्गवारी ठरते. क वर्ग हा निम्नस्तर प्रकृती निर्देशक मानला

जातो. पुणे जिल्हयातील ड वर्ग श्रेणी मिळवणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या २००२-०३ मध्ये ०५ इतकी होती ते प्रमाण २००८-०९ मध्ये ०२ होते. ड वर्ग संस्था या अवसायनाकडे वाटचाल करणाऱ्या संस्था मानल्या जातात.

३०) २००२-०३ यावर्षी खरीप व रब्बी हंगामात मिळून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कडून कर्ज घेतलेल्या १,००,९७७ शेतकरी सभासदानी व ५६,४४१ बिगर कर्जधारक शेतकऱ्यांनी ४९१८.९९ लाख रूपयांचा विमा उतरवलेला होता. परंतु त्यानंतर सहभागी शेतकरी व त्यांनी उतरविलेली विमा रक्कम यामध्ये घट झालेली दिसून आली. २००६-०७ मध्ये खरीप व रब्बी हंगामात मिळून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून कर्ज घेतलेल्या ३९,८९३ शेतकरी सभासदानी व १३,०७४ बिगर कर्जधारक शेतकऱ्यांनी २८०७.०३ लाख रूपयांचा विमा उतरविलेला होता. हेच प्रमाण २००८-०९ मध्ये ४९,७०० शेतकरी सभासद व २६,६६२ बिगर कर्जधारक शेतकऱ्यांनी ३६९१.७७ लाख रूपयांचा विमा उतरविलेला दिसून आला. २००८-०९ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण शेतकरी सभासद ५,९९,७५७ होते. त्यापैकी राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील सहभागी शेतकऱ्यांची संख्या ४९७०० (८.३ टक्के) होती. याचाच अर्थ राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेतील सहभागी शेतकऱ्यांची संख्या सातत्याने घटत असताना दिसून येत आहे.

३१) पीक विमा योजनेतील शेतकरी व त्यांना मिळालेली विमा नुकसानीची रक्कम याचा अभ्यास करताना आंबेगाव तालुक्यात २००२ ते २००९ या कालखंडात ५९०६ शेतकऱ्यांना ४,२४,२९८ रूपये, जुन्नर तालुक्यात ५८३६ शेतकऱ्यांना ४,८१,५८६ रूपये विमा नुकसान भरपाई मिळाली. शिरूर तालुक्याला विविध सात प्रकारच्या पिकांसाठी पीक विमा योजनेअंतर्गत ९०४१ शेतकऱ्यांना ११,३३,४८९ रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. याचप्रमाणे खेड-७४७९ शेतकऱ्यांना ८,७६,१०५ रूपये, मावळ २७९२ शेतकऱ्यांना २,०६,५०१ रूपये, मुळशी २८११ शेतकऱ्यांना १,७५,६५२ रूपये, हवेली ७७२१ शेतकऱ्यांना ४,२३,३०० रूपये, दौंड ११७२४ शेतकऱ्यांना २७,३५,७८० रूपये, भोर २८८९ शेतकऱ्यांना २,०३,५७० रूपये, पुरंदर ५५८५ शेतकऱ्यांना ३,११,६१० रूपये,

वेल्हा ५६०३ शेतकऱ्यांना ३,४७,५५० रूपये, बारामती ७९२० शेतकऱ्यांना ४,७६,४३० रूपये व इंदापूर ७५५८ शेतकऱ्यांना ४,४९,१३४ रूपये विमा नुकसानीची रक्कम मिळाल्याचे दिसून आले.

३२) पुणे जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेतकरी सभासदाना विविध पिकांच्या नुकसानीबद्दल मिळालेल्या विमा नुकसान भरपाईच्या माहिती वरून दिसून येते की, अभ्यास कालखंडात विविध नऊ पिकांसाठी विमा नुकसान भरपाईपोटी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ७९,९४९ सभासदाना ७८,८२,७४९ रूपये नुकसान भरपाई मिळाली. पीक विमा नुकसान भरपाई मध्ये सर्वात अधिक नुकसान भरपाई ज्वारी (जिरायत) २२.६ टक्के, भात १७.१ टक्के, कांदा १६.० टक्के व ज्वारी (बागायत) १३.८ टक्के या पिकाना उपलब्ध झालेली होती. त्याच बरोबर भुईमूग १२.६ टक्के, गहू (बागायत) ७.३ टक्के, बाजरी ४.२ टक्के, हरभरा ३.४ टक्के, करडई ३.० टक्के यांचाही समावेश होता असे दिसून आले.

३३) पुणे जिल्हयातील अभ्यासासाठी निवडलेल्या १३१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ४२ संस्थांना (३२.१० टक्के) स्वतःच्या मालकीचे कार्यालय, साठवणगृह व खत विक्रीचे दुकान होते. परंतु ८९ संस्थांना (६७.९ टक्के) स्वतःच्या मालकीचे कार्यालय सुध्दा नव्हते. ग्रामीण व्यवस्थेत दीर्घकाळ व्यावसायिक कार्यपध्दती राबवूनही अनेक संस्था अपेक्षित उत्पन्न साधने आणि मालमत्ता धारण करू शकलेल्या नव्हत्या.

३४) सभासद वाढीसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थाकडून करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नात मुख्यतः संचालक मंडळाकडून सभासद वाढीसाठी होणारे प्रयत्न, स्थानिक सामाजिक कार्यकर्ते, युवक मंडळे इत्यादींचा सहभाग होता. याबरोबर सभासद संख्येतील वाढीत जमिनीच्या वारसा हक्कानुसार मालकीहक्कात वाढणारा सहभाग, जमिनीच्या खरेदी विक्रीतून नवीन सभासद निर्मिती इत्यादीचे प्रमाण मोठे होते.

३५) वार्षिक सर्वसाधारण सभेसाठी सभासदांची उपस्थिती आणि त्यांचा सहभाग याबाबत प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचे सचिव फारसे समाधानी नव्हते. वार्षिक सर्वसाधारण सभेसाठी गणसख्येची अट पूर्ण करणे नेहमीच कठीण असते. सामाजिक व राजकीय गट, सहकारातील कार्यकर्ते इत्यादी विशिष्ट सभासदांची उपस्थिती वार्षिक सर्वसाधारण सभेसाठी असते असे नमूद करण्यात आले.

३६) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बहुसंख्य सचिवांनी कर्जपुरवठा वेळेवर उपलब्ध करून दिला जातो असे नमूद करताना जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडे खरीप हंगामापूर्वीच प्रत्येक संस्थेला कमाल कर्ज मर्यादापत्रके सादर करून सभासदांचे कर्ज मागणी प्रस्ताव मंजूर करून घ्यावयाचे असतात. तसेच कर्जधारक सभासदाना किसान क्रेडीट कार्ड उपलब्ध करून दिले जात असल्यामुळे शेतकरी सभासदांना कर्जे वेळेवर मिळण्यात अडचणी येत नाहीत. हंगामनिहाय मंजूर कर्ज मर्यादेनुसार कर्जाची उचल करता येते असे नमूद केले.

३७) विविध संशोधक समित्यांचे अहवाल व ग्रामीण व कृषी संबंधित अभ्यासकांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्ज थकबाकीची ३६ कारणे नमूद केलेली असून त्यांची विभागणी तीन गटात केलेली दिसून येते यामध्ये अ) नैसर्गिक कारणे ब) सहकारी पतपुरवठा संबंधित कारणे क) कर्जधारकांशी संबंधित कारणे यांचा समावेश दिसून आला.

३८) २००२-०३ मध्ये सर्व प्रकारच्या धारणक्षेत्र गटातील शेतकऱ्यांना उपलब्ध झालेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यात ४१.२ टक्के कर्जे, पीक कर्जे होती. २००६-०७ मध्ये हे प्रमाण ४७.३ टक्के वाढले. त्या खालोखाल सिंचनासाठीच्या कर्जपुरवठ्यात २७.१ टक्क्यावरून २७.८ टक्के पर्यंत वाढ झाली. दुभत्या जनावरांची खरेदी १२.८ टक्के व १२.९ टक्के आणि कृषिविषयक अवजारांची खरेदी १२.७ टक्के व १४.२ टक्के इतका वित्तपुरवठा झाला. पुणे जिल्हयातील ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात शेती विकासातील प्रमुख घटक म्हणून जसे पीक कर्जाला महत्व आहे, तसेच सिंचनखाली जमीन आणणे व त्यासाठी उपसा जलसिंचन, विंधनविहिरी, पाईप लाईन इत्यादीसाठी कर्जाची मागणी वाढत असताना असे दिसून येते.

३९) धारणक्षेत्र आकारमानानुसार चारही गटात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेवून जमीन ओलिताखाली आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आलेले दिसून आले. २००२-०३ मध्ये सीमांत शेतकऱ्यांकडे असणाऱ्या जमीनीपैकी ११.५ टक्के जमीन ओलिताखाली होती. त्यात २००६-०७ मध्ये १२.८ टक्के इतकी वाढ झाली. हीच परिस्थिती लहान शेतकऱ्यांबाबत १६.२ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली होते ते वाढून १९.२ टक्के झाले. मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत ओलिताखालील जमिनीचे क्षेत्र अनुक्रमे १९.१ टक्के व २०.२ वरून वाढून २१ टक्के व ३२ टक्के इतके झालेले

दिसून येते. नमुना निवड केलेल्या सर्व शेतकऱ्यांचे सरासरी ओलिताखालील क्षेत्र २००२-०३ मध्ये १८.५ टक्के होते ते २००६-०७ मध्ये २४.७ टक्के झालेले दिसून आले.

४०) २००२-०३ ते २००६-०७ या अभ्यास कालखंडात अन्नधान्यविषयक पिकांच्या लागवडी खालील धारणक्षेत्र ५१.२ टक्क्यांवरून ४५.८ टक्के इतके घटले. सीमांत शेतकऱ्याबाबत हे प्रमाण ६१.२ टक्क्यांवरून ६०.४ टक्के इतके अत्यल्प कमी झाले. हेच प्रमाण लहान शेतकऱ्यांबाबत ६१ टक्क्यांवरून ५७.३ टक्के मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत अनुक्रमे ४९.३ टक्क्यांवरून ४६.४ टक्के आणि ४७ टक्क्यांवरून ३८ टक्के इतके कमी झालेले दिसून आले.

४१) सिंचनसोयीतील वाढीबरोबर अन्नधान्य पिकांच्या ऐवजी नगदी पीके घेण्याबाबत शेतकऱ्यांचा कल वाढत आहे असे दिसून आले. अभ्यास कालखंडात ऊस लागवडीखालील जमीनीत अनुक्रमे १६.६ टक्क्यांवरून १८.४ टक्के व कांदा लागवडीखालील जमीनीत ११.१ टक्क्यांवरून १५.० टक्के वाढ झालेली दिसून आली. तेलबिया, फळे व भाजीपाला, कडधान्ये व डाळी या वस्तूंच्या धारणक्षेत्र आकारमानाबाबत मात्र बदल झालेले दिसून आले नाहीत.

४२) सीमांत (+२.९ टक्के) व मोठ्या (+३.९ टक्के) शेतकऱ्यांची ऊस उत्पादकता सरासरी शेकडा वाढीपेक्षा (+४.७ टक्के) कमी आहे. लहान (५.३ टक्के) व मध्यम (७.४ टक्के) शेतकऱ्यांची ऊस उत्पादकता इतर गटापेक्षा अधिक दर्शविते. सीमांत शेतकरी कुटुंबे आवश्यक आदानांवर खर्च करू शकत नाहीत. तसेच यांत्रिक अवजारांच्या वापराला त्यांना मर्यादा होत्या तर मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत ऊस उत्पादनाची उत्पादकता दिवसेंदिवस जमिनीची क्षारता वाढल्याने घटत आहे.

४३) कांदा उत्पादनाबाबत सर्वच धारणक्षेत्र धारकामध्ये जागरूकता दिसून आली. सिंचनसोयीचा प्रभाव कांदा उत्पादन व लागवडीवर अनुकूल होत असताना दिसून आला. कांद्याची दर हेक्टरी उत्पादकता सर्वच शेतकरी गटात वाढत असताना दिसून आली. धारणक्षेत्र आकारमान जसजसे वाढत होते, तसतसे कांद्याची दरहेक्टरी उत्पादकता सीमांत शेतकरी २३.७० टन, लहान शेतकरी २४.३० टन, मध्यम शेतकरी २५.४० टन व मोठे शेतकरी २५.५ टन याप्रमाणे वाढलेली दिसून आली.

४४) अभ्यास कालखंडात नमुना शेतकऱ्यांच्या अन्नधान्य उत्पादनात १५ टन इतकी घट झाली, असून हेक्टरी उत्पादकता मात्र ५.५ कि.ग्रॅ.ने वाढलेली दिसून आली. सीमांत व लहान शेतकरी गटात अन्नधान्याचे उत्पादन अनुक्रमे ३९.८ टनावरून ४२.१ टन व ७६.१ टनावरून ७६.५ टना पर्यंत वाढले. त्याचवेळी नगदी पिकाकडे मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांचा वाढता कल या गटात अनुक्रमे अन्नधान्याचे उत्पादन १२८.५ टनावरून १२५.९ टन व १५७.५ टनावरून १४२.६ टन इतके घटलेले दिसून आले. अन्नधान्याची दर हेक्टरी उत्पादकता व उत्पादकतेतील निव्वळ वाढ मात्र सर्वच धारणक्षेत्र गटात वाढलेली दिसून आली.

४५) शेतीतून उत्पादन मिळवण्यासाठी आदानावर जो खर्च करावा लागतो त्याबाबत कृषिविषयक आदानांचे दहा प्रकार दिसून आले. यामध्ये कुटुंबातील श्रमिक, वेतनावरील श्रमिक, घरगुती बी बियाणे, विकत घेतलेली बी बियाणे, कंपोस्ट खत, रासायनिक खते, कीटकनाशके, बैलगाडी व ट्रॅक्टर-ट्रॉली, वीज व इंधनविषयक खर्च आणि कर्जाची परतफेड या खर्चाचा समावेश होता. अभ्यास कालखंडात विविध धारणक्षेत्र आकारमान गटानुसार या खर्चात वाढ दिसून आली. २००६-०७ मध्ये दर हेक्टरी आदानावर करण्यात येणाऱ्या खर्च विश्लेषणावरून दिसून येते की, सीमांत धारणक्षेत्रधारकांचा दर हेक्टरी खर्च ३२,६०० रुपये होता हेच प्रमाण लहान शेतकरी ३८,७६० रुपये, मध्यम शेतकरी ४६,६५० रुपये व मोठे शेतकरी ५१,९८० रुपये होता. याचाच अर्थ वाढत्या धारणक्षेत्राबरोबर दर हेक्टरी आदानावरील खर्च वाढत असताना दिसून आला.

४६) २००६-०७ मध्ये शेतीतील विविध पिकांपासून मिळालेले सरासरी उत्पन्न व शेती उत्पादनासाठी कराव्या लागलेल्या खर्चाचे वर्गीकरणावरून दिसून येते की, दर हेक्टरी उत्पन्न व दर हेक्टरी खर्चाच्या वजाबाकीतून सीमांत शेतकऱ्यांना २००६-०७ मध्ये दर हेक्टरी ४५५६६ रुपये निव्वळ उत्पन्न प्राप्त होत होते. हेच निव्वळ उत्पन्न लहान शेतकरी ४४,५०२ रुपये, मध्यम शेतकरी ४४,०२२ रुपये व मोठ्या शेतकरी कुटुंबांना ३७,०१० रुपये प्राप्त होत होते. वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानानुसार दर हेक्टरी सरासरी उत्पन्न घटत असताना व दर हेक्टरी सरासरी खर्च वाढत गेल्यामुळे निव्वळ हेक्टरी उत्पन्न वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर कमी झालेले दिसून आले.

४७) शेतकरी कुटुंबाला मुख्यतः नऊ प्रकारच्या बाबींवर वार्षिक खर्च करावा लागतो असे दिसून आले. त्यामध्ये अन्नधान्य, किराणा, भूसार, कपडे, शिक्षण, वीज, इंधन, वैद्यकीय, प्रवास, करमणूक, उत्सव व सण आणि इतर खर्चाचा समावेश होता. २००६-०७ मध्ये सीमांत शेतकऱ्याबाबत हा वार्षिक खर्च ३७,४०० रुपये होता. हेच प्रमाण लहान शेतकरी कुटुंबात वार्षिक खर्च ५५,५०० रुपये, मध्यम शेतकरी कुटुंबाचा खर्च १,०२,५०० रुपये व मोठ्या शेतकऱ्यांचा खर्च १,२२,१०० रुपये दिसून आला. वाढत्या धारणक्षेत्र आकारमानाबरोबर वार्षिक खर्च प्रवृत्ती वाढत जाणारी होती असे दिसून आले.

४८) २००२-०३ ते २००६-०७ या अभ्यास कालखंडात धारणक्षेत्र आकारमानानुसार दर हेक्टरी उत्पन्न व खर्च यातील तफावती वरून बचत प्रवृत्तीचा अभ्यास केलेला आहे. त्यावरून दिसून येते की सीमांत शेतकऱ्यांना शेतीपासूनचे उत्पन्न २००२-०३ व २००६-०७ मध्ये उपभोग खर्चापेक्षा कमी मिळत होते. त्यामुळे सीमांत शेतकऱ्यांचा बचत दर २००२-०३ मध्ये उणे १६३२ रुपये होता तो नंतरच्या पाच वर्षांत कमी होऊन उणे ९४७ रुपये दिसून आला. लहान शेतकऱ्यांबाबत शेतीपासूनचे उत्पन्न उपभोग खर्चापेक्षा जास्त होते. त्यामुळे लहान शेतकरी अनुक्रमे +११.२ टक्के व +२२.० टक्के बचत करीत होते. मध्यम शेतकऱ्यांच्या बाबतीत उपभोग खर्चापेक्षा त्याचे कृषीपासूनचे उत्पन्न अधिक असल्यामुळे एकूण उत्पन्नाशी बचत प्रवृत्तीचा दर अनुक्रमे +१२.२ टक्के वरून +२७.२ टक्के वाढलेला दिसून आला. मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत उत्पन्न वाढत गेले तरी त्यांचा उपभोगविषयक खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे त्याचा सरासरी बचत दरावर परिणाम दिसून आला. त्यांचा बचतदर २००२-०३ मध्ये +११.७ टक्के होता. तो २००६-०७ मध्ये +२१.४ टक्के इतका म्हणजेच लहान व मध्यम शेतकऱ्यांच्या बचत प्रवृत्ती दरापेक्षा कमी राहिलेला दिसून येतो.

४९) साक्षरतेचे प्रमाण हा विकासाचा निर्देशक म्हणून ओळखला जातो. २००६-०७ मध्ये नमुना शेतकऱ्यांपैकी २३.५ टक्के शेतकरी निरक्षर, २९ टक्के शेतकरी प्राथमिक शिक्षण घेतलेले, ४१.७ टक्के शेतकरी उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेले तर अनुक्रमे ५.४ टक्के व ०.४ टक्के शेतकरी पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले होते. उच्च शिक्षण घेऊन शेती व्यवसाय करण्याची सर्वसाधारण

मानसिकता आढळून आली नाही. उच्च शिक्षण घेतलेल्या कुटुंबातील व्यक्ती नोकरी व्यवसायानिमित्त गाव व शेतीपासून दूर राहिलेल्या दिसून आल्या.

५०) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद होण्यामागील कारणे नमूद करताना अ) शेतीसाठी कर्जे उपलब्ध होतात ब) कर्जाबरोबर खते, बी-बियाणे इत्यादी पूरक बाबी उपलब्ध होतात क) निवडणूकीत रस आहे ही कारणे होती. याला प्रतिसाद देताना ३७.८ टक्के शेतकऱ्यांनी शेतीसाठी कर्जे उपलब्ध होतात असे दिसून आले. तर ५५.८ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्जाबरोबर खते, बी-बियाणे इत्यादी पूरक बाबी मिळतात व ६.४ टक्के शेतकऱ्यांनी निवडणूकीत रस आहे असे दिसून आले. याचाच अर्थ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासदत्व घेण्याची कारणे नमूद करताना शेती कर्जे मिळवण्याबरोबर शेतीपूरक सेवा सुविधा उदा. खते, कीटकनाशके इत्यादी सेवा सहजपणे मिळवणे हा उद्देश होता असे दिसून आले.

५१) शेतकऱ्यांचे शेती कसण्याबाबतचे विचार व मानसिकता जाणून घेताना चार प्रकारचे दृष्टिकोन दिसून आले. अ) शेती हे उपजिविकेचे साधन आहे म्हणून शेती कसली जाते. ब) शेती ही शेतकऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबाला रोजगार उपलब्ध करून देते क) शेतीकडे उद्योगधंदा म्हणून पाहिले जाते. ड) नाईलाजस्तव शेती कसावी लागते. याबाबत प्रतिसाद देताना ३०.२ टक्के शेतकऱ्यांनी शेती हे उपजिविकेचे साधन आहे म्हणून शेती कसली जाते असे नमूद केले. ३५.४ टक्के शेतकऱ्यांनी शेती शेतकऱ्यांला व त्यांच्या कुटुंबाला रोजगार उपलब्ध करून देते असे म्हटले होते. २५.२ टक्के शेतकऱ्यांनी शेती हा एक उद्योगव्यवसाय आहे व ९.२ टक्के शेतकऱ्यांनी नाईलाजस्तव शेती कसावी लागत आहे असे नमूद केलेले दिसून येते.

५२) कृषी क्षेत्राचा आणि ग्रामीण अर्थकारणाचा अभ्यास करताना शिक्षणाचा शेतीतील उपयोगाबाबतची मते जाणून घेताना ७६ टक्के शेतकऱ्यांनी शिक्षणाचा उपयोग शेती विकासासाठी होतो असे दिसून आले. तर २४ टक्के शेतकऱ्यांनी शेती कसण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता नसते असे नमूद केले. मोठ्या शेतकऱ्यांबाबत (८४.१ टक्के) शिक्षणाची उपयुक्तता व त्याबाबतच्या जाणवा अधिक होती. हेच प्रमाण मध्यम शेतकरी (७९.२ टक्के), लहान शेतकरी (७२.६ टक्के)

व सीमांत शेतकरी (६८.१ टक्के) होते. शिक्षणाच्या उपयुक्ततेच्या जाणिवेला सर्वांचे लाभार्थी गटातील बहुसंख्य शेतकऱ्यांना होत्या असे दिसून आले.

५३) शेतीच्या जोडीला उत्पन्न साधने मिळवून देण्यासाठी जोडव्यवसाय व शेती पूरक व्यवसायाबाबत शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन सकारात्मक दिसून आला. शेतीच्या जोडीला दुसरे उत्पन्न साधन असणे आवश्यक असते. त्यामुळे रोकड पैशाची चणचण कमी होते असे ७० टक्के शेतकऱ्यांना वाटत होते. त्याचवेळी ३० टक्के शेतकरी शेतीपूरक व जोड व्यवसाय करित नव्हते. त्यांच्या मते पूरक व जोड व्यवसायासाठी भांडवलाचा अभाव आहे, कर्जबाजारीपणामुळे शेती व्यतिरिक्त इतर गुंतवणूकी करणे कठीण आहे, कुटुंबात जादा मनुष्यबळ नाही व महागाईमुळे म्हैसपालन व शेळीपालन अवघड झाले आहे अशी मते व्यक्त केले असे दिसून आले.

५४) २००२-०३ ते २००६-०७ या अभ्यास कालखंडात नमुना शेतकऱ्यांकडून शेती बरोबर सहा प्रकारचे पुरक व जोडव्यवसाय केले जात होते असे दिसून आले. नमुना शेतकरी कुटुंबापैकी ८२.६ टक्के शेतकरी दुग्धव्यवसाय करित होते, त्याखालोखाल ७.२ टक्के शेतकरी कुक्कुटपालन, ३ टक्के शेतकरी प्रवासी व माल वाहतूक करणारी जीप व पॅगोच्या साहाय्याने प्रवासी वाहतूक करित होते, २.५ टक्के शेतकरी ग्रामीण भागात किराणा दुकान, चहा व वडापाव इत्यादी विक्री करणारी उपहारगृहे चालवित होती, ३.७ टक्के शेतकरी फळबाग व फुलशेती तर १ टक्के शेतकरी इतर व्यवसाय यामध्ये आठवडे बाजारातील विक्रेते, विटभट्टी, मळणीयंत्र, टॅक्टर, ट्रॉली, जेसीपी इत्यादी भाडेतत्वावर उपलब्ध करून देणे यास्वरूपाचे व्यवसाय करित होते असे दिसून आले.

५५) ८५.६ टक्के शेतकऱ्यांनी मागील पिढीपेक्षा वर्तमान कालखंडात शेतीत बदल जाणवतो नमूद करताना पीकरचना पध्दतीत मोठे बदल झाले असून, सिंचन सुविधेतील वाढ, भांडवली खर्चातील वाढ, शेतीच्या दर हेक्टरी उत्पादकतेतील वाढ, बागायती क्षेत्राचे वाढते प्रमाण, जोड व्यवसाय पध्दतीतील बदल झाला इत्यादी स्पष्टीकरणे दिली.

५६) नजीकच्या दोन पिढ्यातील शेती कसण्याच्या पध्दतीतील बदल नमूद करताना नमुना शेतकऱ्यांनी जी कारणे दिली, त्यामध्ये २१.२ टक्के शेतकऱ्यांनी शेतीतील उत्पादकतेत वाढ झाली असे नमूद केले. याचबरोबर कर्जाच्या साहाय्याने शेतीतील गुंतवणुकीत वाढ झाली (१७.४ टक्के),

पीकरचनेतील बदल झाला (९.७ टक्के), शेतीतील भांडवली खर्चात वाढ झाली (१२.३ टक्के), बागायती क्षेत्रात वाढ झाली (१४.८ टक्के), यांत्रिक अवजारे व अवजड यंत्रे यांच्या वापरात वाढ झाली (६.२ टक्के), जमीनीत सुधारणा घडून आली (१३.३ टक्के), पूरक व जोड व्यवसायात वाढ झाली (५.१ टक्के) असे बदल नमूद करण्यात आले. याचाच अर्थ मागील पिढीपेक्षा आजच्या पिढीत मोठ्या प्रमाणात बदल दिसून आले.

५७) शेतकऱ्यांच्या पुढील पिढीने शेती करावी किंवा नाही याबाबतचे विचार नमूद करताना पुढील पिढीने शेती व्यवसायाला उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून स्वीकारू नये असे मानणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ५८.९ टक्के इतके मोठे होते. त्यांच्या मते शेती खर्चिक होत असून ती परवडत नाही, नोकरीतून निश्चित उत्पन्नाची हमी असते, शेतीत खूप कष्ट करावे लागतात, मुलांना असे कष्ट झेपणार नाहीत, शेती करणाऱ्यास समाजात पुरेसा मान सन्मान मिळत नाही, शिक्षणामुळे मुलांचे शहराकडे आकर्षण वाढत आहे इत्यादी कारणे दिसून आली.

५८) किसान क्रेडीट कार्डच्या अनुभवाबाबत ८२.६ टक्के शेतकऱ्यांनी क्रेडीट कार्डची सुविधा अत्यंत उपयुक्त आहे असे नमूद केले. क्रेडीट कार्डच्या उपयुक्ततेची कारणे नमूद करताना शेती संबंधित खर्चाच्या गरजेनुसार पैसे मिळण्याची सोय झाली, सोसायटीचे सचिव व बँक कर्मचारी यांच्याकडे कर्ज मिळविण्यासाठी हेलपाटे मारणे टळले, शेती कर्ज वितरणाची अतिशय चांगली पध्दती असून गरजेनुसार कर्ज उचल करणे शक्य होते, खरीप व रब्बी हंगाम काळात आवश्यकतेनुसार कृषीविषयक खर्च भागवणे शक्य झाले, स्वतःजवळ रोकड रकमेच्या अभाव असताना सुध्दा क्रेडीट कार्डमुळे क्रयशक्ती असल्याचे समाधान मिळते, कर्ज उचल करण्यासाठी अनावश्यक कागदपत्राची जमवाजमव व त्यासाठीचे खर्च वाचले इत्यादी मते व्यक्त करण्यात आलेली दिसून आली.

५९) कृषी कर्जाची थकबाकी वाढण्याची कारणे नमूद करताना कर्ज थकबाकी माफ होण्याची शक्यता (५०.९ टक्के) शेतकऱ्यांकडून व्यक्त केली. २७.६ टक्के शेतकऱ्यांनी दुष्काळ व अतिवर्षण हे कर्जे थकबाकीचे कारण नमूद केले. याशिवाय सण व उत्सव विषयक खर्च (८.३

टक्के), मुलामुलींचे विवाह खर्च (८.६ टक्के), मुलांच्या शिक्षणाचा खर्च, कौटुंबिक आजारपण व त्यावरील खर्च इत्यादी (४.६ टक्के अशी कारणे दिलेली दिसून आली.

६०) ग्रामीण व कृषीविषयक आर्थिक घडामोडींवर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा मोठा प्रभाव असतो. या दृष्टीने या संस्था आपल्या सभासदांना मित्र, मार्गदर्शक, हितचिंतक आणि सहकारी आहेत किंवा नाहीत याबाबत ५०.८ टक्के शेतकऱ्यांनी अनुकूल मते नोंदवली, याचाच अर्थ बहुसंख्य शेतकऱ्यांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मित्र, मार्गदर्शक, सहकारी वाटते असे दिसून येते.

६१) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था विकासकार्यात मोठ्या प्रमाणात भागीदार असतात असे ५२ टक्के शेतकऱ्यांना वाटते. त्याचवेळी ४८ टक्के शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां विकास कार्यात भागीदार नसतात असे नमूद केले. धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार मध्यम शेतकरी ६६.४ टक्के, मोठे शेतकरी ५५.५ टक्के व लहान शेतकरी ५३.४ टक्के हे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या आर्थिक व शेती विकासातील भागीदार आहेत असे नमूद करित होते. याचाच अर्थ अधिक धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विकास कार्यातील सहभाग मान्य करतात असे दिसून आले.

६२) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्यपध्दतीबाबत शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन धारणक्षेत्र आकारमानानुसार बदलत गेलेला दिसून आला. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्यपध्दती शेतकरी आणि ग्रामीण व कृषी विकासाला साहाय्यभूत ठरणारी आहे असे सीमांत शेतकरी (२८.८ टक्के), लहान शेतकरी (२६.७ टक्के), मध्यम शेतकरी (२३.७ टक्के) व मोठ्या शेतकऱ्यांनी (२०.८ टक्के) नमूद केले. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बहुउद्देशीय कार्यामुळे शेती व शेतकऱ्यांचे हितसंवर्धन होते असे सीमांत शेतकरी (९.० टक्के), लहान शेतकरी (११.७ टक्के), मध्यम शेतकरी (३१.२ टक्के) व मोठे शेतकरी (४८.१ टक्के) यानी नमूद केलेले दिसून आले. याचाच अर्थ ग्रामीण व शेती विकासाबाबत सीमांत व लहान शेतकरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना महत्व देत होते. तर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बहुउद्देशीय कार्यामुळे शेती व शेतकऱ्यांचे हितसंवर्धन होते असे मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांचे मत होते असे दिसून आले.

६३) कृषी अर्थशास्त्रात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेला विकास संस्था व बदलाचा प्रवर्तक म्हणून संबोधले जाते. याबाबत धारणक्षेत्र आकारमानाच्या वर्गवारीनुसार चारही गटातील ७१.५ टक्के शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, या गावाची विकास संस्था असतात असे नमूद केले. यामध्ये सीमांत शेतकरी ८१.७ टक्के, लहान शेतकरी ६१ टक्के, मध्यम शेतकरी ६२.६ टक्के व मोठे शेतकरी ७२.७ टक्के यांचा समावेश दिसून आला. याचाच अर्थ शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना विकास संस्था व बदलाचा प्रवर्तक म्हणून मान्यता दिलेली दिसून येते.

६४) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे पाहण्याचा शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन जाणून घेताना दिसून आले की, ७५.३ टक्के शेतकऱ्यांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या राजकारणाचा अडडा आहेत असे नमूद केले. याचाच अर्थ ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या साहाय्याने मोठ्या प्रमाणात राजकीय डावपेच खेळले जात असतात.

६५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मिळणारा वित्तपुरवठा आणि कर्जरकमेची गरज यामधील तफावतीबाबत ६५ टक्के शेतकऱ्यांनी गरजेपेक्षा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कमी कर्जे मिळतात असे नमूद केले. याचाच अर्थ शेती व्यवसायातील भांडवलाची मागणी सतत वाढत असून मागणी इतका कर्ज पुरवठा करण्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अपयशी ठरत आहेत असे दिसून आले.

६.७ शिफारशी :

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या ग्रामीण विकास प्रक्रियेतील जबाबदार घटक ठरण्याबरोबर ग्रामीण विकासाच्या प्रेरणा स्रोत ठराव्यात यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या जडणघडणीत बदलाची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत अभ्यासवरून जे निष्कर्ष पुढे आले त्यावरून सहकारी चळवळ ही ग्रामीण व कृषी विकासासाठी अनन्य साधारण महत्वाची असून सहकारी चळवळ यशस्वी झालीच पाहिजे.

आर्थिक सुधारणांचा परिणाम म्हणून सार्वजनिक खर्चात काटकसर व त्यामुळेच सामाजिक कल्याण, सामाजिक जबाबदारी आणि दायित्व यातून शासन आपला सहभाग काढून घेत आहे असे दिसून येते. याचा प्रतिकूल परिणाम ग्रामीण व कृषी विकास कार्यक्रमावर होत असून बिगर

संस्थात्मक घटकांचे ग्रामीण अर्थकारणातील प्राबल्य वाढत आहे. आर्थिक विकासापासून वंचित आणि प्राधान्यक्रम क्षेत्रांबाबत शासनाने सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माध्यमातून जाणीवपूर्वक पुढाकार घेऊन ग्रामीण व कृषी विकासासाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्पीय तरतूद करावी.

अन्नसुरक्षा, दुसरी हरितक्रांती, दारिद्र्य व बेकारी निर्मूलन आणि विकासदराचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी ग्रामीण विकासाचा प्रेरणास्त्रोत म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांची निकोप, सुदृढ आणि कार्यक्षमतेच्या कसोटीवर वाढ घडवून आणण्यासाठी कायदाविषयक सुधारणा कार्यक्रम हाती घेण्याची आवश्यकता आहे. राष्ट्रीय पातळीवर आदर्श असा सहकार कायदा नाही तो लवकरात लवकर करावा व सर्व राज्यांना त्या कायद्याशी सुसंगत कायदाविषयक सुधारणा करण्याचे बंधन घालावे.

महाराष्ट्रात पीक विमा योजनेला १९९९ -२००० मध्ये प्रारंभ झालेला असला तरी, २००६-०७ मध्ये फक्त १०.६२ टक्के शेतकरी विमा योजनेत सहभागी झाले. पीक विमा योजनेला असणारा अत्यल्प प्रतिसाद लक्षात घेता, या योजनेतील शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढावा म्हणून सर्वकष पीक विमा योजना कार्यवाहित आणावी, पीक विमा योजनेला मोठी प्रसिध्दी द्यावी, मंडल विभागातील जमिनीचा पोत, हवामान, त्यावर आधारित पीकरचना व प्रत्यक्ष पीक लागवड यांची माहिती घेऊन प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या साहाय्याने राज्य सरकारने पीक विम्याचे हप्ते भरावेत.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जे घेताना तालुकास्तरावरील किंवा जिल्हास्तरावरील कृषी उत्पन्न बाजार समिती व खरेदी विक्री संघ यांचे बंधपत्र घेणे शेतकरी सभासदांना बंधनकारक करावे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर शेतमाल उत्पादनाची बाजारपेठ कर्जखात्याशी जोडली जाईल. शेतमालाची किरकोळ विक्री वगळता, घाऊक बाजारपेठेतील दलाल, अडत्ये व घाऊक व्यापाऱ्यांना सर्व प्रकारच्या शेतमालाची बिले जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या धनादेशाद्वारे देणे बंधनकारक करावे. देखरेख संघ, खरेदी विक्री संघ, कृषी उत्पन्न बाजार समिती, गोदाम मंडळ इत्यादीवर ही जबाबदारी निश्चित करून देण्यात यावी. यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व जिल्हा मध्यवर्ती बँका

इत्यादींच्या थकीत कर्जाचा प्रश्न शिथिल होण्यास मदत होईल. ग्रामीण सहकार संघटन परस्परपुरक व विकासाभिमुख होईल.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सातत्याने वाढते आजारपण, थकीत कर्जाचे वाढते ओझे, स्थानिक राजकारण, अकार्यक्षम मनुष्यबळ, शासकीय तसेच सहकारखात्यातील नोकरशाही इत्यादी समस्येवर मात करण्यासाठी या संस्था आर्थिकदृष्ट्या सशक्त होणे आवश्यक आहे. यासाठी दुर्बल आजारी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे विलीनीकरण करावे, ठेवी स्वीकारण्याचे व विश्वासाहर्षता दृढ करण्याचे बंधन या संस्थांवर घालावे, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व शेतकरी यातील कमिशन एजंट असे आपले स्वरूप न ठेवता ग्रामीण गरजा ओळखून व्यावसायिक केंद्र (Business Centre) म्हणून कार्य करावे.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था जर सलग पाच वर्षे अ लेखा परीक्षण वर्गात असतील तर नाबार्डच्या सहभागातून त्या विशिष्ट खेडेगांवासाठी प्राथमिक कृषी पतसंस्थेचे 'ग्राम बँकेत' रूपांतर करण्यात यावे. त्यामुळे विशिष्ट गावांची अस्मिता जागृत होईल, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना बँकेचे स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे ग्रामीण बचती आकर्षित करणे शक्य होईल. याशिवाय सहकार कायद्याबरोबर रिझर्व्ह बँकेचे नियम कार्यवाहीत आल्यामुळे त्यांची विश्वासाहर्षता वाढून सहकारी ग्राम बँका (Co-operative Village Bank) वरदान ठरू शकतील.

कर्जाचा विनियोग योग्य त्याच कार्यासाठी होतो आहे, तसेच कर्जाची परतफेड नियमितपणे होत आहे, याबाबतची विशेष जबाबदारी कायद्याने संचालक मंडळावर असावी. बुडीत कर्जाची भरपाई संचालकांच्या खाजगी मालमत्तेतून करण्याबाबत कायद्यात सुधारणा करावी. त्यामुळे 'कर्ज परतफेडीची अनिच्छा' ही अपप्रवृत्ती रोखली जाईल. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील थकित कर्जाचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात शिथिल होईल.

सहकारी संघटन व्यवस्थेची कार्यक्षमता लोकसहभागातून वाढते. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या बाबतीत सभासदांचा सक्रिय सहभाग उदा. वार्षिक सर्वसाधारण सभा इत्यादीत झपाट्याने कमी होत आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या विशिष्ट राजकीय गट, व्यक्तिमूह इत्यादींच्या नियंत्रणाखाली आहेत. सर्वसामान्य सभासद प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था पासून

दूर जात आहेत असे दिसते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमधील लोकसहभाग वाढावा यासाठी शेतकरी, ग्रामीण कारागीर इत्यादीसाठी शेतीविषयक योजना, स्वयंरोजगार योजना, शासकीय योजना, शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रम, वनसंवर्धन, दुर्बल घटकांसाठी योजना, सहकार, महिला व बालविकास योजना इत्यादीचे प्रतिवर्षी किमान काही प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्याचे बंधन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संचालक मंडळ व सचिव यांच्यावर असावे.

प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचे 'सचिव' या संघटन प्रणालीचा कणा आहेत. प्रत्यक्षात सचिवांची पदे निश्चित करणे, त्यांच्या सेवेची सुरक्षितता, एका पेक्षा अधिक संस्थांची त्यांच्यावर सोपवलेली जबाबदारी, कागदपत्रांच्या पुर्ततेच्या संदर्भात विविध विभागाना पाठवावी लागणारी माहिती इत्यादींचा विचार करता 'एक संस्था एक सचिव' पध्दती राबवावी, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे संगणकीकरण बंधनकारक करण्यात यावे. सचिवांना सेवा सुरक्षितता देण्याबरोबर, कार्यक्षमतेच्या कसोटीचे निर्देशक ठरवून द्यावेत. त्यामध्ये कर्ज थकबाकी वसुली, कमाल कर्जवाटपाचे उद्दिष्ट, सेवा सोसायटीच्या उद्दिष्टानुसार, विविध सेवा पुरवठ्याची जबाबदारी उदा. खते, बी-बियाणांचा पुरवठा इत्यादी निर्देशक असावेत.

भारतीय शेती ही अत्यंत खोलवर आणि ग्रामीण क्षेत्रात विभागलेली आहे. निरक्षरता व अल्पशिक्षित कृषी उत्पादकांच्या व्यवस्थेत काम करणाऱ्या सहकारी संघटन प्रणालीला लाभलेला कर्मचारीवर्ग खाजगी संघटन प्रणालीच्या तुलनेत कार्यक्षमता आणि व्यावसायिक शिक्षण-प्रशिक्षणाच्या बाबतीत कमकुवत आहे. व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षणाअभावी असणाऱ्या मनुष्यबळामुळे या संस्था अपेक्षित उद्दिष्टे गाठण्यात अपयशी ठरत आहेत. सहकारी शिक्षण प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या मुल्यमापनाची आवश्यकता आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व खाजगीकरणाशी स्पर्धा करताना कुशल व व्यावसायिक मनुष्यबळाची निकड ओळखून सहकारी वित्तीय प्रणालीत मनुष्यबळ विषयक धोरण ठरवून देण्याची आवश्यकता आहे.

सहकारी संस्थांचा संख्यात्मक विकास होत असताना निवडलेल्या संचालक मंडळास किमान सहकारी चळवळीची तत्वे, उद्दिष्टे व कामकाजाबाबत पुरेशी माहिती असणे आवश्यक आहे. सहकारी कायद्याद्वारे संचालकांसाठी सक्तीचे प्रशिक्षण असावे आणि त्या प्रशिक्षणातून संचालकांची

जबाबदारी, कायदेशीर तरतूदी, दैनंदिन कार्यपध्दतीतील सहभाग आणि सामाजिक दायित्व इत्यादीबाबतची माहिती देण्यात यावी.

पत व पाणी या दोन प्रमुख घटकातील गुंतवणुक ही सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना शेती उत्पादन घेण्यास आधार देणारी आहे. उणे किंवा न्यूनतम बचतदर असणाऱ्या सर्व सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या साहाय्याने दोन टक्के व्याजदराने अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा उपलब्ध करून द्यावा.

सीमांत व लहान शेतकऱ्यांसाठी सुक्ष्म सिंचन, शेततळी योजना, ठिबक सिंचन इत्यादीसारख्या सिंचन योजनाना केंद्र व राज्य सरकारने मिळून ७५ टक्के अनुदान द्यावे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या साहाय्याने लहान आकाराची शेततळी निर्माण करण्यासाठी तज्ञांच्या साहाय्याने, कर्जपुरवठा व अनुदानाची योजना राबविल्यास जिरायती क्षेत्रातील अल्पभूधारकांना उत्पन्न व रोजगाराची हमी मिळेल, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याविषयक प्रश्नाची सोडवणूक होईल आणि शेती व ग्रामीण विकासातील असमतोल कमी होईल.

BIBLIOGRAPHY

BOOKS

1. Agalave Pradeep, Research Methodology and Techniques; Vidya Prakashan Nagpur,2000
2. Baudtabatg Nustra, Co-operative nivenebt ub Ubdua, A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi, 2004.
3. Bedi R.D., Theory, History and Practice of Co-operation, International Publishing House, Meerut, 1995.
4. Bagchi Kanak Kanti; Micro-Finance and Rural Development A Critical Review; Abhijeet Publication, New Delhi 2009
5. Bhatia B.S., Verma H.L. and Garg M.C., Encyclopedia of Co-operative Management, Co-operative Banking Vol.3, Deep & Deep Publications, New Delhi, 1994.
6. Bhatia B,S,&Batra G.S. Rural Development Management Deep & Deep Publications, New Delhi, 2005.
7. Bodhankar S & Aloni V., Social Research Methodology, Sainath Prakashan, Nagapur. 2007.
8. Borude R.R. Research Methodology, Pune Vidyathigraha Prakashan, Pune 2005.
9. Datta S.K., Co-operative Societies and Rural Development, Mittal Publications, New Delhi, 1998.
10. Debroy Bibek & Kaushik P., Energising Rural Development Through Panchayats, Academic foundations, New Delhi 2007.
11. Drummond H & Goodwin J., Agricultural Economics Pearson Education, New Delhi, 2006.
12. Ghanekar V.V. Globalization & Farmers, Cooperatives, Industries & Banks in India, Institute of Rural Development, Pune 2004.
13. Ghanekar V.V. Co-operative Movement In India (1904-2004), Industries & Banks in India, Institute of Rural Development, Pune 2005.
14. Goel B.B. Cooperative Legislation Trends and dimensions, Deep and Deep Publications New Delhi2006.
15. Hough Eleanor M., The Cooperative Movement in India, Oxford University Press, 1988.

16. Hajela T.N. Principles Problems and Practice of Co-operation, Shivalal Agarwala and Company Agra, 1986.
17. Jaya S.Anand, Co-oprative Agricultural and Rural Development Banks, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi 2002.
18. Jugale V.B. & Koli P.A.; Reasserting The Co-operative Movement; Serials Publications New Delhi 2005.
19. Kamat G.S., Managing Co-operative Marketing, Himalaya Publishing House Mumbai 1999.
20. Karhade B.M. Scientific Research Methodology; Pimpalpure 7 Co publishers, Nagapur2007.
21. Krishna Kumari A.B., Co-operative Banking for Agricultural Development, Deep and Deep Publications, New Delhi, 2002.
22. Kulkarni K.R., Theory and Practice of Co-operation in India and Abroad Vol.I Co-operators Book Depot, Bombay. 1965.
23. Kulkarni K.R., Theory and Practice of Co-operation in India and Abroad Vol.II (Part II), Co-operators Book Depot, Bombay. 1968.
24. Kulkarni S.K., Co-operation Phadake Prakashan, Kolhapur 2005.
25. Mamoria C.B., Agricultural Problems of India, Kitab Mahal Pvt.Ltd., Allahabad, 1995.
26. Mamoria C.B. & Saksena R.D., Co-operation in India, Kitab Mahal, Allahabad, 1998
27. Mathur B.S. Co-operation in India, Sahitya Bhawan, Agra, 1991.
28. Patnaik U.C., Introduction to Co-operative Management, Kalyani Publishers Hyderabad 1999.
29. Patil V.B. Research Methodology, Prashant Publications, Pune2006.
30. Punam; Grass Root Co-operative Credit Societies; Mittal Publication New Delhi 2005.
31. Rashakrishnan N; Cooperative Credit For Agricultural Sector, serials Publications New Delhi. 2006.
32. Ranga Reddy A., Agricultural Development Rural Credit and Problems of its Recovery, Mittal Publications, New Delhi, 1999.
33. Ravishankar Kumar Singh; Poverty and Sustainable Development-Third World Perspectives (Vol-1); Abhijeet Publication, New Delhi 2005

34. Ravichandran K & M Revathi Bala; Rural Credit- Access, Use & Repayment; Abhijeet Publication New Delhi 2008
35. Ruddar Datt & KPM Sundharam; Indian Economy, S. Chand & Company Ltd New Delhi 2008.
36. Sant D.K., Research Methodology, Process and Inside the Research; Pune Vidyathi Graha Prakashan Pune 2007
37. Sarlar Kauamta; The Indian Economy- Policies, Practices and Heresies Pearson Education New Delhi 2007.
38. Thirunarayanan R., Co-operative Banking in India, Mittal Publications, New Delhi, 2003.
39. Tyagi B.P. Agricultural Economics and Rural Development, Jai Prakash Nath & Co, Meerut, 1999.
40. Tyagi R.B., Recent Trends in the Co-operative Movement in India, Asia Publishing House, Bombay, 1990.
41. Vasant Desai, A Study of Rural Economics- A Systems Approach, Himalaya Publishing House, Bombay, 1992.
42. Verma S.B, Sah G.P. & Pathak S.C.; Rural Credit and Cooperative Development, Deep and Deep Publications, New Delhi 2006.

REPORTS AND JOURNALS

1. Annual Credit Plan, 2003, Pune District Central Co-operative Bank Lid.
2. Annual Credit Plan, 2004, Pune District Central Co-operative Bank Lid.
3. Annual Credit Plan, 2005, Pune District Central Co-operative Bank Lid.
4. Annual Credit Plan, 2006, Pune District Central Co-operative Bank Lid.
5. Annual Credit Plan, 2007, Pune District Central Co-operative Bank Lid.
6. Annual Credit Plan, 2008, Pune District Central Co-operative Bank Lid.
7. Annual Report 2007-08, RBI Bulletin, Mumbai.
8. Economic Survey 2003-04, Ministry of Finance, Government of India
9. Economic Survey 2004-05, Ministry of Finance, Government of India
10. Economic Survey 2005-06, Ministry of Finance, Government of India
11. Economic Survey 2006-07, Ministry of Finance, Government of India

12. Economic Survey 2007-08, Ministry of Finance, Government of India
13. Government of India, Census Hand Book of Pune District, Village and Town Directory, 2001.
14. Report on Currency and Finance (2004), Vol.I Economic Review, RBI
15. Statistical Statements Relating to the Co-operative Movement in India 2004-05, Part-I, NABARD, Mumbai.
16. Statistical Outline of India, 2004-05 and 2007-08, TATA Service Limited, Mumbai.
17. Annual Reports and Statement of Accounts,2003.2004,2005,2006,2007,2008, 2009, Pune District Central Co-operative Bank Ltd, Pune.
18. Statistical Hand Book-2008, Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra.
19. Socio-Economic Survey of Pune District, (2007-08), Hand Book of Zilla Parishad Pune.
20. Economic Survey of Maharashtra,(2007-08),Directorate of Economics, Statistics and Planning Department, Mumbai.
21. Auti K.P. "Rural Credit in Dhule District" Sahakari Maharashtra.Vol XI, No 4s, Oct-Dec 2003.
22. Bhosale S.K. & Bangat S.B. "A Study into the overdue of co-operative Loans in Maharashtra" Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.XLIII. No-3 July-September, 1999.
23. Chandra Prasad & Viswesware Rao, "Co-operative Credit Agencies: An Evaluation" Kurukshetra, Vol,46 No 11 Aug.2002.
24. Chauhan T.R., Balishter & Rajkumar, "Availability and Extent of Utilization of Credit in Agriculture", Indian Co-operative Review Vol.XX, No 2, July 2001.
25. Raj Vir Singh & Patel A.K, "Rural Credit Management through Integrated Crop and Milk Production".The Cooperator, Vol. XXXIX, No.7 January 2002
26. Patil T.S & Salunkhe M.M., "Impact of Institutional Credit on farm Productivity in Ahamednagar Region" Co-operative Perspective Vol 36,No,4, Jan-Mar 2001.
27. Dhakane R.V. & Koli P.Y. "Primary Agricultural Credit Societies Instrument for Rural Development" Co-operative Perspective Vol 37,No,2, Jul-Sep 2001.
28. Kumbhar P.A., "Strategy for Promotion of Loyalty in the Co-operative System" Quarterly Vol 34 No.4 2002.

प्रश्नावली

(प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था - सभासद शेतकरी - प्रश्नावली - १)

अ) व्यक्तिगत माहिती

- १) सभासद शेतकऱ्याचे नांव
- २) पत्ता
- ३) सामाजिक गट
अ) खुला	☐	ब) इतर मागास वर्ग	☐
क) अनुसुचित जाती (एस.सी)	☐	ड) भटक्या विमुक्त जाती जमाती (एस.टी)	☐
- ४) कुटुंबातील एकूण संख्या
अ) मुले	☐	ब) मुली	☐
- ५) शैक्षणिक माहिती
अ) निरक्षर	☐	ब) प्राथमिक शिक्षण पूर्ण	☐
क) उच्च माध्यमिक	☐	ड) पदवीधारक	☐
		इ) पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण	☐
- ६) विविध प्राप्त स्रोतापासून दरमहा मिळणाऱ्या उत्पन्नाची माहिती
अ) १००० रु पेक्षा कमी	☐	ब) १००१ ते ५००० रु	☐
क) ५००१ ते १०००० रु	☐	ड) १०००१ पेक्षा अधिक	☐
- ७) आपण सभासद असलेल्या सोसायटीचे नांव
अ)		ब)	
क)		ड)	
- ८) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद केव्हा पासून झालात ?
- ९) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद होण्याची कारणे
अ) सवलतीच्या दरात कर्ज मिळते	☐	ब) खते बी - बियाणे इ.पूरक बाबी मिळतात.	☐
क) लाभांश मिळतो	☐	ड) निवडणुकीत रस	☐
इ) इतर कारणे	☐		
- १०) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग स्वरूपात किती रक्कम गुंतवली आहे. रु

ब) शेतीविषयक माहिती :

- १) जमिनीचीचे धारणक्षेत्र किती आहे ?हेक्टर
- २) धारण क्षेत्राचे वर्गीकरण कसे आहे.
अ) पिकाखालील धारणक्षेत्र.....हेक्टर
ब) पडीक जमीनहेक्टर
क) गायरान जमीन.....हेक्टर

एकूणहेक्टर

- ३) बागायती जमिनीचे धारण क्षेत्र :..... हेक्टर
जिरायती जमिनीचे धारणक्षेत्रहेक्टर
एकूण धारण क्षेत्रहेक्टर

४) जलसिंचनाच्या सोयीचे वर्गीकरण कसे आहे ?

अ) विहीर बागायत	<input type="text"/>	हेक्टर
ब) कालव्याद्वारे सिंचन	<input type="text"/>	हेक्टर
क) विंधन विहीर	<input type="text"/>	हेक्टर
ड) उपसा जलसिंचन	<input type="text"/>	हेक्टर
इ) नदी बागायत	<input type="text"/>	हेक्टर
फ) इतर	<input type="text"/>	हेक्टर

५) शेतीतून कोणकोणती प्रमुख पिके घेतली जातात.

१)	२)	३)	४)	५)
६)	७)	८)	९)	१०)

६) शेतीतील पीक रचनेत नजिकच्या काळातील ठळक बदल कोणते आहेत असे वाटते ?

.....
.....

७) इ.स.२००२ पूर्वी व २००२ नंतर शेती उत्पन्नात बदल झाला आहे का ? होय/नाही.
उत्तर होय असेल तर का व किती ?

८) नजीकच्या ५ वर्षात शेतीत सुधारणा केल्या का ? होय /नाही.
उत्तर होय असल्यास कोणकोणत्या ?

९) शेतीत केलेल्या सुधारणामुळे शेती उत्पन्नात वाढ होते का ? होय /नाही

१०) शेती कसण्याबाबत आपला दृष्टिकोन काय आहे?

- अ) उपजिविकेचे साधन ब) रोजगाराचे साधन
क) शेती एक उद्योगव्यवसाय ड) नाईलाजास्तव

११) शेती कसण्याचा निर्णय तुम्ही स्वखुशीने स्वीकारला आहात का ? होय /नाही
उत्तर नाही असेल तर कारण

.....

१२) शेतीत तुम्ही घेतलेल्या शिक्षणाच्या उपयोग होतो का ? होय / नाही.
तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा ?.....

.....

१३) शेती पूरक /जोड व्यवसाय करता का ? होय / नाही ?
उत्तर होय अथवा नाही असेल तर त्याची कारणे कोणती ?.....

तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा ?.....

.....

१४) शेती पूरक /जोड व्यवसाय म्हणून कोणते व्यवसाय करित आहात ?

- अ) दुग्ध ब) कुक्कुटपालन
क) फुलशेती ड) फळबाग
इ) इतर (नावे लिहा.....)

१५) मागच्या पिढीपेक्षा तुमच्या पिढीत शेतीत बदल जाणवतात का ? होय /नाही.

उत्तर होय असेल कोणते ?.....

- अ) पीक रचनेत बदल झाले ब) शेतीतील भांडवली खर्च
वाढला
क) शेतीची दर हेक्टरी ड) बागायती क्षेत्र वाढले.
उत्पादकता वाढली.
इ) इतर बदल

१६) शेती व्यवसायामुळे तुमची जीवनमान पातळी उंचावत आहे. असे तुम्हास वाटते का ? होय /नाही
उत्तराच्या समर्थनार्थ कारणे सांगा.

१७) तुमच्या पुढील पिढीने नोकरी/उद्योगाच्या मागे न राहता शेती करावी असे तुम्हास वाटते का ? होय /नाही
उत्तराच्या समर्थनार्थ कारणे कोणती ?

१८) आपण प्रतिवर्षी पिकांचा विमा उतरवता का ? होय /नाही
उत्तर होय असेल तर विमा पध्दतीचा तुम्हाला लाभ मिळाला आहे का ? होय /नाही

१९) आपणाकडे किसान क्रेडीट कार्ड आहे का ? होय /नाही.

२०) किसान क्रेडिट कार्डाचा आपला अनुभव कसा आहे ?.....

.....

क) शेतकरी सभासदांची कर्जविषयक माहिती :

१) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां (PACs) कडून कर्ज घेण्यास केव्हा सुरुवात केलीत.

.....

२) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून दरवर्षी कर्ज घेता का ? होय/नाही.

३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे कर्ज जुने नवे करावे लागते का ? होय/नाही.

४) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा (PACs) चा व्याजदर किती असतो ?.....

५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां (PACs) कडून कर्जे मिळविण्यासाठी खर्च करावा लागतो का ?
होय /नाही

खर्चाचे स्वरूप काय असते ?

.....

६) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जा व्यतिरिक्त इतर ठिकाणाहून कर्जे घेता का ? होय /नाही

उत्तर होय असेल तर कोणाकडून

- अ) सावकार ब) दलाल /अडते/व्यापारी
क) नातेवाईक ड) बँक
इ) इतर

- ७) सोसायटी व्यतिरिक्त इतर ठिकाणच्या कर्जावरील व्याजदर काय असतो ?
.....
- ८) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था (PACs) व्यतिरिक्त इतर कर्जासाठी तारण द्यावे लागते का ? होय /नाही.
उत्तर होय असेल तर कोणते
- ९) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी आहे का ? होय /नाही.
उत्तर होय असेल तर कारणे काय?
- अ) दुष्काळ ब) सण/उत्सव
क) कर्ज माफीची शक्यता ड) लग्न समारंभ
इ) इतर कारणे
- १०) कर्ज रकमेची वेळेत परतफेड करावी यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाचे अध्यक्ष/ सचिव मार्गदर्शन करतात का ? होय /नाही
- ११) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सभासद शेतकऱ्यांना आवश्यक वाटते का ? होय /नाही.
- १२) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जामुळे तुमच्या गावातील शेतीचा विकास झाला आहे काय ? होय /नाही.
उत्तर होय असेल तर कसा ते सांगा
- १३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जामुळे तुमच्या शेतीतील उत्पादनात वाढ झालेली आहे असे वाटते का ? होय /नाही.
उत्तर होय असेल तर किती ?
- १४) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जामुळे आपल्या राहणीमानपातळीत वाढ झाली आहे असे वाटते का ? होय /नाही.
- १५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जामुळे आपल्या कुटुंबाची आर्थिक प्रगती झाली असे वाटते का ? होय /नाही

ड) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या माहितीचे संकलन :

- १) सोसायटीचे सभासदत्व असणे आवश्यक आहे असे तुम्हास वाटते का ? होय / नाही.
उत्तर होय अथवा नाही असल्यास त्याचे कारण कोणते ?
.....
.....
- २) आपण सदस्य असलेल्या सोसायटीकडून किती वेळा कर्जे घेतली व कोणत्या कारणासाठी ?
.....

-
-
- ३) तुम्ही सदस्य असलेल्या सोसायटीकडून कर्जाबरोबर अन्य कोणत्या सेवा प्राप्त होत असतात ?
 अ).....
 ब).....
 क).....
 ड).....
- ४) तुमची सोसायटी तुम्हास तुमची मित्र , मार्गदर्शक , सहकारी वाटते का ? होय /नाही.
- ५) सोसायटीकडून कर्जे घेऊन शेती विकासाची कोणकोणती कामे पूर्ण केली आहेत.
 अ).....
 ब).....
 क).....
 ड).....
- ६) सोसायटीकडून तुमच्या गरजे इतके कर्ज मिळते असे तुम्हाला वाटते का ? होय /नाही.
- ७) सोसायटीकडून पीक विमा योजनेचा लाभ घेतला आहे का ? होय /नाही.
- ८) पीक विमा योजनेचा फायदा आपणास झाला आहे का ? होय /नाही.
- ९) शेतीच्या विकासात सोसायटीचा सहभाग आहे असे तुम्हास वाटते का ? होय /नाही.

इ) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बहुउद्देशीय कार्याची माहिती :

- १) सोसायटीचे सभासदत्व असणे आवश्यक आहे असे तुम्हास वाटते का ? होय / नाही.
 तुमची प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कर्ज पुरवठ्या व्यतिरिक्त अन्य कोणकोणते सेवा पुरवते.
 अ).....
 ब).....
 क).....
 ड).....
- २) सेवा सोसायटीच्या कोणकोणत्या सेवा शेतीच्या विकासाला हितकारक आहेत असे तुम्हाला वाटते का ?
 अ)औषधे/खते किटकनाशकांचा पुरवठा
 ब)गोदाम सोयी
 क) स्वस्त अन्नधान्य दुकान
 ड) इतर कोणती ते लिहा.....
- ३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून प्राप्त होणाऱ्या सेवा शेती व शेतकऱ्यांच्या गरजेच्या तुलनेत पुरेश्या प्रमाणात आहेत असे वाटते का ? होय /नाही
- ४) बी.बीयाणे खते, औषधे , अवजारे इ.चा योग्य वेळी वाजवी किंमतीत पुरवठा होता का ?होय /नाही
- ५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था शेती विकासाबाबत आणखी कोणत्या सुधारणा करू शकेल असे तुम्हास वाटते ?

-
-
- ६) शेतमाल विक्रीबाबत सोसायटीचे सहकार्य मिळते काय ? कशा प्रकारे
.....
-
- ७) सोसायटीकडून शेतमाल विक्रीची बिले वेळेवर मिळतात का ? होय /नाही.
- ८) सोसायटीचे शेतमाल विक्री किमतीतून कर्जफेड हप्ते कापून घेणे आपणास योग्य वाटते का ? होय /नाही
- ९) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेच्या कार्यपध्दती विषयी तुम्हास काय वाटते ?
- अ) सोसायटीची सर्व कार्ये कृषी विकासाला उपयुक्त आहेत
- ब) बहुउद्देशीय कार्यांमुळे शेती व शेतकऱ्यांचे हितसंवर्धन होते.
- क) सोसायटीच्या कार्यांच्या मर्यादांमुळे शेती विकास होत नाही.
- ड) सेवा कार्ये फक्त नावा पुरती आहेत प्रत्यक्षात सोसायटी या प्रकारची कार्ये करीत नाही असे आढळते.
- इ) बागायतदार ,पुढारी यांना या सेवा मिळतात गरीब व लहान शेतकऱ्यांना सेवा मिळतच नाहीत.
- फ) कर्ज पुर्वठ्या व्यतिरिक्त अन्य सेवा कार्ये सोसायटीने करू नयेत.

ई) शेतकरी सभासदांचा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन माहीत करून घेणे.:

- १) सहकारी सोसायटीचे सदस्यत्व घेण्यास तुम्हास कोणी प्रवृत्त केले.
- अ) स्वतः होऊन ब) सोसायटीच्या चीफ प्रमोटरने
- क) गावातील राजकीय पुढाऱ्याने ड) परिसरातील समाजसेवकाने
- इ) इतर :.....
- २) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था तुमच्या गावातील विकास संस्था आहे असे तुम्हास वाटते का ? होय /नाही
- ३) सोसायटीची कृषी कार्ये तुम्हास कशी वाटतात.
- अ)शेती विकासाला हातभार लावणारी व उत्तम
- ब)शेती विकासाला हातभार लावणारी व समाधानकारक
- क)शेती विकासाला हानीकारक
- ४) सहकारी सोसायटी गावांतील सर्व सदस्यांच्या हितसंवर्धनाची जोपासना करते असे तुम्हास वाटते का ? होय /नाही
- उत्तर नाही असेल तर कसे ?
-
-
- ५) तुमची सहकारी सोसायटी ही राजकारणाचा अड्डा आहे असे तुम्हाला वाटते का ? होय /नाही.
- ६) सहकारी सोसायटीच्या निर्धारित उद्दिष्टांशी सुसंगत कार्य करीत आहे असे

तुम्हास वाटते का ? होय /नाही.
उत्तर नाही असेल तर का ?

७) सहकारी पतसंस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात नेतृत्व गुण वाढीस लागतात असे वाटते का ? होय /नाही.

८) सहकारी सोसायटी तुमच्या परिसरात राजकीय नेतृत्व देण्यास कारणीभूत ठरलेली आहे असे वाटते का ? होय /नाही.

९) सहकारी सोसायटीकडे तुम्ही बचत व मुदत ठेवी ठेवता का ? होय /नाही.
उत्तर होय अथवा नाही असेल तर त्याची कारणे कोणती

फ) शेतकऱ्यांची कर्ज मागणी व प्रत्यक्ष कर्जपुरवठा याबाबतची माहिती :

१) २००२ ते २००७ या कालखंडात प्रतिवर्षी तुम्ही कर्ज घेतले का ? होय /नाही.
किती ?

अ) २००२-०३ ब) २००३-०४.....
क) २००४ -०५..... ड) २००५ -०६.....
इ) २००६-०७

२) कर्ज रकमेची तुमची आवश्यकता आणि प्रत्यक्ष मिळालेले कर्ज यामध्ये तफावत होती का ? होय /नाही.

उत्तर होय असेल तर किती ?.....

३) २००२-०७ या पाच वर्षांत तुम्हास कोणकोणत्या कारणांसाठी कर्जाऊ रक्कम घेण्याची आवश्यकता होती ?

१)	२)	३)	४)
----	----	----	----

४) तुमच्या गरजे इतकी कर्जे मिळाली का ? होय /नाही
उत्तर नाही असेल तर त्याची कारणे कोणती होती असे तुम्हांस वाटते ?.....

५) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थे शिवाय कृषी कर्जे घेण्यासाठी अन्य स्रोत उपलब्ध आहेत का ? होय /नाही.
कोणते?

१)	२)	३)	४)
----	----	----	----

६) कर्जासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था (PAC's) सोडून इतर स्रोतांचा उपयोग करता का ? होय /नाही.
त्याची कारणे व फायदे कोणते ?

स्थळ :
दिनांक :

स्वाक्षरी
नांव

(प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था-सचिव- प्रश्नावली - २)

- १) सोसायटीचे नांव :
- २) स्थापना (दिनांक) :
- ३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था : १).....
स्थापनेचे उद्देश २).....
३)
४)
- ४) सोसायटीची स्वतःची इमारत आहे : होय /नाही.
का ?
- ५) सोसायटीची सभासद संख्या किती :
आहे?(३१मार्च २००७)
- ६) सभासदवाढीसाठी कोणते प्रयत्न :
केले जातात ?
- ७) सभासदाना प्रशिक्षण /मार्गदर्शन : होय /नाही.
केले जाते का
- ८) सोसायटीच्या दैनंदिन कामात : होय /नाही.
सभासदांचे सहकार्य मिळते का?
- ९) वार्षिक सर्वसाधारण सभेला :
सरासरी किती सभासद उपस्थित
असतात ?
- १०) वार्षिक सर्वसाधारण सभेतील : होय /नाही.
चर्चेत सभासद सहभागी होतात
का ?
- ११) सोसायटीकडे कोणत्या हंगामात खरीप /रब्बी .
सभासदांची कर्जाची अधिक
मागणी असते?
- १२) कर्ज मागणी इतका कर्जाचा : होय /नाही.
पुरवठा केला जातो का ?
- केला असल्यास कारण.....
- १३) कर्जाची मागणी केल्यापासून किती
दिवसात कर्जपुरवठा उपलब्ध
करून दिला जातो.
- १४) कर्जपुरवठा वेळेवर उपलब्ध करून : होय /नाही

- दिला जातो का ? उत्तर नाही असेल तर त्याची कारणे कोणती ?
-
- १५) सोसायटीच्या कर्जवाटप धोरणात : होय /नाही.
गेल्या पाच वर्षात बदल झाला : उत्तर होय असेल तर कोणते ?.....
आहे का ?
- १६) कर्जाचा जास्तीत जास्त फायदा : अ) सीमांत शेतकरी ब) लहान शेतकरी
कोणत्या कर्जधारकास होतो असे : क) मध्यम शेतकरी ड) मोठे शेतकरी
वाटते ? : इ) कामागिर
- १७) सोसायटी कर्जाचा योग्य प्रकारे :
वापर होतो कि नाही याची माहिती :
कशी मिळविता ? :
- १८) आपली सोसायटी : होय /नाही.
जि.म.सह.बँकेकडून कर्जे घेते का ?
- १९) जि.म.सह.बँक कर्ज प्रस्तावासाठी : होय /नाही.
मार्गदर्शन करते का ?
- २०) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था : होय /नाही.
ठेवी स्विकारते का ? : उत्तर नाही असेल तर त्याची कारणे कोणती ?.....
.....
- २१) सह.सोसायटीकडे पुरेशा प्रमाणात : होय/नाही.
ठेवी जमा होतात का ? : उत्तर नाही असेल तर कारणे कोणती ?.....
.....
- २२) कर्ज वसुली नियमित व वेळेवर : होय/नाही.
होते का ? : उत्तर नाही असेल तर त्याची कारणे कोणती ?.....
.....
- २३) आपल्या सोसायटीला कर्ज :
थकबाकी ची समस्या आहे का ? : होय/नाही.
- २४) कर्जाची थकबाकी वाढू नये म्हणून :
कोणते प्रयत्न केले जातात ? :
- २५) २००६ -२००७ मध्ये सोसायटीची : अ) नफ्यात आहे ब) तोटा वाढत आहे
आर्थिक स्थिती कशी आहे. : क) दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर ड) अवसायनात आहे ?
- २६) सोसायटीच्या आर्थिक : होय/नाही.
व्यवहाराच्या अद्ययावत नोंदी :
ठेवल्या जातात का ?
- २७) सहकार कायदानुसार हिशोब : होय/नाही.
पुस्तके व दैनंदिन नोंदी ठेवल्या

- जातात का ?
- २८) सह.सोसायटीची दरवर्षी लेखापरिक्षण करून घेतले जाते का ? : होय/नाही.
- २९) सोसायटीला २००६-०७ मध्ये कोणता ऑडीट वर्ग मिळाला : अ/ब/क/ड
- ३०) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेमुळे तुमच्या गावाचा आर्थिक विकास झाला आहे असे वाटते का ? : होय/नाही.
उत्तर होय असल्यास कारण
- ३१) तुमच्या गावातील शेती व शेतकरी कुटुंबांच्या विकासात तुमची सोसायटी भागीदार आहे असे वाटते का ? : होय/नाही
उत्तर होय असल्यास कारण
- ३२) ग्रामीण विकासाचा प्रतिनिधी (Agent) म्हणून सह.सोसायटीला महत्व आहे का ? : होय/नाही
- ३३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आर्थिकदृष्ट्या भक्कम आणि स्वयंपूर्ण होण्यासाठी आपण कोणते उपाय सुचवाल ? : १) २)
३) ४)
५) ६)
- ३४) सभासदांच्या सर्व प्रकारच्या एकूण कर्ज मागणीच्या सुमारे शेकडा किती रक्कम सोसायटीकडून उपलब्ध करून दिली जाते ? : अ) सर्व प्रकारच्या एकूण कर्ज मागणीच्या २० % पेक्षा कमी
ब) सर्व प्रकारच्या एकूण कर्ज मागणीच्या २५% ते ४९%
क) सर्व प्रकारच्या एकूण कर्ज मागणीच्या ५०% ते ७५%
ड) सर्व प्रकारच्या एकूण कर्ज मागणीच्या ७६ % ते १००%
- ३५) बिगर शेती सह.पतसंस्थाचा आपल्या सोसायटीच्या कार्यावर काही परिणाम झालेला आहे का ? : होय/नाही.

स्थळ :

दिनांक :

स्वाक्षरी :

नांव :

परिशिष्ट

पुणे जिल्ह्यातील नमुना अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची (PAC's) व सचिवांची तालुकानिहाय जिरायत व बागायतक्षेत्रानुसार यादी

१) जुन्नर तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (सात संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	उदापूर वि.का.से.स.सोसायटी , उदापूर	श्री.खंडांगळे टी.जे.
२)	अमरापूर वि.का.से.स.सोसायटी , अमरापूर	श्री.सदाफुले एस.एम.
३)	नगदवाडी वि.का.से.स.सोसायटी , नगदवाडी	श्री.विटे एस.के.
४)	कुसूर वि.का.से.स.सोसायटी , कुसूर	श्री.पासलकर डी.बी.
५)	म्हाळुंगे वि.का.से.स.सोसायटी , म्हाळुंगे	श्री.ताम्हाणे एस.एल.
६)	कांदळी वि.का.से.स.सोसायटी , कांदळी	श्री.ताम्हाणे एस.एल.
७)	रोहोकडी वि.का.से.स.सोसायटी , रोहोकडी	श्री.खंडांगळे एस.एम.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	जुन्नर वि.का.से.स.सोसायटी , जुन्नर	श्री.जी.के.टिंगरे
२)	किसान वि.का.से.स.सोसायटी , आळे	श्री.व्ही.जी.देशमुख
३)	नारायणगाव वि.का.से.स.सोसायटी , नारायणगाव	श्री.जी.जे.गाडेकर

२) आंबेगाव तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (सात संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	म्हाळुंगे वि.का.से.स.सोसायटी , म्हाळुंगे पडवळ	श्री.टाकळकर आर.व्ही.
२)	नांदूर वि.का.से.स.सोसायटी , नांदूर	श्री.गव्हाणे एल.एम.
३)	भागडी वि.का.से.स.सोसायटी , भागडी	श्री.कहाडणे यु.एम.
४)	गिरवलीग्राम वि.का.से.स.सोसायटी , गिरवली	श्री.झोडगे एन.आर.
५)	पेठ वि.का.से.स.सोसायटी , पेठ	श्री.टाळकर आर.ए.
६)	सुभाष वि.का.से.स.सोसायटी , अवसरी बु	श्री.मानमोडे व्ही.पी.
७)	साई आदिवासी वि.का.से.स.सोसायटी , साई	श्री.गव्हाणे एल.एम.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	चांडोली व.का.से.स.सोसायटी , चांडोली	श्री.निघोट आर.जी.
२)	घोडेगांव क्र.१, वि.का.से.स.सोसायटी , घोडेगांव	श्री.घोडेकर सी.आर.
३)	पिंपळगांव वि.का.से.स.सोसायटी , घोडेगांव	श्री.घुले एस.एन.

३) शिरूर तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (सात संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	बुरुंजवाडी वि.का.से.स.सोसायटी , बुरुंजवाडी	श्री. लोहार के.जे.
२)	शरदचंद्र वि.का.से.स.सोसायटी , शिरूर	श्री. थोरात एम.के.
३)	कवठे वि.का.से.स.सोसायटी ,कवठे	श्री. धनवटे टी.डी.
४)	बाभुळसर वि.का.से.स.सोसायटी ,बाभुळसर	श्री. जगताप ए.जी.
५)	धामारी वि.का.से.स.सोसायटी , धामारी	श्री. राऊत ए.बी
६)	संत तुकाराम वि.का.से.स.सोसायटी ,बाभुळसर बु.	श्री. टी.एस.जगताप
७)	कान्हूर मेसाई वि.का.से.स.सोसायटी , कान्हूर मेसाई	श्री. कापरे बी.यु.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	नागरगांव वि.का.से.स.सोसायटी , नागरगाव	श्री.नाईकरे पी.एस.
२)	अजित वि.का.से.स.सोसायटी ,न्हावरे	श्री. वसाबे पी.ए.
३)	श्रीरामजी वि.का.से.स.सोसायटी ,वडगाव रासाई	श्री.पाटील पी.एस.

४) खेड तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (सात संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	काळूस वि.का.से.स.सोसायटी , काळूस	श्री.दरेकर डी.एम.
२)	दोंदे वि.का.से.स.सोसायटी , दोंदे	श्री.थिटे बी.बी.
३)	चिखलगाव वि.का.से.स.सोसायटी ,चिखलगांव पो.येणीये	श्री. भोमे व्ही.एस.
४)	कोरेगांव बु. वि.का.से.स.सोसायटी ,कोरेगांव बु.	श्री. वाळुंज आर.के.
५)	कोथाळी वि.का.से.स.सोसायटी , कोथाळी	श्री. तावरे ए.बी.
६)	साकुर्डी वि.का.से.स.सोसायटी ,साकुर्डी	श्री. तांबे पी.के.
७)	कडूस वि.का.से.स.सोसायटी , कडूस	श्री. ठिगळे के.जी.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	कोहिंदे बु. वि.का.से.स.सोसायटी , कोहिंदे	श्री.येवले एन.जी.
२)	कळस वि.का.से.स.सोसायटी , कळस	श्री.केदारी आर.डी.
३)	अंबोली वि.का.से.स.सोसायटी , अंबोली	श्री.उदार पी.एम.

५) मावळ तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (आठ संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	निगडे वि.का.से.स.सोसायटी , निगडे	श्री.गाडे जी.बी.
२)	काले वि.का.से.स.सोसायटी ,काले	श्री.ढोरे पी.एस.
३)	धामणे वि.का.से.स.सोसायटी ,धामणे	श्री. भानुसगरे जी.टी.
४)	आंबळे वि.का.से.स.सोसायटी ,आंबळे	श्री.अधिवळे एम.ए.
५)	नवलाख उंबरे वि.का.से.स.सोसायटी ,नवलाख उंबरे	श्री.कुंभार जी.एस.
६)	पिरसाईबाबा वि.का.से.स.सोसायटी , पिरसाईबाबा	श्री.देसाई टी.ए.
७)	म्हसणेश्वर वि.का.से.स.सोसायटी , म्हसणेश्वर	श्री.वाव्हळ व्ही.एम.
८)	टाकवे (बु) वि.का.से.स.सोसायटी , टाकवे	श्री.कोळपे बी.डी.
बागायती (दोन संस्था)		
१)	सुदंबरे वि.का.से.स.सोसायटी , सुदंबरे	श्री.दुर्गे ए.डी.
२)	वाकसाई वि.का.से.स.सोसायटी , वाकसाई	श्री.माने ए.ए.

६) मुळशी तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (नऊ संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	श्री अमृतेश्वर वि.का.से.स.सोसायटी , मुठा	श्री.कंधारे एस.एम.
२)	कोळवण वि.का.से.स.सोसायटी ,कोळवण	श्री.कुंभार ए.के.
३)	श्री म्हसवेश्वर वि.का.से.स.सोसायटी ,खारावडे	श्री.मोहोळ एम.एस.
४)	संत तुकाराम वि.का.से.स.सोसायटी ,नेरे	श्री.कुंभार टी.जी.
५)	संभवे वि.का.से.स.सोसायटी ,संभवे	श्री.सोनलकर ए.पी.
६)	अंबटवेट वि.का.से.स.सोसायटी ,अंबटवेट	श्री.नवले एस.बी.
७)	नाणेगांव ग्रुप वि.का.से.स.सोसायटी ,नाणेगांव	श्री.जाधव एस.एन.
८)	श्री गुरुदत्त जांबे वि.का.से.स.सोसायटी ,जांबे	श्री.वाघमारे जी.डी.
९)	रावडे वि.का.से.स.सोसायटी ,रावडे	श्री.माने ए.ए.
बागायती (एक संस्था)		
१)	वाकड वि.का.से.स.सोसायटी , वाकड	श्री. शेलार ए.बी.

७) हवेली तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (सात संस्था)		
-------------------------------	--	--

अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	शंभूराजे वि.का.से.स.सोसायटी , वढू खु.	श्री.गायकवाड आर.एस.
२)	सुरेश आप्पा वि.का.से.स.सोसायटी ,मांजरी खु.	श्री.मुसळे डी.एम.
३)	सुदाम वि.का.से.स.सोसायटी ,आव्हाळवाडी	श्री.जगताप एच.एन.
४)	चिंतामणी वि.का.से.स.सोसायटी ,थेऊर	श्री.वालगुडे सी.एच.
५)	वडाचीवाडी वि.का.से.स.सोसायटी ,वडाची वाडी	श्री.वडगुले ए.एम.
६)	कानिफनाथ वि.का.से.स.सोसायटी ,हिंणगांव	श्री.पवार बी.ए.
७)	कासुडी वि.का.से.स.सोसायटी ,कासुडी	श्री.शिंदे सी.आर.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	बोल्हाई वि.का.से.स.सोसायटी , वाडे बोल्हाई	श्री.थोरात एम.पी.
२)	आर्वी वि.का.से.स.सोसायटी ,आर्वी	श्री.गायकवाड के.एम.
३)	उंद्री वि.का.से.स.सोसायटी ,उंद्री	श्री. कटके टी.व्ही.

८) दौंड तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (सात संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	उंडवडी वि.का.से.स.सोसायटी , उंडवडी	श्री.जगताप जी.एस.
२)	श्री नागेश्वर वि.का.से.स.सोसायटी , पाटस	श्री.शितोळे एस.डी.
३)	भिमाई वि.का.से.स.सोसायटी , वरवंड	श्री. जंगले ए.व्ही.
४)	हनुमान वि.का.से.स.सोसायटी , वरवंड	श्री.दिवेकर डी.वाय.
५)	केडगांव वि.का.से.स.सोसायटी , केडगांव	श्री.फडके व्ही.के.
६)	शरद वि.का.से.स.सोसायटी , दुमालीचा मळा,दौंड	श्री.गदादे बी.बी.
७)	यशवंत वि.का.से.स.सोसायटी ,सोनवडी	श्री. लोणकर एस.बी.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	श्रीराम वि.का.से.स.सोसायटी , कुसेगांव ,पो पाटस	श्री.ढेकणे पी.ए.
२)	गार वि.का.से.स.सोसायटी , कानगांव	श्री.पोखरकर एन.डी.
३)	हिंणणी बेडी वि.का.से.स.सोसायटी ,हिंणणीबेडी	श्री.तोडकर के.डी.

९) पुरंदर तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (आठ संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	चंद्रानंद वि.का.से.स.सोसायटी , रानमळा पो.कोथळे	श्री.आगलावे जी.एस.
२)	काळदरी वि.का.से.स.सोसायटी , काळदरी	श्री.एस.के.जगताप
३)	बोरमलनाथ वि.का.से.स.सोसायटी , पांडेश्वर	श्री.जी.एस.गाडे
४)	दवणेवाडी वि.का.से.स.सोसायटी , दवणेवाडी	श्री.व्ही.एम.शिंदे
५)	भैरवनाथ वि.का.से.स.सोसायटी,यादववाडी,पो.परिंचे	श्री.पवार बी.ई.
६)	नाझरे सुपे वि.का.से.स.सोसायटी,नाझरे सुपे	श्री.देवकर एस.व्ही.
७)	हरगुडे वि.का.से.स.सोसायटी ,हरगुडे,सासवड	श्री.पोटघन सी.ए.
८)	भांडगाव वि.का.से.स.सोसायटी ,भांडगाव	श्री.तरटे सी.व्ही.
बागायती (दोन संस्था)		
१)	परिंचे वि.का.से.स.सोसायटी , परिंचे	श्री.मुंढे एस.एम.
२)	बोपगाव वि.का.से.स.सोसायटी ,बोपगांव	श्री.शेलार एम.एम.

१०) वेल्हे तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (नऊ संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	बोरावळे वि.का.से.स.सोसायटी , बोरावळे	श्री.धाडगे एस.आर
२)	लव्ही वि.का.से.स.सोसायटी , लव्ही पो.गुंजावणे	श्री.कुंभार ए.के.
३)	वाजेघर वि.का.से.स.सोसायटी ,वाजेघर	श्री.जमादार आर.ए.
४)	दापोडे नं.२ वि.का.से.स.सोसायटी ,दापोडे	श्री. मुलाणी पी.ए.
५)	भैरवनाथ वि.का.से.स.सोसायटी ,माळवडी	श्री. घुंगे आर.आर.
६)	विझरं वि.का.से.स.सोसायटी ,विझरं	श्री. बंडाळे डी.बी.
७)	कोंडगांव वि.का.से.स.सोसायटी ,कोंडगाव	श्री.राक्षे व्ही.एस.
८)	वागणी वि.का.से.स.सोसायटी ,वागणी	श्री.होलगुंडे एस.बी.
९)	सिध्देश्वर वि.का.से.स.सोसायटी ,कोंडगांव	श्री.भोटे एन.पी.
बागायती (एक संस्था)		
१)	कानंद वि.का.से.स.सोसायटी , कानंद	श्री.अस्वले एस.एस.

११) भोर तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (नऊ संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	बाजारवाडी वि.का.से.स.सोसायटी , बाजारवाडी	श्री.पाटणे सी.डब्ल्यू
२)	आळंदे वि.का.से.स.सोसायटी , आळंदे	श्री.चक्के एस.एस.
३)	कांजळे वि.का.से.स.सोसायटी , कांजळे	श्री. उल्हाकर ए.ए.
४)	वेलवंड वि.का.से.स.सोसायटी , वेलवंड	श्री.जामदार के.के.
५)	कांबरे वि.का.से.स.सोसायटी , कांबरे	श्री.जगताप एस.एस.
६)	शिवरे वि.का.से.स.सोसायटी , शिवरे	श्री.येडे एन.एस.
७)	कापूरहोळ वि.का.से.स.सोसायटी , कापूरहोळ	श्री.गोसावी पी.एस.
८)	देगांव वि.का.से.स.सोसायटी , देगांव	श्री.मावळे एस.के.
९)	केळवडे वि.का.से.स.सोसायटी , केळवडे	श्री.हरगुडे पी.डी.
बागायती (एक संस्था)		
१)	श्रीराम वि.का.से.स.सोसायटी ,निगडे	श्री. गरड एस.एम.

१२) बारामती तालुका (११ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (आठ संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	डोरलेवाडी वि.का.से.स.सोसायटी , डोरलेवाडी	श्री.फडतरे आर.टी.
२)	शिवकृपा वि.का.से.स.सोसायटी , डोरलेवाडी	श्री.मिसाळ व्ही.डी.
३)	शिखली वि.का.से.स.सोसायटी , डोरलेवाडी	श्री.पोंडकुळे
४)	श्री छत्रपती वि.का.से.स.सोसायटी ,कांबळेश्वर बारामती	श्री.भोसले व्ही.एन.
५)	सोमेश्वर वि.का.से.स.सोसायटी , निबुंत	श्री.काकडे व्ही.बी.
६)	सोरटेवाडी वि.का.से.स.सोसायटी , सोरटेवाडी	श्री. गदादे ए.टी.
७)	लोणी भापकर वि.का.से.स.सोसायटी , लोणी भापकर	श्री.घोंगडे बी.यु.
८)	सिध्देश्वर वि.का.से.स.सोसायटी ,कोन्हाळे बु.	श्री.लोणकर एस.एस.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	लक्ष्मी वि.का.से.स.सोसायटी , माळवाडी	श्री. बोरावके आर.के.
२)	खोमणेवाडी वि.का.से.स.सोसायटी ,खोमणेवाडी	श्री. सालुंके एस.एच
३)	अनंत वि.का.से.स.सोसायटी , झारगडवाडी	श्री.खोमणे डी.पी.

१३) इंदापूर तालुका (१० प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था) -

जिरायती क्षेत्र (सात संस्था)		
अ.न.	संस्थेचे नाव	सचिव
१)	बोरी वि.का.से.स.सोसायटी , बोरी	श्री.संकपाळ एस.व्ही.
२)	कालठाण वि.का.से.स.सोसायटी , कालठाण	श्री.पावसे एस.आर
३)	श्रीगणेश वि.का.से.स.सोसायटी , गणेशवाडी	श्री.पवार व्ही.के.
४)	हिंगणेवाडी वि.का.से.स.सोसायटी , हिंगणेवाडी	श्री.जाधव डी.डी.
५)	नागेश्वर वि.का.से.स.सोसायटी ,शेटफळे	श्री.टिळेकर व्ही.एन.
६)	श्रीलक्ष्मी वि.का.से.स.सोसायटी , कुंभारगाव,पो.भिगवण	श्री.विपर व्ही.एस.
७)	अगोरी वि.का.से.स.सोसायटी ,अंगोरी	श्री.काळे एल.बी.
८)	भावडी वि.का.से.स.सोसायटी,भावडी	श्री.देवकर ए.एस.
बागायती (तीन संस्था)		
१)	रत्नदीप वि.का.से.स.सोसायटी , मदनवाडी (इंदापूर)	श्री. के.बी.परभाणे
२)	श्रीकृष्ण वि.का.से.स.सोसायटी , निमसागर	श्री. क्षीरसागर ए.ए.
३)	श्रीनिवास वि.का.से.स.सोसायटी ,भरणेवाडी	श्री. चंदनशिवे बी.ए.